Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

NAAC 2023/ Metrics Level Deviations/Cr3-3 Date:- 28/07/2023

Criteria 3.3.1:	Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years
Findings of DVV	Kindly Provide :- Provide Web-link provided by institution in the template which redirects to the journal webpage published in UGC notified list.
Response/ Clarification	1) List of the papers published in UGC journals for the last 5 years (year wise) is attached. **(Appendix-I)** 2) Link to each paper published/ Papers/ Certificate as applicable of publications are attached in clickable format for opening. **(Appendix-II)**

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Appendix-I

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

List of Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
Sathottari Dalit Kathancha Samajik Aashay	Dr. Badalshaha D. Chawhan	Marathi	Gurukul International Multidisplenary Reserch Journal, Sr.No.48455	2017-18	ISSN-2394-8426-3-325 Impact-3.325
Prakasha Kharat Yanchya Kathanche Mullyamapan	Dr. Badalshaha D. Chawhan	Marathi	Vidyawarta International Multiligual Research Journal (UGC Approved) Jr.No. 62759	2017-18	ISSN-2319-9318, Impact-5.131(IIJIF)
Marathitil Dalit-Ambedkarvadi marathi Kathetil Vidroh	Dr. Badalshaha D. Chawhan	Marathi	Gurukul International Multidisplenary Research Journal, Special Issue Sr.No.48455	2017-18	ISSN-2394-8426 Impact-4.374
Carrier in Sports Media & Journalism	Balmukund B.Kayarkar	Physical Education	Self Employability Skills Development in Physical Education & Sports Sciences	2017-18	2348-7143
Politics In Sports	LTV , WARORA	Physicall Education	Effect of Corona Pandemic on various Sports Sectors	2020-21	ISSN 2319-4766

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	RESEARCH FOUNDATION , NAGPUR	Physicall Education	QUALITY IMPROVEMENT PROGRAMME	2021-21	--
PHYSICAL EXERCISE FOR PHYSICAL & MENTAL FITNESS	S.P.CHANDRAPUR	Physicall Education	HOLISTIC APPROACH OF HEALTH SCIENCE	2021-22	ISSN2278-9308
WATER QUALITY & HEALTH	DNYANESH MV. NAWARGAON	Physicall Education	GLOBAL ENVIRONMENTAL HEALTH	2021-22	ISSN2230-9578
IMPACT OF OLYMPIC & PARA-OLYMPIC PERFORMANCE	ACADEMY OF PHYSICAL EDUCATION	Physicall Education	OLYMPIC , PARA-OLYMPIC : GENESISI AND VARIETY	2021-22	-----
ROLE OF PHYSICAL FITNESS & MENTAL STABILITY IN HUMAN LIFE	KHATRI MV. CHANDRAPUR	Physicall Education	CURRENT DIMENSSIONS IN SOCIAL SCIENCES	2021-22	ISSN2347-8268
ROLE OF NUTRITIONS FOR PLAYERS	CH.SHIVAJI MV. ASEGAON	Physicall Education	PHYSICAL EDUCATION , SPORTS SCIENCE	2021-22	ISSN2231-3265
PHYSICAL FITNESS , PHYSICAL ACTIVITY DURING PANDEMIC	EDUCATION & SPORTS	Physicall Education	RECENT TRENDS IN PHYSICAL EDUCATION	2021-22	ISBN978-93-91331-41-2
EATING HABITS &BODY IMMUNITY	ADHAAR PUBLICATION	Physicall Education	BOOSTING IMMUNITY THROUGH YOGA	2021-22	ISSN2278-9308

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

बहुजन समाजातील महिलांच्या उत्थानात मा.कांशीरामजींचे योगदान	Dr. Kishor S. Chaure	History	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal Issue-IV, Vol-VI	2017-18	2394-8426
मानसिक आरोग्य व शारीरिक आजार	Dr. Kishor S. Chaure	History	Prnting Aria Journal	2017-18	2394-5303
मा. कांशीराम आणि बहुजन समाज	Dr. Kishor S. Chaure	History	Vidyawarta International Multilingual Research Journal, Issue-22, Vol-15	2017-18	2319-9318
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष	Dr. Kishor S. Chaure	History	Printing Aria International Multilingual Research Journal	2017-18	2394-5303
राजश्री शाहू महाराज आणि बहुजन समाज	Dr. Kishor S. Chaure	History	Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal, "AJANTA"	2018-19	2277-5730
स्त्रियांची उध्दारक : सावित्रीबाई फुले	Dr. Kishor S. Chaure	History	Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal, "AJANTA"	2018-19	2277-5730
वृत्तपत्रे व समाज	Dr. Kishor S. Chaure	History	Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal, "AJANTA"	2018-19	2277-5730
महिला आणि राजकारण	Dr. Kishor S. Chaure	History	UGC Approved Journal, "RESEARCH JOURNEY"	2018-19	2248-7143

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आदिवासींच्या शाश्वत विकासासाठी कला,लोकसाहित्य,पर्यटन,विज्ञान,आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका व सरकारचे धोरण	Dr. Kishor S. Chaure	History	"RESEARCH JOURNEY", Maltidisciplinary International E-Research,Peer Refreed And Indexed Journal	2019-20	2348-7143
डॉ.अम्बेडकर के आंदोलनो में बबू हरदास एल.एन.का योगदान	Dr. Kishor S. Chaure	History	Perspective A National Interdisciplinary Annual Research Journal	2019-20	2249-5134
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना	Dr. Kishor S. Chaure	History	"AJANTA" Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No.40776)	2019-20	2277-5730
१९४२ के जनआंदोलन मे चंद्रपूर जिल्हे कि भूमिका	Dr. Kishor S. Chaure	History	Journal of the Gujarat Research Society. (UGC-Care Listed, Journal Group-D)	2019-20	0374-8588
चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगिकरण आणि मानवी जीवन	Dr. Kishor S. Chaure	History	'OUR HERITAGE" UGC-Care Listed Journal (UGC Care Group-I)	2019-20	0474-9030
महात्मा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्य	Dr. Kishor S. Chaure	History	"AJANTA" Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No.40776)	2021-22	2277-5730

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कुटुंब नियोजन विषयक विचार	Dr. Kishor S. Chaure	History	"AJANTA" Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No.40776)	2021-22	2277-5730
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि साउथबरो कमिशन	Dr. Kishor S. Chaure	History	"POWER OF KNOWLEDGE" An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal	2020-21	2320-4439
महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान	Dr. Kishor S. Chaure	History	"AJANTA" Peer Reviewed Refereed and UGC- Listed Journal (JouranalNo.40776)	2020-21	2277-5730
जलसंवर्धन : काळाची गरज	Dr. Kishor S. Chaure	History	Akshar Wangmay, UGC-Care Listed International Research Journal	2020-21	2229-4929
मा. कांशीरामजी यांचे पुणे करार धिक्कार आंदोलन	Dr. Kishor S. Chaure	History	Akshar Wangmay, UGC-Care Listed International Research Journal	2020-21	2229-4929
भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महात्मा गांधी यांचे योगदान	Dr. Kishor S. Chaure	History	"B.Aadhar" Peer Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	2020-21	2278-9308

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

मानवमुक्तीचा शिलेदार अण्णा भाऊ साठे	Dr. Kishor S. Chaure	History	"SANSKRUTI" Peer Reviewed, Refereed & Indexed International Multidisciplinary,Research Journal	2020-21	2455-1511
इतिहासातील कर्तबगार स्त्रिया	Dr. Kishor S. Chaure	History	"B.Aadhar" Peer Reviewed & Refreed Indexed Multidisciplinary Journal	2020-21	
आंबेडकरी चळवळीतील बहिष्कृत भारताचे योगदान व वर्तमानकालीन स्थित्यंतरे	Dr. Kishor S. Chaure	History	Akshar Wangmay, UGC-Care Listed International Research Journal	2020-21	2229-4929
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ	Dr. Kishor S. Chaure	History	"TIFAN" UGC- Care Listed Journal	2020-21	2231-573X
ऐतिहासिक जीवनावर जाती,वर्ग आणि धर्म यांचा प्रभाव	Dr.Kishor S. Chaure	History	'B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	2021-22	2278-9308
लोकसंख्या आणि पर्यावरण	Dr.Kishor S. Chaure	History	Shodhsamhita (शोधसंहिता) UGC-Care Group-I Journal, Vol.No.VIII, Issue-4	2021-22	2277-7067

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री सुधारणावादी विचार	Dr.Kishor S. Chaure	History	'IDEAL' Peer-Reviewed Refereed & UGC Listed Journal, (Journal No-47026)	2021-22	2319-359X
ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	Dr.Kishor S. Chaure	History	"AKSHARA" Peer-Reviewed & Refereed International Multidisciplinary Research Journal	2021-22	2582-5429
भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान	Dr.Kishor S. Chaure	History	'B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	2021-22	2278-9308
ग्रंथकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	Dr.Kishor S. Chaure	History	'B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal	2021-22	2278-308
आंबेडकरी चळवळीत वामनदादा कर्डक यांचे योगदान	Dr.Kishor S. Chaure	History	"Tifan" UGC- Care Listed Journal	2021-22	2231-573X
१९४२ के आंदोलन में विदर्भ का योगदान एक चिकित्सक अभ्यास	Dr.Kishor S. Chaure	History	"ROYAL" Peer-Reviewed Refereed & UGC Listed Journal (Journal No.47037)	2021-22	2278-8158

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र लढ्यातील योगदान	l	History	ITIHAS DARPAN (इतिहास दर्पण) UGC Care Listed Jouranal	2021-22	0974-3065
छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन		History	"TIFAN" UGC Listed Journal	2021-22	2231-573X
Role of Physical Education in Women Empowement	Pro. Pallavi J. Borkar	Hindi	Ideal Peer Reviewed Referred And UGC Listed Journal (Journal No. 47026)	2018-19	2319
कृष्णा सोबती के कथा साहित्य में नारी	Prof. Pallavi Jaypal Borkar	Hindi	Ajanta	2019-20	2277
Publicaton of paper Entitled भारतीय समाज में महिलाओ की बदलती स्थितीया	Prof. Pallavi Jaypal Borkar	Hindi	Ajanta	2018-19	2277
हिमांशू जोशी के कथा साहित्य में पारिवारिक मूल्यबोध	Prof. Pallavi J. Borkar	Hindi	Galaxy Link (Impact Factor **6.571**)	2021-22	2319-8508
ये आम रास्ता नहीं उपन्यास में स्त्री संघर्ष	Prof. Pallavi J. Borkar	Hindi	Galaxy Link (Impact Factor **6.399**)	2021-22	2277-5730
महादेवी के काव्य में प्रकृती चित्रण	Prof. Pallavi J. Borkar	Hindi	Galaxy Link (Impact Factor **3.811**)	2020-21	2395-7115
Role of Tourism in development of Service Management in Vidarbha Region.	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Sr.No.48455	2018-19	ISSN-2394-8426

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

Role of Tourism in Economic Development of India.	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal	2018-19	2348-7143
Sustainable Development through Service Management and Tourism in Vidarbha Region	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	UGC Care List Journal of the Gujarat Research Society.	2019-20	0374-8588
Seva udoyog aur paryaton se vibarbha ka vikas	Dr. Rajat R.Mandal	Commerce and Management	UGC Care List Journal of the Gujarat Research Society.	2019-20	0374-8588
Impact of Covid-19 Pandemic Situation on Environmental Management and Issues in India.	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	Akshar Wangmay, International Research Journal, UGC Care Listed Journal (Peer Reviewed)	2020-21	ISSN-2229-4929
Water Pollution Control and its Management-A Serious Problem	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	Journal of Research and Development- A Multidisciplinary International level Referred and Peer Reviewed Journal	2021-22	2230-9578

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

Review and Assessment of Agricultural sector through Water Pollution Management	Dr. Rajat R. Mandal	Commerce and Management	Journal of Research and Development- A Multidisciplinary International level Referred and Peer Reviewed Journal	2021-22	2230-9578
'कोरकु आदिवासींची लोकगीते'	Prof. Satish S. Karnase	Marathi	Naveen Shodh Sansar An International Journal UGC Approved Journal	2017-18	ISSNNO. 2320-8767
'महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे सामाजिक, वांडमयीन कत्तृत्व'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	Kaav International Journal	2017-18	ISSN NO. 2348-4969
'स्त्री उत्थानात डॉ.बाबासा योगदान'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	Dr.Babasaheb Ambedkar's Global Vision	2018-19	ISSN NO. 2394-8426
'दलित साहित्य संकल्पना स्वरूप व विकास'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	Gurukul Journal UGCApproved Journal Sr.No.48455	2018-19	ISSN NO. 2394-8426
'वैदरभिय स्त्रीचे नेतृत्व करणारी 'धग' कादंबरीतील कौतिक'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	MultidisciplinarInternational Research Journal	2021-22	ISSN NO. 2278-9308
'बारोमास ग्रामीण कादंबरीतील निवडक पात्र चित्रण'	Prof. S.S.Karnase		International	2021-22	ISSN NO. 2347-8268
'१९४० ते १९६० या कालखंडातील मराठी कादंबरीचे बदलते स्वरूप'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B. Adhar Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal	2020-21	ISSN NO. 2278-9308

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Maharashtra Shikshan Prasarak Mandal's
Reg. No. F-96(C)
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur - 442 701, Dist. Chandarpur
(Art-Commerce Junior-Senior & Post Graduate)
Accredited by NAAC "B+"
Phone No. Off. : 07172-240590 Fax No.: 07172-240590
Email : mjfballarpur@gmail.com Website : www.mjfballarpur.co.in

'बारोमास कादंबरीतील सामाजिकता,लेखनशैली,बोलीभाषा व म्हणी'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B.Adhar Peer-Reviewed Multidisciplinary Research Journal	2020-21	ISSN NO. 2278-9308
'नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी मराठी कादंबरी'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B.Adhar Reviewed Multidisciplinary Research Journal	2020-21	ISSN NO. 2278-9308
'मराठी साहित्यातील काल, आज आणि उद्या च्या स्त्रीचे बदलते जीवन'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B.Adhar Reviewed Multidisciplinary Research Jou	2020-21	ISSN NO. 2278-9308
'कोरोना काळातील विविध क्षेत्राचे बदलते रूप'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	AksharWangmay	2021-22	ISSN NO. 2229-4929
'आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	Scholaraly Research Journal For Interdisciplinary Studies	2021-22	ISSN NO. 2319-4766
'वैदभिय लोककला'(डाहाक)	Prof. S.S.Karnase	Marathi	An International Multidisciplinary Qu. Re.Jou.	2019-20	ISSN NO. 2277-5730
ज्योतीराव फुलेंचेस्त्री शिक्षण विषयविचार व कार्य	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B.Aadhar Peer-Reviewed Multidisciplinary Research Journal	2019-20	ISSN NO. 22789308
'नव्वोदत्तरी स्त्रीवादी मराठी कादंबरी'	Prof. S.S.Karnase	Marathi	B.Aadhar Peer-Reviewed Multidisciplinary Research Journal	2019-20	ISSN NO. 2278-9308
आदिवासींच्या संदर्भातील शासनाच्या शैक्षणिक योजना आणि विकास	प्रा शुभांगी आर भेंडे	समाजशास्त्र	गुरुकुल इंटरनॅशनल मल्टी डिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल	**2017-18**	2394-8426

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

नक्षलवाद समस्या व उपाय	प्रा शुभांगी आर भेंडे	समाजशास्त्र	गुरुकुल इंटरनॅशनल मल्टी डिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल	**2018-19**	2394-8426
वर्तमान जीवनात वृद्धांपुढे आव्हाने व उपाय	प्रा शुभांगी आर भेंडे	समाजशास्त्र	गुरुकुल इंटरनॅशनल मल्टी डिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल	**2018-19**	2394-8426
" भारतीय स्त्री : आव्हाने व ऊपाय"	प्रा शुभांगी आर भेंडे	समाजशास्त्र	Dr. Tukaram R. Fisfise	**2021-22**	ISBN : 978 – 93 – 91621 – 53 - 7
३. प्राचीन कालातील स्त्रियांचा दर्जा : page no : 31			And		
			Dr. Vishwanath M.Suryawanshi		
Changing Scenario In Commerce Education	Dr. Purnima V. Meshram Prof. V.D. Kawade	**Commerce**	Gurukul International Multidisciplinary Research Journals	2017-18	2394-8426
Education of Business Commerce And Society And Its Interdependence	Dr. Purnima V. Meshram Prof. V.D. Kawade	**Commerce**	Gurukul International Multidisciplinary Research Journals	2017-18	2394-8426
चनाका गावातील कृषी पर्यटन आणि शेती व्यवसायाची सांगड	Joural of The Gujrat Research Society 16 Dec.2019	**Join**	Joural of The Gujrat Research Society 16 Dec.2019	2019-20	0374-8588 UGC- CARE
कृषी विकासाची नवसंजीवनी म्हणजे कृषी पर्यटन व्यवसाय	GurkulJournal 31.12.2019	**Single**	GurkulJournal 31.12.2019	2019-20	2394-8426 **Impact Factor** 6.222
Is India"s GDP is Accurate	Research Journey	**Single**	Research Journey	2019-20	2348-7143

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

	19-Dec		19-Dec		**Impact Factor**
					6.261
कृषी विकासाचा महत्वाचा घटक म्हणजे कृषी पर्यटन	Ajanta Prakashan	**Single**	Ajanta Prakashan	2019-20	2277-5730
	Dec.2019		Dec.2019		**Impact Factor**
					6.399
Develop Highway Leadership Point toSuceed!	B. Aadhar	**Single**	B. Aadhar	2020-21	2278-9308
	Dec. 2020		Dec. 2020		**Impact Factor**
					7.675
Pm"New Mantra: Local To Vocal!	Ajanta Prakashan	**Single**	Ajanta Prakashan	2020-21	2277-5730
	Dec. 2020		Dec. 2020		**Impact Factor**
					6.399
Maharastra State Electric Vehical Policy 2021 Announce	B. Aadhar	**Single**	B. Aadhar	2021-22	2278-9308
	Nov.-2021		Nov.-2021		**Impact Factor**
					7.675
विदर्भ कृषी पर्यटन: एक दृष्टीक्षेप	Parishodh Journal	**Join**	Parishodh Journal	2019-20	2347-6648
	Sunday, March 01, 2020		Sunday, March 01, 2020		UGC- CARE

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

The Family, Economic, Social Consequence of the global Crisies Corona Changed the Formula for Survival!	Akshar Wangmay 21-Jan	**Single**	Akshar Wangmay 21-Jan	2020-21	229-4929 UGC- CARE
Old vehical Scrapped, Industry will Make Profit	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary studies April-June, 2021	**Single**	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary studies April-June, 2021	2020-21	2319-4766 **Impact Factor** 7.38
Chatrapati Shahu Maharaj: Great Educationist of India for Social Change	Prof. Yogesh R. Tekade	Department of Military Science	Gurukul International Multidisciplinary Research Journal	2019-20	ISSN No. 2394-8426
"औद्दयोगिक बहूउद्देशीय ग्रामीण सहकारी संस्थेचा चंद्रपुर जिल्ह्यातील ग्रामीण भाि ातील लघु उद्योि ाच्या विकासाि र झालेला पररणाम"			GIMRJ	2017-18	ISSN – 2394-8426
Cashless Economy: Challenges & Opportunities In India	Dr. R. A. Fulkar	Commerce & Management	IRJMS	2017-18	ISSN -2454 –8499

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

					Impact Factor - 1.3599
लघु उद्योगाची प्रगती : रूपरे षा			RJIM E-Research Journal Peer Refereed & Indexed Journal	2019-20	ISSN – 2348 – 7143
					Impact Factor - 6.261
भारतातील लघु उद्योगाांची आव्हाने: स्थाननक प्रदेश	Dr. R. A. Fulkar	Commerce & Management	RJIM E-Research Journal	2019-20	ISSN – 2348 – 7143
					Impact Factor - 6.625
डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या विचारांचा			UGC Care listed journal TIFAN	2020-21	ISSN 2231-573X
भारतीय अथथव्यिस्थे िरील प्रभाि					
कोविड-१९ काळात ई-बकँ कं ि व्यिसायाकररता माहहती तंरज्ञाि ाचे			Journal of Research & Development	2020-21	ISSN 2230-9578
महत्त्ि	Dr. R. A. Fulkar	Commerce & Management			Impact Factor 5.13
The Contribution of Women in the Service Sector.			International Research Journal	2020-21	ISSN 2454-8499
ग्रामीण विकासात आगथथक	Dr. R. A. Fulkar	Commerce & Management	Journal of Research & Development	2021-22	ISSN 2230-9578
समाि ेशाचे महत्त्ि					Impact Factor 7.265
भारतातील उपयुक्त	Dr. R. A. Fulkar		Scholarly Research Journal	2021-22	ISSN 2319-4766

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ि स्तूंची भविष्यातील बाि ारपेठ		Commerce & Management			Impact Factor 7.380

Co-ordinator IQAC
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Appendix-II

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

Jun – 2017 | Issue – II | Volume – VII

ISSN No. 2394-8426

Online Published By

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

Mob. No.: +91 92 73 75 9904

mohan.gitte@gmail.com,

info@gurukuljournal.com

Website

http://gurukuljournal.com/

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with* International Impact Factor 2.254
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Jun – 2017
Issue–II, Volume–VII

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	21वीं सदी एव अस्पृश्यता	डॉ0 मकरन्द जायसवाल	1-6
2	शिक्षा का भूमंडलीकरण : एक समीक्षात्मक अध्ययन	डा0 अनिल कुमार मिश्र	7-10
3	*जाहिरात संस्थेची जाहीरात व्यवस्थापनात गरज*	*प्रा. राजेश एस. डोंगरे*	11-13
4	स्थानिक स्वराज्य सस्थामधिल महिला नेतृत्व व वास्तविकता	डॉ. एन.आर. चिमुरकर	14-17
5	Extroversion and Introversion: A comparative study of cast and culture among college students	Dinesh R. Jaronde	18-21
6	The Ethical Issues in Accounting- What Yet and How Long?	Dr. Kajalbaran Jana	22-25
7	A Study On Local Body Elections In Tamil Nadu	S. Mohan & Dr.D. Ramakrishnan	26-31
8	The Effectiveness Of E- Banking Environment In Customer Life Service An Empircal Study	J Murali Krishnan	32-41
9	महाराष्ट्र राज्यातील दुग्धव्यवसाय : एक अभ्यास	वर्षा दामोधर शिंदे मधुकर पिराजी शेळके	42-47
10	महाराष्ट्रातील दारिद्र्य-एक आढावा	ज्योती मच्छिंद्र कांबळे	48-52
11	महाराष्ट्रातील रोजगार व स्वयंरोजगार निर्मितीत अण्णासाहेब पाटील आर्थिक विकास महामंडळाचे योगदान	विलास आबासाहेब नरवडे	53-57
12	Analysis Of Parliamentary Elections (2014) In Punjab	Dr. Neeru Sharma	58-69
13	महिला सशक्तिकरण : गांधी जी के विचार	डॉ० राजीव कुमार	70-75
14	पंचायतराज व्यवस्थेमधील महिलाची स्थिती : एक आढावा	प्रा.डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार	76-77
15	शैक्षणिक तंत्रज्ञान : शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाचे प्रभावी साधन	श्री. प्रफुल एस. सिडाम	78-82
16	आधारभूत संरचनेचे आर्थिक विकासातील महत्व आणि भारतातील ऊर्जा आधार संरचना	प्रा. एस. एम. कोल्हापूरे, प्रा. डॉ. वाय. एस. गायकवाड	83-88
17	Social Media Marketing	Dr. H. M. Kamdi	89-94
18	Symbolic Applications On Legacy Data In Libraries	Prof. Vijay Malekar, Dr. D. W. Deote	95-100
19	The Effective Communication Process - The Life Blood Of The Organization	Dr. Prashant M. Puranik	101-103
20	स्मरण प्रतिमान व संकल्पनाप्राप्ती प्रतिमानाची माध्यमिक स्तरावर परिणामकारकता –एक प्रायोगिक अध्ययन	आर. एम. माणुसमारे	104-107
21	Chronic Mass Poverty in India - a Social Perspective	Balasaheb A. Sarate	108-115
22	कुसुमाग्रजांच्या प्रेमकाव्यातील अंतरंग	प्रा. संतोष सदाशिव देठे	116-119
23	Maharashtra: A Global Health Destination	Prof. Dr. Sadashiv Laxman Shiragave & Mrs. Rupali M. Patil	120-127
24	A Study On Work-Life Balance Of Married Working Women With Reference To Co-Operative Banks, Solapur	Prof. Pedda Nagaratna S.	128-135
25	Information Need And Access Pattern Of Homoeopathic Teachers Of Bharatesh Homoeopathic	Mrs. Sunita S. Patil & Dr. Maranna .O.	136-140

Officiating Principal

Scanned by CamScanner

	Medical College: A Study		
26	शेती विकासातील संबंधीत सार्वजनिक कंपन्या	प्रा. डॉ. एस.एल. शिरगावे & शेख कमरुन्निसा अ.हमीद	141-145
27	कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील सामाजिकता	प्रा. संतोष सदाशिव देठे	146-149
28	A Study of 'corporate governance' effectiveness through Board Structure	Dr.Sadashiv L. Shiragave, Mr. Sanjay P. Parab	150-161
29	India's Internal Security : Conceptual Perspective	Dr. Arvind Kumar	162-169
30	अंगणवाडीत जाणाऱ्या व किंडरगार्डनमध्ये जाणाऱ्या मुलांचा भाषाविकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा. सविता आप्पासाहेब लोखंडे & डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	170-174
31	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधीजींचे योगदान	डॉ. रामदास तु. कुलसंगे	175-178
32	घरगुती हिंसा एक समस्या	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	179-183
33	बी.एड. कॉलेज मध्ये सूक्ष्माध्यापनापूर्वी आयोजलेल्या पाद्यपुस्तक ओळख या उपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सविता आप्पासाहेब लोखंडे & डॉ. बालाजी रंगनाथराव लाहोरकर	184-188
34	Professional Development Programme: Developing Coping Skills in Adolescents	Dr. Rashmi Singh	189-192
35	बीड जिल्ह्यातील जि.प.प्रा.शाळेत शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या साधनांची उपलब्धता एक अभ्यास	गित्ते त्रिंबक गोविंद & डॉ.अंधारे एस.जी.	193-195
36	Quality Function Deployment Implementation for Characteristics Identification to Prevent Sand Inclusion Defect in Cast Iron Castings	V. S. Deshmukh, Dr. S.S.Sarda	196-199
37	परंपरागत समाजाभिमुख पर्यावरणपूरक बांबूव्यवसाय	डॉ.एस.एस.कावळे	200-204
38	आदिवासींच्या संदर्भातील शासनाच्या शैक्षणिक योजना आणि आदिवासी विकास	प्रा. शुभांगी रमेश भंडे	205-210

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Bal...pur

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with* International Impact Factor 2.254
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Junc – 2017
Issue–II, Volume–VII

आदिवासींच्या संदर्भातील शासनाच्या शैक्षणिक योजना आणि आदिवासी विकास

प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे
मा. ज्यो. फुले महा. , बल्लारपूर

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात देश स्वतंत्र करणे हेच उद्दिष्ठ असल्यामुळे भारतीयांना आदिवासींकडे पुरेसे लक्ष घालता आले नाही. परंतु स्वातंत्र प्राप्तीनंतर भारतावर आदिवासींचे प्रश्न हाताळण्याची फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली व सरकारपुढे एक आव्हान सुद्धा होते . आदिवासी अविकसित, अज्ञानाच्या अभावामुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहात जुळू शकला नाही. त्यामुळे या आदिवासी बांधवाना विकसित करण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक होते. राज्यातील दुर्गम डोंगराळ भागातील आदिवासींच्या कल्याणासाठी १९८३ सालापासून स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागाची निर्मिती झाली.

भारत देशात आज ४२५ आदिवासी जमाती असून महाराष्ट्रात ४७ आदिवासी जमाती आढळतात देशातील आदिवाससी लोकसंख्येच्या १०.१७% आदिवासींचे वास्तव्य महाराष्ट्रातील सह्याद्री, सातपुडा व पूर्व गोंडवाना या तीन दुर्गम डोंगराळ वनक्षेत्रामध्ये जास्त प्रमाणात आहेत. महाराष्ट्रामध्ये भिल्ल , गोंड , महादेव कोळी ,वारली , ठाकर , आंध ,हलबा ,कातकरी , कोकणी , मल्हार कोळी ,कोरक ,कोलाम , ढोर कोळी ,पारधी , परधान या अत्यंत महत्वाच्या जमाती आहेत. तर कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड यांची 'आदिम आदिवासी गट ' म्हणून गणती करण्यात येते (महाराष्ट्र शासन २०१२).

उद्देश :-

१. आदिवासी समाजाकरिता सरकारद्वारा राबविण्यात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता कार्यरत शैक्षणिक योजनांचा अभ्यास करणे.

२. आदिवासी समाजाकरिता राबविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक योजनांची उपयोगिता अभ्यासणे.

३. आदिवासी विकासामध्ये शासकीय शैक्षणिक योजनांची भूमिका अभ्यासणे.

आज संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकाराच्या घोषणापत्रकानुसार पीडित व शोषित मानवजातीय समूहांना विकसित करणे प्रत्येक राष्ट्राचे पालनकर्तव्य मानले गेले आहे. म्हणूनच भारतीय संविधानातील आदिवासी कल्याणासाठीच्या तरतुदीमुळे आदिवासी कल्याण कार्यक्रम तयार करण्याची जवाबदारी केंद्र सरकार, घटकराज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था या तिन्ही स्तरावरील शासकीय यंत्रणेवर असून दोन्ही स्तरावरील सरकारांना आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आर्थिक निधीची तरतूद करावी लागते. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील प्रशासन यंत्रणेला कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी आर्थिक अनुदानही दिले जाते.

आदिवासी विभागामार्फत विविध योजना राबविण्यात येतात त्याखालील प्रमाणे आहे.

शासकीयय नोकऱ्यांत आरक्षण :-

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya

Scanned by CamScanner

भारतीय संविधानातील ३३५ कलमानुसार केंद्रीय लोकसेवा आयोग आणि राज्य लोकसेवा आयोग तसेच निवडमंडळातर्फे भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी ७.५% जागा आदिवासी साठी नौकऱ्या प्रमाणेच शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या संस्था नौकऱ्यात सुद्धा आरक्षण देण्यात आले आहे. ज्या संस्थानि शासनाच्या या नियमाचे पालन केले नाही अश्या संस्थाना नवीन भरती करताना नौकऱ्यातील आदिवासींचा अनुशेष भरून काढणे असा आदेश काढण्यात आला आहेत.

शैक्षणिक सवलत :-

आदिवासी लोक हे निरक्षर असल्यामुळे ते मागासलेले राहिले तसेच अज्ञानामुळे शोषणास बळी पडले आणि हाच दृष्टिकोन समोर ठेऊन सर्वसामान्य प्रवाहात आदिवासी जमातीला आणण्यासाठी शासनाने विविध उपाय योजना केल्या आहेत. आदिवाससी जमातीच्या मुलामुलींना मॅट्रिक नंतरच्या शिक्षणासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती दिली जाते तसेच प्रत्येक जिल्ह्यच्या ठिकाणी शासकीय वस्तीगृहात हुशार आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जातो. त्याच्या जेवणाचा पुस्तकांचा खर्च शासनातर्फे केला जातो.

- आदिवासींच्या नवीन पिढीला शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जाते त्याचप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षणाची सोय निर्माण व्हावी यासाठी आदिवासी विभागामध्ये आश्रमशाळा काढण्यात आली आहे.
- या आश्रम शाळेत प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच शेती, सूत कातणे, विणकाम यासारख्या विविध व्यवसायाचे शिक्षण हि देण्यात येत आहे.
- शालांत परीक्षेपर्यंत आदिवासी मुलांना पुस्तके ,पोशाख, दुपारचे जेवण इत्यादींचा खर्च भागविता यावा म्हणून आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते. हि सरकारची योजना सर्वच घटकामध्ये राबविली जाते. यासाठी मोठ्या रकमेची तरतूद शासनसंस्था करीत असते. आदिवासी मुलं मुलींसाठी सुरु करण्यात आलेल्या शासकीय वस्तीगृह सुरु करण्यामागचा उद्देश हाच कि डोंगरखोऱ्यात दूरवर पसरलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित करणे या योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन, पुस्तके, निवास, अंथरून-पांघरून शैक्षणिक साहित्य व इतर आवश्यक साहित्य विनामूल्य उपलब्ध करून देणे होय यामध्ये आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी म्हणजे विध्यार्थी आदिवासी व राज्याचा रहिवासी असणे आवश्यक आहे.
- आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांची तयारी करून देण्यासाठी इलाहाबाद, जयपूर,मद्रास,पतियाळा,शिलॉग, दिल्ली, मुंबई येथे प्रशिक्षण मार्गदर्शन केंद्र सुरु करण्यात अली आदिवासींसाठी आश्रमशाळा , मोफत शिक्षण , बालवाड्या , मुलांना राहावयास वसतिगृह , मुलींसाठी वेगळी वसतिगृह , शिष्यवृत्ती, परदेशातील शिक्षणाकरिता शिष्यवृत्ती देण्यात येते.
- लोकसेवा आयोगातर्फे घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धात्मक परिक्षेची तयारी आदिवासी विद्यार्थ्यांना करता यावी म्हणून शासनाने आदिवाससी उमेदवारांना खास मार्गदर्शन करणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या आहेत.
- विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना सहजपणे प्रवेश मिळावा म्हणून त्यांच्यासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये काही राखीव जागा ठेवल्या आहेत.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba
Mahavid

Scanned by CamScanner

- आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणसंस्थेत प्रवेश मिळावा म्हणून प्रवेशामध्ये गुणवत्तेची अट असल्यास त्यांना ५ टक्के गुणांची सवलत दिली जाते. यामुळे आदिवासी समाजात साक्षरतेचे प्रमाण पूर्वीपेक्षा वाढले आहे शिष्यवृत्ती योजनांमुळे शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे व दरवर्षी या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
- आदिवासी जमातीच्या उमेदवारांसाठी सैन्य तथा पोलीस दल भरतीपूर्व प्रशिक्षण देण्याची योजनाही राबविण्यात येते. या योजने मागचा उद्देश म्हणजे सैन्य दल, पोलीस दल, राज्य राखीव दल, औद्योगिक सुरक्षा दल व इतर संरक्षण दल इ. मध्ये अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांना योग्य ते शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन अशा दलामध्ये आदिवासी समाजातील उमेदवारांना योग्य ते शिक्षण देऊन अश्या दलामध्ये नौकरी मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षित करणे. या प्रकारचे केंद्र नाशिक, नंदुरबार, राजुरा, जव्हार, घोडेगाव, धरणी, किनवट, चंद्रपूर,गडचिरोली या ठिकाणी सुरु करण्यात आले आहे. प्रत्येक केंद्रामध्ये एका सत्रामध्ये जवळपास १०० विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते व ह्या प्रशिक्षणाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे हे प्रशिक्षण विनामूल्य दिले जात असून प्रशिक्षण काळात निवासी, भोजन,गणवेश इ. सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. एक सत्र ४ महिन्याचे असते. त या प्रशिक्षणासाठी १८ वर्षावरील व २३ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांची प्रशिक्षणासाठी निवड केली जाते.
- सन २००३-२००४ पासून व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता दिला जातो.
- आर्थिकदृष्ट्या परवड नसल्यामुळे इतर आर्थिक सवलती शिवाय विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिकत असलेल्या उदा. मेडिकल, इंजिनीरिंग, कृषी पदवी, डी. एड., बी. एड., बी. पी.एड, एम एस. डब्लू., सिए., पॉलीटेकनिक इ. अभ्यासक्रमात शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना विद्यापीठाचे दराने निर्वाह भत्ता अदा करण्यात येतो.
- सन १९५९-१९६० पासून महाविद्यालयात विविध अभ्यासक्रमात शिक्षन घेत असलेल्या अनु.जमातीच्या विद्यार्थ्यांना सुधारित दराप्रमाणे शिष्यवृत्ती देण्यात येते. हि शिष्यवृत्ती देताना पालकाचे आर्थिक प्रमाण पत्रचा वापर करण्यात येतो.
- ३१ मी २०१० अन्वये स्वर्णजयंती पूर्व माध्यमिक शिष्यवृत्ती योजना आणि. अनु.जमातीच्या मुला मुलींसाठी शाळेतील उपस्थितीचे प्रमाण दिवसेनदिवस कमी होत असल्याने त्यांचे उपस्थितीचे प्रमाण वाढविण्याकरिता १ ली ते ४ थी, ५ वि ते ७ वि पर्यंत आणि ८ वि ते १० वि पर्यंत शिष्यवृत्ती देण्यात येते. पूर्वी हि योजना फक्त मुलींसाठी लागू होती मात्र २०१०-२०११ पासून सादर योजना मुलांनाही लागू करण्यात अली.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आकस्मित मृत्यू झाल्यानंतर सानुग्रह अनुदान योजना काही नैसर्गिक अप्पत्ती व अपघाती मृत्यू आल्यास शासकीय आश्रमी मृत्युमुखी पडलेल्या विद्यार्थ्यांना शासनाची पालकत्वाची जबाबदारी म्हणून व शैक्षणिक विकासातील महत्वाची समन्वयक म्हणून टाकण्यात आलेली जवाबदारी याहृष्टीने विद्यार्थ्यांचा विद्यार्थिनीचा मृत्यू झाल्यास सामाजिक दृष्टिकोनातून तातडीचे अर्थसहाय्य म्हणून विद्यार्थ्यांच्या पालकांस१५०००/- सानुग्रह अनुदान शासनाकडून मंजूर करण्याची योजना राबविण्यात येत आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Sa...ur

Scanned by CamScanner

- शालांत व उच्च माध्यमिक शाळेत परीक्षेत विशेष प्राविण्य मिळविणाऱ्या गुणवत्ता यादीतील अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहनपर बक्षीस योजना हि योजना २००३-२००४ या वर्षापासून राबविण्यात येत आहे.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांना सैनिकी शाळेमध्ये शिक्षण देण्यासाठी राज्यातील सैनिकी शाळांना जोडून ज्यादा तुकडी सुरु करण्यात आली आहे. यामध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरावर सैनिक शिक्षणाची सोया उपलब्ध करणे असा उद्देश आहे. सैनिकी शाळेमध्ये इय्यता पाचवीच्या वर्गामध्ये आदिवासी मुलांसाठी एक तुकडी सुरु केली जाते. अश्या विद्यार्थ्यांसाठी मोफत भोजन, निवास, गणवेश, साबण, दंतमंजन, इ. सुविधा पुरविण्यात येते. मात्र सैनिकी शाळेमध्ये दाखला घेण्यासाठी काही शैक्षणिक पात्रता पूर्ण करणे गरजेचे असते जसे वजन, उंची, शारीरिक क्षमता , धनुर्विद्या , लांब पल्याचे धावणे इ. चे मूल्यमापन करून निवड केली जाते.

निष्कर्ष :-

१) आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी शासकीय योजनांचा ज्या प्रमाणे गरज आहे त्याचप्रमाणे त्या योजना केवळ कागदोपत्री न रहाता आदिवासी लोकांपर्यंत पोहचल्या पाहिजे या दृष्टीकोनातून सरकारने प्रयत्न करणे.

२) आदिवासी समुदायाला सर्वसाधारण प्रवाहात आणण्यासाठी आर्थिक विकास साधायचा असल्यास सर्वप्रथम शैक्षणिक योजनांची अंमलबजावणी होणे अनिवार्य आहे.

३) आजही काही दुर्गम आदिवासी विभागात दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव दिसून येतो अश्यावेळेस सरकारनी सर्वात पहिले या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यावर भर दिला पाहिजे.

४) आदिवासी विकासातील महत्वपूर्ण अडथळा म्हणजे आदिवासी जमातीचे शोषण करून स्वतःचा स्वार्थ साधणारी व्यक्ती आदिवासींसाठी असणारे कायदे , अधिकार इ. संबंधित योजना स्वीकारण्यास तयार होत नाही. एवढेच नव्हे तर जाणून-बुजून आदिवासी पर्यंत या सोयी-सवलतीचा लाभ पोहचू देत नाही.

उपाययोजना :-

१) शासकीय शैक्षणिक सोयी-सुविधा आदिवासी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवायची झाल्यास त्या योजनांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे व्हायला पाहिजे.

२) संबंधित अधिकाऱ्यांनी आपले कार्य व्यवस्थितपणे पार पडले पाहिजे जेणेकरून आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या सुविधांची माहिती आदिवासी पालकांपर्यंत पोहचली पाहिजे.

३) अधिकाधिक आदिवासींनी या सर्व सोयी सवलतीचा लाभ घेतला पाहिजे या साठी आदिवासींमध्ये जनजागृती करायला हवी.

४) शासकीय योजनांची माहिती देताना स्थानिक आदिवासींच्या बोलीभाषेचा उपयोग अधिकाधिक करावा.

५) लोकजागृतीकरिता अधिकाधिक दृक्श्राव्य साधनांचा उपयोग करावा.

Officiating Principal
Mahatma Gandhi Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

६) प्रत्येक आदिवासी समूहाला त्यांचा स्थानिक बोली भाषेतून शिक्षण मिळेल यासाठी विशेष शैक्षणिक धोरण आखणे गरजेचे आहे.

७) आदिवासी समूहाला त्यांचा राहत्या ठिकाणी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्यायला पाहिजे जेणेकरून स्थलांतरणाचा प्रश्न सुटेल.

८) आदिवासींना शिक्षण देताना युवावर्गाचा विचार करणे गरजेचे आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धती व युवागृह शिक्षण पद्धतीत अंतर नसावे.

९) आदिवासी समुदायाची जीवनशैली त्यांची संस्कृती व इतर परिस्थितीचा आढावा घेऊनच व त्यांच्या गरजा ओळखून त्यानुसार स्वतंत्र कार्यक्रमाची आखणी करणे गरजेचे आहे. तेव्हाच सर्वसाधारण प्रवाहात त्यांना सामील करून घेण्यात यश प्राप्त होईल.

१०) आदिवासी क्षेत्रातील शाळांची पटनोंदणी वाढविण्यासाठी व शाळेतील विद्यार्थ्यांची गळती थांबविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे.

११)आदिवासी शाळांचा दर्जा वाढविणे त्या दृष्टीने पायाभूत सुविधा , शिक्षणाची गुणवत्ता , नियमित शिक्षकाची सोय यावर भर देण्यात यावा.

१२) आदिवासी युवकांना त्यांचाच बोलीभाषेत शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करणे.

१३) आदिवासी युवकांना शिक्षणासोबत व्यावसायिक शिक्षणाची संधी प्राप्त करून देणे जेणेकरून त्यांना रोजगार किंवा स्वयंरोजगार उपलब्ध होईल व त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन राहणीमानाचा दर्जा उंचावेल.

१४) शासकीय योजनांची माहिती देताना त्यांना त्याच्याच बोलीभाषेतून देण्याचा प्रयत करावा. जेणेकरून त्याचा लाभ आदिवासी लोकांना घेता येईल.

१५)केवळ आदिवासींना शैक्षणिक सोयी सुविधा उपलब्ध करून भागणार नाहीत तर त्यांच्या आर्थिक दर्जा सुधारावा या दृष्टिकोनातून विचार करीत असताना त्यांना त्याच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार स्थानिक स्तरावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्या.

समारोप :-

आदिवासी कल्याण कार्यक्रमावर दरवर्षी करोडो रुपये खर्च केले जातात मात्र आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाचा लाभ ज्या गरजू आदिवासींना मिळायला पाहिजे होतो तो लाभ त्यांना मिळाला नाही बऱ्याचदा आदिवासी कल्याण कार्यक्रमावर केल्या जाणाऱ्या खर्चामध्ये भ्रष्टाचार होतो तर अनेकदा असे दिसून येते कि ज्या कामासाठी दिलेले पैसे दुसऱ्याच कामावर खर्च केल्या जाते आदिवासी विकास योजना उत्तम असतात मात्र त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे केली जात नाही. तर काही योजना ह्या केवळ कागदोपत्रीच राहतात तर काही योजना आदिवासी लोकांच्या गरजा लक्षात घेऊन आखल्या जात नाही. कल्याण कार्यक्रम हे कितीही चांगले असले तरी आदिवासींच्या जीवन पद्धतीवर त्याचा आघात होत असेल तर अश्या योजनेबद्दल आदिवासींच्या मनात उदासीनता, सांशकता दिसून येते. अशाप्रकारे आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात काही त्रुटी असल्या तरीही त्यांच्या अंमलबजावणीमुळे आदिवासींच्या जीवनातील अंधकार दूर होण्यास मदत होत आहे याचाच परिणाम म्हणजे आज आदिवासी समाजात युवकांमध्ये

KP
Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

Scanned by CamScanner

शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे आणि स्वतःवर होणाऱ्या अत्याचारापासून स्वतःची सुटका कशी करून घ्यावी याची जाणीव निर्माण होण्यास सुरवात झाली आहे. शिक्षण व जाणीव जागृतीमुळे त्यांच्यावरची धर्म व जादूची पकड सैल होत आहे. शिक्षण विषयक सोयी सवलती, आर्थिक लाभाच्या शासकीय विकास योजना इत्यादींमुळे त्याच्यात मंदगतीने का होईना बदल होत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१) लोटे रा. ज. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र , मनोहर पिंपळापुरे ऍण्ड कं. पब्लिशर्स , हिंदू मुलींचे शाळेजवळ महाल , नागपूर, दुसरी आवृत्ती जून २००६

२) डॉ . प्रदीप आगलावे , साईनाथ प्रकाशन , नागपूर, सकाळ , लोकमत वृत्तपत्र अग्रलेख

३) इंटरनेटवरील माहिती

४) डॉ . प्रदीप आगलावे , भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या

५) लोकसत्ता २३ जानेवारी २०१२

६) लोकसत्ता २५ मार्च २०१३

७) कऱ्हाडे भा. कि. (२००६)"शास्त्रीय संशोधन पद्धती " पिंपळापुरे ऍण्ड प्रकाशन, नागपूर .

८) खडसे भा. कि. (२००६) "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र" हिमालय प्रकाशन, मुंबई

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya

Scanned by CamScanner

June-2018 ISSUE-II, VOLUME-VII

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

All Papers Received & Accepted By Peer Review Committee Before 2nd May, 2018

Published On Date 30.06.2018

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

Officiating Principal

Officiating Principal

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Jun - 2018
Issue–II, Volume–VII

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	A STUDY OF SITAR MAKING HANDICRAFT BUSINESS IN THE MIRAJ CITY	Dr. Ravindra Uttamrao Kanthe	1-9
2	Contribution Of Women In Changing Business Environment Through Information Technology	Prof. Yogendra Singh & Meena	10-16
3	Physico-Chemical Characteristics of a Fresh Water Pond of ghugus, District Chandrapur, Maharashtra (India)	L. S. Durge, A. A. Dhammani, R. M. Chavan	17-22
4	बंजारा समाजातील स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन	प्रा.डॉ.विमल राठोड	23-27
5	The Major Achievements Of India In Space	S. K. Singh	28-32
6	राजर्षी शाहू महाराजांचे ब्राम्हणेत्तर चळवळीतील भूमिका	सुजाता एस. पाटील	33-37
7	Phytoplankton Diversity of Janala Dam Near Mul Dist. Chandrapur(M. S.) India	Bele A. S., Telkhade P.M. and Kulkarni R.R.	38-42
8	The Rights Of Consumers For Protecting Their Interest In Trading Services: A Review	Dr. S. B. Mohitkar	43-45
9	कार्यकम व्यवस्थापनातील नवप्रवाह	प्रा.डॉ.सपना वेगीनवार	46-48
10	आदिवासींची ओळख व सामाजिक शोषण	प्रा.डॉ.रणधीर साठे	49-51
11	Mobile Commerce: It's Application and Services	Dr. Rahul Sawlikar	52-55
12	नक्षलवाद समस्या व उपाय	प्रा.शुभांगी रमेश भेंडे	56-59

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Jun - 2018
Issue–II, Volume–VII

नक्षलवाद समस्या व उपाय

प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे
म.ज्यो.फुले. महा.,
बल्लारपूर

प्रस्तावना :-

नक्षलवाद चळवळीचा इतिहास समजुन घेतांना भारतातील साम्यवाद चळवळीची चौकट समजुन घ्यावी लागते. स्वातंत्र्यपुर्व काळापासुनच भारतात कम्युनिस्ट विचारावर मजुर व शेतकऱ्यांना संघटीत करून लढले गेले नक्षलवाद ही भारतातील कडव्या साम्यवाद संघटनांनी चालविलेली सशस्त्र चळवळ आहे. आदीवासींच्या चळवळीत साठी सरकारचे भांडवलशाही धोरण कारनीभूत असुन त्याचा विरोध माओ ने दाखवून दिलेल्या सशस्त्रक्रांतीच्या मार्गानेच करता येईल ही नक्षलवाद्यांची विचारसरणी आहे. नक्षलवाद या संकल्पनेला भारतीय सामाजीक चळवळीच्या इतिहासात एक विशेष अर्थ आहे. १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालच्या उत्तरेकडील जिल्हयात जलपैगुंडी उपविभागात नक्षलवाडी येथे एका स्वयंस्फुर्त किसान आंदोलन सुरु झाले. इस.१९६७ पासुन भारताच्या राजकिय सामाजीक क्षेत्रात नक्षलवाद हा शब्द प्रचलित झाला. आज नक्षलवादी आंदोलन भारतात अनेक प्रदेशात पसरले या उग्र आंदोलनाचे स्वरूप आता सिमीत राहीले नाहीत. बटाईदाराच्या प्रश्नातुन निर्माण झालेले आंदोलन त्या प्रश्नातुन बाहेर आले आणि सर्व सुशिक्षीत वर्गापर्यंत विस्तृत झाले व सुशिक्षीत वर्गाच्या प्रश्ना सोबत त्यांच्या सामाजीक संदर्भात नक्षलवादी चळवळीने प्रवेश केला आणि बिहार, बंगाल, आंध्र प्रदेश,महाराष्ट्र, ओरीसा, झारखंड, पंजाब, उत्तर प्रदेश, छत्तीसगड व इतर राज्यात विस्तार झाला असुन देशाच्या एकुण भुभगापैकी ४० : भुभाग आणि ३५ : लोकसंख्या एकंदर १७० जिल्हे हे नक्षलवादाचे बळी पडल्याचे गुप्तचर खात्याचे म्हणणे आहे. महाराष्ट्रात १९७६-७७ मध्ये चंद्रपूर मधील दुर्गामाता भागात नक्षलवादी चळवळीस प्रारंभ झाला तर १९८२ ला गडचिरोली मध्ये नक्षलवादास प्रारंभ झाला.

नक्षलवाद म्हणजे काय :-

''शांततामय मार्गाचा त्याग करून सशस्त्र विद्रोहावर अवलंबलेली रचनात्मक चळवळ म्हणजे नक्षलवाद/ दहशतवाद.''

शासनाचे भांडवलशाही धोरण भ्रष्टाचार स्वार्थी राजकारण यांच्या विरोधात माओचा क्रांतीचा मार्ग अनुसरणे म्हणजे नक्षलवाद आहे. आदिवासी, शेतमजुर, शेतकरी शोषणाचे बळी ठरलेल्या समुदायाचा क्रांतीकारी व हिंसात्मक मार्ग हे नक्षलवाद आहेत. कार्ल मार्क्सचा वर्ग संघर्षाच्या सिध्दांतावर आधारीत सुरु झालेली ही चळवळ नक्षलवादी मानली जाते.

शोध निबंधाचे उद्देश :-

१. नक्षलवादाच्या कारणांचा शोध घेणे.
२. नक्षलवादच्या निमुर्लनाची उपाय सुचविणे.

अध्ययन पध्दती :-

Officiating Principal
Mahatma
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी विषयाच्या अनुषंगाने प्रकाशित व अप्रकाशित लेख संशोधन प्रबंधाचा उपयोग केला जाईल तसेच मासीका, वृत्तपत्र, विविध ग्रंथ, इंटरनेट इ. स्त्रोतांचा उपयोग केला जाईल.

नक्षलवादी संघर्षाची कारणे :-

१. नक्षलवादी संघर्षाची कारणे ही सामाजीक, आर्थीक, राजनितीक, प्रशासनिक शोषण यांच्याशी जुडलेली आहे.
२. त्याचप्रमाणे असंतुलीत विकास, बेरोजगारी, क्षेत्रवाद ,मानसीक, पिछडेपणा हे सुध्दा मुख्य कारण आहे.
३. आादीवासींचा जमिनीवर हक्क असुनही त्यांना त्यापासुन दुर ठेवले गेले केवळ आणि केवळ त्यांच्या अज्ञानतामुळे.
४. शोषीत वर्ग, शेतकरी, शेतमजुर आदिवासी, दलित वर्गाच्या अस्तीत्वासाठी उच्चवर्ग वर्गाचे उच्चाटन व्हावे.
५. शेतजमिन सुधारनेच्या आधारे ज्या उद्योजकोनी आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतजमिनी त्यांच्या पासुन हिरावून घेतल्या त्या त्यांना मिळवून देणे.

उपाय :-

१. आदिवासी भागात मुलभुत पुर्तता करणे म्हणजेच पानी, विज, शाळा, दवाखाने, रस्ते या मुलभुत सोयीची व्यवस्था करणे.
२. आदिवासी भागात योग्य, जिम्मेदारीने काम करणाऱ्या ईमानदार अधिकाऱ्याची नेमणूक करणे.
३. गरिब आणि श्रिमंत यांच्यातील अधिकाराच्या संदर्भात जो भेदभाव केला जातो तो दूर करणे.
४. सरकारनी रेड कोडिडोर क्षेत्रामध्ये विकासासोबत तेथिल आदिवासी लोकाच्या लोककल्याणकारी सेवा पुर्वीने त्यांच्या समस्यांचे समाधान करणे तसेच त्यांच्या मुलभूत अधिकाराकडे लक्ष देणे.
५. तेथील लोकांना विकासाचे मुख्य प्रवाहात सामील करावे. आणि रोजगार उपलब्ध करून देणे.
६. विकासाच्या नावाखाली आदिवासीच्या जमीनी हस्तगत केल्या जात आहे. याशावेळेस सरकार आणि कंपनीच्या मालंकांनी यांच्या हिताचे रक्षण करून त्यांना इतरत्र जमीन उपलब्ध करून देणे. तसेच रोजगार उपलब्ध करून देणे.
७. देशाच्या बाहेरून आदिवासी लोकांना जो दारू गोळा उपलब्ध करून दिला जात आहे. त्याकडे सरकारने लक्ष्य पुरविणे. बंदुकीच्या धाकेवर नक्षलवाद संपवता येणार नाही. तेव्हा सरकारने स्वत:च्या करणी आणि कथणीमध्ये भेद न करता त्यांच्यासाठी सोयी सुविधा पुरविणे.
८. आदिवासी विकासासाठी शासनाच्या ज्या काही उपाययोजना आहेत त्यांची अमलबजावणी काटेकोर पणे झाली पाहिजे.
९. आदिवासी लोकांना जास्तीत जास्त शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे आणि सक्तीचे शिक्षण करणे.
१०. आदिवासींना जल, जमीन, जंगल यांचा उपयोग घेण्याचा अधिकार राहील. या कायदयाचे सक्तीने पालन करावे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

११. आदिवासी समुदायावर अन्याय आर्थीक शोषन होणार नाही. यासाठी शासनाने कठोर पाऊले उचलने.

१२. स्थानिक पातळीवर आदिवासींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

१३. आधुनिक शिक्षण प्रशिक्षणासोबत व्यवसाय करण्यासाठी सुलभ कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून देणे.

१४. सामाजिक संस्थाचा आधार घेऊन स्थानिक लोकांच्या समस्या जानुन घेणे व त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.

१५. प्रसार माध्यमानी पुढाकार घेऊन सामान्य लोकांन पर्यंत जनजागृती पोहचविणे आवश्यक आहे.

१६. आदिवासी तरून तरूनींना संरक्षण पोलिस दलात सहभागी करून त्यांच्या मध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.

१७. कायदेविशयक माहिती आदिवासी पर्यंत सहज तेने उपलब्ध होईल. याची काळजी घेणे.

सुचना :-

१. शासनाने नक्षलवादापासुन आदिवासींना संपुर्ण हक्काची हमी दिली पाहीजे.

२. आदिवासींचा आर्थीक स्तर उंचावण्यासाठी त्यांना असलेले सर्व हक्क प्रदान करणे व त्याची काटेकोरपणे अमलबजावणी करणे.

३. पैसे आणि वनहक्क कायद्याची अमलबजावणी करण्यासाठी गावागावात अभ्यासगटाची निर्मीती करणे.

४. शासनद्वारे मिळणाऱ्या सर्व सोयी सवलतीची माहीती आदिवासींन पर्यंत पोहचण्यासाठी योग्य अधिकाऱ्यांची नेमणुक करणे व संबधीत विषयासंबधी मार्गदर्शन करणे.

५. नक्षलवाद चळवळीस गैर आदिवासी चळवळीचे सर्मथन आहे म्हणुन अति दुर्गम भागात असलेला आदिवासी समाजातील लोकांच्या कमजोरीचा फायदा घऊन ही चळवळ त्यांच्या वर लादली गेली आहे. त्यामुळे सक्षम समाजाने या आदिवासी समाजाला आपलेसे करून नक्षलवाद या समस्येला कठोरपणे नियंत्रणात आणणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :-

वरील बाबींचा अभ्यास केल्यावर खालील निष्कर्ष काढता आले.

१. नक्षलवाद ही एक हिंसकप्रवृत्ती आहे जी लोकशाही व्यवस्थेला मान्य नाही.

२. नक्षलवाद ही समस्या उग्र रूप धारण करण्यास शासनाची दिरंगाई व दुर्लक्ष यासारख्या बाबी जबाबदार आहे.

३. नक्षलवादामुळे स्थानिक लोकांना अनेक समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे.

४. सर्वसामान्य लोकांना नक्षलवादामुळे संरक्षण व असुरक्षतेची भावना निर्माण झाली आहे.

५. नक्षलामुळे सर्वसामान्य लोकांचे शोषन होत आहे. त्यामुळे आत्मविश्वासाची कमतरता दिसून येत आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

समारोप :-

समस्या जेव्हा उग्र रूप धारण करते तेव्हाच त्या समस्येबद्दलची तिव्रता अधिक जानवते कोणतीही समस्या प्रारंभिक काळी दुलक्षीतच असते. कारण जोपर्यंत एखादी समस्या स्वत:ला भेडसावत नाही जोपर्यंत त्याचे उग्ररूप जानवत नाही. तसेच तोपर्यंत त्यावर कोणतीही उपाययोजना, चर्चा केल्या जात नाही.नक्षलवाद चळवळ ही आर्थीक विषमता व शोषना विरूध्द असली तरी त्यांनी वापरलेले हिंसाचारी मार्ग लोकशाही व्यवस्थेला मान्य नाही. नक्षलवादाचा प्रभाव असलेल्या ठिकाणी जोपर्यंत मुलभुत सोयी सुविधा पोहचणार नाही तोपर्यंत स्थानिक शेतकरी, आदिवासी जनतेचे नक्षलवाद्यांना समर्थन राहील. नक्षलवाद नष्ट करावयाचा झाल्यास त्याच्यावर कार्यवाही करण्यापेक्षा त्यांच्या समस्या काय आहे हे जानुन घेणे गरजेचे आहे. व त्या सोडविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. पोलीस प्रशासनात आधूनिकरण घडवून आणले पाहीजे आज नक्षलवादी म्हणुन जगाच्या समोर आदिवासी समुदायाला सामोर आणले जात आहे. त्यामुळेच सरकार समोर आदिवासींना विकासाच्या मुळ प्रवाहात आणने ही चिंतेची बाब निर्मान झाली आहे. भारतातील न्यायप्रणाली ही लोकशाहीवर आधारलेली आहे. जोपर्यंत आदिवासी आपल्या संविधानिक आणि मुलभुत अधिकाराविषयी जागृत होणार नाही जोपर्यंत तो नक्षलवादाला बळी पडत राहील अणि भारतीय समाजातून नक्षलवादाच्या समस्येचा कधीही अंत होणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ. प्रदीप आगलावे मानवशास्त्र विधा प्रकाशन नागपूर प्रथम आवृत्ती १४ ऑक्टोबर १९९८.
२. डॉ. प्रदीप आगलावे आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र श्री. साईनाथ प्रकाषन नागपूर.
३. डॉ. गोविंद गोरे नक्षलवादी आणि आदिवासी सुगावा प्रकाशन पुणे जानेवारी २००३.
४. लोटे रा. ज. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.
५. डॉ. कऱ्हाडे. बी. एम. सामाजीक चळवळीचे समाजशास्त्र पिंपळापुरे ॲन्ड पाटनर्स नागपूर पहीली आवृत्ती जुन २०११.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

Dec-2018 ISSUE-IV, VOLUME-VII

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374
Peer Reviewed Journal

Published On Date 02.01.2019

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo.+91-9373759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website: http://gurukuljournal.com/

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

ukul International Multidisciplinary
earch Journal (GIMRJ)*with*
ernational Impact Factor 4.374
er Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Dec-2018
Issue–IV, Volume–VII

INDEX

aper No.	Title	Author	Page No.
001	Colonial Legacy and Education in Bangladesh	Dr. Meinhaj Hossain	1-5
002	Building Language Learning Environment: A Naturalistic Approach	VANDANA & SANJAY KUMAR	6-16
003	Corporate Social Responsibility Policies And Practices	Dr P N Ladhe	17-22
004	Condition Of Women's Education In Uttar Pradesh	Tabassum Usmani	23-29
005	Swaraj- Concept And Relevance	Dr. Rajesh Agarwal	30-35
006	Maharashtra State Commission for Women and the issues of Dalit women in Bhandara District	Deepali Bhowate	36-44
007	Effective Grievance Handling Procedure in Industry	DR. Kalpana Jamgade	45-48
008	Marginalization of Women in Anita Desai's *In Custody*	Ashok Jagannath Jadhav	49-52
009	Research Paper- Geography Remote Sensing and GIS	Prof. Kailas V. Nikhade	53-53
010	GOALS OF ESL – IN TEACHING PRONUNCIATION	Dr. Humera Qureishi	54-58
011	Parliamentary system - Withering away from people's will	Dr. Pravin S. Bhagdikar	59-62
012	Worker's Participation in Management (WPM) at Orissa Sugar Corporation, Ganjam District, Orissa	DR. Vijaykumar Tupe	63-66
051	रेशीम उद्योगासाठीच्या शासनाच्या योजनांचा शेतकऱ्यांना झालेल्या लाभाचा अभ्यास	भाऊसाहेब पोपटराव दरेकर & प्राचार्य डॉ.शशांक कृष्णराव पोळ	201-206
052	तंजावरकडील भोसले राजवंशाची राहित्यासेवा व मराठी अभिजात परंपरेतील योगदान	डॉ.संजय रामदास पाखमोडे	207-211
053	सामाजिक, सांस्कृतिक विकास : भारतीय संविधान	डॉ.शिरीन अघोर	212-215
054	स्त्री सक्षमीकरणाची उपेक्षा : वास्तविक परिस्थिती	डॉ. सौ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे	216-220
055	पंडिती काव्याची काव्याची वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. सौ. वीरा पावन मांडवकर	221-225
056	आदर्श गरम मेंढा-लेखा	कु.रचना एल.धडाडे	226-228
057	चंद्रपूर जिल्हयातील शालेय पोषण आहार योजना राबवितांना शालेय व्यवस्थापनात येणाऱ्या समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	प्रकाश रामदास महाकाळकर	229-232
058	भारतीय कमोडिटी वायदा बाजार : एक विश्लेषण	सारंग विनायक घारपुरे & संदिपान माणिकराव कोल्हापूरे	233-245
059	संयुक्त राष्ट्र व भारतीय परराष्ट्र धोरण	डॉ.सचिन एस. वेरुळकर	246-252

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Vidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

	निर्धारणा वरील प्रभाव		
060	आदिवासींचे हक्क, कायदे आणि माहितीचा अभाव	प्रा.शालिनी पु.तोरे	253-254
061	स्वयंसाहाय्यता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा डॉ.व्ही.जी.चव्हाण	255-259
062	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विचार	प्रा.डॉ.व्यंकटी वाल्मिक नागरगोजे	260-264
063	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानाच्या परिप्रेक्ष्यातून : संरक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ.कुचेकर एच.एस.	265-270
064	वर्तमान जीवनात वृद्धापुढील आव्हाने व उपाय	प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे	271-278

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374 Peer Reviewed Journal

ISSN No. 2394-8426
Dec-2018
Issue-IV, Volume-VII

वर्तमान जीवनात वृद्धापुढील आव्हाने व उपाय

प्रा. शुभांगी रमेश भेंडे
मा. ज्यो. फुले महा. , बल्लारपूर
मो. नं. ७७६७९८७६३३

आजच्या आधुनिक युगात वृद्धाची समस्या हा एक चिंतेचा विषय ठरला आहे. मात्र भारतामध्ये पूर्वी हि समस्या नव्हती निदान भारतात तरी 'वृद्ध' व्यक्ती हि समस्येच्या दृष्टिकोनातून कधी पहिल्याच जात नाही तर भारतात पूर्वीपासूनच पूर्वजांबद्दल आदर असायचा वृद्धाबद्दल प्रत्येकाच्या मनात पुण्यबुद्धि दिसून येत होती . घरातही वृद्धाना मान सन्मान असायचा सण समारंभ असल्यास त्यांना प्रथम नमस्कार करून त्यांचा आशीर्वाद घेतल्या जात असे. अश्या पद्धतीने त्यांच्या आशीर्वादाने शुभकार्याची सुरवात होत होती. त्यांच्या गोष्टींना मान असायचा कारण वृद्धापण म्हणजेच ज्ञानपूजा होय. त्यांचे हे ज्ञान त्यांचे अनुभव असायचे . या शुभ्र केसात अनुभवाचे मौल्यवान गाठोडे असते. त्या सुरकुतलेल्या शरीरावर कित्येक वर्षाचा इतिहास असतो म्हणून प्रत्येक बाबतीत वृद्धाचा सल्ला घेतला जाई व तो तितक्याच आग्रहाने मानल्या जात असे. कारण वृद्ध म्हणजे अनुभवसिद्ध अशी समजूत होती व वृद्धाचा आदर करावा अशी धर्माची शिकवण होती.कौटुंबिक भांडणात किंवा गावातील भांडणात वृद्ध लोक निकाल देत होते आणि त्यांच्या अनुभवसिद्ध ज्ञानाचा फायदा समाजातील व कुटुंबाच्या सर्व लोकांना मिळत असे.

आजचे युग हे सुधारलेले आहे. आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण व नागरीकरणाच्या प्रभावाने भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंबाचे विघटन यामुळे आधुनिक समाजात वृद्धाची समस्या एक महत्वपूर्ण सामाजिक प्रश्नाच्या स्वरूपात भारतीय समाजासमोर उपस्थित झाली आहे.

भारतात १९ व्या शतकापर्यंत वृद्धाची समस्या तेवढी जाणवत नसे मात्र आज आधुनिक काळात वृद्धाच्या समस्येच्या संदर्भात बोलले व लिहले जाते वर्तमानपत्र , टी .व्ही ., रेडिओ ,साप्ताहिके ,मासिके ह्या प्रसारमाध्यमाद्वारे समस्येला वाचा फोडण्याचे कार्य केले जाते त्याचबरोबर या समस्येकडे सामाजिक संस्था , शासन , सामाजिक कार्यकर्ते यांचे सुद्धा लक्ष वेधले जात आहे आणि हे शासनद्वारे वृद्धासाठी उपाययोजनेच्या माध्यमातून निर्माण केले जाणारे नवीन -नवीन कायद्याच्या निर्मितीतून दिसून येते.

आजचा युग हा सुधारलेला आधुनिक युग समाजाला जातो मात्र याच आधुनिक युगात असुधारीत अशिक्षित व्यक्तीची लक्षणे दिसून येते. कारण आजचा वृद्ध हा घरच्या मंडळींसाठी ओझं वाटतो आहे त्याचे अस्तित्व नकोसे वाटते आहे कुटुंबातील वृद्धाकडे दुर्लक्ष केले जाते. ज्याप्रमाणे घरात अडगळीच्या सामानासाठी एक छोटीशी खोली असते व त्या खोलीत अडगळीचे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

सामान डांबले जाते तशीच गत आजच्या वृद्धाची त्यांच्या कुटुंबात झाली आहे. त्याच प्रमाणाची वागणूक कुटुंबातून वृद्धाला दिली जाते व त्यांच्याकडे तिरस्काराने पहिले जाते व त्याच प्रमाणे वागविले जाते.

"प्रौढ व्यक्तींच्या जीवनातील अंतिम कालखंड" असा वृद्धावस्थेचा अर्थ व्यक्त होतो.

शोध निबंधाची उद्दिष्टये :-

१) प्रस्तुत विषयाची पार्श्वभूमी समजून घेणे.

२) वृद्धाच्या प्रमुख समस्यावर नजर टाकणे.

३) वृद्धासमोर असलेल्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

४) वृद्धासमोर उभ्या असलेल्या समस्येच्या निराकरणासाठी उपाययोजनांवर प्रकाश टाकणे.

५) काही महत्वपूर्ण सूचना सुचविणे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता तथ्य संकलन हे लिखित साहित्याच्या आधारावर करण्यात येईल यासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित लिखाण , संशोधन , प्रबंध , इंटरनेटवरील माहिती, मासिके, वृत्तपत्रे तत्सबंधी प्रकाशित विविध ग्रंथांचा आधार घेतला जाऊन अध्ययन केले जाईल.

वृद्धावस्थेतील महत्वाचे आव्हाने पुढील प्रमाणे आहेत.

१) **शारीरिक समस्या** :-

वृद्धावस्थेत व्यक्तीच्या शरीरात अनेक जैविक बदल घडून येतो. वाढत्या वयाबरोबर शरीरात अनेक बदल घडून येतात. त्यामुढे व्यक्तीचे मानसिक संतुलन ठळु लागते त्यामुळे अनेक आव्हानांना समोर जावे लागते. शारीरिक दुर्बलते सोबत मानसिक दुर्बलता दिसून येते.व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या संवेदनशील बनतो किरकोड कारणावरून त्यांना राग येऊ लागतो त्यामुळे त्यांचा स्वभाव चिडचिडा बनतो त्यांच्या या विक्षिप्त वागण्यामुळे कुटुंबातील वातावरण बिघडण्याची शक्यता असते व्यक्तीची बुद्धी काम करेनाशी होते. स्मरणशक्तीचा ऱ्हास होतो अनेक गोष्टीचे विस्मरण होते. बऱ्याच वेळा शुल्लक गोष्टी हि त्याच्या लक्षात राहत नाही त्यामुळे कौटुंबिक ताण - तणाव निर्माण होते. त्यामुळे तर्कसंगत निर्णय घेता येत नाही.

२) **आर्थिक विपन्नावस्था** :-

आजच्या आधुनिक युगात पैसा - सेवा हे समीकरण रुठ झाले आहे. त्यामुळे पैश्याला महत्व प्राप्त झाले आहे. वर्तमानकाळात सर्वच घटक महागाईमुळे त्रस्त झाले आहे. एकीकडे प्रचंड महागाई , खर्चिक सेवा मात्र दुसरीकडे मोडणारी मिळकत तुटपुंजी यामुळे व्यक्तीने जगायचे कसे हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

कौटुंबिक जवाबदारी पार पाडून वृद्धाकडे तुटपुंजी पैसा शिल्लक राहतो त्यामुळे वृद्धापुढे केवळ अंधकार पसरलेला असतो.

३) **मानसिक समस्या :-**

वृद्धाच्या वाढत्या वयाबरोबर मानसिक बदल होत जातो स्मरणशक्तीचा ऱ्हास होऊन विस्मरण शक्तीत वाढ होत असते. उदा. आपल्याकडे कुणी लक्ष देत नाही आपण घरामध्ये अडगळ आहोत हि भावना वृद्धामध्ये निर्माण होते व घरातील मंडळी सोबत ताणतणाव निर्माण होतो आर्थिक व्यवहारात अडचणी , नातेसंबंध दुरावा ,कौटुंबिक बिघाड , सामाजिक अवनती यामुळे व्यक्ती मानसिकदृष्ट्या दुर्बल बनतो नवीन गोष्टींचा स्वीकार लवकर करत नाही व्यक्ती अंतर्मुख बनून त्यांच्या मनात चिंता, भीती निर्माण होते व त्यामुळे एकाकीपणा वाढतो कांम करणे व दगदगीचे कार्य करणे अशक्य होऊन व्यक्ती पूर्णतः परावलंबी बनतो. आपण कुटुंबात व समाजात उपेक्षित व दुर्लक्षित आहोत हा विचार त्यांच्या मनात घर करून जातो.

४) **ऱ्हास होणारी उपयुक्तता :-**

पूर्वी शेती हाच मुख्य व्यवसाय असायचा व संयुक्त कुटुंब प्रणाली दिसून येत होती. घराची मंडळी शेतावर कामावर गेल्यावर घरातील वृद्ध व्यक्ती मुलांचा सांभाळ करायचे मात्र आज संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होवून विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली त्यामुळे कुटुंबाच्या आकारात बदल झाला. तसेच औद्योगिकीकरण व नागरिकांमुळे खेड्यातून शहरात वास्तव्य करू लागले. नवीन नौकरी , राहावयाचे जागेचा अभाव इ. कारणामुळे वृद्ध व्यक्ती गावाकडेच राहायचे. अश्या वेळेस त्यांच्या पालन पोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला. वृद्ध व्यक्ती एकाकी जीवन जगू लागले तसेच मुले टी . व्ही. , अंगणवाडी , कॉन्व्हेंटमध्ये व्यस्त झालीत त्यामुळे कुटुंबातील वृद्धाची उपयुक्तता संपूर्ण दुर्लक्षित होऊ लागली.

५) **सामाजिक दृष्टीने निर्माण झालेले प्रश्न :-**

वृद्धावस्थेत व्यक्ती निवृत्त झालेली असते कमी उत्पन्नामुळे वृद्धाना आपल्या आर्थिक गरजा नियंत्रित कराव्या लागतात वयानुसार होणाऱ्या आजारावरपण बराचसा पैसा औषोधोपचारावर खर्च होत असतो. तरुणवयात अनेक आव्हाने पेलली असतात मात्र वृद्धपकाळात शरीराची व मनाची साथ मिळत नसल्यामुळे मनात न्यूनगंडाची भावना निर्माण होते. यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. तरुण मंडळी त्यांच्यासोबत व्यवस्थित राहात नाही. दोन पिढ्यातील संघर्षामुळे तणाव निर्माण होतो. यातूनच निराक्षितांची, भिक्षावृत्ती , आत्महत्या इ. सारख्या समस्या निर्माण होतात.

६) **एकाकीपणा :-**

घरच्या मंडळी कडून दुर्लक्ष, संबंधातील न्यूनता, प्रचंड मोकळीक या सर्व बाबीमुळे एकाकीपणा खायला उठतो त्यातच जर जोडीदार मरण पावल्यास हा एकाकीपणा जीवघेणा ठरतो.

KD
Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

७) **समायोजनाची समस्या :-**

वृद्धावस्थेत शारीरिक दुर्बलता, कुटुंबात मिळणारे दुय्यम स्थान , तरुणांचा वृद्ध व्यक्तीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन यामुळे दुरावा वाढतच जातो. तसेच वृद्धव्यक्ती कमावती असेल पेंशन धारक असेल किंवा संपत्तीचा मालक असेल तर हितचिंतक त्यांना मदत करतात मात्र सेवानिवृत्त झाला असेल आर्थिक अडचण असेल तर अश्यावेळेस मुले, सुना त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. कोणीही व्यक्ती त्यांचा सोबत समायोजन साधण्याचा प्रयत्न करीत नाही अश्यावेळेस ते एकाकी पडतात.

८) **अपर्याप्त आरोग्य सुविधा :-**

उपलब्ध असलेल्या वृद्धाच्या सुविधा हया पर्याप्त नसून त्यांना कल्याणकारी पर्याप्त सुविधा उपलब्ध केल्या जात नाही.

९) **सरकारी योजना अकार्यक्षम :-**

सरकारच्या अनेक योजना कागदोपत्री असतात. प्रत्यक्षात मात्र गरजू वृद्धाना फायदा मिळत नाही. अनेक त्रुटी आढळून येतात अधिकारी, कर्मचारी वर्ग त्याबद्दल उदासीन असतात.

१०) **सामाजिक व्यवस्थेमध्ये परिवर्तन :-**

परिवर्तन समाजाचा नियम आहे. आणि व्यक्ती कुतूहल प्राणी असल्यामुळे मानवी समाजात परिवर्तन दिसून येते याचाच परिणाम म्हणजे आधुनिक काळात औद्योगिकरण नागरिकीकरण संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास हयासारख्या परिवर्तनामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत अखंडपणे होणारे परिवर्तन व त्यांचा स्वीकार करणे ही मनाची मजबुरी सुद्धा आहे आणि आजच्या काळाची गरज सुद्धा युवावर्ग परिवर्तनाचा लवकर स्वीकार करतात मात्र वृद्धव्यक्ती कडून नवीन गोष्टीचा स्वीकार करताना नेहमीच विरोध दर्शविला जातो. वृद्ध व्यक्तीनुसार त्यांच्या बाल्यावस्थेत व तरुणावस्थेत ज्या काही परंपरा होत्या त्याचाच स्वीकार करणे त्याला योग्य वाटत असते. भौतिक परिवर्तनासोबतच वेळोवेळी सामाजिक परिवर्तन दिसून येते. मात्र बऱ्याच वेळा वृद्धव्यक्तीकडून त्याचा विरोध दर्शविला जातो. आणि म्हणूनच वृद्ध नवीन पिढीला उद्देशून म्हणताना दिसतात कि काय जमाना आला आजची पिढी बेशरम झाली आहे. लहान मोठ्याचा मान सन्मान राहिला नाही . नवीन पिढी संस्कारहीन झाली आहे. लग्नात स्त्रीवर्गाकडून केलेला नृत्य , मुला ,मुलींची आपसातील वार्तालाप , फॅशनेबल कपडे इ. कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नेहमीच नकारात्मक राहिला आहे. अश्या सामाजिक परिवर्तनाचा वृद्धव्यक्तीकडून स्वीकार न केल्यामुळे विरोधी स्वभावामुळे युवक आणि वृद्ध यांच्यात विचारांची दरी वाढतच जाते.

११) **भौतिकवादाचे वाढते प्रस्थ :-**

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

मागच्या पन्नास वर्षाचा विचार केल्यास असे दिससुन येते कि व्यक्ती भौतिकवादाच्या पाठीमागे लागला आहे. पन्नास वर्षापुर्वी सर्वसाधारण व्यक्ती सायकय चालवत असे , रेडिओवर गाणे ऐकत होता ,स्वत:च्या घरी टेलिफोन असणे हे एक स्वप्न असायचं, पंख्याची हवा खुशी देत होती , काही लोकांच्याच घरी फ्रिज दिसत होता, सर्वसाधारण घर बांधेले जायचे मात्र आज कलर टी . व्ही ., स्कुटर, कार , फ्रिज , मोबाईल , कुलर सर्वसाधारण लोकांची आवश्यक गरज बनली आहे.

वृद्ध अधिकार हा भारताच्या मूलभूत अधिकारापैकी एक . वृद्ध व्यक्तीचा आंतरराष्ट्रीय दिवस १ ऑक्टोबर रोजी दरवर्षी साजरा केला जातो.

सरकारी सवलत आणि सुविधा

- ❖ वृद्धांना आत्मसन्मान आणि सेवा देण्याच्या उद्देशाने पालक आणि जेष्ठ नागरिक अधिनियम २००७ , नवीन कायदा मंजूर.

आरोग्य

- ❖ अनेक सरकारी आणि खाजगी रुग्णालये वृद्ध व्यक्तींना हृदयाच्या समस्या , मधुमेह ,मूत्रपिंड समस्या ,रक्तदाब समस्या आणि डोळ्याच्या समस्या यासारख्या रोगाच्या उपचार मध्ये सवलत देतात हॉस्पिटल बेडसाठी वृद्धासाठी आरक्षणाच्या स्वतंत्र रांगेत एक अट आहे. '
- ❖ प्रत्येक सरकारी व खाजगी दवाखान्यात समाजकायकर्त्याची नेमणूक करून त्यांच्या समस्या , अडचणी लक्षात घ्याव्या व त्यासाठी मदत करावी व आरोग्य मंत्रालयाकडे संबंधित सूचना पाठवाव्या व त्यावर मंत्रालयाने अंमलबजावणी करावी.
- ❖ जेष्ठ नागरिकांना आणि गर्भवती महिलांना कमी निधी उपलब्ध आहे
- ❖ सामूहिक व सहकारी तत्वावर चालणारे वृद्धांचे दवाखाने व सेवा केंद्र सरकारने सुरु करावी.

प्रवास

- ❖ भारतीय रेल्वे ६० वर्ष वयावरील वयाच्या सर्व व्यक्तींना तिकीट किमतीमध्ये ३०% सवलत देते. ६० वर्षापेक्षा जास्त वयोगटातील महिलांसाठी हे आरक्षण ५०% आहे. वयाचा पुरावा आवश्यक आहे.
- ❖ भारतीय विमान कंपन्यांनी त्यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या श्रेणीमध्ये ५०% सवलत दिली आहे. (विशिष्ठ अटी व सशर्ती लागू गेल्या आहेत.)
- ❖ एअर इंडिया व्हीलचेअरमध्ये वृद्ध व्यक्तींना ४५% सूट देते आणि त्यांना प्रथम विमानात जाण्याची परवानगी असते.
- ❖ वरिष्ठ नागरिकांना तिकीट बुक करणे किंवा रद्द करणे आणि गर्दी टाळण्यासाठी वेगळे काउंटर आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

- पोस्ट ऑफिस आणि इतर खासगी बँकांद्वारे चालविल्या जाणारी काही बचत योजनांवर जेष्ठ नागरिकांना व्याजदर अधिक आहे.

गृहनिर्माण

- भारतीय सरकार रिटायर्मेंट होम आणि मनोरंजक किंवा शैक्षणिक केंद्र यासारखे गृहनिर्माण सुविधा प्रदान करते हे केंद्र वृद्ध व्यक्तींना त्यांच्या विनामूल्य वेळेस विविध क्रियाकलाप करण्याचे व्यतीत करण्याच्या संधी देतात.

मनोरंजन केंद्र

- बऱ्याच मनोरंजन केंद्रामध्ये फिटनेस क्लब , योग्य केंद्र , उद्याने , आध्यत्मिक सत्र , पिकनिक्स , आरोग्य आणि खाद्यपदार्थांचे देखील वरिष्ठ नागरिकांसाठी मनोरंजन आहे.
- तसेच संगीत वर्ग , कला आणि हस्तकला , क्विझ आणि इनडोअर गेम्स यासारख्या सुविधा
- सरकारी विमा कंपनीने वृद्धांच्या विमा योजनेसाठी पाऊल उचलावे.
- वृद्ध समुपदेशन केंद्राची स्थापना करावी.
- विविध स्वयंसेवी संघटनांनी पुढाकार घेऊन वृद्धांच्या समस्ये बद्दल जनजागृती करावी व त्यासाठी सामाजिक व कौटुंबिक जबाबदारी नैतिक मूल्या ची जोपासना करावी.
- महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये वृद्धाबद्दल आदर निर्माण होण्यासाठी वृध्दाश्रमाला भेट द्यावी वृद्धांच्या समस्या व समायोजन विषयी चर्चा करावी परिसंवाद कार्यशाळेचे आयोजन करावे.
- मातापित्यांनी मुलाचे संगोपन करताना सामाजिकरणाच्या माध्यमातून योग्य व आदर्श अश्या मूल्याची जाणीव करून द्यावी.
- ग्रामीण वृद्धांसाठी पेंशन योजना लागू करावी.
- निराशीत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आणि कमी उत्पन्न असणाऱ्या गटासाठी स्थानिक संस्थांनी समूह घरे बांधावी.
- कल्याणकारी योजनांसाठी जनजागृती घडवून आणली पाहिजे.

सूचना :-

- वर्तमानकाळात वृद्धांच्या संख्येतही वाढ होत आहे. माझ्यामते वृध्दाश्रमामुळेही वृद्धांच्या समस्या उग्र रूप धारण करत आहे. वृद्धाश्रम केवळ अश्याच लोकांसाठी असायला पाहिजे जे निराधार आहेत ज्यांच्या कुटुंबात सांभाळ करणारे कोणीही नाही मात्र वृद्धांचे मुलं-मुली जिवंत असताना जर वृद्धांना वृद्धाश्रमाचा मार्ग दाखविल्या जात असेल तर ह्यासारखे त्या व्यक्तीचे दुर्दैव नाही म्हणून अश्या मुलांना सरकारनी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

कठोरातील कठोर दंड केले पाहिजे त्यांच्याविरुद्ध (एफ . आय . आर) दाखल करून शिक्षेची तरतूद करावी आणि सरकारी सोयी-सुविधा पासून वंचित करावे.

- ❖ सरकारनी प्रत्येक वृद्धव्यक्तींसाठी महिन्यातून एकदातरी संपूर्ण तपासणीसाठी आरोग्यविषयक सेवा उपलब्ध करून द्यावी.
- ❖ प्रत्येक सरकारी अथवा खाजगी रुग्णालयात वृद्धांसाठी आरक्षित वार्डची सेवा उपलब्ध करून द्यावी.
- ❖ ज्याप्रमाणे सरकारने वृद्धव्यक्तींच्या कल्याणासाठी बस व रेल्वे प्रवासभाड्यात सूट दिली आहे त्याचप्रमाणे खाजगी व सरकारी दवाखान्यात वृद्ध व्यक्तीसाठी " सूट प्राप्त कार्ड " ची सोय करणे जेणेकरून कोणत्याही स्वास्थकेंद्रात जाऊन तपासणी करता येईल.
- ❖ ज्याप्रमाणे कोणत्याही प्रकारच्या अपघातासाठी विशिष्ठ हेल्प लाईन नंबर असतो त्याचप्रमाणे वृद्धांसाठी सुद्धा विशिष्ठ प्रकारचा हेल्प लाईन नंबर असावा जेणेकरून त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जाईल व वृद्धांच्या मनात सामाजिक सुरक्षितता निर्माण होईल.
- ❖ आई - वडील जिवंत असताना जर मुलगा - मुलगी आई वडिलांचा सांभाळ करू शकत नसले तर अश्या वेळी मुलगा मुलगी नौकरीत किंवा इतर कोणताही व्यवसाय करीत असल्यास त्या मुलाच्या मुलीच्या महिन्याच्या मिळकतीतून ठराविक रक्कम प्रत्यक्ष आईवडिलांना देणे किंवा पेंशनच्या स्वरूपात देणे.
- ❖ आई-वडील हयात असताना जर मुलगा-मुलगी वडिलांची संपत्ती फूस लावून किंवा चापलुसीने हडपत असेल व नंतर आई-वडिलांना घराच्या बाहेरचा रास्ता दाखवत असेल तर शासनांनी आठ दिवसाच्या आत मुलं-मुलीकडील संपत्ती हस्तगत करून वृद्ध व्यक्तीच्या स्वाधीन करावी.
- ❖ ज्याप्रमाणे 'दत्तक बालक योजना ' आहे त्याचप्रमाणे समाजातील उच्चभ्रू व्यक्तींनी किंवा मोठमोठ्या उद्योगांनी किंवा ज्यांचे आई-वडील जिवंत नाही आणि ज्यांचा उदर्निवाह करून झाल्यानंतर सुद्धा उत्पन्न शिल्लक राहत असेल अश्या लोकांसाठी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना दत्तक घेण्यासाठी दत्तक योजना लागू करावी.

" वेदनेचा उत्सव साजरा करणे ज्याला जमते त्यासाठी जीवन हे सुंदर आहे मात्र ज्याला जमत नाही त्याच्या समोर आत्महत्येसारखा दुसरा पर्याय नाही. "

निष्कर्ष :-

१) वृद्धावस्थेत कुटुंबाकडून वृद्ध व्यक्तीस पाहिजे त्या प्रमाणात आर्थिक मदत मिळत नाही .

२) वृद्धांचे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य खालावले आहे.

Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

३)वृद्ध व्यक्ती व आजची पिढी यांच्यातील पिढीसंघर्षामुळे समायोजनात अनेक अडचणी वृद्धांसमोर निर्माण झाल्या आहेत.

४)आधुनिक काळात वृद्ध व्यक्तीला पूर्वीसारखे मानाचे स्थान राहिलेले नाही.

५) आजचे वृद्ध बदलत्या सांस्कृतिक व मूल्याना अंगीकारत नसल्यामुळे वृद्धांच्या समस्या वाढत आहेत.

६) वृद्धांच्या पालन पोषणात अनेक अडचणी दिसून येते.

७)वृद्धांचे पालन पोषण करण्यात नवीनपिढीची उत्सुकता कमी दिसून येत आहे.

समारोप :- वृद्धाचा प्रश्न निर्माण होण्यासाठी केवळ कुटुंब किंवा कुटुंबातील व्यक्ती जबाबदार आहे हे गृहीत धरून चालणार नाही आपल्या जीवनात वृद्धावस्था हि अवस्था अपरिहार्य व त्यासाठी सर्वाना समोर जावे लागेलच हि मानसिकता तयार करावी लागेल परंतु सामाजिक समस्येविषयी पूर्वज्ञान नसते यातूनच वृद्धांच्या सामाजिक कौटुंबिक आर्थिक शारीरिक समस्या निर्माण होत असतात.

स्पर्धेच्या युगात माणूस पैश्याच्या व संपत्तीच्या हव्यासापोटी स्वतःच्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष करू लागला आहे. आधुनिक युगात संपत्ती आणि भौतिक एही क सुख प्राप्त करण्याच्या स्पर्धेत व्यक्ती स्वतःची नैतिक जबाबदारी विसरत आहे. त्यामुळे आजच्या पिढीला वृद्ध अडगळ वाटू लागले आहे. सरकारणेसुद्धा कल्याणकारी योजनेकडे लक्ष देऊन त्यांचे काटेकोरपणे पालन करणे आवश्यक आहे. वृद्धाच्या समस्या व समायोजन या विषयी सर्व समाजात जनजागृती केल्यास एक दिवस आपणही म्हातारे होऊ व आनंदाने व सुखाने जीवन जगू असे मन परिवर्तन झाल्यास वृद्धांमध्ये जीवनाप्रती आशावादी दृष्टिकोन निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१) रा. ज. लोटे भारतीय सा. समस्या

२) डॉ . प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या

२) डॉ . प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००८.

४) डॉ . प्रदीप आगलावे : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००८.

५) डॉ . एस . आर . तोष्णीवाल भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या विश्व् प .डी. २००९.

६) व्ही . बी . पाटील मानवी हक्क के सागर प . पुणे २०१०.

७) प्रा . माणिक माने भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या विज्ञानप्रकाशन नागपूर २०१७.

८) डॉ . बी . एम . कऱ्हाडे भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.

९) डॉ . भा .कि . खडसे भारतातील सामाजिक समस्या मंगेश प्रकाशन २००९ .

Office
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned by CamScanner

भारतीय स्त्री

आव्हाने व उपाय

: संपादक :

प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे

प्रा. डॉ. विश्वनाथ सूर्यवंशी

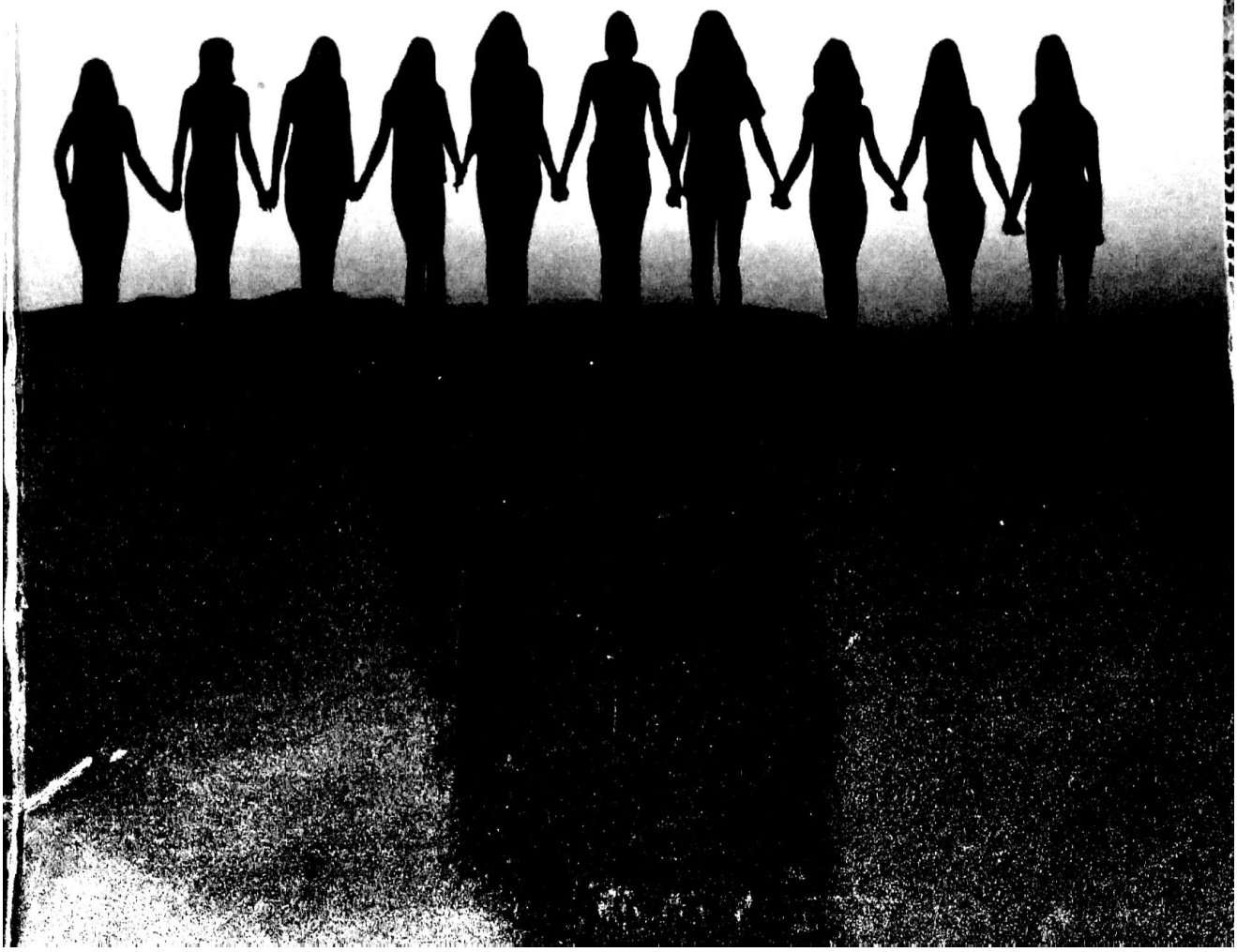

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

१. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी
डॉ.नारायण तु.कांबळे ८

२. पर्यावरण व्यवस्थापन आणि विकास संवर्धन संस्कृतीमध्ये महिलांचा सहभाग
डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक २३

३. प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा
प्रा. शुभांगी भेंडे-शर्मा ३१

४. महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टिक्षेप
डॉ. बळीराम परशराम अवचार ४०

५. भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा आणि आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या समस्या व उपाययोजना
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले ४७

६. महिला सबलीकरण आणि पंचायतराज व्यवस्था
डॉ. अर्चना नारायण धर्मे ५४

७. उद्योग धंद्यातील स्त्रियांचे योगदान
सुचिता सुभाषराव ढोणे ६१

८. महिला सक्षमीकरण विषयक योजनांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण
प्रा.डॉ. रमेश शिंदे ७०

९. महिला सबलीकरणापुढील आव्हाने
एकनाथ पवार, नागपूर ७५

१०. स्त्रीवाद आणि स्त्रियांच्या उध्दारातील संतांचे योगदान
प्रा.डॉ.जगताप यु.एस ८१

११. नोकरी करणा-या महिलांच्या समस्या
श्रीमती काळवणे के.आय. ८६

१२. महात्मा फूले पूर्वकालीन समाजजीवनात स्त्री जीवन
डॉ.सौ.कुलकर्णी एस.एन ९२

१३. भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष आणि ग्रामीण भागातील महिला सबलीकरण
प्रा.डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर ९५

१४. स्त्रीवादी विविध दृष्टिकोन
स्वाती.बी.देशमुख १०२

१५. महिला सबलीकरण आणि बचत गट
श्री. स्वामी विरभद्रेश्वर सामलिंग १०९

Scanned by CamScanner

३.

प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा

प्रा. शुभांगी भेंडे-शर्मा
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,बल्लारपूर

प्रस्तावना : प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाज व्यवस्थेचा मुख्य कणा असलेली स्त्री सामाजिक जीवनात नेहमीच सक्रीय व महत्त्वपूर्ण असूनही नेहमीच दुर्लक्षित राहिलेली दिसून येते. कोणत्याही समाज रचनेत मग तो समाज भारतीय असो पाश्चिमात्य समाज असो, समाजात स्त्रीची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. कारण स्त्री पुरुष एकाच रथाची दोन चाके आहेत. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाज व्यवस्थेच्या दृष्टीने स्त्री-पुरुष दोघेही समान आहे म्हणूनच दोघांचाही विकास होणे तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे. मात्र इ. स. पूर्व काळापासून च स्त्रियांना गौन समजले जायचे आणि अधिकारी स्त्रियांची ही स्थिती कमी-अधिक प्रमाणात सर्वच देशात सारखीच दिसून येते. स्त्री समाजाचा महत्त्वपूर्ण घटक असला तरी काळानुसार समाजातील स्त्रीचे स्थान बदलताना दिसून येते. प्रत्येक संस्कृतीमधील स्त्रीची परिस्थिती ही भिन्न स्वरूपाची असल्याचे आपल्याला दिसून येते आणि तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण आणि त्याचे मूल्यमापन करण्याचे मापन हे सुद्धा वेगवेगळे आढळून येते. स्त्री आणि पुरुषाच्या आणि जैविक क्षमता सारख्या असल्या तरीही धार्मिक सामाजिक, सांस्कृतिक, रूढी, परंपरा च्या माध्यमातून चार भिंतीच्या आत डांबून ठेवून तिला दुय्यम दर्जा देण्यात आला व पुरुषांपेक्षा स्त्रिया किती कमजोर कनिष्ठ आहे असे तिच्या मनावर लहानपणापासून संस्काराच्या माध्यमातून बिंबवण्यात आले. आणि या भावनेतूनच तिच्या मनामध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली.

सुरुवातीच्या सिंधू काळात महिलांना अनेक अधिकार होते. मात्र वैदिक आणि उत्तर वैदिक काळापासून तिच्यावर अनेक बंधने लादून तिला सर्वच अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले.

ज्या समाजामध्ये पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांना सारखाच अधिकार दर्जा प्राप्त होतो त्या समाजाचा विकास जलद गतीने होतांना दिसून येते हे सांगताना विख्यात समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर म्हणतात, की समाजाची प्रगती अथवा अधोगती, विकसितपणा अथवा मागासलेपणा हा मुख्यतः त्या समाजातील

Scanned by CamScanner

स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीवर अर्थात सामाजिक दर्जा वर अवलंबून असतो.'[१]

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानव समाजशास्त्रज्ञांनी स्त्री जीवनावर वेगवेगळ्या पद्धतीने अभ्यास केल्याचे आपल्याला दिसून येते. यातूनच स्त्री-पुरुषाच्या सांस्कृतिक अभ्यासाला गती प्राप्त झाली आणि समाजातील स्त्रीचे जीवन आणि तिचे स्थान जाणून घेण्याचा अनेक समाज कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न सुरू केला.

ब्रिटिशांच्या काळामध्ये सर्वप्रथम भारतीय स्त्रियांच्या समस्या वर सविस्तर अध्ययन सुरू झाले तेव्हा असे दिसून आले की भारतीय समाजात जुन्या चालीरीती, रूढी, परंपरा या स्त्रियांच्या बाबतीत अन्यायकारक असल्यामुळे बालविवाह, विधवा विवाह, विधवां स्त्रीयांचा छळ, सतीची चाल इत्यादी सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या होत्या .या सर्व प्रश्नांचे निर्मूलन करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले.

१९ व्या शतकात अनेक समाजसुधारकांनी या सर्व प्रश्नांचा गंभीरपणे विचार करून स्त्री शिक्षण किती आवश्यक आहे? हे लक्षात आणून देऊन त्या दृष्टीने प्रयत्न केले गेले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात समतेच्या आधारावर राज्यघटना तयार करण्यात आली होती. मात्र स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे लक्ष केंद्रित करता आले नाही कारण स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजामध्ये दारिद्र्य, बेकारी नागरीकरण, औद्योगीकरण यासारख्या विषयाकडे लक्ष केंद्रित केले केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात योजनापूर्वक प्रगती नंतर जवळ जवळ तीन दशकांनी,१९७४ मध्ये राष्ट्रीय स्तराला नियुक्त मंडळाने देशातील स्त्रीचा समाजातील दर्जा आणि स्थान याचा पहिला अहवाल सादर केला. या अहवालावरून स्त्रीचे स्थान डागाळलेले, विदारक, धक्कादायक आढळले. मध्यमवर्गातल्या स्त्रियांचे शिक्षण आणि नोकरी व्यवसाय या संदर्भात थोडी जमेची बाजू वगळता एकूणच सर्वसामान्य स्त्रीचे स्थान हे मागे असलेले दिसून आले. भारतातील जवळजवळ निम्म्या स्त्रियांच्या जीवनात बालमृत्यू, उपासमार, व्यवसाय उपलब्धतेची संधी न मिळाल्यामुळे वाढलेली बेकारी, निराधारपणा या सर्वांमुळे उतरती कळा लागलेली आढळते.

वैदिक कालखंडात स्त्रियांची स्थिती : ऐतिहासिक काळात स्त्रीचे संस्कृतीमध्ये उत्पादनातील आणि पुनरउत्पादनातील योगदान मोलाचे मानले

Scanned by CamScanner

होते. मध्य भारतातील गृहामध्ये आढळणारी जुनी चित्रे असे सुचवितात की शिकारीच्या आणि कंदमुळे गोळा करणाऱ्या अवस्थेत लैंगिकतेवर आधारित श्रमविभागणी इतकी काटेकोर नव्हती. फळे कंदमुळे गोळा करणाऱ्या स्त्रिया शिकारी मध्येही सहभागी होत असत.'[२]

वैदिक काळात वेद पठणाला फार महत्त्व होते आणि पुढील बौद्ध काळात यातूनच भारतीय शिक्षण पद्धतीचा उदय झाला. या काळात स्त्रिया सुशिक्षित होत्या. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही वेदपठनाची मुभा होती. मुलांप्रमाणे मुलीची देखील मुंज करून गुरुगृही पाठविले जात. उपनयन संस्कार झाल्यानंतर अनेक विद्यार्थिनीं गुरुकुलात जाऊन शिक्षण घेत असत. विद्यार्थिनींसाठी सुद्धा स्वतंत्र छात्रीशाला अस्तित्वात होत्या. वैदिक कालखंडाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या काळात बालविवाह, स्त्रीभ्रूणहत्या तसेच सती प्रथा अस्तित्वात नव्हती. होम हवन आदि कृत्य पती व पत्नी या दोघांनी मिळून करावी असा स्पष्ट नियम ऋग्वेद काळात पहावयास मिळतात.'[३]

वेदकाळामध्ये कुटुंबामध्ये सर्वकष अधिकार हा पुरुषांचा असे. विविध घटकातील अंतिम निर्णय हे पुरुष घेत. कुटुंबातील वंशावळ पुरुषांच्याच नावानेच चालत होती .यावरून वेद काळातही पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती हे लक्षात येते. दत्तक प्रसंगी मुलगा दत्तक घेतला जात असे. आजही वर्तमान काळात बऱ्याच ठिकाणी हीच पद्धत समाजात असलेली दिसून येते.'[४]

ऋग्वेदकालीन स्त्रीला ज्ञानाच्या क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान होते. ऋग्वेदाच्या सुक्तांची रचना करणाऱ्या कृषीमध्ये स्त्रियाही सहभागी होत्या असे म्हटले जाते. परंतु पुनरुज्जीववादी लोक याला गैरवाजवी महत्त्व देऊन तत्कालीन स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान होते आणि आमच्या प्राचीन संस्कृतीमध्ये स्त्री स्वातंत्र्य होते असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे आमच्या सांस्कृतिक अहंकाराचे पोषण होते. परंतु तत्कालीन स्त्री स्वातंत्र्याच्या मर्यादा दाखविणे व वस्तुस्थिती मांडणे आवश्यक आहे. ऋग्वेदातील सुमारे एक हजार सुक्तापैकी ४-२ सुक्त स्त्रियांची होती. एवढ्यावरून तत्कालीन स्त्री स्वातंत्र्याचे गोडवे गाता येणार नाही. काही आदरणीय व अनुकरणीय ब्रह्मवादिनी वेद कालीन भारतात होऊन गेल्या असल्या तरी सर्वसामान्य स्त्रीला शिक्षणाचा मार्ग खुला नव्हता हे स्पष्ट केले

Scanned by CamScanner

आहे. शिक्षणाचा मार्ग खुला होता परंतु त्या बाबत कमालीची उपेक्षा केली जात होती.'[५]

वैदिक काळातील स्त्रियांचा धर्मातील स्थानाचा विचार करता ते पुरुषा बरोबरीचे होते. त्या काळात धर्माचे महत्त्व फार जास्त होते.राज सत्तेवरही धर्माचे नियंत्रण असे. धर्मकांडात म्हणजेच यज्ञयाग करण्यात पुरुषाप्रमाणे स्त्रीला अधिकार होता. पुरुष घरापासून दूर गेला असता स्त्री देखील एकटीच यज्ञ करू शकत होती.'[६] पण यज्ञकृत्यात पत्नी बरोबर असणे किंवा याज्ञ याग करण्याचा अधिकार असणे याचा अर्थ स्त्रीला बरोबरीचे स्थान दिले असा होत नाही. कारण स्त्री हे यज्ञ पूर्तीचे साधन आहे, ऋत्विज व यज्ञय पशु इत्यादीच्या अभावीही यज्ञ पूर्ण होत नाही याचा अर्थ त्यांना यजमानांच्या बरोबरीचे स्थान मिळाले असा होत नाही. ज्याप्रमाणे यजमान एका ऋत्विजच्या ऐवजी दुसरा ऋत्विज घेऊन यज्ञ करू शकतो, त्याचप्रमाणे पत्नी रजस्वला असेल तर तिच्या ऐवजी दुसरी पत्नी घेऊन धर्म कृत्य करू शकत होता.'[५] बहुपत्नीत्वाची चाल सर्रास होती, सर्वच बाबतीत स्त्री-पुरुष समानता नव्हती.'[६] काही पुराव्यांच्या आधारावरून असे लक्षात येते की, वैदिक काळात यज्ञयाग व धार्मिक दृष्ट्या स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान होते हे मुळीच सिद्ध होत नाही. परंतु मध्ययुगीन काळात मात्र स्त्रियांची स्थिती ही वैदिक काळापेक्षा ही खालावलेली होती एवढे मात्र खरे.

उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती : उत्तर वैदिक कालखंडात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात बरेच बदल झालेत. हा कालखंड स्त्रियांच्या दृष्टीने प्रतिकूल स्वरूपाचा होता.

आर्यांचे सांस्कृतिक आक्रमण जसे जसे द्रविडावर वाढले तस तसा स्त्रियांचा दर्जा खालावत केल्याचे दिसून येते. उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती अतिशय वाईट झाली. ऋग्वेदाने स्त्री नींदेची पूर्वतयारी करून ठेवल्या नंतर ऋग्वेदाच्या अखेरीस आर्य लिहितात, 'स्त्रियांबरोबर सख्य असू शकत नाही. कारण त्यांची हृदय लांडग्यांच्या हृदया सारखी असतात, 'कि क्रम' या प्रश्नाला उत्तर आहे,' स्त्री हृदयम्:' ऋग्वेदात इंद्राचे भाष्य आहे, ज्या इंद्राने मातृसंस्कृति असलेल्या द्रविडीयन संस्कृतीची 'पुरे' उद्ध्वस्त केली, म्हणून त्याला 'पुरंदर' हा किताब दिला गेला, तो इंद्र म्हणतो की,'स्त्रीची मन ताब्यात राहत नाही आणि बुद्धी हलकी असते'[७] या आर्यांच्या श्लोकाने स्त्री दृष्टपणाचा कहरच केला होता. भर्तृहरी म्हणतो संशयाचा भोवरा, अविनयाची भवन, सहासाचे नगर, दोषांची बेरीज, शेकडो कपटाने भरलेली

Scanned by CamScanner

अविश्वासाचे क्षेत्र, स्वर्गदाराची विघ्न,नरक पुराचे मुख, सर्व मायांची (कपटाची) करंडी आणि प्राणीलोकांचा पाश, असे वरवर अमृतमय असूनही प्रत्यक्षात मूर्तिमंत विष असलेली हे स्त्री- यंत्र कोणी बरे निर्माण केले?' स्त्री प्रत्यक्ष अशूची पुत्रीका आणि मोहाचे दृश्य दुचश्रेष्ठ आहे, असेही भर्तृहरीने म्हटले आहे. महाभारताच्या अनुशासन पर्वत म्हटले आहे - शूरधारा विष सर्पवहि : इती एकत: स्त्रीम - म्हणजे वस्त्राची धार, विष, साप आणि अग्नि हे सर्व एकत्रितपणे स्त्रीमध्ये आढळते.'[८]

यावरून असे दिसून येते की उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली गेली होती. स्त्रियांची क्षेत्र घर-मुल पर्यंतच सीमित करण्यात आले होते. शिक्षण, विवाह मालमत्ता व वारसा हक्क, धर्मविधी इत्यादीचे स्वातंत्र्य हळूहळू स्त्रियांकडून हिरावून घेतले गेले. एवढेच नव्हे तर स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. स्त्रीला एक मनुष्य प्राणी न समजता तिला भोगाची वस्तू समजू लागले.

स्त्रियांची स्थिती या काळात निरंतर खालावत केली होती कारण या काळात स्त्री शिक्षणाचे तसेच धार्मिक आणि सामाजिक अधिकार पूर्णतः काढून टाकण्यात आले होते. स्त्रियांना पुरुषांचे गुलाम करण्यात आले होते. अशाप्रकारे स्त्रीला जे प्राधान्य मिळत होते त्याचा अस्त होऊन स्त्रिया पुरुषांच्या गुलाम झाल्या.

बुद्ध काळात स्त्रियांची स्थिती : बुद्ध काळ स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावलेला होता व समानतेचा होता. बुद्धाने समाजामध्ये समान दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्याचाच परिणाम म्हणजे समाजातील सांस्कृतिक, आर्थिक स्तरातील स्त्रिया बुद्धांच्या विचाराने प्रभावित होऊन भिक्षूनि संघ निर्माण झाला .बुद्धकालीन स्त्रीने नैतिक मूल्यांची जपवणूक करून प्रेम,सहकार्य, मैत्री, सदभाव, दया, क्षमा, शांती त्याग या गोष्टी या तत्वाला जीवनाशी जोडले. बौद्ध तत्वज्ञानाचा पाया या दिशेने मजबूत केला.'[९]

'स्त्रियांचे सर्व क्षेत्रातील स्वातंत्र्य नाकारले होते. वैदिक धर्मातील ब्राह्मणशाही, यज्ञयाग, उपनिषदे, कर्मकांड इत्यादी गोष्टींचा विरोध करून अडीच हजार वर्षांपूर्वी गौतम बुद्धाने (इ.स. पूर्व ५७३ ते ४६३) मानवतावादावर आधारलेल्या बौद्ध धर्माची स्थापना केली. गौतम बुद्धाने स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार मांडला आणि त्यांनी या विचारांची अंमलबजावणी केली होती. बुद्धाने स्त्री-पुरुष असा भेद केला नाही.'[१०]

Scanned by CamScanner

बौद्ध काळात शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही विहारात प्रवेश मिळत होता व तेथे राहून त्यांना कोणत्याही शाखेचे अध्ययन करता येत होते. अनेक स्त्रियांनी विहारात राहून अध्ययन केले आणि व्रतस्थ आचरण पत्करून इतरांना प्रेम, विश्वबंधुत्व यांचा संदेश देण्यासाठी आयुष्य वेचले. 'एका उपदेश पर ग्रंथात बुद्धाने म्हटले आहे की, स्त्री असो वा पुरुष असो दोघांनाही एकाच रथातून निर्वाणाचा प्रवास करता येईल व निर्वाण पद प्राप्त ही करून घेता येईल. '[११] म्हणजे स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही निर्वाण पद प्राप्त करण्याचा समान अधिकार होता. बौद्ध काळात स्त्रियांनाही विवाह करणे आवश्यक नव्हते. त्या म्हाताऱ्या होईपर्यंत एकट्या दुसऱ्याच्या आधाराशिवाय राहू शकत होत्या. तसेच मुल जन्माच्यावेळी पुत्र आणि पूत्री ची कामंना सामान्य रूपात केली जाईल. अशा प्रकारची समानता बौद्ध काळात निर्माण झाली होती.'[१२]

यावरून असे म्हणता येईल की बौद्ध काळात स्त्रियांना धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय अधिकार मिळाले. स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले म्हणून भारतीय स्त्रियांच्या उन्नतीचा काळ म्हणजे बौद्ध काळ होय असे म्हणता येईल.

स्मृती व पुराणकाळ : 'मनुस्मृति' हा हिंदुधर्माचा महत्त्वाचा ग्रंथ मानला जातो. मनुस्मृति ही तर 'स्त्री नींदेची गीता' म्हणावी. ती एक प्रकारची दंड संहिता आहे. एकूण १४ मनु होऊन गेले . या १४ मनूने प्रत्येक काळात वेगवेगळ्या प्रकारे आपले विचार मांडले व या सर्व मनूच्या या विचारांच्या सारालाच 'मनुस्मृति' असे विद्वान मानतात. या संहितेच्या दुसऱ्या अध्यायनातील १९३ व्या श्लोकात म्हटले आहे की पुरुषांच्या ठिकाणी अपवित्रता निर्माण करणे, हा स्त्रियांचा स्वभाव आहे.'[१३]

मनु म्हणतो की, 'पिता रक्षति कौमार्य,भ्राता रक्षति योवने श्रस्थविरे रक्षति पुत्र : न स्त्री-स्वातंत्र्य महर्ती' म्हणजेच बाल्यावस्थेत स्त्रीने पित्याच्या, तरुणपणी पतीच्या, आणि पतीच्या मृत्यूनंतर पुत्राच्या आज्ञेत अधीन होऊन राहावे अशा पद्धतीने स्त्रीला पूर्णतः निर्भर करण्यात आले. अशा प्रकारची अनेक बंधने स्त्रियांवर लादण्यात आली. स्त्रियांना या काळात विवाह करणे अनिवार्य ठरविण्यात आला. त्याच प्रमाणे जठरी कुमारीविवाह याच काळात होते म्हणजेच अगदी कमी वयाच्या मुलीचा जास्त मोठ्या वयाच्या मुलाशी विवाह लावून दिला जात असे.

Scanned by CamScanner

वडिलांनी अनुरूप नसलेल्या पुरुषाशी लग्न लावून दिले असले तरी स्त्रीने त्याला देव मानून त्याची सेवा करीत राहिले पाहिजे असा धर्मशास्त्राचा आदेश होता. उदाहरणात शंखलिखित म्हणतो, 'पती लैंगिक रोगाने पीडित अथवा नपुंसक असला; पतित म्हणजे महा घातक केल्यामुळे बहिष्कृत असला अंगहिन म्हणजे आंधळा; पांगळा इत्यादी प्रकारे अपंग असल्यास किंवा रोगी असला, तरी पत्नीने त्याचा द्वेष करू नये, कारण पती हा स्त्रियांच्या दृष्टीने देव असतो. मनुस्मृतीने म्हटले की, पती चरित्रहीन असला तरी स्त्री ने त्याची देवाप्रमाणे सतत सेवा करावी' परशुराम स्मृतीत म्हंटले की दरिद्री , रोगी व मूर्ख पतीचा मान राखू शकत नाही ती मृत्युनंतर सर्पीन बनते आणि पुन्हा पुन्हा विधवा होते.'[१४]

पहिली पत्नी हयात असताना दुसरी पत्नी करू शकत होता, मात्र पती कसाही असेल तर त्याचा त्याग करणे ही गोष्ट तिच्या कल्पनेपलीकडची होती. कोणत्याही स्थितीत स्त्रीला घटस्फोट घेण्याचा अधिकार नव्हता. उत्तर वैदिक काळात स्त्रीयांचा वारसा हक्क पूर्णपणे काढून घेण्यात आला. वंशपरंपरागत मालमत्तेवरील तिला कोणताही अधिकार उरला नव्हता. तसेच मालमत्तेचे सर्व अधिकार या काळात स्त्रियांकडून काढून घेण्यात आले असले तरीही पतीच्या गैरहजेरीत पत्नीला नेहमीचा खर्च करण्याचा अधिकार होता. मात्र स्थावर मालमत्ता ही ग्रामपंचायतीची किंवा मोठ्या अभिव्यक्त कुटुंबाची समजली जाई. पतीच्या मृत्यूनंतर पतीच्या मालमत्तेवर विधवेचा अधिकार नाकारला आहे. नंतरच्या काळात विष्णू व याज्ञवल्क्य धर्मशास्त्रकरांनी पुत्राच्या अभावी पतीच्या सर्व मालमत्तेवर पत्नीचा पूर्ण मालकी हक्क असावा असे म्हटले आहे. विधवेचा वारसाहक्क मान्य न करणाऱ्या मनुनी मातेचा वारसा हक्क मान्य केला आहे. तरी स्त्रीच्या वारसा विषयी परस्परविरोधी मते असल्याचे आपणास दिसते.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचे स्थान : हा कालखंड म्हणजे दिल्लीला मुसलमान राज्यकर्ते झाले तेव्हापासून ते पेशवाई अखेर पर्यंतचा कालखंड होय' मध्ययुगीन काळात त्यांची स्थिती अतिशय वाईट झाली. आर्यांनी गैर आर्य स्त्रियांसोबत विवाह करायला सुरुवात केली. त्यातून स्त्रियांचा दर्जा खालावयास मदत झाली. मुलीचे लग्न कमी वयात करण्यामुळे त्याचा परिणाम मुलीच्या शिक्षण आणि संस्कृती वर झाला. स्त्रियांचे उपनयन संस्कार बंद झाले. विवाह बंधन हे जन्मो जन्मीचे कधीही न तुटणारे बंधन मानले जात. त्यामुळे पती कसाही असला तरी तो पुढील जन्मी मिळावा

Scanned by CamScanner

याकरिता कामना करीत असे. स्त्रीला विषाचा प्याला 'समजले जात होते. मनूने पतीला त्याच्या पत्नीवर संपूर्ण अधिकार गाजवण्याचा हक्क दिला. त्यातून पतिव्रता रहावे, पतीचा आदर करावा अशा गोष्टी पाळल्या जाऊ लागल्या. पुढे जाऊन मनूने म्हटल्याप्रमाणे पती कसाही असो, कितीही वाईट असो, त्याची देव मानून पुजा करावी अशा गोष्टी तात्कालीन समाजात रूढ झाल्या.'[१५]

इ.स. पूर्व ५०० ते १२०० या राजपूत काळात स्त्रियांचे पतन सुरूच होते. विवाहाचे वय खुप खालावले. मुलीच्या लग्नाचे वय आठ वर्ष आदर्श मांनण्यात आले आणि बालविवाहाची प्रथा रूढ झाली. काही वेळा तर अगदी लहानपणी पाळण्यात विवाह होऊ लागली. कमी वयात लग्न होण्याच्या कारणाने स्त्रियांच्याच काय तर पुरुषांच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी होऊन सामान्य लोकांमध्ये शिक्षण घेणे जवळजवळ थांबले. याच काळामध्ये पडदा पद्धती रूढ झाली आणि स्त्रियांची क्षेत्र घर, चूल आणि मूल इतके सीमित झाले. मुसलमानाच्या आक्रमणाने भारतातील स्त्रियांचा सामाजिक स्तर प्रभावित झाला. या आक्रमणामुळे देशातील स्त्रियांचा सामाजिक स्थर आणखी खाली खाली आला. तथा मुसलमानांच्या येण्यापूर्वी महिलांना समस्त अधिकारापासून वंचित करण्यात आले होते. परंतु स्त्रियांची स्थिती इतकी खालच्या स्तरावर गेली नव्हती. 'मुसलमानांमध्ये महिलांची संख्या कमी असल्याने ते येथील महिला आणि विधवा सोबत विवाह करण्याचा प्रयत्न करू लागले. त्यामुळे हिंदू धर्मातील ठेकेदारांनी समाजावर अधिक कठोर निर्बंध लावून महिलांना कुठल्याही क्षेत्रात स्वातंत्र्य दिले नाही किंवा ठेवलेली नाही .बालविवाह आणि पडदा पद्धतीचे पालन अगदी कठोरतेने होऊ लागले. विधवांची स्थिती कैद्याप्रमाणे झाली. महिलांना घराच्या बाहेर पडण्याकरिता नियंत्रणे लादण्यात आली. त्यामुळे शिक्षण घेण्यावर प्रतिबंध लादण्यात आले. रक्त शुद्ध रहावे याकरिता बालविवाह, पडदा पद्धती इत्यादी सामाजिक प्रयत्नांना चालना मिळाली.'[१६]

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचा दर्जा खूप खालावला होता. याच काळात अनेक वाईट चालीरिती अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. या अस्तित्वात असलेल्या चालीरिती च्या माध्यमातून स्त्रियांवर अनेक बंधने लादण्यात आली होती. स्त्री कडे फक्त एक उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जात होते. अशा प्रकारची वैचारिकता आणि मानसिकता समाजात दिसून येत होती. धार्मिक व सामाजिक, प्रथा, परंपरा च्या माध्यमातून अनेक बंधने लादली गेली होती आणि तिला या सर्व मानवी अधिकारापासून वंचित

Scanned by CamScanner

या काळात स्त्रियांची दयनीय अवस्था लक्षात घेऊन बऱ्याच समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या संदर्भात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. अशातच महात्मा ज्योतिबा फुले सारख्या ज्ञान सूर्याचा जन्म झाला आणि त्यांना साथ मिळाली त्यांची धर्मपत्नी सावित्रीबाई फुले यांची या दोघांनी सर्वप्रथम अस्पृश्य शिक्षण आणि स्त्री शिक्षणाचा बाबत जनजागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले. यासाठी त्यांना समाजाचा तीव्र विरोध पत्करावा लागला मात्र त्यांच्या या अथक प्रयत्नांमुळेच आज वर्तमान काळातील चित्र एवढे बदललेले दिसते की, प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने किंबहुना काही ठिकाणी पुरुषापेक्षा पुढे स्त्रियांनी पावले टाकली आहेत. पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून काम करण्याची क्षमता स्त्रीमध्ये निर्माण झालेली दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे स्त्री पुरुष समानता चे महत्व लक्षात घेऊन स्त्रियांना समान संधी उपलब्ध करून समाजातील स्त्रियांचा दर्जा उंचावला पाहिजे या दृष्टीने भारत प्रयत्नरत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. हर्डेकर मंजपा, बसवं दर्शन (मराठी) लेख संग्रह, पृ.८१.
२. चौधरी संदीप कुमार (२००६), शिक्षण आणि समाज योजना .पृ . क्र .५४.
३. बुद्धोत्तर कालीन भारतीय स्त्री डॉ. प्रतिमा बी. पखिडे - page 6
४. http://www.Jetir.org
५. घुर्ये सूर्यकांत, वीरशेव. व इतर धर्म आणि समाज, कोल्हापूर, २०००, .पृ . १६२
६. तत्रैव , .पृ . ३५
७. अनुसया लिमये, स्त्रीचे समाजातील स्थान आणि भूमिका, प्रकाशक - चिटणीस
१. समाजवादी महिला सभा, शनिवार पेठ, पुणे ३० ,.पृ . १२
८. मंगला सामंत, स्त्री पर्व, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०,पृ . ७४,७५
९. तत्रैव, .पृ. १४४
१०. बुद्धोत्तर कालीन भारतीय स्त्री डॉ. प्रतिमा बी. पखिडे - page 6
११. http: www.Jetir.org
१२. डॉ.सरोज आगलावे, ज्योतिराव फुले: सामाजिक तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे
२. ३०.पृ . ९३
१३. प्रा सौ माधवी कवी, महिला कल्याण आणि विकास-विद्या प्रकाशन नागपूर,पृ. ११
१४. Rita Sood.Changing Status and Adjustment of Women, Manak Publication , New Delhi,p.39
१५. मंगला सामंत, स्त्री पर्व, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०,पृ.७६
१६. तत्रैव, .पृ. ६०

❑❑❑

Scanned by CamScanner

SJIF Impact Factor: 8.33

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४० / अंक-२७ / डिसेंबर, २०२२

संपादक
डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक
डॉ. प्रियदर्शन भवरे

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृ.क्र.
१.	१९७० नंतरच्या महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय वास्तव...	संजयकुमार कांबळे	.. १
२.	महात्मा ज्योतीराव फुले यांची सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ	सोमा गोंडाणे	.. ९
३.	मुंबईतील महिला पोलीस: भूमिका आणि ताण-तणाव	ज्योती पोटे	.. ११
४.	महिला सक्षमीकरण: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	व्ही. एन. कांबळे	.. १६
५.	गोंधळी जमातीची उत्पत्ती	मधुकर धुतुरे	.. २०
६.	भटक्या जमातींचे प्रश्न आणि समस्या	प्रभाकर गायकवाड	.. २४
७.	संविधानात्मक तरतुदी आणि आदिवासी महिलांच्या.....	रिटा मालचे	.. २८
८.	आदिवासी अस्मितेच्या संदर्भात स्वंयसेवी संस्थांची भूमिका	संजय चव्हाण	.. ३४
९.	शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा दुर्बल घटकावर पडलेला प्रभाव	दीपक पवार	.. ४०
१०.	कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण: एक सामाजिक	हिरालाल भोसले	.. ४४
११.	नागरिकांचे मुलभूत अधिकार आणि कर्तव्ये	जयमाला लाडे	.. ४८
१२.	अपंग आणि कुष्ठ बाधितांच्या सक्षमिकरणात आनंदवनचे योगदान	प्रवीण मुधोळकर	.. ५३
१३.	तुकडोजी महाराजांचे अंधश्रद्धा निर्मुलन विषयक विचारांचे....	शुभांगी मोहोड	.. ५८
१४.	जागतिकीकरण आणि कोरोना काळातील महिला.....	निर्मला वाघ	.. ६०
१५.	जागतिकीकरणाच्या विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	नंदलाल बर्डे	.. ६२
१६.	मोबाईलचा समाजावर झालेला परिणाम	नवनाथ खेत्री	.. ६४
१७.	गडहिंग्लज येथील हिरण्यकेशी पर्यावरण मंडळाची.....	सतीश धनवडे	.. ६९
१८.	लिंगभाव आणि कायदे	प्रज्ञा वेलेकर	.. ७२
१९.	समाज माध्यमाच्या विळख्यातील समाज	भगवान मनाळ	.. ७५
२०.	ग्रामीण महिलांच्या जमीन हक्क मागणी नंतरचे सामाजिक परिणाम	दीपक शिंदे	.. ८१
२१.	लॉकडॉऊन आणि कौटुंबिक हिंसाचार	पूनम गायकवाड	.. ८५
२२.	महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता	साहेबराव हिवाळे	.. ८९
२३.	बळीराजा चेतना अभियानाचे शेतकऱ्यांच्या जीवनावर व	संपत काळे	.. ९४
२४.	महिला उद्योजकता चळवळ आणि महिला सक्षमीकरण	सम्राट कसबे	.. ९८
२५.	भारतीय तरुणाई पाश्चिमात्य जीवनशैली आणि जबाबदार.....	नीलिमा सरप	.. १०४
२६.	समाज माध्यमाच्या विळख्यात मानवी जीवन	बिरादार प्रतिभा	.. १०८
२७.	भारतातील वृद्धांच्या समस्या	रामदास वैद्य	.. ११२
२८.	भारतातील स्त्रीयाप्रतींचा कौटुंबिक हिंसाचार	सुरेंद्र रोटे	.. ११४
२९.	कोविड १९: भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भातील कौटुंबिक हिंसाचार	अर्चना कांबळे	.. ११७
३०.	पेसा कायद्याची अंमलबजावणी : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	श्रीनिवास पिलगुलवार शुभांगी भेंडे	.. १२०
३१.	भारतीय समाजव्यवस्थेत समतेचे महत्व	राजकुमार भगत	.. १२६
३२.	खुल्या कारागृहातील कैद्यांचा सुधारात्मक अभ्यास	विनोद खेडकर	.. १२९
३३.	आदिवासींच्या सामाजिक चळवळीत बिरसा मुंडा यांचे योगदान	रवींद्र विखार	.. १३४
३४.	प्रसार माध्यमे आणि समाज	अनिल गावंडे	.. १३८
३५.	भारतातील शेतकरी चळवळ: एक आढावा	रामेश्वर मोरे	.. १४०
३६.	बौद्धांच्या सामाजिक जाणिवा-डॉ. नलिनी बोरकर(पुस्तक परिचय)	प्रियदर्शन भवरे	.. १४३
३७.	मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या ३१ व्या अधिवेशनाचा अहवाल	नारायण कांबळे	.. १४६

Scanned by CamScanner

'पेसा' कायद्याची अंमलबजावणी: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा.
प्रा. शुभांगी भेंडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर.

प्रस्तावना : अनुसूचित क्षेत्र अधिनियम १९९६ पेसा हा कायदा २४ डिसेंबर १९९६ रोजी अस्तित्वात आला. या कायदयाअंतर्गत देशातील एकुण दहा राज्यांचा समावेश होता. त्यामध्ये महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, ओरीसा, छत्तीसगड, हिमाचल प्रदेश, राजस्थान, तेलंगाना या राज्यांना हा कायदा लागु आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्यातील १३ जिल्हयांना हा कायदा लागु आहे. त्यामध्ये अहमदनगर, पुणे, ठाणे, पालघर, धुळे, नंदुरबार, जळगांव, अमरावती, यवतमाळ, नांदेड, चंद्रपुर व गडचिरोली यांना पेसा हा कायदा लागु आहे. हा कायदा अनुसूचित क्षेत्रातील आदीवासी लोकांशी संबधीत असून आदिवासी लोकांची संस्कृती, प्रथा, परंपरा यांचे जतन व संवर्धन करणे व ग्रामसभेच्या माध्यमातुन आदिवासींची स्वशासन व्यवस्था बळकट करणे हे या कायदयाचे प्रमुख सुत्र आहे. चंद्रपुर जिल्हयातील व तालुक्यातील ९६ गावात पेसा कायदयाची अमंलबजावणी होते. ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार पंचायत एक्सटेन्शन शेडुल एरिया अंतर्गत ५० टक्के आदिवासी भाग असणाऱ्या क्षेत्रात ग्रामसभेला विशेष अधिकार देण्यात आले आहे. चंद्रपुर जिल्हयातील ५० आदिवासीबहुल भागाचा समावेश या कायदयात आहे. चंद्रपुर जिल्हयातील राजुरा ३३, जिवत ३२, कोरपणा तालुक्यातील ३१ ग्रामपंचायतीचा समावेश आहे.

पेसा कायदयाची अमलबजावनी: पाणी साठयाचे व्यवस्थापन, सामायिक जमिनीचा विकास करणे, सामायिक साधन संपदा व सामाजिक मालमत्ता विकसित करणे. गाव पातळीवरील तलावामध्ये मत्स्यबीज तयार करणे. खरेदी करणे. आदिवासींना त्यांच्या उदनिर्वाहासाठी व्यवसााय प्रशिक्षण केंद्रामार्फत प्रशिक्षण आयोजीत करणे. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक स्वछतागृहे, गावामध्ये स्वछता राखणे, सांडपाण्याची व्यवस्था करणे, नविन गटारे बांधणे व त्याची देखभाल करणे, पिण्याच्या पाण्यासाठी सोय करणे. वन्य जीवन संवर्धन, जलसंधारण, पर्यटन, वण उपजीविका सामाजिक विकास वनीकरण पर्यटन स्थळांचा विकास करणे, नवीन झाडे लावणे. व जुन्या झाडांची देखभाल करणे, अतिकुपोषित बालकांचे प्रमाणे कमी करणे, बालविवाह यांच्यावर बंदी आणणे यावर मार्गदर्शन करणे, मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण वाढविणे, वनजमीनीवर नव्याने होणारे अतिक्रमण थांबविणे, इत्यादी कामे ग्रमपंचायतीच्या गरजेनुसार घेतली जातात, पेसा अंतर्गत ग्रामपंचायतींना विशेष अनुदान रूपये उपलब्ध निधिपैकी २५ टक्के या प्रमाणात खर्च करावा.

विभाग ग्रामपंचायत विभाग योजनेचे कार्यक्षेत्र: अनुसुचित क्षेत्रातील पेसा गावे.

योजनेची कार्यपध्दती: या निधितुन संपुर्ण गावाचा विकास करण्यासाठी प्रामुखाने चार प्रकारची कामे आहे. पायाभुत सुविधा, वनहक्क अधिनियम व पेसा कायदयाची अमंलबजावणी, आरोग्य व स्वच्छता, शिक्षण. वनीकरण म्हणजे वन्यजीव संवर्धन वनजल संभारण वनतळी वन्यजीव पर्यटन व वनावर आधारित उपजिवीका अमलबजावनी.

१. ग्रामपंचायतीच्या खात्यात गावासाठी निधी उपलबध केल्या जातो. — ग्रामपंचायतीला आपल्या गावातील लोकसंख्येनुसार निधी मिळतो यासाठी ग्रामपंचायतीला एक वेगळे बॅक खाते उघडावे लागते, प्रत्येक वर्षाला ग्रमपंचायतीच्या खात्यात शासनाकडुन निधी जमा केल्या जातो, हा निधी वर्षाच्या सुरवातीलाच बॅकेत जमा केला जातो. जेणेकरून वर्षभरात गावाच्या विकासासाठी या निधिचा उपयोग करता येईल, हा निधी ग्रामतपंचायतीच्या येणाऱ्या सर्व महसुली गावासाठी आणि पांडया साठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात वापरायचा असतो. ज्यामुळे सर्वांना लाभ मिळेल व कोणीही विकासापासुन वंचित राहणार नाही.

२. ग्रामसभेमार्फत निधीच्या खर्चाला मान्यता दिली जाते. — ग्रामपंचायतीच्या मिळालेल्या निधीतुन कोणती कामे करायची याचा निर्णय ग्रामसभा घेते, त्यामुळे विकासाचे निर्णय आणि त्याची अमलबजावणी झटकण केली जाते, मात्र तीन लाखापेक्षा जास्त खर्चाचे कामे असेल तर पंचायत समितीला प्रस्ताव पाठवुन मान्यता घ्यावी लागते, दरवर्षी ग्रामसभेमध्ये चार पैकी एका विषयाची निवड करून ती कामे वर्षभरात पुर्ण करायची आहे. आणि पुढच्या वर्षी उरलेल्या तीन पैकी एका विषयाची निवड करायची आहे. यामुळे आपल्या गावाचा विकास ग्रामस्थांना सगळया बाजुने करता येईल व सर्व गरजा गावातुन पुर्ण होतील अशा प्रकारची अमलबजावनी या कायदयात केलेली दिसुन येते.

नियोजनाचा आराखडा: निधीचा वापरा करण्याचे स्वातंत्र्य ग्रामसभेला असलयामुळे गावाचा पध्दतशिर नियोजन आराखडा तयार करण्याची जबाबदारी ग्रामसभेची असते. आराखडा दोन प्रकारे केला जातो, पुढच्या पाच वर्षात आपल्या ग्रामपंचायतीच्या विकास कसा व्हावा याचा दुष्टिक्षेप आराखडा आणि प्रत्येक वर्षी करायच्या कामाचा वार्षीक आराखडा, दरवर्षी दिनांक १ मे रोजी चा ग्रामसभेमध्ये वार्षिक आराखडयाला मान्यता द्यायची आहे. आणि हा आराखडा तयार करतांना प्रत्येक गावातील एक पाडयावरिल लोकांचा विचार होणे आवश्यक आहे. हयानंतर सर्वांच्या सहमतीने ग्रामपंचायतीचा आराखडा एकत्र केला जातो.

गावाच्या विकासासाठी विशेष स्वरूपाची कामे: गावाला मिळणाऱ्या थेट निधीतुन इतर योजनेखाली होणारी नेहमिची कामे वगळता काही विशेष स्वरूपाची कामे केली जाते, त्यामुळे गावाचा समतोल विकास होऊन गाव स्वावलंबी बनतो. कौशल्यवृध्दी रोजगार व उत्पनात वाढ, सार्वजनिक सुविधा जसे भात गिरणी, धान्य बॅक, दुरसंचार व दळणवळण सुविधांचे बळकटीकरण समुदायीक संसाधनाचे जतन व व्यवस्थापन, दुर्गम क्षेत्रामध्ये अतिरिक्त

Scanned by CamScanner

सुविधा कर्मचारी देणे, छोटे तलाव व खनिजे इत्यादीचे व्यवस्थापन सार्वजनिक वनहक्काचे उपक्रम गोन वनउपज यावर प्रक्रिया च्या सुविधा पर्यटनं विकासाचे उपक्रम नादुरूस्त सुविधांचे दुरूस्ती व पुनरूर्जीवन ग्रामपंचायत व ग्राम सक्षमीकरण.

विकासाच्या कामात गावातील लोकांचा पुढाकार व मदत: गाव विकासाचा आराखडा तयार करुन उत्तम दर्जाची कामे करण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील स्थानिक संस्थांची मदत घेण्याचे स्वातंत्र्य असते. यासाठी कंत्राटी पध्दतीवर कर्मचारीसुध्दा न विचारता त्याचप्रमाणे गावातील समिती या गावांच्या विकास कार्यात मदत करतात. ग्रामसभेच्या मागणीनुसार विकास कामासाठी प्रशासकीय विभागांची अभियंता, तांत्रिक व्यक्तिंचे सहकार्य सुध्दा लागते.

खर्चाचा हिशोब: दरवर्षी गावाच्या निधीतून ही विकासाची कामे केली जातात त्याच्या हिशोबाची तपासणी आणि लेखाजोखा गावानेच करायचा असतो व संबंधित माहिती ग्रामपंचायतीच्या रजिस्टर व सूचना फलकावर जाहीर केली जाते यामूळे गावात विकासाच्या कामाबद्दल लोकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो व गावाच्या विकासाच्या कामात सर्वांचे हातभार लागणे व मनापासून सहकार्य प्राप्त होते मात्र जर कामे यामध्ये गैरव्यवहार आढळून आला तर गावाला पुढच्या वर्षी निधी मिळणार नाही.

प्रोत्साहन निधी: या योजनेच्या पहिल्या वर्षी लोकसंख्येनुसार शंभर टक्के निधी ग्रामपंचायतींना मिळतो. मात्र दुसऱ्या वर्षापासून ५० टक्के निधी ग्रामपंचायतीच्या कामगारी नुसार देण्यात येतो. १०० टक्के निधी मिळवण्यासाठी काही अटी पूर्ण कराव्या लागतात. जसे गावातल्या कुपोषित मुलांचे प्रमाण कमी झाले पाहिजे. बालविवाह थांबले पाहिजे. मुलींची शाळेतून गळती कमी झाली पाहिजे. चांगल्या वरच्या अतिक्रमण कमी व्हायला हवेच. संपूर्ण कर वसूली झाली पाहिजे. इत्यादी अशा पध्दतीने ग्रामपंचायत उत्कृष्ट रीतीने काम करेल त्या ग्रामपंचायतीला प्रोत्साहनपर बक्षीस स्वरुपाने भेटते. यासाठी संपूर्ण गावाचा हातभार जरुरी आहे.

भारतामध्ये भारतीय राज्यघटनेनुसार आदिवासींना **'अनुसूचित जमाती'** अशा नावाने वर्गिकृत करण्यात आले आहे. या आदिवासी जमातीचे भारताच्या सर्व राज्यात कमी–अधिक प्रमाणात वास्तव्य असल्याचे आपल्याला दिसुन येते. २००१ च्या जनगनणेनुसार भारताची एकुण लोकसंख्या १०२.७ कोटी इतकी होती. आदिवासी जमाती भारताच्या सहा विभागामध्ये मुख्यत: आढळतात १) ईशान्यभारत २) हिमाचल पायऱ्याचा भाग ३) मध्यभारत ४) पश्चिम भारत ५) दक्षिण भारत ६) अंदमान –निकोबार प्रदेश. तसेच आदिवासी समुदायात भिन्न–भिन्न भाषांचा उपयोग केला जातो. भारतीय भाषांचा सखोल अभ्यासावरून भारतात आदिवासींना चार भाषिक विभागात विभाजित केले आहे.

"गिअर्सन यांच्या संशोधन अहवालनुसार भारतात एकुण १८० भाषा व ११६ बोलीभाषा आदिवासीच्या आहेत.भाषेच्या आधारावर भारतातील आदिवासीचे विभाजन खालिल प्रमाणे चार विभागात केले आहे.

१) **आर्य भाषिक समुह:** आर्य लोकांचे भारतात झालेल्या आगमनामुळे भारताच्या बऱ्याच मोठया प्रदेशावर भाषेचा प्रभाव पडला. त्यामुळे त्याच्या मुळ भाषेवरून आजच्या हिंदी, पंजाबी, बंगाली, गुजरात, मराठी, उडिया, आसामी ईत्यादी भाषा विकसित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रातील वारली कातकरी ठाकुर तसेच मध्य भारतातील भिल्ल यांच्या भाषा या विभागात मोडतात.

२) **द्रविड भाषिक:** वायव्य व दक्षिण मध्य भारतात द्रविड भाषा बोलली जाते. कोरवा, थरावा, बडग, तोडा, कोटा, गई, गोंड इ. भाषा मुळ द्रविड भाषेतुन जन्मल्या आहेत.

३) **ऑस्ट्रीक एशियायिक:** भारताच्या मध्यवर्ती राहणाऱ्या आदिवासींच्या या गटात समावेश केला जातो कोळी, मुंडा, खाती, निकोबरी, कोरकू, खरिया, सवरा, गडवा या जमातीच्या बोली या गटात मोडतात.

४) **तिबेट –चिनी भाषा:** भारताच्या उत्तर व ईशान्य भागात राहत असणाऱ्या आदिवासीच्या या गटात समावेश होतो. नागा, कुकी, खासी, डफळा, मिरामी, मिकीर हे लोक चिनी–तिबेट भाषिक समजले जातात.

महाराष्ट्रातील एकुण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये असुन त्यापैकी ११ कार्यालये अतिसंवेदनशिल म्हणुन घोषीत करण्यात आली आहेत. यामध्ये नाशिक, कळवण, तळादा, जव्हार, गडचिरोली, अहेरी व भामरागड यांचा समावेश आहे.

पूर्व साहित्याचा आढावा: बोकील, (२०१४), बोकील यांच्या मते, शासन अनुसूचित क्षेत्रामध्ये भुमिसंपादन करणार असेल तर ग्रामसभेची फक्त विचारविनिमय करण्याची तरतुद आहे. मात्र ग्रामसभेचा भुमी संपादनास विरोध असेल तर शासन ते मानणार का हे स्पष्ट केले नाही. आणखी एक महत्वाची अडचन म्हणजे पेसा कायदा हा फक्त अनुसूचि क्षेत्रालाच लागु आहे. महाराष्ट्रात सुमारे ५० टक्के आदिवासी हे अनुसूचित क्षेत्रा बाहेर राहतात त्यांना या तुदतुदीचा फायदा मिळु शकत नाही. **अच्युतदास, (२००५)** ओडिशाच्या आदिवासी भागात पेसा कायदा त्याच्या खऱ्या आत्म्यापासुन कसा विचलित झाला आहे याबाबतचे अध्ययन केले. **अजीत मेनन, (२००७)** आदिवासी हक्क कायदा आणि पेसा कायदा यासारखे आदिवासी समुदयासाठी जे संरक्षणनात्मक कायदे अस्तित्वात आहे. तेव्हा हे कायदे आदिवासींच्या संघर्षकर्त्यासाठी दुहेरी भुमिका कशाप्रकारे बजावतात याबाबतचे अध्ययन कलेले दिसुन येते. **हिरालाल, एम. एच.,** प्रसिध्द समाजिक कार्यकर्ते मोहन हिराबाई हिरालाल यांनी पेसा कायदयातल्या त्रुटी संदर्भात पुणे येथिल महाराष्ट्र मानवशास्त्र परिषद च्या सातारा या मासिकामध्ये एक लेख लिहिला होता. त्यांनी असे म्हटले होते की महाराष्ट्र शासनाने दिनांक ५ फेब्रुवारी १९९० रोजी निर्णय घेऊन दुर्गम आदिवासी भागातील ३००ते ५०० लोकसंख्या असलेल्या लहान गावांना पाडयांना, टोळयांना, वाडयांना आणि वस्त्यांनाही स्वतंत्र गाव घोषित करून त्यांच्या

Scanned by CamScanner

स्वतंत्र ग्रामपंचायती स्थापन करण्याचे काम जिल्हा परिषदेच्या प्रशासनाने करावे असा आदेश क्रमांक व्हीपिएम ११८९/प्र.क्र.३००/२ काढला होता पण याची आजपर्यंत अंमलबजावनी मात्र केली नाही.

अध्ययनाचे उद्देश: १. पंचायत राज संस्थेमध्ये पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीचे मुल्यांकन करणे. २. पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणी मुळे आदिवासी समुदाय व त्यांच्या विकासावर होणारा परिणाम जाणुन घेणे.

उपकल्पना: १. पंचायती राज संस्थेमध्ये राज्य स्तरीय पेसा अधिनियम १९९६ च्या तरतुदी विषयी अंमलबजावणीबाबत आदिवासी समाजात जागृती नसते. २. आदिवासी समुदायात स्वराज्य प्रक्रियेत नगण्य बदल झालेले दिसून येतात. ३. यशस्वी अंमलबजावणीसाठी यंत्रणेत काही कमतरता दिसून येते.

संशोधन पध्दती व तथ्य संकलन: सदर अध्ययनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्य संकलनाचा वापर करण्यात आला आहे. प्रथमिक तथ्य संकलन पध्दती मध्ये प्रश्नावली चा वापर गुगल फार्मच्या माध्यमातून करण्यात आला. गुगल फार्मच्या माध्यमातून चंद्रपूर मधील तीन तालुक्यातील ३० ग्रामस्थांकडून प्रश्नावली भरुन घेण्यात आली व त्याच प्रमाणे पुस्तके, लेख, इंटरनेटचा वापर विषय विश्लेषणासाठी केला आहे. माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक स्वरुपात केले आहे. थोडक्यात वर्णनात्मक आराखड्याचा वापर या ठिकाणी केला आहे. चंद्रपूर जिल्हयातील तीन तालुक्याचा अभ्यास केला गेला आहे. यामध्ये ९६ गावात पेसा कायद्याची अंमलबजावणी होते. चंद्रपूर जिल्हायातील राजुरा ३०, जिवती ३२, कोरपना तालुक्यातील ३१ ग्रामपंचायतीचा समावेश होतो. संशोधनासाठी नमुना निवडीचा आकार ३० व्यक्ती इतका ठेवण्यात आला आहे.

सदर विषयाबाबत संशोधन करण्यासाठी शास्त्रीय दृष्टिकोनातून संशोधन व्हावे यासाठी संभाव्य नमुना निवड पध्दतीतील सोयीस्कर नमुना निवड पध्दतीचा वापर संशोधनकर्तीने केला आहे.

आदिवासी क्षेत्रातील लोकांचे कामांचे स्वरुप:

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	व्यवसाय	९	३०
२	नोकरी	९	३०
३	ग्रामपंचायत सदस्य	३	१०
४	अन्य काम	९	३०
	एकूण	३०	१००

सारणी क्र. १: आदिवासी क्षेत्रांमध्ये स्वराज्य संस्था अधिक पारदर्शक बनविण्यासाठी भारत सरकारने कायदा केला होता त्या कायद्याची माहिती तुम्हाला आहे का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२४	८०
२	नाही	६	२०
	एकूण	३०	१००

सारणी क्र. २: पंचायत विस्तार अधिनियम १९९६ या आदिवासी सुशासन कायद्याबद्दल माहिती आहे का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२३	७६.७
२	नाही	७	२३.३
	एकूण	३०	१००

सारणी क्र. ३: या कायद्याबद्दल ची माहिती तुम्हाला कुठून मिळाली?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	वर्तमानपत्र, रेडिओ, टीव्ही	९	३०.०
२	सरकारी अधिकारी किंवा कर्मचाऱ्यांकडून	५	१६.७
३	राजकीय पुढारी किंवा	६	२०.०
४	खाजगी संघटना	३	१०.०
५	इतरांकडून	५	१६.७
६	याबद्दल काही माहिती	२	६.७
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. ४: गाव पातळीवर राबविलेल्या कामामध्ये खर्च झालेल्या रकमेसाठी उपयोग प्रमाणपत्र कसे दिले जाते?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	ग्रामसभेच्या बैठकीत एक	११	३६.७
२	कामाच्या खाते विधान आणि उत्पन्न खर्च चर्चेनंतर दिले	२	६.७
३	सरकारी विभाग व पंचायत	५	१६.७
४	आतापर्यंत असे कोणतेही	८	२६.७
५	माहितीचा अभाव आहे	४	१३.३
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. ५: ग्राम स्तरावरील विकास कामासाठी जमीन संपादन व संपादनासाठी ग्रामसभा कोणत्या पातळीवर सल्लामसलत करते?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	ग्रामसभेच्या सर्वसाधारण	२१	७०
२	पंचायत समितीच्या विशेष	१	३.५
३	जिल्हा परिषदेच्या	३	१०
४	सरकारी अधिकाऱ्याने द्वारे	१	३.५
५	माहितीची कमतरता आहे	४	१३
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. ६: वैयक्तिक पातळीवर विकासाद्वारे ची विस्थापित असते अशा वेळेस ग्रामसभेद्वारा वेगवेगळ्या पातळीवर चर्चा केली जाते का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२१	७०.०
२	नाही	९	३०.०
	एकूण	३०	१००.०

Scanned by CamScanner

सारणी क्र. ७: अशा परिस्थितीत विस्तृत चर्चा आणि निर्णय कसे घेतले जाते?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	ग्रामसभेच्या बैठकीत	२०	६६.७
२	ग्रामसभेमध्ये या संबंधित ठराव ठेवून जिल्हा परिषदेच्या सहमतीने	६	२०.०
३	ग्रामसभेच्या सहमती शिवाय सरकारी अधिकाऱ्याला द्वारे	२	६.७
४	कोणत्याही परिस्थितीत नाही माहितीच्या अभावी	२	६.७
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. ८: गाव पातळीवर सामूदायिक आणि नैसर्गिक साधनाची देखभाल आणि नियंत्रण विशेषत: जलसंचय चे नियोजन आणि व्यवस्थापन कशा प्रकारे केले जाते?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	विभागीय यंत्रणेमध्ये पात्र	७	२३.३
२	ग्रामसभेच्या मंजुरीनंतर ग्रामविकास समितीद्वारे	१४	४६.७
३	पंचायती राज व्यवस्थेमध्ये ग्रामसभेच्या मंजुरीनंतर जिल्हा परि द द्वारे	५	१६.७
४	अशी कोणतीही व्यवस्था नाही किंवा माहिती सुध्दा नाही	४	१३.३
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. ९: वन उत्पादनाशी संबंधित कोणते अधिकार मिळाले आहे?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	वन उत्पादनाशी संबंधित वनाचे नियोजन आणि उत्पादन	२	६.७
२	वन उत्पादनाशी संबंधित संपूर्ण संकलन व विक्री	६	२०.०
३	जंगलाचे संरक्षण पुनर्रचना आणि संपूर्ण जंगलाचा योग्य वापर	७	२३.३
४	वनविभागा द्वारा रक्षा समितीच्या माध्यमातून	१५	५०.०
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. १०: पंचायत विस्तार अधिनियमानुसार अनुसूचित क्षेत्र अंतर्गत जमीन हस्तांतरित करण्याचा अधिकार ग्रामसभेला आहे याची तुम्हाला माहिती आहे का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२३	७६.७
२	नाही	७	२३.३
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. ११: कोणत्याही कायद्या विरुध्द उपरोक्त कार्यवाही करण्यासाठी आणि त्या भागातील जमीन अन्य संक्रमण रोखण्याच्या दृष्टीने अल्पसंख्यांकांना जमीन परत घेण्याचे अधिकार अनुसूचित जमाती ला देण्यात आले आहे हे अधिकार गावात वापरले जाते का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	१५	५०.०
२	नाही	१५	५०.०
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १२: या कायद्याद्वारे तुम्हाला दिलेले गेलेले अधिकार व त्याच्याशी संबधित अधिकार व कर्तव्य या विषयी तुम्हाला माहिती आहे का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	१७	५६.७
२	नाही	१३	४३.३
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १३: आपणास माहिती आहे का की आपल्या ग्रामसभेमध्ये आपल्या गावातील मादक पदार्थांच्या विक्रीवर किंवा वापरावर नियंत्रण ठेवण्याची किंवा कायद्याने बंदी घालण्याची क्षमता आहे?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२५	८३.३
२	नाही	५	१६.७
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १४: गाव पातळीवर मादक पदार्थच्या विक्रीवर आणि त्याचा उपयोग करण्यावर बंदी असायला पाहिज?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२८	९३.३
२	नाही	२	६.७
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १५: अशा परिस्थितीत तुम्ही ग्रामसभा गावामध्ये मादक पदार्थांच्या विक्रीवर आणि त्याच्या वापरावर कशाप्रकारचे तरतुद करुन अंमलबलावणी करणार?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	ग्रामसभेच्या मान्यते नंतर प्रतिबंध करुन	११	३६.७
२	सर्वांच्या सहमतीने प्रतिबंधित करुन आणि शिक्षेची व्यवस्था करुन	७	२३.३
३	स्वयंसेवी संघटना द्वारे किंवा समाजात जागरुकता निर्माण करुन	१	३.३
४	कायदेशीर तरतुदी व पोलीसांच्या प्रतिबंधित प्रयत्न द्वारे	११	३६.७
	एकूण	३०	१००.

Scanned by CamScanner

सारणी क्र. १६: तुमच्या गावात किंवा ग्रामपंचायत अंतर्गत कोणता बाजार भरवला जातो का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	१४	४६.७
२	नाही	१६	५३.३
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १७: या कायद्या अंतर्गत ग्रामीण बाजाराची योग्य व्यवस्थापन व विकास करण्याची क्षमता ग्रामसभेला देण्यात आली आहे तेव्हा आपण हे कसे करता?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	सरकारने दिलेल्या पैशाच्या मदतीतून	११	३७.९
२	खेडयातील नैसर्गिक साधनाच्या रॉयल्टी मधून	५	१७.२
३	ग्रामिण बाजारपेठेतील व्यापारावर कर लादून	७	२४.१
४	स्थानिक बाजारपेठे अंतर्गत कामात लिलाव करुन	६	२०.७
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. १८: आपल्या ग्रामपंचायती च्या अंतर्गत सरकारी विभाग व संस्थांमध्ये कार्यरत अधिकारी आणि कामगारांचे ग्रामसभा मुल्यांकर व नियंत्रण करते का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२०	६६.७
२	नाही	१०	३३.३
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. १९: या कायद्यानुसार आदिवासींच्या विकास योजनांमध्ये अशा सर्व विकास योजनांचा समावेश आहे व त्यांच्या यशस्वी अंमलबजावणी आणि नियंत्रणाचा अधिकार ग्रामसभेत ला आहे याची तुम्हाला जाणीव आहे का?

अ.क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	२४	८०.०
२	नाही	६	२०.०
	एकूण	३०	१००.०

सारणी क्र. २०: ग्रामसभा त्यांचे व्यवस्थापन व नियंत्रण कसे करते ?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	उपलब्ध संसाधनाची ओळख करुन आणि त्याचा आराखडा तयार करुन	१०	३३.३
२	कार्यक्रमाचे व्यवस्थापन	१२	४०.०
३	कार्यक्रमाचा उद्देश आणि त्या स्थितीमध्ये बदल करुन	०	०
४	कोणत्याही प्रकारे नाही	८	२६.७
	एकूण	३०	१००.

सारणी क्र. २१: या कायद्यानुसार गाव पातळीवरील वाद कसा मिटवला जातो?

अ.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	ग्रामसभेच्या बैठकीत खुली चर्चा आयोजित करुन एक	२०	६६.७
२	पंचायत प्रतिनिधी द्वारे घेतलेल्या निर्णयाच्या आधारे	२	६.७
३	सामाजिक मान्यता प्राप्त प्रमुखा द्वारे	१	३.३
४	प्रशासन व पोलिस विभागाद्वारे कायदेशीर कार्यवाही च्या आधारे	४	१३.३
५	कोणत्याही प्रकारे नाही	३	१०
	एकूण	३०	१००.

निष्कर्ष: पेसा कायदा आदिवासीबहुल भागासाठी उचललेलं एक क्रांतिकारक पाउल होय. आदिवासींच्या स्वशासन संदर्भातील विशेष गरजांसाठी भारतीय राज्यघटनेला पाचवी व सहावी अनुसूची जोडण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे भारतीय राज्य घटनेचे ७३ व्या घटना दुरुस्तीनंतर शासनाचे आणि सहभागी लोकशाहीचे तत्व धोरण मान्य केले ते अनूसुचित क्षेत्रातील या आदिवासींना उपलब्ध झाले. याचबरोबर अनुसूचित क्षेत्रातील जी नैसर्गिक सांधन संपत्ती होती त्यावर केवळ आदिवासी लोकांचा अधिकार राहील हे तत्व सुध्दा मान्य करण्यात आले. तसेच आदिवासी लोकांची जमीन खरेदी विक्री गैरआदिवासी व्यक्ती करु शकणार नाही याची खबरदारी ग्रामसभा घेउ शकते. तसेच दारुसारख्या मादक द्रव्या वर नियंत्रण ठेवणे व सहकारी पध्दतीवर प्रतिबंध घालण्याचा अधिकार सुध्दा ग्रामसभेला मिळाला व याबाबत चंद्रपूर जिल्हयातील जिवती, कोरपना व राजुरा तालुक्यातील आदिवासी भागातील लोकांना याची माहिती असलेली वरील अध्ययनावरुन दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्याने पेसा कायद्यात सुधारणा केल्या असल्या तरी तो फारच क्रांतिकारक आहे असे म्हणता येणार नाही स्वशासनाच्या दृष्टीने त्यात अद्यापही काही त्रुटी किंवा कमतरता आढळून येते. १. सहभागी लोकशाही प्रत्यक्षात आणायची असेल तर लोकांच्या राहण्याचे नैसर्गिक स्थान म्हणजे गाव (पांडा/पाडयांचा समूह) त्यांच्या ग्रामसभेला वनाधिकार कायदा २००६ मध्ये मान्यता दिली आहे तशी मान्यता या कायद्याअंतर्गत द्यायला पाहिजे होती. २. अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतीमध्ये जी गावे आहेत त्यांची मागणी केल्यास त्यांना स्वतंत्र गाव म्हणून घोषित करण्याची तरतूद जरी असली तरी प्रकिया किचकट आणि सरकारी अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात दिलेली आहे व त्याविषयी गावातील लोकांना मागणी करता येईल आदिवासी बहूल भागांमध्ये सुशासन रुजवायचे असल्यास मागणी करण्याची काही गरज उरत नाही. ३. ज्या ग्रामसभांना सामूहिक वन अधिकार मिळालेला आहे त्यांना पुन्हा पेसा कायद्याअंतर्गत सरकारकडे अर्ज करावा लागतो त्यामुळे वनाधिकार आणि पेसा अशा दोन संकल्पनाबाबत

Scanned by CamScanner

ग्रामसभांमध्ये विनाकारण गोंधळ तयार झालेला दिसून येतो. ४. पेसा कायद्याअंतर्गत 'गौण खनिजांच्या बाबतीत जी तरतूद आहे ती वन क्षेत्राकरिता लागू नाही फक्त महसूली क्षेत्रापुरताच लागू आहे. त्यामुळे आदिवासीबहूल क्षेत्रातील खनिजावर पेसा कायद्या अंतर्गत येणाऱ्या ग्रामसभांचा हक्क प्रस्थापित होत नाही. ५. पेसा कायदा फक्त अनुसूचित क्षेत्रालाच लागू आहे. महारा ट्र सुमारे ५० टक्के आदिवासी हे अनुसूचित क्षेत्राबाहेर राहतात त्यांना या तरतुदींचा फायदा मिळू शकत नाही. (बोकील २०१४)

सूचना व उपायोजना: चंद्रपूर जिल्हयातील राजुरा, कोरपना, जिवती हे तीन तालुके पेसा कायदा समाविष्ट होतात. पेसा कायद्यांतर्गत येणारा कोरपणा हा जिल्हयातील पहिला तर विदर्भातील सातवा हागणदारीमुक्त तालूका ठरला आहे. १. पेसा कायद्याची अंमलबजावणी कठोरपणे व्हायला हवी. २. पेसा कायद्याविषयी कायद्याचे स्वरुप व कायद्याअंतर्गत अधिकार व हक्काविषयी आदिवासी लोकांमध्ये अजुनही अज्ञान दिसून येते तेव्हा कायद्याचे स्वरुप अधिक स्पष्ट होण्यासाठी कार्यशाळेचे आयोजन केले जावे. ३. पेसा कायदा अंतर्गत मिळणाऱ्या मुलभूत सुविधांमध्ये वाढ करण्यात यावी. ४. पेसा क्षेत्रातील ग्रामस्थांच्या पैसा ग्रामसभा अनिवार्य कराव्या. ५. पेसा क्षेत्रातील ग्रामस्थांची प्रथा परंपरा व सांस्कृतिक वारसा यांचे जतन करण्यासाठी त्यांच्याच बोलीभाषेत संमेलने आयोजीत करावी.

पेसा क्षेत्रातील ग्रामस्थांसाठी: १. पेसा कायद्याची संपूर्ण माहिती करुन घ्यावी व आपल्याला मिळणाऱ्या अधिकार व हक्काचा उपयोग करुन घ्यावा. २. पेसा ग्रामसभेला प्रत्येक ग्रामस्थांनी हजर राहवे. ३. पेसा कायद्याअंतर्गत आदिवासी समुदायतील लोकांनी आपल्या संस्कृतीचे जतन करण्याच्या दृष्टीने नेहमी प्रयत्नरत राहावे. ४. पेसा कायद्याअंतर्गत ज्या कामाची निवड केली जाते ती ग्रामसभेच्या मार्फतच करण्यात यावी अशी विनंती करावी. ५. पेसा कायदा अंतर्गत लोकसहभागातून गावाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न करणे.

संदर्भग्रंथ सुची:

१. *बोधनकर, अ.(२००७). सामाजिक संशोधन पध्दती. नागपुर. साईनाथ प्रकाशन*

२. *आगलावे, एम.(२०१४) पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ आणि आदिवासी विकास. पुणे सेंट पॉट्रिक टाऊन जवळ*

३. *गोरे,गोविंद,संपा.(१९८८).महारा ट्रामील आदिवासी संस्कृती समस्या व विकास, पुणे.आदिवासी सशोधन व प्रशिक्षण संस्था*

४. *सघवे , वि. (१९७२),आदिवासींची सामाजिक जिवन, मुंबई. पापुलर प्रकाशन*

५. *वाघमारे , एम.(२०११).पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ आणि आदिवासींचा विकास, पुणे.समर्थ ऑफसेट*

६. *Das, A.(2005).Governance in tribal Regions : The myth And the Reality. Rayagada, Published by Agragamee(NGO), Kashipur, Odisha.*

७. *Mukul, (1997). 'Tribal Areas:Transition to self Governance'. Economic and political weekly, Vol.32, No.18,pp.928-929.*

८. *Pal, Mahi. 1998 ' Panchayat in Elections Manifestos: A comparative Analysis', Economic and political weekly, Volume.35 , No.50, pp. 4379-4382*

Scanned by CamScanner

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - VI Issue - II English Part - I March - August - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 47026

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 4.988
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London Metropolitan University, Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat, Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce & Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.) - India.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications Bhavnagar University, India.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd)
Dept. of Economics,
Shivaji University, Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Eniveronment Science, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

Dr. Rihana I. Inamdar
Principal,
Mumbai B.Ed. College For Women Wadala, Mumbai, Maharashtra

Mrs. Kavita S. Thakur
Asst. Prof. Mumbai B.Ed. College For Women Wadala, Mumbai, Maharashtra

Mrs. Amina A. Shaikh
Asst. Prof. Mumbai B.Ed. College For Women Wadala, Mumbai, Maharashtra

Mrs. Shireen A. Patel
Asst. Prof. Mumbai B.Ed. College For Women Wadala, Mumbai, Maharashtra

Mrs. Suvarna N. Dhavale
Asst. Prof., Mumbai B.Ed. College For Women Wadala, Mumbai, Maharashtra

Officiating Prin...
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Role of NGOs in Empowering Women: An Empirical Study **Dr. M. G. Sajjanar** **Smt. Ratna Holeppanawar**	1-7
2	Dowry System and Dowry Prohibition Act of 1961 **Amrita Shivram Saroj**	8-13
3	A Role of Women in Environmental Conservation **Bharati Sangita** **Kadam Sushama**	14-21
4	Role of Spouse in Professional Life of top Level Executives **Shailesh Badre** **Dr. Milind Gulhane**	22-27
5	HRM Practices and its Impact on Employee Retention **Pallavi Badre (Ughade)** **Dr. Milind Gulhane**	28-33
6	Types and Forms of Violence against Women in India **Dr. C. C. Chaudhari**	34-38
7	Self Half Group and Women Empowerment **Dr. Ashok S. Jiwatode** **Dr. Sanjay N. Barde**	39-42
8	Role of Physical Education in Women Empowerment **Asst Prof. Pallavi Jaypal Borkar**	43-49
9	Crime against Women **Mrs. Draksha Safdar Khan**	50-58
10	Role of Performing Arts in Women Empowerment **Nilesh Arvindbhai Parekh** **Dr. Sandhhya Purechha**	59-61
11	Women Empowerment **Dr. Rajesh S. Pattiwar** **Dr. Ganeshkumar K. Petkar**	62-67
12	Preventive Measures for Missing Women in Kolhapur District **Santosh B. Kamble** **Ramesh M. Mirajkar**	68-74

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Phule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VI, ISSUE - II - MARCH-AUGUST - 2018
IDEAL - ISSN 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 4.988 (www.sjifactor.com)

8. Role of Physical Education in Women Empowerment

Asst Prof. Pallavi Jaypal Borkar
Mahatma Jotiba Phule college of Arts. Science and Commerce, Ballarpur, Chandrapur

Abstract

Experts agree that sport and physical activity involvement can potentially offer a white range of life benefits for girls and women. Sport and physical activity have not yet been used on a large scale as a strategy within women's movements. There are, however, already very positive stories to tell from both our programme partners and those programs in network. Based on the experience of these partners we have learned more about how participation in sport and physical activity can empower individual girls and women. The involvement of sport and physical activity can build life skills, confidence etc. In my opinion, empowerment is a process by which people gain power over their lives that is empowerment enables women to do things for themselves in their own interests rather than at the command of others for their benefit. Thus empowerment also involves the ability to resist pressures to conform to gender-stereotyped notions concerning presentation and behavior. It also enables women to be more socially assertive. As such becoming empowered enables to become what they do with their lives. Spots are an integral part of the culture of almost every nation. However its use to promote gender equity and empower girls and women is often overlooked because sport is not universally perceived as a suitable or desirable pursuit for girls and women. The International Day of Action for women's Health, which celebrates the work of women's health advocates around the world to improve their communities and the lives of women and girls. "For girls especially, the idea of safe and supportive environment is crucial, given the burden and imitations placed on them by parents and social institutions that intensify as girl approach adulthood."

Keywords: Women Empowerment, Health, Gender Equity etc.

Introduction

Regular and enjoyable physical activity benefits everyone. It can improve physical, mental, social and spiritual well-being and for the students and young people everywhere. It should be a part of daily life. Society influences the choices of young people make physical

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

activity, first as it affects all their other choices we all share responsibility for providing good opportunities for physical activity. Schools, in particular, play a critical role in fostering young people's physical activity, in teaching the skills and attitudes needed to participate, and in providing a safe venue for the activity to take place. An effective school programme will include time for daily play and structured and unstructured physical activities provide recreation and sport, and other quality physical education for all. In recent years sport and physical activity as a strategy for the empowerment of girls and women has been gaining recognition worldwide. Women Win is the first International Organization with a sole focus of providing support for innovative sport and physical activity programme for empowerment and creating a social movement around sport for the advancement of women's right's.

Sport and physical activity have not yet been used on a large scale as a strategy within women's movements. There are, however, already very positive stories to tell from both our programme partners and those programme's in network. Based on the experience of these partners we have learned more about how participation in sport and physical activity can empower individual girls and women. The involvement of sport and physical activity can build life skills, confidence and body awareness and may create social networks, which results in dramatic positive life changes for participants. We have also seen that involvement in sport and physical activity can positively change existing gender norms and help girls and women move into public places. Moreover, sport and physical activity programme's provide opportunities to bring communities together and help to realize development objectives relating to such issues as conflict management, reproductive health and gender-based violence. Empowering girls and women through sport and physical activity is an important assessment and research publication which focuses on the effect of sport and physical activity programme's on the on the lives of girls and women around the world and how these programme's are developed. Girls and women face a disproportionate number of life challenges, which reduce their ability to achieve full potential. Recent studies show that despite formal guarantees of equality, the overall rate of progress for women participants, those from the poorest and most marginalized regions of the world has been slow. Women and girls continue to encounter inequalities and deprivations in their daily lives, which prevent them from contributing towards both the creation of more equitable societies and sustainable development within their communities and beyond. "The State of the World's Children 2007", a report by the United Nations Children's fund (UNICEF)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Balharpur

Scanned with OKEN Scanner

asserts that: "Gender discrimination is pervasive. While the degrees and forms of inequality may vary women and girls are deprived of equal access to resources, opportunities and political power in every region of the world. The oppression of girls and women can include the preference for sons over daughters, limited personal and professional choices for girls and women, the denial of basic human rights and outright gender-based violence." Reaching in the period of adolescence is key to confronting these critical issues. Gender-based discrimination, as well as different degrees and forms of inequalities increase for girls during adolescence. As articulated in a report on adolescent girls in the developing world publishing by the Population Council, these girls face new restrictions reserved for women while their male counterparts enjoy new privileges reserved for them, including autonomy, mobility and power. Girls on the other hand are often systematically deprived of the same gains. Experts agree that sport and physical activity involvement can potentially offer a white range of life benefits for girls and women. The International Platform on Sport and Department, a platform dedicated to the thematic field of sport and development and initiated after the first International Conference on Sport and Development in 2003, underscores or recommended the role of sport in promoting gender equity. The platform cites a number of benefits for physically active girls and women. According to the current platform, sport involvement can play a significant role in promoting the physical and mental wellbeing of girls and women fostering opportunities for this leadership and life achievement, initiating social inclusion and social integration of girls and women, and challenging gender norms.

Women and Empowerment

In my opinion, empowerment is a process by which people gain power over their lives that is empowerment enables women to do things for themselves in their own interests rather than at the command of others for their benefit. Thus empowerment also involves the ability to resist pressures to conform to gender-stereotyped notions concerning presentation and behavior. It also enables women to be more socially assertive. As such becoming empowered enables to become what they do with their lives. David Whitson sees the confident sense of self that comes from being skilled in the use of one's body as a form of empowerment. The religious or spiritual societies, the World Bank, feminist action group, health and gender researchers' government United Nations and developmental agencies have all put empowerment on their agenda. The result is multiple meaning and interpretations associated with a variety of strategies. A central

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Sindewahi

Scanned with OKEN Scanner

element in empowerment is power which is concerned to authority, domination and o exploitation. The empowerment of women through sport and physical activity has been hit by the fact that sports women being undergoing several physical suffering of various magnitudes. Various opportunities for women's leadership and capacity building can be achieved through increasing their participation in sport activities. Evidence from developing countries indicates that some sport and physical activity programme's provides opportunities to women and girls to develop leadership and life skills. In this connection the Great English Writer, Marry Wollstonecraft (1759-1797) addresses in his famous prose, "A Vindication of the Rights of Women" advocacy of women's equality and critiques of conventional femininity attained significance. According to her:

Women can't be forced to be "domestic"

- Women are allowed an minimal education while her counterpart (men) are encouraged variety; this variety encourages men to explore ; this exploration results in extra-marital affairs; in relation, will resort to infidelity as well; all of which takes them both farther from "virtue"
- Equitable laws (for husband and wife) have created a more sanctimonious marriage pack that allows men and women to choose their own partners (instead of if being dictated by family and politics)
- If husband and wife are on equal levels to each other , then the wife will be a better mother to her children .She will teach her children the "virtue" she has acquired and provide an example of a righteous marriage for them-one where she and her husband are friends
- Wollstonecraft refuses to treat women like children and appeals to women's "reason" to acquire strength of both in their intellect (education) and their physical bodies (exercise)

Women and Health Education

As there is huge difference between thinking about health and worrying about health, so there is a difference between simply knowing about health and following the principles that facilitate maintenance of good health. Health is man's most valuable possession and it is sensible for him to look after his possessions. Good health comes naturally to those of us. It is not a thing that has to be sought after by continually taking medicines and pills. It is only when man has something with him that he needs things to put it right. Balanced diet and regular physical

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ectivity can help to maintain the girls and women healthy. Various research studies showed that regular physical activity may reduces the onset of osteopenia in women. According to the United Nations Population Information Network, the empowerment of and autonomy of women, and improvement in their political, economics and health status are recognized by the International Conference on Population and Development (ICPD) as highly important ends in themselves. In addition, they are seen as essential for the achievement of sustainable development. The central role of women play in regard to population and development has been strongly, emphasized in all preparation for ICPD. Empowerment of women was discussed during five regional population meeting, three sessions of the ICPD preparatory committee and a number of expert group meeting and round tables. Education is one of the most important tools of empowering women with the knowledge, skills and self-confidence necessary to participate fully in the development process. The fundamental right to the highest attainable standard of health, including physical, mental and social well-being has been recognized in many global, regional and national declaration and charters. The International Day of Action for women's Health, which celebrates the work of women's health advocates around the world to improve their communities and the lives of women and girls. The International community is being called upon to ensure a holistic and inclusive approach to women and girls' health as the global health community moves beyond 2015, the target date set for achieving the United Nations Millennium Development Goals. This is very personal and important issue for me since being exposed to the problem. I have dedicated my life to protecting women from HIV, as a field practitioner working in the hospitals of the Democratic Republic (DR) of the congo, as an advocate at the national and international level fighting to combat HIV/AIDS in Africa and across the globe and as a researcher focused on the unmet medical needs of the developing world.

Role of Government

Women empowerment through sporting involvement can be feasible consideration with the following steps:

1. Encouraging sports scholarships in schools for girls
2. Ensuring the active participation of various sports organization, clubs authorities in women sporting activities
3. Enhancing the quality infrastructure for physical education and women sports
4. Ensuring public – private participation in physical education programmes

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

5. Establishing separate women universities for sports and physical education
6. Development of corporate sector involved in women sporting activities
7. Comprehensive women sports policy framing
8. Adequate Budget allocation for women sporting events
9. Media coverage policy about women sporting activities
10. Scholarship, rewards , honors cash rewards etc. for women "In fact that country and that Nation which doesn't respect women will never become great now and nor will ever in future and in pursuit of making women empower let's work together giving them (women) their much deserved status

Conclusion and Recommendation

The gender equity and equality to great extent depend on the mental strength of the people. In this conclusion apart from derived physical and mental well-being enjoyed by physically active girls and women, a well designed sport and physical activity can provide a good platform to enable positive life changes. The involvement of the women in sport will reduce their tension and develop more confidence that will regularly raise their confidence. This situation needs a good background from the state itself. The preventing cultural and social barriers stand as an obstacle in their development scenario. That situation should change. Then the women with their spirit in sports can be regenerated. The safety in sports for women is still an issue which is being tackled with great innovative inputs. If women empowerment needs to take good shape, women should be brought out from their confined restrictive atmosphere and sports can prove an important imperative in empowering women. Government spends lot of money on women empowerment and gender equity programmes. Sport has substantial to empower women both economically and socially. Women are not aware of the values of the sport to their health; hence they are not motivated to venture into sporting at individual level, family level into community level, as result of lack of education. Hegemonic masculinity, lack of education, poverty, lack of media coverage has emerged as the outstanding barriers to women participation in sport both in towns and rural areas. Poverty in women communities has made women inactive in sport.

Recommendation

- For women to be involved in sport activities there should need for training, establishing separate clubs and advance funding, a responsibility for government.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

- Women communities should be encouraged about the economic and social values they gain from sport participation.
- Ministry of Women, gender and empowerment should put a policy that compels a government structures to involve women out of school to do sport and physical activities in their communities.
- Women communities should be encouraged by local and national media to cover every field of sport. Sport related programmes should be organized so as to motivate them and expose their talents.

References

- http://publications.anveshanaindia.com/wp-content/uploads/2017/03/EMPOWERING-WOMEN-THROUGH-PHYSICAL-EDUCATION-AND-SPORTS-SCIENCES-ACTIVITY.pdf

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

18-19

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - II, April - June - 2019

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

कृष्णा सोबती के कथा साहित्य में 'नारी'

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	उपभोक्ता व्यवहार और विश्वास पर ऑनलाइन विज्ञापन का प्रभाव **Ujjwal S. Kadode**	७०-७६
१३	सौंदर्य प्रसाधनो का इस्तेमाल क्यों ? **Nar Singh** **Niharika Mishra**	७७-८२
१४	आनंद शंकर माधवन की कविताओं में आध्यात्मिकता **वैशाली**	८३-९१
१५	धर्मनिरपेक्षता के संदर्भ में महत्वपूर्ण उपन्यासकार और उपन्यास **प्रा. डॉ. कृष्णा नाथा गायकवाड**	९२-९४
१६	२१ वीं सदी में उच्च शिक्षा की गुणवत्ता में चुनौतियों का विश्लेषणात्मक अध्ययन **वीरेन्द्र कुमार** **डॉ. आराधना पाण्डेय**	९५-१०१
१७	आर्थिक उदारीकृत भारत में किसान **डॉ. प्रकाश कृष्णा कोपार्डे**	१०२-१०७
१८	वर्तमान परिदृश्य में उच्च शिक्षा व्यवस्था : चुनौतियाँ एवं सुझाव **आशीष स्वरूप**	१०८-१२१
१९	कृष्णा सोबती के कथा साहित्य में 'नारी' **प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर**	१२२-१२४

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Baliarpur

VOLUME – VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१९: कृष्णा सोबती के कथा साहित्य में 'नारी'

प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर
सहायक प्राध्यापक, महात्मा जोंतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर, जि. चंद्रपुर.

भारतीय संस्कृती में महिला हमेशा से पिढी दर पिढी से दुय्यम और हीन ही मानते आये है । महिला दलित हो या हिंदु उसे उच्चशिक्षा प्राप्त करने पर भी आज समाज में समान तत्वों पर उभर नहीं पायी हैं । आज भी उसे सिर्फे प्रजोत्पादन के साधन ही माना जाता है । या फिर भोग विलासी की वस्तु माना जाता है । उसे आज भी खेती या घर की कामों से छुट नहीं मिली, क्योंकी नारी के चाहे कितनी भी उच्चशिक्षा ग्रहण कर ले उसे घर की नींव संभालनी ही पडती है । १९वी शती तक नारी ने इस अनचाहे बोज को सहन किया है । फिर भी वह अपना कर्तव्य के भाँती इसे बडे ईमानदारी से निभा रही है । महिलाओं ने उच्च शिक्षा ग्रहण करके अपने मन की मानसिकता में बदलाव किया है । उसकी विचारों का चालना मिलने लगी । उसकी घुटन कम होने लगी है । जैसे सावित्रीबाई फुले जी ने शिक्षण क्षेत्र में अपने पती के साथ कंधे से कंधा मिलाकर शिक्षा के क्षेत्र में अपना मौलिक योगदान दिया । एक कर्तबगार, निष्ठावान, महिला होने का गौरव प्राप्त कर लिया है । शिक्षा के ऐसे विचारों से हर महिला के मन में शिक्षण कार्य का बीज बोये गये है । इस वैचारिकता के बलपर ही महिलायें आगे बढती रही है ।

सदियों से नारी यानि देती का साक्षात् रूप सर्वशक्तिमान, सर्व बुद्धीमान हर संकट को सँवारनेवाली ऐसी नारी का रूप जब कभी धरतीपर अधर्म का साम्राज्य फैला तबतब देवी के रूप में नारीने ही उस समस्या का निवारण किया है । साहित्य में उपन्यासों में पौराणिक कथाओं में ये पाया गया है कि, पुरूष प्रधान संस्कृती में भी नारी ने पुरूषों के बराबर का काम करके उनका अस्तित्व स्पष्ट रूप से प्रतित किया है । परंपरा से ही नारी को घर के काम के लिए ही इस्तमाल किया गया है । गृहस्थी में ही उसका अंत हो जाये ये सब कुछ नारी बिना कुछ कहे सब सहते हुऐ मान अपमान द्वेष, मत्सर इन सबका कोपभाजन बनती रही है । आज नारी का अस्तित्व पुरूष के समान हो रहा है । क्योंकि आज की नारी अबला नहीं सबला बन गयी है ।

कृष्णा सोबती की अधिकतर कहानियों में नारी के नैतिकता के अपने विचार को कैद करना नही चाहती है। इसलिए वह रचनाओं में दबंग व्यक्तित्व उभारती है, वह परंपरा, रूढियो, को तोडने की क्षमता रखती है । और साथ ही जोडने का भी सामर्थ्य रखती है । मित्रो मर जानी कृष्णा सोबती का वह उपन्यास है । जिलके कथ्य और चरित्र एक लंबे अरसे तक एक हलचल मचा देती है । मित्रो जैसी नारी चरित्र समुच्चय हिंदी कथा साहित्य में दुर्लभ है मित्रों साहित्य की पहली ऐसी नारी है, जो सदियो से चली आ रही नैतिक मूल्यो का ऱ्हास कर अपनी जिंदगी जीती है, उसमें यौवन की प्यास छिपी है । डॉ. सरिता

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule's
Mahavidyalaya, Ballarpur
Principal
Jyotiba Fule
a, Ballarpur
Scanned with OKEN Scanner

कुमार के अनुसार मित्रो मरजानी में शारीरिक संबंध पर अधिक बल दिया गया है, उसकी दैहिक प्यास का इतना खुला चित्रण कृष्णा सोबती के साहस का परिणाम है कहा जा सकता है।''१

'मित्रो मरजानी' मे एक दबंग नारी के साथ तेजपूर्ण चेतना संपन्न ऐसी स्त्री है जो रमणी की पुत्री होने की वास्तव और स्वरूप से अनजान होती है । परिवार और पति का बंधन उसकी ताजी तरीर युवा का या को यौन संतुष्टि देने मे असमर्थ है । इस उपन्यास की कहानी मित्रो के चारों तरफ घूमती है, मित्रा स्वच्छंद वातावरण में पली है बढी है । ''मित्रो कहती है देवर तुम्हारा मेरा रोग नही पहचानता बहुत घटते परिवार और मेरी देह में इतनी प्यास है, इतनी प्यास कि मछाली सी तडपती हुँ ।''२ ऐसी स्त्री है जो धर्म और संस्कृती के नामपर अपनी प्यास को दबने और कुन्ठाओं का शिकार होती है । बल्कि खुजकर अपनी आवश्यकताओं को शारिरीक भूख को स्वीकारती है दबाती है । उसका पति उस पर नियंत्रण रखने में असफल हो जाता है । वह पति के दी गई शारीरिक प्रताडना से ग्रस्त होके जेङ्ग बनवारी की जवाब दैह से तनिक घबराती नही भले ही सुसुराल के लोग उसे निर्लज्ज मानते; लेकिन बिलकुल उघडे हुये ढंग से अपनी यौन अतृप्ति बात कह देती है ।

ससुराल के व्यक्तियों से प्रेम बहुत है पर वह किसी भी बंधन को स्वीकार नही करती है । सास और ननद से अपने बेबाक व्यवहार करने पर मित्रो को बुछ समय के लिए मै के भेज दिया जाता है । उसकी माँ बालो जो एक मणिका के रूप मे होती है । वह उसे यौन तृप्तिका प्रबंध करा देती है । लेकिन ऐसी घटना घटती है, जिसे मित्रो का मन परिवर्तित होता है । अनेक पुरूषों के पास भटकनेवाली मित्रों आखरी अपने सरदारी के प्रति समर्पित होती है ।

शरीर की उपयोगिता और सार्थकता उसे समझ में आ जाती है । दरदर ङ्गोकरे खाकर अपने पति-बच्चो, घर-संसार में दबाई गई स्त्री का निर्णय, नही है बल्कि मित्रो की बुद्धी की और चैतन्यता का परिणाम है । उपन्यास का एक रूप सत्य है कि, वह पुरूषों को रिझाने के लिये अपने सौंदर्य का प्रयोग करते है और हमारे समाज में यह सब वर्जित है । कृष्णा सोबती के मित्रो की सुंदरता पर केवल गर्व ही नही करना चाहिए वरना उसका दुरुपयोग भी हो सकता है । हटकर जीना और अलग सोच औरत की विद्रोह अवधि बहुत छोटी होती है । तभी तक जब तक शरीर यानी यौवन उसके साथ हो । वह अपनी नारी व्यक्तित्व को कायम रखते हुए इस व्यवस्था को टूटने नही देती । समाज में मानव संबंध बनाये रखने के लिए अपनी सारी कामनाओं को अभिव्यक्ति करते हुए उस परंपरा को संबंधी तत्पर रहती है । कृष्णा सोबती जीने मित्रो मरजानी उपन्यास में मित्रो को उच्छृंखल नारी कां चित्रण किया है । मित्रो जैसी नारी को समाज भले ही दृश्य दृष्टि से देखे लेकिन इस सच्चाई से इन्कार नही किया जा सकता, विवाह के पश्चात भी एक नारी अतृप्त रह सकती है । पर मित्रो की बातो में अश्लील भाषा ही नही बल्कि जीवन का सत्य है । 'मित्रो' के लिये स्त्री संबंध में प्रचलित सारी सुख सुविधाये अर्थहीन हो जाती है ।

मित्रो का चरित्र एक विशेषता का एक नया रूप उपन्यास में प्रस्तुत हुआ है । मित्रो जैसी कई नारीयाँ परिणति खुलेआम के बावजुद परंपरा, रूढियों को न्यौछावर होते दिखाई देती है । इस उपन्यास में कृष्णो-सोबती मे नारी के रूप को

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ball...

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तुत किया है । क्योंकि हम नारी के उस रूप से अपरिचित रहते है । जिसे कृष्णा सोबती जी ने अपने उपन्यास में खुलकर दिखाया है । स्त्री के अंर्तमन से हमे परिचित किया है । नारी का एक रूप कहा जा सकता है, कि कृष्णा जी से एक ऐसी लेखिका है । जिन्होंने साहित्य में व्यक्ति के स्तर पर स्त्री की प्रतिष्ठा और उसकी अस्मिता का प्रश्नों से परिस्थितयों किया है । नारी मनोविज्ञान को बारीकी से देखा है । भारतीय नारी के तथाकथित आदर्शों के छटपटाती नारी की आकांक्षाओं और लालसाओं को लेखिका ने निभ्रान्त वाणी देने का प्रयास किया है। कृष्णा सोबती जी के नारी पात्रो सहज मानवीय संवेदनाओं को जन्म देते है ? पती पत्नी के सम्बन्धो में आयी जटिलता को उजागर करती है ।

संदर्भ

१) महिला कथाकारों की रचनाओ मे प्रेम का स्वरूप – राजेंद्र यादव, पृ. क्र. १२९.

२) मित्रो मरजानी - कृष्णा सोबती ४११, ८२.

३) मित्रो मरज़ानी - कृष्णा सोबती पृ. क्र. ८३.

४) महिला कथाकार की रचनाओं में प्रेम स्वरूप

5) महिला कथाकार बदलता स्वरूप-

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	'अकाल में उत्सव' : क्रियाकर्म बनाम कार्यक्रम **वैशाली**	१-५
२	मालती जोशी और आशा बगे की कहाँनियों भाषा तुलनात्मक अध्ययन **डॉ. अनिल साळुंखे**	६-१०
३	हिन्दी में दलित कविता का स्वरूप एवम् विकास **प्रा. डॉ. एम. ए. काजी**	११-१३
४	डॉ. भूपेन हाजरिका के गीतों का एक सौन्दर्यात्मक विश्लेषण **डॉ. नुरजाहान रहमातुल्लाह**	१४-२२
५	उग्र राष्ट्रवाद को गढ़ता मीडिया **डॉ. सरिता तिवारी**	२३-२६
६	कथक कलाकार के लिये पखावज तबला तालीम की अनिवार्यता **शशिकांत शर्मा** **प्रो. वंदना चौबे**	२७-२८
७	मालवा की धार्मिक परंपराएँ और स्त्रियाँ **निरूपा उपाध्याय**	२९-३२
८	कबीर के काव्य में भाषा सौन्दर्य गुण **अनिल पुत्र श्री गोविन्द राम**	३३-३९
९	अनुवाद का महत्व : वर्तमान परिप्रेक्ष्य में **रघुनाथ यादव**	४०-४९
१०	राकेश के नाटकों में चित्रित स्त्री पुरुष संबंध : एक अध्ययन **संगीता कुमारी पासी**	५०-५६
११	सुचना तकनीकी संचार का खेलों में उपयोग भारतीय परिपेक्ष्य में **डॉ. ममता**	५७-६०
१२	रुक्मिणी हरण परम्परा और महापुरुष श्रीमंत शंकरदेव **डॉ. सत्यजित कलिता**	६१-६९
१३	भारतीय समाज में महिलाओं की बदलती स्थितीयाँ **प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर**	७०-७२

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur.

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१३. भारतीय समाज में महिलाओं की बदलती स्थितीयाँ

प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर
सहायक प्राध्यापक, महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर, जि. चंद्रपुर.

आज के वर्तमान युग हम कितने भी विकास एवं शिक्षा की और बढ रहे है । परंतु हमारी मानसिकता अभी भी महिलाओ के प्रति समानता का दर्जा देने में झिझक रही है । समाज में कामकाजी महिलाओ की स्थिती भी सुखद नही है । क्योकि महिलाओं को अपने कामकाज के अतिरिक्त घरेलू कार्यो के लिय भी पूरी मशक्कत करनी पडती है। परिवार और समाज में उनके द्वारा किये जानेवाले योगदान का सर्वदा महत्व प्रात हो रहा है । महिला को समाज के पक्षपात से मुक्ति नही है । क्योंकि समाज नारी प्रधान हो भी जाय तो भी समाज उसका शोषण करने लगेगा । शायद हमारे कानूनों में कुछ कमियां रह गयी । जिनका लाभ निम्न मानसिक्ता वाले लोग लाभ उठाते है ।

"यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवत: ।
यत्रैवास्तू ना पुज्यन्ते सर्वास्त फल: क्रिया ॥"[१]

अर्थात् जिस कूल में स्त्रियों की पुजा होती है, उस कुल पर देवता प्रसन्न होते है । और जिस कुल में उनकी पूजा नही होती उस कुल मे सब कर्म निष्फल होते है । वैदिक युग में जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में नारी का रूप आदरपूर्वक माना जाता था । साहित्य मे अध्ययन के जिससे इस युग में नारी की स्थिती उनके आत्मविकास, शिक्षा, विवाह, सम्पति आदि के संबंध में प्राय: समान माना जाता था । नारी को किसी भी अवस्था में स्वतंत्र न रखा जाये इसलिये उसे बचपन में पिता, युवावस्था में पति और वृद्धावस्था में पुत्र के संरक्षण में रखना उचित माना जाता था । और यही नियम आज भी प्रचलित है । मध्यकालीन युग में स्त्रियों की दशा और भी दयनीय हो गई । हिंदु धर्म को रक्षा स्त्रियो का तथा रक्त की शुद्धता बनाये रखने के लिए नियमो को और भी कठोर बनाया । हमारा समाज अपनी परंपराओं को तोडने को तय्यार नही है । जो कुछ बदलाव आये वो भी धीमी गति से हो रहे है । शिक्षा और औद्योगिक विकास के परिवर्तन आया है । नारी समाज को पुरूष के बराबर मान सन्मान और न्याय दिलाने में सहाय्यक हो रहा है । हमारे देश मे आज भी समाज की स्थिती पृथक है । कानूनी रूप में महिला एवं पुरूषो को समान अधिकार मिल गए है । फिर भी शिक्षित पुरूष भी अपने स्वार्थ के कारण अपनी सोच को बदलने को रुचि नही लेता । आधुनिक समय में स्त्रियों की स्थिती में परिवर्तन लानेवाले विभिन्न करणो ने उनके पारिवारिक एव सामाजिक जीवन के गंभीरतापूर्वक प्रभावित किया है फलत: वे विभिन्न पेशो ओर नौकरियो की और आकर्षित हुई ।

"सन १९५० के भारतीय संविधान में स्त्रियो के समान नागरिक अधिकार मिलगए भारतीय संविधान के अनुच्छेद १५ विभाग एक के द्वारा राज्य किसी नागरिक के विरुद्ध केवल धर्म मूलवंध, जाति, लिंग, जन्म स्थान अथवा इनमें से किसी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

नई राह, उम्मीदो भरे तरकश

नए क्षितिज का संधान उभी वाही है....."[३]

संदर्भ

१) हिंदू नारी-कर्मशीलता के बदलते आयाम - डॉ. प्रभावती जडिया, अर्जुन पल्लिशिंग हाऊस

२) भारतीय समाज एवं संस्कृति - शर्मा.

३) टुकडा, टुकडा आदमी : मृर्दुलागर्ग - पृ. ४१.

४) भारतीय समाज एवं संस्कृती - शर्मा.

५) कथा-साहित्य – नारी विमर्श, त्रैमासिक

६) कहानी साहित्य के विविध आयाम.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - I, January - March 2019

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refered
and UGC Listed Journal

ISO
9001-2008
CMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. पल्लवी जयपाल बोरकर

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

भारतीय समाज में महिलाओं की बदलती स्थितीयाँ

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Declaring Principal
Mahatma Jyotiba Phule
Mahavidyalaya, Gadchiroli

Editor : Vinay S. Hatole

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2319 - 8508
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

Volume - X Issue - I November - April - 2021-22

English / Marathi / Hindi Part - I

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 47023**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.571
www.sjifactor.com**

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"GALAXY LINK"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - Impact Factor - 6.571 (www.sjifactor.com)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Balla pur

Scanned with OKEN Scanner

EDITORIAL BOARD

Anukrati Sharma
Assot. Prof. Management,
University of Kota, Kota.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce
& Management University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. Avhad Suhas Dhondiba
Assot. Prof. in Economics, Sahakar Maharshi
Bhausaheb Satntuji Thorat College of Arts,
Science & Commerce, Sangamner (M.S.)

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University, Karaikal - 609605.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G. Studies and Research in
Physical Education and Deputy Director of
Physical Education, Mangalore University.

Prof. U. B. Mohapatra
Ph.D. (Nottingham, UK) Director,
Biotechnology Government of Odisha, Odisha
Secretariat Bhubaneswar - 751001, Odisha, India.

Dr. Bibhuti P. Barik
P. G. Dept. of Bioinformatics, North Orissa
University Sriramchandra Vihar, Takatpur,
Baripada, Odisha, India, Pin 757003.

Dr. Vijaykumar Laxmikantrao Dharurkar
Prof. and Head of Mass Communication and
Journalism, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad - 431004 (M.S.)

Jatindra K. Sahu
Ph.D. Assot. Prof. Dept. of Agriculture Engineering
School of Technology Assam University (A Central
University Silchar - 788011] Assam, India.

Prof. S. D. S. Murthy
F.N.E.A., Head, Dept. of Biochemistry,
S. V. University Tirupati - 2,
Andhra Pradesh, India.

Dr. Madhukar Kisano Tajne
Dept. of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ba

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	हिमांशु जोशी के कथा साहित्य में पारिवारिक मूल्यबोध **प्रा. पल्लवी दिपक जूनघरे**	१-३
२	भारतीय समाज में सामाजिक समस्याऐं **डॉ. हरीश कुमार**	४-९
३	बालीवुड फिल्म संगीत में खयाम का योगदान **Neelakshi Tuli**	१०-१२
४	नव सहस्राब्दि की चुनौतियाँ कोविड -१९ के संदर्भ में गांधी दर्शन **डॉ. शालिनी चतुर्वेदी**	१३-१८
५	प्राथमिक विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों में मिड-डे-मिल योजना एवं गुणवत्ता का अध्ययन **डॉ. शुभराम**	१९-२३

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - X, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL – 2021-22
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 6.571 (www.sjifactor.com)

१. हिमांशु जोशी के कथा साहित्य में पारिवारिक मूल्यबोध

प्रा. पल्लवी दिपक जूनघरे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर.

साहित्य में मूल्य का महत्व स्वीकार करते हुए है डॉ.बैजनाथ सिंहल कहते हैं –"साहित्य में व्यक्त मूल्यों का स्वरूप व्यक्ति के माध्यम से अनुभूत सामाजिकता का ही स्वरूप है। यही नहीं साहित्य के मूल्य एक देश–काल, परिस्थितियों अथवा परिवेश से युक्त होकर भी सामाजिकता को विशद् एवं व्यापक मानवीय आयामों से संयुक्त होने के कारण, भिन्न देश–काल और संस्कृति के लोगों को भी प्रभावित करते हैं। इसालिए साहित्य सार्वकालिक, सार्वभौमिक और सर्वाधिक संग्रहणीय होता है।"[1] हैं।मानवीय जीवन की गतिविधि को निर्धारित तथा संचालित करने वाले तथ्य, जो मानव और समाज को चिरकाल तक स्थायी रखते हैं, मूल्य कहलाते हैं। मूल्य कोई मूर्त वस्तु नहीं है, जिसे हम देख सकें, बल्कि यह एक धारणा है, अनुभव है, दृष्टि है, जिसका संबंध मनुष्य से है।

प्रत्येक मनुष्य को जन्म, पालन–पोषण स्वास्थ्य, शिक्षा, संस्कृति के लिए परिवार पर आश्रित होना पड़ता है। परिवार के सदस्य आपस में प्रेम और दायित्व के संबंध से जुड़े रहते हैं। परिवार परंपरा से प्राप्त अनुभव, विचारों एवं ज्ञान को संस्कार के रूप में आनेवाली पीढ़ी को सौंपता है। हर परिवार की अपनी परंपराएँ और रीति–रिवाज होते हैं। पारिवारिक मूल्यों का अध्ययन रिश्तों और संस्कारों के आधार पर किया जाता है। रिश्तों से परिवार बँधता है। जब रिश्ते मूल्यों को लेकर चलते हैं, तो परिवार में सुख–शांति स्थापित होती है, अन्यथा परिवार विघटित हो जाता है।

हिमांशु जोशी के कथासाहित्य में पति–पत्नीत्र पिता–संतान, माता–संतान, भाई–माई, सास–बह ? देवर–भाभी आदि के रिश्ते, प्रमुख रूप से चित्रित किए गए हैं और उन्हीं के माध्यम से पारिवारिक मूल्यों के दर्शन होते हैं। परिवारिक मूल्यों के विषल में प्रेम और आत्मीयता के संदर्भ में सभी का हिस्सा बराबर होता है। किसी को कम या किसी को ज्यादावाली बात बिलकुल नहीं आती। 'आँखे' कहानी की पोती की बातों से यह झलकता है। यथा –

> "माला के बड़े मनके की तरह सबको गूँथे रहते। सभी के
> लिए उनके विशाल हृदय में स्नेह था, सौहार्द था, मोह –
> ममता थी।"[1]
>
> "बाबा ने लू से झूलसते हमस ब अमागों को अपने बूढ़े पंखो
> की शीतल छाँह में समेट लिया था। जब से बापू गए,
> बाबा ने उनकी जगह ले ली। कभी हमें कोई अभाव
> अखरने न दिया।"[2]

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

उपरोक्त (1) (2) उद्धरण में पारिवारिक मूल्य की झलक सूस्पष्ट रूप में दिखाई पड़ती है। आँखें कहानी की पोती की बातों से हमें पता चलता है कि उनके बाप की मृत्यु होने पर भी दादा अपने परिवार के प्रति प्रेम व आत्मीयता की भावना दिखाते हुए सब को अपनत्व की दृष्टि से देखकर उन्हें किसी भी प्रकार के अभाव का महसूस न होने दे रहे हैं।

'आँखें' कहानी के दादा की उपरोक्त विवेचन से यह पता चलता है कि परिवार के सदस्यों के बीच हमेशा आत्मीयता की भावना होती है। आत्मीयता जताने के लिए रिश्ते–नातों की कोई पाबंदी नहीं रहती। सधारणतः परिवार में माँ–बाप अपने बच्चों का पालन करने के लिए अधिक श्रम करते हैं।वे अपनी सुख–सुविधाओं को छोड़कर भी संतान की सुख–समृद्धि के लिये निरंतन प्रयास करते हैं। बच्चों के लिए कोई कष्ट आते तो वे सह नहीं पाते। ऐसी स्थिति में माँ की व्यथा दयनीय होती है। यथा –"दादी कहते–कहते फफक पड़ती, अपनी हथेली का माँस खाकर मैने अपने हरकिसन को कैसे पाला, मैं जी जानती हूँ। जब कोई विपदा होती, वे सामने खड़े दिखते। अपने बच्चों का मोह भला निहीं होता .....रे ....।"[1] उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि माता–पिता को अपने संतान के प्रति मोह होना स्वामाविक है।

यह सार्वभौमिक सत्य है कि माँ की ममता में कभी भी किसी प्रकार का खोट नहीं होता।उनकी कामयाबी की कामना रखना ही माता–पिता का परम लक्ष्य होता है।इसका उदाहरण हमें 'कोई एक मसीहा' कहानी में लामुबेन की बातो मे मिलता है। यथा –"बच्चे किसी तरह कामयाब हो जाए, तो मेरी उम्र–भर की मेहनत सफल हो जाएगी।"[2] परिवार मे माँ अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान है। वह हमेशा अपने संतान की वृद्धि के लिए ही तरसती रहती है।

परिवार मे माता–पिता के लिए अपने बच्चें की सुख–समृद्धि से बढ़कर और कोई इच्छा नहीं होती। इसके लिए वे दूसरो से ताने सुनने के लिए भी तैयार हो जाते हैं। बस उनके लिए इतना ही काफी है कि अपनी संतान सुखी जीवन बिताए। 'पाषाण गाथा' कहानी के पिता की बातों में इसका प्रमाण मिलता है। यथा –"ये सारे कैदी, जिनकी चादरे मुझसे भी अधिक मैली है, मुझ पर थूकते है। मुझे इस सबसे दुःख नहीं होता। मेरे बच्चे सुख से रह रहे है – इससे अधिक मुझे और क्या चाहिए।"[1]

परिवार की संतान मे पहले व्यक्ति को माता–पिता के बाद अधिक जिम्मेदारी लेनी पड़ती है।चाहे वह बेटा हो या बेटी। इसके लिए कभी– कभी अपना खुद का जीवन सर्वस्व समर्पित करना पड़ता है।इसका निरूपण हमें छाया मत छूना मन उपन्यास की नायिका वसुधा की बातों मे मिलता है। यथा – "मैं विवाह कर लूँ तो कंची की पढाई का क्या होगा? पिता बीमार है। पैसे के अभाव में उनका इलाज नहीं हो पा रहा है। मीचे छोटा है।उसके भविष्य का क्या बनेगा? माँ अपनी आदतो से बाज नहीं आती।इस उग्र में भी उन्हें घूमने–फिरने का शौक है। ऐसी स्थिति में तुम्हीं बताओ ... इन सबका क्या होगा?"[2]

उपर्युक्त विवेचन से यह पता चलता है कि परिवार में बड़े व्यक्ति चाहे वह बैटा हो या बेटी।माता–पिता के पश्चात् उनकी जिम्मेदानी अधिक होती है।

जवान बेटि समय पर घर न पहुँचे तो उसकी चिंता सिर्फ माँ जानती है। हर पल खिडकी और दरवाजे की ओर पलक झपकाए बिना राह देखती रहती है। ऐसे में एक माँ के मन की व्यथा इन बातों से स्पष्ट होता है। छाया मत छूना मन उपन्यास मे वसुधा की बहन कंचन ठीक समय पर घन न पहुँचती तो उसकी चिंता में माँ की स्थिति

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

इस प्रकार है। यथा –"माँ बार–बार जगती, बार–बार खिड़की से बाहर झाँकती, रात को मीचे को उसकी एक–दो सहेलियों के घर भेजा, लेकिन पता कुछ न चल पाया।"[1] उपर्युक्त उदघरण में ठीक समय पर घर न आई पुत्री के लिए प्रतिक्षा कर रही माँ का चित्रण हुआ है।

परिवार में कोई सदस्य माँ परेशान करते हो तो उसकी तरफदारी करते हुए घर का बड़ा बेटा अपने से छोटे भाई–बहनों को इस प्रकार समझाता है।यह परिवार में एक जुट होकर रहने का प्रमाण है।

"अम्मा के साथ तुम्हें ऐसा बर्ताव नहीं करना चाहिए।मेरी गैर हाजिरी में भी ऐसा होता रहा क्या .....? भगवान वास्तविक रूप में होता है या नहीं, मुझे नहीं मालूम। पर हाँ, यदि होता भी हो तो माँ–बाप से बढ़कर नही होगा..... ।"[1] यह उदघरण 'महासागर' उपन्यास का है। उपन्यास का नायक साकेत को नौकरी मिलता है। नौकरी के लिए वह अंडमान चला जाता है। यहाँ 'नीना' नामक निकोबारी लड़की से शादी कर घर ले आता है। उस समय अपनी माँ के प्रति भाई बहनों का व्यवहार उसे अच्छा नहीं लगता। तब माँ महत्व के बारे में साकेत अपने भाई–बहनों को बताते हुए उपर्युक्त बातें करता है।

उपर्युक्त उदाहरणों और तत्संबंधी चर्चा के आधार पर यह कहना उचित होगा कि हिमांशु जोशी की मूल्य चेतना केवल सामाजिक, नैतिक, आयामों तक ही सीमित नहीं है बल्कि उसका कलात्मक और सौंदर्यबोधात्मक आयाम भी पर्याप्त विकसित है।

संदर्भ

1. डी.एन. मजुमदार – भारतीय संस्कृति के उपादान – पृ.स – 51
2. डॉ.मंजुला गुप्ता – हिन्दी उपन्यास समाज और व्यक्ति का द्वंद्व – पृ.सं – 28
3. हिमांशु जोशी – छाया मत छूना मन – पृ.स – 67
4. हिमांशु जोशी – दस प्रतिनिधि कहानियाँ – पाषाण गाथा – पृ.सं. 90
5. हिमांशु जोशी – दस प्रतिनिधि कहानियाँ – आँखें – पृ.सं. – 18
6. हिमांशु जोशी – दस प्रतिनिधि कहानियाँ – आँखें – पृ.सं. – 18
7. हिमांशु जोशी – दस प्रतिनिधि कहानियाँ – आँखें – पृ.सं. – 19
8. हिमांशु जोशी – महासागर – पृ.सं. 98

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Bellarpur

Scanned with OKEN Scanner

www.bohalsm.blogspot.com
Impact Factor : 3.811

Bohal Shodh Manjusha ISSN : 2395-7115
February 2021 Page No. : 112-117

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

महादेवी के काव्य में प्रकृति चित्रण

-कु. पल्लवी बोरकर, शोधार्थी छात्रा
-डॉ. शैलेंद्रकुमार शुक्ल, सहायक प्रोफेसर

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर।

प्रस्तावना :-

मनुश्य अपने भीतर और वाहर कुछ देखता है, कुछ अनुभव करता है। अपने अन्तलोक की जिस चीज को वह देख नहीं सकता किन्तु अनुभव करता है और उससे प्रेरित होता है, वह मानव की अंतः प्रकृति है। जो कुछ भी वह वाहर देखता है उससे भी उसे प्रेरणा मिलती है क्योंकि उसके मध्य उसका निवास है। इस प्रकार मानव जीवन प्रकृति के दो रूपों में उव्देलित होता हुआ, प्रवाहित होता है। प्रकृति के ये दोनों रूप मानव चर्या के प्रमुख निर्देशक है। इनमें से एक को अंतः प्रकृति का नाम दिया जाता है और दूसरे रूप को वाहय प्रकृति कहते है।

वाह्य–प्रकृति का वर्णन करना इतना कठिन नहीं है जितना अन्तःप्रकृति का। मनोविज्ञानवेत्ता भी अन्तः प्रकृति को हू–व–हू चित्रित करने में भूल कर जाते हैं किन्तु कवि, हमारा मतलव है कुशल कवि, न केवल उसके सही चित्र प्रस्तुत कर सकता है वरन् सरस और सुन्दर भी। वह किसी विशेष व्यक्ति को लेकर अपनी अनुभूतियां व्यक्त नहीं करता है वरन् मानव से सम्वन्धित जिन सामान्य अनुभूतियों का वह रूप प्रस्तुत करता है, वे सवको रोचक प्रतीत होती है।

कहने की आवश्यकता नहीं कि कवि के सामने वर्णन के लिए कोई मनुष्य होता है, और जव मनुष्य नहीं भी होता, कोई वस्तु या भाव होता है तव भी उसका सम्वन्ध किसी अन्य मनुष्य अथवा स्वयं कवि से होता है अथवा वस्तु या भाव में किसी व्यक्ति का आरोप कर लिया जाता है, जिसे मानवी–करण कहते है। इसी कवि वर्णन के सम्वन्ध से आश्रय की अन्तः प्रकृति और वाह्य–प्रकृति का प्रतिरूपण होता है। दूसरे शव्दों में इस वर्णन को आश्रय और उसकी परिस्थितियां भी कह सकते है। रस शास्त्रियों के शव्दों में इसे विभाव, अनुभाव और संचारी भी कहते है। अतएव जव किसी कवि की कविता की चर्चा की जाती है तो उसमें प्रकृति के दोनों रूप प्रस्तुत किये जाते है, मानव–प्रकृति के भी और दृश्यमान जगत् के भी। इनके वर्णन में सुखद और दुखद दोनों रूप सामने आ जाते है।

महादेवी की कविता में भी ये दोनों रूप प्रस्तुत हुए है। यद्यपि महादेवी ने प्रेम को ही प्रामुख्य दिया है किन्तु किसके सम्वन्ध से? वह प्रेम किसका है? उसका आश्रय कौन है? उसका आलम्वन कौन है? वह किन परिस्थितियों में विकसित होता है? इन सवके चित्र प्रस्तुत करने मे महादेवी ने वड़े कौशल से काम लिया है। यदि वह प्रेम लैकिक है, तो उसकी व्यापकता उसकी तीव्रता, अलौकिकता से कम नहीं है और यदि वह अलौकिक है तो उसके लौकिक लक्षण उसको लौकिक सिद्ध करने में असमर्थ नहीं है। अस्तु, महादेवी का प्रिय लौकिक हो या अलौकिक वह सामान्य प्रिय है, सामान्य गुणों से युक्त है और प्रेम उसकी प्राप्ति का एक मात्र साधन है। उस प्रेम का आश्रय महादेवी से भिन्न नहीं है। जव कभी महादेवी अपने आश्रयत्व का स्थानान्तरण करती है तव वे मानो परकाय प्रवेश का आरोप कर लेती हैं। उनके प्रेम का

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

परिवेश अन्तः और वाह्य दोनों प्रकार के प्रकृति रूपों से असम्पृक्त है। इसलिए महादेवी व्दारा वर्णित प्रकृति के दोनों रूपों (भीतरी और वाहरी) का अध्ययन भी आवश्यक है।

प्रकृति के इन व्दिविध रूपों का वर्णन करने से पूर्व, महादेवी को प्रकृति–वर्णन की ओर प्रेरित करने वाले कारणों का उल्लेख करना भी उसके प्रसंग से आवश्यक हो जाता है, और साथ ही उसकी विविध किन्तु मुख्य प्रवृत्तियों का परिचय देना भी उतना ही उपेक्षित है जितना कारणों का उल्लेख करना। अतः प्रकृति चित्रण की पीठिका के रूप में तथा उसे बोधगम्य बनाने के लिए उसके करणों और मुख्य प्रवृत्तियों का परिचय दिया जाता है।

सौन्दर्य के प्रति आकर्षण :-

सफल कवि सौन्दर्य प्रिय होता है। वह अपनी प्रतिभा के वल से असुन्दर को भी सुन्दर और कुरूप को भी सुरूप बना देता है। प्रकृति के उग्ररूप भी कवि के कोमल भावों के सम्पर्क व माधुर्य पूर्ण अभिव्यक्ति से मधुर बन जाते है। वह उग्र और असुन्दर का भी सुन्दर से सामंजस्य कर देता है। इसीलिए 'निदाघ में भी बिहारी जी ने जगत् को तपोवन बना डाला। प्रकृति अपने अंचल में अनंत सौन्दर्य की राशि छिपाये हुए है। महादेवी को वचपन से ही प्रकृति–सौन्दर्य के प्रति आकर्षण और मोह था। इसका उल्लेख उन्होंने अतीत के चलचित्रों में किया है। हमने अपनी वुद्धि का सहारा लेकर सारा मंतव्य प्रकट कर दिया, कहा कि हम छत की राह से फूल चुराने आये हैं।' वचपन का यही आकर्षण कवित्व–काल तक प्रकृति–प्रेम में परिणत हो गया किन्तु कवयित्री का यह प्रकृति–प्रेम सौन्दर्य–समुद्भूत होने के साथ–साथ साहचर्य जन्य भी है। महादेवीजी का भी, चाहे पंत की तरह घनिष्ठ न सही, उन्मुक्त प्रकृति से संवंध रहा है। 'स्मृति की रेखाओं 2 के अध्ययन से यह विदित होता है कि महादेवी जी, वद्रिनाथ, केदारनाथ, अलकापुरी और रुद्रप्रयाग जैसे दुर्गम किन्तु रमणीक स्थानों की कई वार यात्राएं कर प्रकृति की नैसर्गिक सुशमा से पूर्णतः परिचित हो चुकी है।

प्रकृति-चित्रण की प्रवृत्तियां :-

तुलनात्मक अध्ययन यह सिध्द कर देता है कि प्रायः सभी छायवादी कवियों (प्रसाद, पंत और निराला, महादेवी) की प्रकृति–चित्रण की प्रवृत्तियां सामान्य ही रही हैं। महादेवीजी ने मानवेतर प्रकृति का चित्रण विविध रूपों में किया है। उनके प्रकृति चित्रण की मुख्यप्रवृत्तियां निम्न रूपों में मिलती है।

1. आलम्वन रूप में
2. मानवीकरण के रूप में
3. सौंदर्यावबोध के रूप में।
4. भावो की पृष्ठभूमि के रूप में
5. भाव के प्रतिविंव के रूप में
6. रहस्य की अभिव्यक्ति के रूप में
7. व्याप्ति के रूप में।

मुख्यतः महादेवीजी के मानवेतर प्रकृति–चित्रण की ये ही प्रवृत्तियॉ है। मानव–प्रकृति का भी वर्णन उन्होंने दो रूपों में किया है–एक तो मानव की वाह्य–प्रकृति जिसमें उसके रूप चित्र प्रमुख हैं और दूसरे–मानव की अन्तः प्रकृति जिसमें उसके विभिन्न भावों द्वन्दों, तथा संचारी आदि भावों का वर्णन किया है। प्रस्तुत महादेवीजी का प्रमुख लक्ष्य अपने मन की विविध भावनाओं को प्रकृति के परिधान से व्यक्त करना ही है। प्रकृति चित्रण तो उपलक्षण मात्र है। वह तो अपनी भावनाओं की अभिव्यक्ति का एक माध्यम मात्र है। प्रधानता कवयित्री के भावों की अभिव्यक्ति की है प्रकृति–चित्रण देने की नही। उसका अवलम्व लेना तो उनके लिए आवश्यक सा हो गया है। क्योंकि महादेवी के पास अपने भावों की अभिव्यक्ति के लिए किसी हाड–मास का न तो सजीव व्यक्ति का चरित्र था न किसी ऐतिहासिक और पौराणिक व्यक्ति का ही जीवन वृत्त। अतः मुक्त गीतों में अपनी अभिव्यक्ति को महादेवीजी ने प्रकृति से तादात्म्य स्थापित कर और कहीं कहीं पर उसमें नारीत्व का आरोप कर व्यक्त किया है।

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

प्रवृत्ति-निरूपण-मनोभावों की पृष्ठभूमि का रूप :-

प्रबन्ध काव्यों में घटनाओं और मनोभावों की पृष्ठभूमि के रूप में प्रकृति वर्णन सदैव होता आया है। मुक्तकों में इसके लिए बहुत कम स्थान रहता है क्योंकि मुक्तक गीत अत्यंत संक्षिप्त होता है। परन्तु फिर भी महादेवी जी ने प्रभावान्विति के लिए प्राकृतिक वातावरण पैदा कर दिया है। महादेवीजी ने प्रकृति को अपने भावों और घटनाओं की पीठिका में, दो रूपों में चित्रित किया है। एक तो वे प्रकृति का भावानुरूप चित्र देती है जिससे अमूर्त (भावों) का मूर्त (प्रकृति) से सामंजस्य हो जाता है और भावों की मधुरता और तीव्रता बढ़ जाती है। दूसरे, महादेवी ने प्रकृति चित्रों को भावों के विरोध में रखा हैं। इस विरोधी रूप से भावों का चमत्कार और प्रभाव उसी प्रकार बढ़ जाता है, जैसे–

आखों में रात बिता जब,
विधु ने पीला मुख फेरा,
आया फिर चित्र बनाने,
प्राची में प्रात चितेरा।
कन कन में जब छाई थी,
वह नव योवन की लाली
मै निर्धन तब आई ले
सपनों से भर कर डाली।'

अंतिम दो पंक्तियों को छोड़कर शेष समस्त कविता में प्रकृति–चित्रण मनोभावों की पीठिका के रूप में है। अंत में ही कवयित्री ने यह कहा है कि ऐसे वातावरण में मेरे हृदय के स्वप्न भी जग उठें। प्रकृति के मोहक और उत्तेजक रूप को पृष्ठभूमि में रख कर हृदय में विविध कामनाओं का उद्रेक स्वाभाविक है। इससे प्रभावान्विति और भी पुष्ट होती है। यदि यहाँ प्रकृति का ऐसा वातावरण पूर्व में नहीं रखा जाता और सीधे ही भावों को व्यक्त कर दिया जाता तो वे इतने प्रभावोत्पादक नहीं हो सकते थे।

प्रकृति में भावों का बिम्ब-प्रतिबिम्ब रूप :-

महादेवीजी के गीत आत्म निवेदन प्रधान है। साथ ही यह एक मनोवैज्ञानिक सत्य है कि मानव मात्र की तरह कवि भी अपने अन्तर्मन की छाया वाह्य संसार में देखता है। कवि की जैसी भावना होती है, उसी का प्रतिरूप वह प्राकृतिक पदार्थो में भी देखता है। इसी प्रकार महादेवी ने भी अपने ही भावों से प्रकृति को अनुरंजित पाया है। जब स्वप्न में उन्हें प्रिय मिलन हो जाता है तो ऐसे प्रसन्न क्षणों में किरणों का स्पर्श प्राप्त कर कलियाँ मुस्कराती हुई, वायु के सम्पर्क से आनन्द में पत्तियां आन्दोलित होती हुई विधु के विम्ब से मिलने के लिए वारिविचियां उमड़ती हुई और आकाश मुस्कराता हुआ दिखलाई देता है। किन्तु विषाद के समय महादेवी का विशाद ही प्रकृति में व्याप्त होकर उसे मलिन, खिन्न और शोक मग्न बना देता है। उनकी ऑखे जब अश्रु पूर्ण होती है, तो उन्हे मेघ रोता हुआ, पवन सिसकिया भरता हुआ, हिम का उर द्रवित होता हुआ तथा पुष्प भी तुहिन विन्दुओं के मिस ऑसू पौंछता हुआ प्रतीत होता है।

आलम्बन रूप में प्रकृति-चित्रण :-

जब कवि अपने भावों के आलम्बन रूप में प्रकृति को प्रस्तुत करता है तो वह आलम्बन रूप में प्रकृति वर्णन होता है इस प्रकार की वर्णन पद्धति में प्रकृति का स्वतंत्र वर्णन किया जाता है। महादेवीजी ने इस प्रकार के भी प्रकृति के यथातथ्य चित्र दिये है जहाँ प्रकृति वर्णन ही प्रधान है। उनमें कवयित्री की भावनाएं प्रमुख नहीं किन्तु इसका तात्पर्य यह भी नहीं है कि इस प्रकार के स्वतंत्र वर्णन उनकी कल्पना से भी अनुरंजित न हों, हाँ वे भाव–प्राधान्य से निरपेक्ष अवश्य

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

है। फिर भी वस्तु परिगणनात्मक शैली का प्रयोग ऐसे आलम्बन चित्रों में नहीं किया गया है। क्योंकि महादेवीजी के प्रकृति वर्णनों में नीरसता और निर्जीवता कहीं नहीं है। उनके प्रत्येक चित्र भाव और कल्पना के हल्के पुट से सजीव हो उठे हैं। हिमालय का चित्र मनोरम कल्पना से और रूप रंग की सुन्दर संगति से साकार हो उठा है।

'हे चिर महान।
यह स्वर्ण–रश्मि छू श्वेत भाल,
बरसा जाती रंगीन हास,
सेली बनता है इन्द्र धनुष
परिमल मल–मल जाता बतास।
पर राग हीन तू हिम निधान।
दूटी है कब तेरी समाधि
झंझा लौटे शत हार हार।'

मानवीकरण :-

प्रकृति में चेतन के रूप और गुणों का आरोप ही तो मानवीकरण का प्रमुख लक्ष्य है। छायावादी कविताओं में मानवीकरण का सौंदर्य बड़ा मनोहारी है, किन्तु रहस्यवादी कविता भी मानवीकरण का संबल लिये बिना नही रहती। महादेवी के कितने ही गीत मानवीकरण का संबल लिये बिना नहीं रहती। महादेवी के कितने ही गीत मानवीकरण की आभा से दीप्त है। उन्हें भी मानवीय भावनाओं और व्यापारों से परिपूर्ण प्रकृति दिखलाई देती है। उसमें प्रणय व्यापार भी चलता है। कभी वह अभिसारिका बनती है तो कभी प्रेयसी और अवगुंठवती नायिका। प्रिय का संदेश ले जाती हुई वह कभी दूती बनती है तो कभी शिक्षिका के रूप में सामने आती है। उसका सहचरी का रूप जितना ही सुहावना है उतना ही माता रूप ममतामूर्ण है। अप्सरा रूप में वह जितनी लावण्यमयी है मानिनी रूप में उतनी ही संतुलित। विरह में उसकी भी पीड़ा, टीस मसलन, कसक और वेदना है। संयोग में अलक्तक बेदी सिन्दूर और सुन्दर दुकूल से वह भी श्रृंगार करती है। कहने का तात्पर्य है कि मानवीकरण के रूप में महादेवीजी ने प्रकृति के बडे ही मनम्रेहक दृश्य अंकित किये है। उनमें कवयित्री के हृदय का समस्त राग, प्रकृति का सूक्ष्म निरीक्षण और कविश्वरी की कोमल भावनाओं का विग्रही रूप आखों के सामने उतर आता है। उदाहरण के लिए कुछ रूप दृष्टव्य है।

'श्रृंगार कर लेरी सजनि!
– – –
हिम–स्नात कलियों पर जलाये
जुगुनुओं ने दीप से
ले मधुपराग समीर ने,वन पथ दिये है लीप से
गाती मुकुल के कक्ष में
मधुगीत मतवाली अलिनि।"[3]

उद्दीपन रूप :-

प्रकृति उद्ददीपन रूप की परम्परा प्राचीन है। इसमें प्रकृति का वर्णन केवल मनोगत भावों की उद्दीपन का रूप दृष्टिगोचर होता है। इनके उद्दीपन चित्रों में भी अपनी मौलिक विशेषता है। इन्होंने प्रकृति को निकट से देखा है। उससे आत्मीयता स्थापित की है। इसीलिए ऐसे चित्रों में भी प्रकृति निर्जीव नहीं हुई जैसा कि रीतिकालीन उद्दीपन रूपों में हुआ

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

है।

प्रकृति के उद्दीपन रूप न केवल विहर में दुखद घटनाओं की स्मृतियां जगाते है बल्कि जीवन की मीठी याद को भी बरबस खींच लाते हैं और दिल कुछ चाहने लगता है। अतीत के स्वप्न हरे हो जाते है। मन बीती हुई उन्मादिनी घड़ियों को खोजने लग जाता है।

"किसी जीवन की मीठी याद
लुटाता हो मत वाला प्रात
कली असलाई आंखें खोल
सुनाती हो सपने की बात।"[1]

महादेवीजी ने प्रकृति से भावनाओं को न केवल उसके अलंकृत रूप व्दारा उद्दीप्त किया है प्रत्युत् उसका अवसन्न रूप भी दार्शनिक भावनाओं को उद्रिक्त करता है। कमलदल, वेदना के कारण ओस के आसुंओं से भरे हुए सिसकियां ले रहे हैं। प्रातः रश्मियां उन आंसुओं को पोंछती है। पवन दीर्घ निश्वासें ले रहा है। तारिकाएं दुःख में व्याकुल हो रही है–ऐसी ही स्थिति में महादेवीजी को भी अपने प्रिय की स्मृति आ जाती है।

अलंकार रूप :-

कविता में अलंकार योजना के लिए जब प्रकृति–वर्णन होता है तो उसे प्रकृति का अलंकार रूप में चित्रण कहते हैं। इस पद्धति में प्रकृति के वर्णन का प्राधान्य नहीं होता। उसका प्रयोग तो उपमादि रूपों में अलंकार–कौशल के लिए किया जाता है। महादेवी ने भी भावों की कुशल अभिव्यक्ति के लिए विविध प्राकृतिक उपकरणों का उपमान, प्रतीक आदि रूप में वर्णन प्रस्तुत किया है, इस क्षेत्र में प्रकृति महादेवी की सफल–लेखनी के संयोग से और कवयित्री के प्रकृति के सम्पर्क से सफल हो गई है। उन्होंने अपने समस्त भावों की अभिव्यक्ति प्रकृति की भाषा से की है। अपने दिल के सतरंगी स्वप्नों को प्रकृति की विविध वर्णमयी छटा व्दारा ही निरूपित करने में समर्थ हो सकी हैं। अपने प्रिय से मिलने में जो आनन्द होता है उसे वे व्यक्त करने के लिए वसन्तश्री में विचरण कर, उसके सुन्दर उपकरणों का चयन करती है। और विरह में जो वेदना होती है, जिस पीडा के साम्राज्य की थाती उन्हें सौंप दी जाती है, उसे भी वे पावस ऋतु के माध्यम से व्यक्त करती है।

इसी प्रकार अन्यत्र भी महादेवी जी ने अपने ही व्यथित अन्तर्मन की व्यक्त किया है। प्रिय के विरह में हृदय दिनरात दीपक की तरह जलता रहता है। हृदय से आसुओं की घटाएं उमड़–उमड़ कर उठ रही है। और दीर्घ निश्वासों के प्रलयनिल चल रहे है। आंखे पृथ्वी को गीला कर रही है। कपकपी से शरीर सिहर उठता है और सूनेपन में स्पन्दन भर जाता है। कितनी मुसीबतें है? ऑसुओं के बादलों से विश्वास के प्रभंजन से और भयंकर एकाकीपन से जुझता हुआ भी प्रेम प्रदीप जल रहा है और जलता ही रहेगा किन्तु खेंद यही है कि प्रियतम से मिलप की कामना विफल हो गई और अब मर मरकर जीना पड रहा है। मालूम नही। होता यह अभिशाप है या वरदान, यह स्थिति मिलन को कथा है या विरह की अमिट कहानी?

'चाहा था तुझ में मिटना भर
दे डाल: बनना मिट मिट कर
यह अभिशाप दिया है या वर
पहली मिलन कथा हूँ या मैं
चिर विरह कहानी।

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Phule
Mahavidyalaya Bhalki

इसमें विरहिणी के हृदयोद्गारों का परिचय मिलता है। उसकी आशा के विफल हो जाने पर हृदय कितना दग्ध हुआ होगा यह विरही हृदय ही जान सकता है किन्तु फिर भी प्रतीक्षा में वह लीन है यह उसके दृढ प्रेम की अमिट निशानी है। मुसीबतों से जूझना उसके अनुराग का द्योतक है। मिलन और वियोग मे अभेद उसके प्रेमी हृदय की तल्लीनता का प्रमाण है।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि आधुनिक युग में प्रकृति–चित्रण की जितनी भी प्रमुख प्रवृतियाँ प्रचलित है, वे सभी महादेवी जी के काव्य में उपलब्ध तो होती ही हैं साथ ही भाषा की सुकुनारता, भावों की मनोरमता, कल्पना की कोमलता शब्दचयन की समीचीनता, उनकी ध्वन्यात्मकता और चित्रात्मकता तथा अलंकारों की योजना ने प्रकृति–वर्णन अपने समसामायिक कवियों के प्रकृति–चित्रों की समान कोटि का ही है।

संदर्भ :-

1. महादेवी वर्मा 'अतित के चलचित्र' पृ. 9
2. महादेवी वर्मा 'स्मृति की रेखाए' पृ. 45
3. महादेवी 'यामा' पृ. 9
4. महादेवी 'यामा' पृ. 734
5. महादेवी 'यामा' पृ. 125
6. महादेवी साहित्य एक गद्य दृष्टिकोण

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

मो. नं. 9422137559

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - IV October - December - 2021

ENGLISH / MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyaleya, Ballarpur

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**.

Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies.
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	विद्यार्थ्यांत पर्यावरण विषयक जाणीव व जागृती निर्माण करण्यासाठी शाळेची भूमिका संतोष नानासाहेब यादव	५१-५७
१३	अनुसूचित जमातीच्या शेतमजूर महिला व त्यांच्या समस्या संतोष मुरलीधर निकाळजे प्राचार्य डॉ. राजकुमार म्हस्के	५८-६१
१४	मानव्य विद्याशाखेतील संशोधन पद्धतीचे स्वरूप आणि दृष्टीकोन ज्योती श्रीपती जोगदंड (वैद्य)	६२-६८
१५	शाळेपासून वंचित असणाऱ्या मुलांचे शिक्षण एक आव्हानात्मक अभ्यास राजेंद्र भास्कर अहिरे	६९-७३
१६	महाराष्ट्राच्या सांस्कृतीक, सामाजिक जडण-घडणीमध्ये वारीचे महत्व व योगदान प्रा. अंकुश वसंता जाधव	७४-७७
१७	महाकारुणीक तथागत बुद्ध : मानवतेचे जनक धनराज गोंडाणे	७८-८०
१८	बुध्दकालीन भूगोलाचा आधारभूत स्रोत पालि त्रिपिटक डॉ. अशोक नामदेव तायडे	८१-८२
१९	जलद गतीने शिक्षणाचा परिणाम महेश मधुकर पालकर प्रो. डॉ. मेघा म. उपलाणे	८३-८८
२०	ये आम रास्ता नहीं उपन्यास में स्त्री संघर्ष प्रा. पल्लवी दिपक भूमघरे	८९-९०

Officiating Principal
Mahatma Jyouba Pule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२०. ये आम रास्ता नहीं उपन्यास में स्त्री संघर्ष

प्रा. पल्लवी दिपक जूनघरे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर.

रजनी गुप्तका लेखन हिन्दी पाठक के लिए हर समय नये अनुभव पाठको दिलाता है । 'ये आम रास्ता नहीं' उपन्यास को पाठक के सामने रखने का काम रजनी गुप्ता ने किया है।

इस उपन्यास में स्त्री के घर-बाहर की जहिलताएँ. विरुध्द अमानुषिक स्थितियो और यातनाओ की गहरी लिखावटें मौजूद है उनन्यास में स्त्री अस्मिता रुमानी भाववादी गढन से बाहर निकलती है । स्त्री के सामाजिक पार्थक्य और दमन की सच्चाईयाँ अपनी गहराइयों समेत स उपन्यास में दर्ज हैं । स्त्री के संघर्ष के एक बेहद चुनैती भरे क्षेत्र की सच्चइयों को रजन गुप्त ने सृजनात्मकता कीं परवाह करते हुए विकसित किया है ।

'ये आम रस्ता नहीं, उपन्यास में मृदु यह स्त्री पात्र है। यह स्त्री को हर पल जीवन में संघर्ष का सामना करना पडता है । वह राजनीती के क्षेत्र में कार्यरत है । मृदु पार्टी के लोंगो के साथ दिन भर इधर-इधर और रात में देरी तक अपने घर से बाहर रहती तब उसके परिवार के सदस्य को बहुत चीड आ जाती है । उसके बेटे को लगता है की, राजनीती में प्रवेश करने के बाद हमें माँ का सहवास नहीं मिलता तब मृदू और अपने बेटे में हमेशा संघर्ष होता हुआ दिखाई देता । दूसरी तरफ पार्टी के कुछ लोग मृदू की झूठी तारीफ करते हुए दिखाई दते "मृदू तुम एक न एक दिन पी.एम. जरूर बनेगी, इसमें जरा भी शक नहीं मुझे। तेरे जैसी खुद्दार और दमदार औरतें, ही कामयाब होती है। अच्छा बता, क्या नही है तेरे पास? इतन शानदार पर्सनैल्टी, बोलने का लाजवाब अन्दाज और गजब का कॉन्फिडेंस । कल अहमद साब तुझे देखकर कहने लगे- उसको पार्टी मीटींग में रेगुलर क्यों नहीं लाते? इससे उसका बोलने का कान्फिडेंस बढेंगा । यह तारीफ सुनते की मृदू बहुत खुश हो रही थी । अपनी तारीफ रस में वह डूब गई थी ।

मृदू का ज्यादा तर समय घर पर फोनपर बोलने में ही जाता था । तब उसका अपने परिवरर की और दुलर्क्ष होता हुआ दिखाई देता था मृदू को एक साथ पार्टी का काम और परिवार

जिम्मेदारी निभाने के लिए संघर्ष करना पडता था। मृदू हमेशा रात देर तक घर नही लौटती राजनिती के कोई कार्यकरता के साथ बडी भारी गाडियाँ में बैठकर घर लौटती जब वह घर लौटती तो उसके बच्चो को वह बात खटकती तब मृदू और उसके परिवार के लोंगो में हमेशा झगडा शुरू होता है ।

यह आम रास्ता नही उपन्यास में एक दूसरी स्त्री पात्र है। जिसका नाम 'रत्नाजी' है। एक दिन मृदू और रत्नाजी की मुलाकात होती है । तब मुदू रत्नाजी को कहती है की, "मैडम, अपने जमाने में आप सबसे खूबसूरत और तेजतराई नेता के रूप में जानी जाती थी। मैंने आपके बारे में खूब सूना है, खूब पढा भी है । आपका नाम राजनितिक गलियारों में आज भी अदब से लिया जाता ।

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

राजनिती में स्त्री को पति, बच्चे पारिवारी माहौल के साथ भी संघर्ष करना पडता है। साथ-साय स्त्री राजनिती में आपने पार्टी की नेताओं के साथ पब वह काम करती तो वही पर भी स्त्री वर्ग को विभिन्न प्रकारके संघर्ष का सामना करना पडता।

स्त्री संघर्ष का उदाहरण रजनी गुप्ताने अपने उपन्यास ये आम रास्ता नही, इसमें बताने का प्रयास किया है । रत्नाजी यह केंद्रित पात्र है । मगर उसने अपने जीवन में राजनितीक संघर्ष करती हुए दिखाई यह विडम्बना आज के इक्कीसवी सदीं की स्त्री वर्ग की दिखाई देती है ।

औरत को लेकर मर्द की सोच कभी नहीं बदलती प्राचीन काल से आज तक हमें दिखाई देता है की जमाना चाहे कितना ही बदल जाए मगर पुरूषों की सोच कमोबेश आज भी उस की तस है । ये 'आम रास्ता नाही' उपन्यास में बताया गया की एक स्त्री जो राजनिती में सक्रिय थी वह अपने पारिवार को छोडकर पार्टी के काम करती थी । पर एक बार उसे गाँव में वूमैन ट्रेनिंग सेंटर खोलने के लिए सरकारी जमीन चाहिए था तब उस स्त्री कही महिनों तक भागदौड करती रही। पर उसका कोई उपयोग नहीं हुआ वह थक - हारकर सीधा मुख्यमंत्री से मिलने का निर्णय लिया तब वह स्त्री मुख्यमंत्री से मीली तब उसीके काम के बदले उसे अपना सर्ववस्त मुख्यमंत्री का अर्पण करना पडा तब उसीके बदले ऐसा संघर्ष करने के काम करने का आश्वासन स्त्री को मिला ऐसी बल्की 'ये' आम रास्ता नाहीं स्त्री पात्र का संघर्ष नही, यह आज भी इक्कीसवीसदी की राजनितिक स्त्री वग का संघर्ष दिखाई देता है । जब स्त्री वर्ग कोई भी राजनितिक पार्टी में काम करती तो उसे विभिन्न संघर्ष का सामना करना पडता इसी तरह ये आम रास्ता नाहीं उपन्यास में एक राजनिति नेता है । गजेंद्रजी वह अपने पार्टी में स्त्री वर्ग काम करता है । वह स्त्री वर्ग को गजेंद्रजी लालच देते है और उनसे पार्टी का विकास किस तरह हो सकताा है और पार्टी के माध्यमसे आपकी भी उन्नती किस तरह हो सकती है ।

यह सब बाते गजेंद्रजी पुरूष पात्र के माध्यमसे उपन्यास में बताया गया है। स्त्री को आज भी राजनिति में काम करते समय परिवार के लोंगो के साथ भी संघर्ष करना पडता है । साथ-साथ पार्टी के जो वरिष्ठ नेताएँ है । उनकी मनमानी भी सहन करनी पडती है । इसी तरह पार्टी के कुछ लोंगो का बर्ताव इस प्रकार भी स्त्री के प्रती दिखाई देता है ।

वाह कितना मीठा हँसती हो तुम तो तुम्हें यूँ खुलते हुए हँसते देखकर मेरे कलेजे को ठंडक मिलती है । तुम्हें देखकर लगता है । जैसे तुम परीलोक से आयी सुनहरे रोएँ वाली दीपशिखा हो जो कभी बुझती नहीं । हुनरमंद तो हो ही जो जहाँ भी रहोंगी, जिसके पास भी रहोंगी, वही तुम्हारी कोंध के मारे भस्म हो जाएगा साला । भस्म नही तो अधमरा जरूर हो जाएगा । इस प्रकार राजनैतिक पार्टी के नेताओं की दृष्टी स्त्री वर्ग को लेकर आज भी इक्कीसवीं सदीं में दिखाई देती है ।

इस प्रकार राजनैतिक पार्टी में काम करते ये आम रास्ता नहीं उपन्यास में जो मृदू स्त्री पात्र है । उसे बहुत सारे संघर्ष का सामना करना पडा है ।

संदर्भ

१. ये आम रास्ता नहीं - रजनी गुप्त - पृ. १९
२. वही पृ. क्र. २५
३. वहीं पृ. क्र. ३८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with OKEN Scanner

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal

GALAXY LINK

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2319 - 8508
Volume - X, Issue – I, November - April - 2021-22
Impact Factor 2019 - 6.571 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. पल्लवी दिपक जूनघरे

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

हिमांशु जोशी के कथा साहित्य में पारिवारिक मूल्यबोध

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Scanned with OKEN Scanner

. Sports journalism has always been considered " not real journalism " or the " toy department " in the professional hierarchy of journalism. Sports journalism is focused on the coverage of events ,where games ,competitions and rivalry, and the experience of winning and losing are key elements. The purpose of this study was to examine objectivity of the making carrier in sports media and journalism.

Hypothesis :

Carrier in sports media and Journalism provides an opportunity to all in various fields. Similarly considerable emphasis will be placed on writing, storytelling, production of media on the basic skills. The specialization will prepare students for carriers in sports media and journalism. It allows all the players opportunities to work for the making of bright carrier.

Methodology: Students should thorough in practical knowledge about making of carrier in sports media and journalism as well. They will work in all sectors of the life for making their carrier in sports media as well as journalism with different age groups and groups with different objectives for skill development.

Result:

In this way one can make carrier in Sports Media and Journalism as well. It can be make possible to live a happy life although the player is unable to make carrier in the sports life . It will be a great opportunity for them in field of sports media and journalism.

Conclusion:

So making of Carrier in Sports Media And Journalism is an opportunity as well as Boon to the Players who are yet connected with the games although they are failure in their performance in the their field.

Reference:

1.Boyle R. 2006 Sports Journalism

2.MMC2740 Introduction to Sports And Media

3.Research Methodology In Sports Sciences

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 76 : Self Employability Skills Development in Physical Education and Sports Sciences
UGC Approved No. 40107 & 44117
ISSN : 2348-7143
December 2018

Carrier In Sports Media And Journalism

Balmukund B.Kayarkar

Mahatma Jyotiba Fule MahavidyalayaBallarpur

Introduction:

Bearer in games have a considerable measure of choices in Media And Journalism. Sports is an extraordinary bit of profession guidance that numerous individuals make progress toward yet few accomplish. Achievement in a games related vocation requires persistence, steadiness, and forfeit alongside fundamental demonstrable skill. A vocation in games media isolates itself from alternate capacities inside the games business industry since it puts these experts nearest to the competitors and occasions being secured.

Those invested with relational abilities can without much of a stretch wind up prominent like a Harsha Bhogle , Ravi Shastri , Kapil Dev and Sunil Gavaskar . With quick development in TV, papers/magazines and other media, sports news coverage has definitely surfaced as a generously compensated calling. So one can get prevalent choice for bearer in games news coverage. Presently there are various TV stations like Star Sports, ESPN, Ten Sports, Zee Sports and DD Sports which committed to sports programs as it were.

Abstact:

In spite of the fact that news-casting is a furiously aggressive industry, your concentration in games correspondence may set you up for particular occupations inside news coverage. A few universities expects to set up its games correspondence understudies to work in web based diversion inclusion, doing things like the Guardian's moment by-minute games reports, or composing for and broadcasting with games media. While doing your B.A., the more you can concentrate on a specific style of revealing, similar to radio, computerized or TV, the more you will demonstrate imminent bosses how concentrated your abilities are. In the event that working for an expert or semi-elite athletics group has dependably been your fantasy, a foundation in games correspondence can set you up for your fantasy work. Notwithstanding media relations employments, sports groups require interchanges specialists to deal with their site, online life accounts, and to plan reports for the administration. So whether you've longed for frequenting Old Trafford and running the Manchester United site, or of having the capacity to consider yourself a Yankee, sports correspondence can offer you the establishment you have to get included with a games group.

Background & Purpose :

Sports Media & Journalism for the making bright future can be possible in all the areas as well. Such as in Sports Media and broadcasting , blogging and journalism

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor 6.262 ISSN 2348 -7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December : 2018
Special Issue - LXXVI

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Editor
Dr. Tanuja S. Raut

The Journal is Indexed in:
University Grant Commission (UGC) Sr. No. 40107 & 44117
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
Universal Impact Factor (UIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

body–रुउ९ये immune response. These foods include those high in added sugars, like soda, baked goods, and candy.

Studies show that individuals with high blood sugar have higher levels of pro- inflammatory markers and a suppressed immune response. What–रुउ९ये more, if your meals and snacks are full of foods and beverages rich in added sugars, it means that you–रुउ९यre likely missing out on those important nutrients for optimal immunity. Many of these nutritive and non-nutritive food components are related in their functions to maintain or improve immune function including inhibition of pro-inflammatory mediators, promotion of anti-inflammatory functions, modulation of cell-mediated immunity, alteration of antigen-presenting cell functions, and communication between the innate and adaptive immune systems.

REFERENCES

Gombart A.F., Borregaard N., Koeffler H.P. (1998): Human Cathelicidin antimicrobial peptide.

Wei R., Christakos S.(1978): Mechanisms underlying the regulation of innate and adaptive immunity by Vitamin

Dietary Guidelines for Indian (2011): A Manual, National Institute of Nutrition, Indian Council of Medical Research, Hyderabad.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

other seasonings, like herbs and spices, can also help reduce the need to over sprinkle.

c) Consuming excess sugar

Cutting back on excess added sugar is a smart idea for a number of reasons, including good mental health. It's also beneficial for immune support. A study published, and found that after an overnight fast, humans fed 100 grams of sugar to reduction in the ability of immune cells to engulf bacteria. The greatest effects were found between one and two hours later, but lingered for up to five hours, avoiding an ongoing surplus or short-term overindulgence is a worthwhile goal. The American Heart Association recommends limiting added sugar the kind added to foods by you or a manufacturer to no more than six teaspoons per day for women and nine teaspoons for men. One teaspoon equals four grams of added sugar, so that's 24 and 36 grams of added sugar respectively for women and men daily. If you're prone to stress-eating sugary goodies, test out some alternative coping mechanisms. Reaching out to loved ones, practicing meditation, engaging in an indoor workout, or even playing a video game may reduce the need to eat your feelings.

d) Overdoing caffeine intake

Coffee and tea are health-protective, due to their high levels of antioxidants linked to anti-inflammation. However, too much caffeine can interfere with sleep, and that result can increase immunity. To best support immune function, ditch caffeinated drinks with no nutrients made with sugar or artificial sweeteners, like soda and energy drinks. When you do enjoy coffee and tea, be sure to cut off your caffeine intake at least six hours before bedtime to prevent sleep interference.

e) Skimping on fiber

Fiber supports good digestive health and helps to shift the makeup of gut bacteria in ways that enhance both immunity and mood. Research shows that a higher intake of dietary fiber and prebiotics supports healthier immune function, including protection against viruses. Adequate fiber also promotes more and better sleep. The best way to upgrade your fiber intake is to eat more whole foods, including vegetables, fruit, whole grains, pulses (beans, lentils, peas, chickpeas) nuts, and seeds. Trade lower-fiber processed foods for fiber-rich unprocessed fare. Swap sugary cereal for oatmeal topped with fruit and nuts, exchange white rice for brown or wild. Replace fibreless meat with beans or lentils, traditional pasta for pulse pasta, and exchange packaged snacks, like cookies and chips, with combos of fruit and nuts or veggies with hummus or guacamole.

f) Not eating enough green veggies

Aiming for seven cups of a wide array of produce daily provides numerous health benefits, but green veggies may be particularly helpful for immunity. These plants provide key nutrients known to help immune function, including vitamins A and C, plus foliate. Greens also offer bioactive compounds that release a chemical signal that optimizes immunity in the gut, the location of 70-80% of immune cells. For the most benefit, zero in specifically on green veggies in the cruciferous family, which include kale, collards, broccoli, cabbage, and Brussels sprouts. Incorporate at least three cups per week either raw, like kale salad, vinegary slaw, and fresh broccoli florets with dip, or steamed, sautéed, oven roasted, and stir-fried versions. Best eating habits to strengthen health system Your immune system is a complex network of several organs and tissues and more than 15 different specialized immune cells like T-cells, natural killer cells and basophils that all work together to defend your body against pathogens whether that—रु३९ये harmful bacteria, viruses, or other pathogens. Since no single food will provide all the nutrients your immune system needs to function at its best, focus on a total diet approach and choose natural, whole foods like fruits and veggies, proteins; wholesome fats; and whole grains. All of these types of foods can help ensure that you meet the recommended daily intakes for key as boosting nutrients. The nutrients most closely linked to cells in the immune system include vitamins C and D; vitamin K, selenium, lycopene, probiotics, protein, and omega-3 fatty acids.

Most of your meals and snacks should focus on nutrient-packed natural, whole foods while limiting processed foods; baked goods; sweets and salty snacks; and alcohol as these foods and beverages provide so-called & quot ; negative nutrients seeds and walnuts helps temper inflammation and enhance immune response. To maintain a healthy balance of omega-3s to immune-weakening omega-6 fatty acids, try to have omega-3 rich foods frequently in your diet while limiting foods rich in processed oils including soybean, sunflower, and canola oils, which are rich in omega-6 fats. Many foods provide the nutrients that your immune system thrives on, while other foods may weaken your

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 352 (CCCLII)
ISSN : 2278-9308
May, 2022

Eating Habits And Body Immunity

Balmukund B. Kayarkar
Director of Physical Education & Sports
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya, Ballarpur Dist. Chandrapur (M.S.) India

ABSTRACT:

It is well-established that the nutritional deficiency or inadequacy can impair immune functions. Growing evidence suggests that for certain nutrients increased intake above currently recommended levels may help optimize immune functions including improving defense function and thus resistance to infection, while maintaining tolerance.

This review will examine the data representing the research on prominent intervention agents n-3 polyunsaturated fatty acids (PUFA), micronutrients (zinc, vitamins D and E), and functional foods including probiotics and tea components for their immunological effects, working mechanisms and clinical relevance. Many of these nutritive and non- nutritive food components are related in their functions to maintain or improve immune function including inhibition of pro-inflammatory mediators, promotion of anti- inflammatory functions, modulation of cell-mediated immunity, alteration of antigen- presenting cell functions, and communication between the innate and adaptive immune systems.

KEYWORDS: Immunity system, Fiber, Caffeine and Fatty Acids

INTRODUCTION

Body immune play an important key role to protect the host against infection from pathological microorganisms e.g Bacteria, Viruses etc. and autolysis of damaged tissues and to provide constant surveillance of malignant cells that grow within the body. The body immune system develops appropriate tolerance to avoid unwanted response to healthy tissues of self or harmless foreign substances. Consumption enough nutrients as part of a varied diet is required for the health and metabolism. Keeping your immune system strong is one of the most important and impactful things you can do right now, as the coronavirus pandemic continues. But bolstering immunity is a two-sided coin: it's about choosing foods that help support immune function, while sidestepping behaviours that can weaken immunity, there are six habits to be mindful of as you work on boosting your body's defenses.

a) Consumption of Alcohol

A glass of wine can be a healthy way to get through this crisis. But excessive alcohol consumption, even short-term, can alter your immune system in ways that are particularly important right now. In a paper published in the journal Alcohol Research, researchers note that there's been a long-observed relationship between it. The effect includes an increased susceptibility to pneumonia and a greater likelihood of developing acute respiratory stress syndromes (ARDS) factors that could potentially impact COVID- 19 outcomes. Other outcomes observed involve an increased risk of sepsis, a higher incidence of postoperative complications, poor wound healing, and slower and less complete recovery from infections.

Excessive drinking includes both binge drinking and heavy drinking. The centre for Disease Control (CDC) defines binge drinking as five or more for men. Heavy drinking means consuming eight or more drinks per week for women and 15 or more for men. If you find yourself drinking too much, cut back to a moderate amount of no more than one drink per day for women or two for men. And if you think you may need help regarding alcohol, there are several ways to seek professional services from home, including counseling via substance abuse.

b) Going overboard with salt

You may associate excess sodium it causes fluid retention and high BP. Emerging research may result in a better understanding of the relationship between excess sodium and overall immune function. That's why the best way to curb your intake is to limit highly processed products, like canned soup and frozen pizza. Check the mg of sodium per serving on Nutrition Facts labels. As for salting your food, one teaspoon of table salt contains 2,300 mg of sodium. If you use salt sparingly to season fresh food, you can remain under the recommended cap. For example, a quarter teaspoon of salt, which is a generous amount if you measure it, provides 575 mg of sodium. Combining salt with

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCLII) 352

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

Boosting Immunity Through Yoga, Pranayama and Nutrition

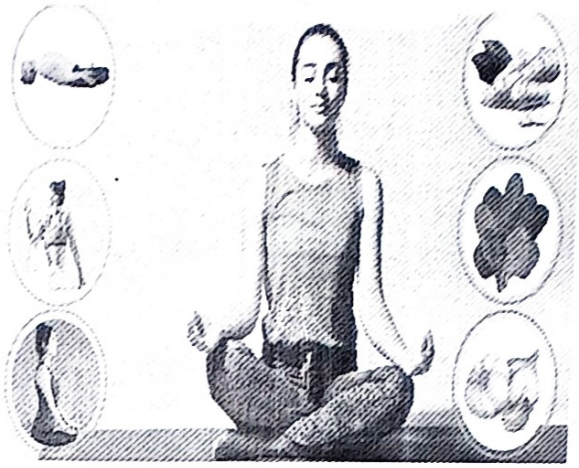

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. S.S. Nimgare
Editor
Principal,Hutatma Rashtriya Arts & Science College, Ashti

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

worldwide lack access to water, and a total of 2.7 billion find water scarce for at least one month of the year. Water scarcity has many causes; water availability is being limited in many places by drought, which can reduce drinking water and an area's ability to produce food crops and livestock. The growth of the human population puts extra pressure on water supplies. Fresh water contains only 2.5 % on earth which is utilizable for human and wild animals. Most of the water bodies exhausted due to eutrophication. During summer season every country facing the problems of water scarcity. It is today need to avoid influx of solids waste in water bodies.

Water-Quality Criteria

Waterquality criteria generally describe the quality of water needed to protect and maintain individual water uses. Many waterquality criteria set a maximum level for the concentration of a substance (in water, sediment and/or biota, respectively) which is not harmful under the conditions of a continuous water use for a single, specific purpose, such as water for drinkingwater supply, agriculture and recreation, and requirements of biological communities and the functioning of aquatic ecosystems in general.

Roles And Responsibilities In Drinking –Water Safety Management

Public health authorities in order to effectively support the protection of public health, a national entity with responsibility for public health will normally act in four areas.Local authorities' Local environmental health authorities often play an important role in managing water resources and drinking-water supplies. This may include catchment inspection and authorization of activities in the catchment that may impact on source water quality.Water resource management water resource management is an integral aspect of the preventive management of drinking-water quality. Prevention of microbial and chemical contamination of source water is the first barrier against drinking-water contamination of public health concern.Drinking-water supply agencies Drinking-water supplies vary from very large urban systems servicing populations with tens of millions to small community systems providing water to very small populations. In most countries, they include community sources as well as piped means of supply .Community management Communitymanaged drinking-water systems, with both piped and non-piped distribution. Role and purpose of health-based targets Health-based targets should be part of overall public health policy, taking into account status and trends and the contribution of drinking-water to the transmission of infectious disease and to overall exposure to hazardous chemicals both in individual settings and within overall health management.

Conclusion: Every one needs water for their life, water is universal solvent everyone knows how water is precise for us. This review conclude that to aware all the peoples about water pollution and transmission of diseasesand water borne contaminations.Most of the water bodies exhausted due to eutrophication. During summer season every country facing the problems of water scarcity. It is today need to avoid influx of solids waste in water bodies. Every effort should be made to achieve a drinkingwater quality as safe as practicable.

Suggestions And Recommendations: The study recommended that for future to plane effective scientific methods for water conservation, recommended to increases depth of water bodies for more availability of water during summer season. Every water supply office monitor physico chemical and biological parameters. To establish water treatment and water purification plants. To organized public awareness programme by corporates, NGO and research workers.

References :

1. *Mr M. Abbaszadegan, (21: iv), American Water Works Services Inc., Belleville, IL, USA Dr M. Abdulraheem, , United Nations Environment Programme,*
2. *Manama, Bahrain Dr H. Abouzaid, WHO, Regional Office for the Eastern Mediterranean, Cairo, Egypt,*
3. *Kevin Rieberger Environmental Sustainability and Strategic Policy Division Armstrong LE, Soto JA, Hacker Jr FT, Casa DJ, Kavouras SA, MareshCM 1998.Urinary indices during dehydration, exercise, andrehydration.Int J Sport Nutr 8, 345–355.*
4. *D'Anci KE, Constant F, Rosenberg IH 2006.Hydration andcognitive function in children.Nutr Rev 64, 457–464.*
5. *Dietary Reference Intakes 2006.The Essential Guide to NutrientsRequirements.Institute of Medicine of the National AcademiesWashington DC, 543 pp.*
6. *EFSA 2008. Draft dietary reference values for water. Scientific Opinion ofthe Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies, (agreed on 11April 2008 for release for public consultation).*
7. *Ellis KJ, Wong WW 1998. Human hydrometry: comparison ofmultifrequency bioelectrical impedance with H20 and brominedilution. J ApplPhysiol 85, 1056–1062.*

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

undertaking specific measures for the prevention, control or reduction of water pollution and other adverse impacts on aquatic ecosystems. A major advantage of the water-quality objectives approach is that it focuses on solving problems caused by conflicts between the various demands placed on waters, particularly in relation to their ability to assimilate pollution. The water-quality objectives approach is sensitive not just to the effects of an individual discharge, but to the combined effects of the whole range of different discharges into a water body. It enables an overall limit on levels of contaminants to be set according to the required uses of the water body. It is generally recognized that water-quality objectives, the setting of emission limits on the basis of best available technology, and the use of best environmental practice are integral instruments of prevention, control and reduction of pollution in inland surface waters. Priority is given to the reduction of pollution and the conservation of waters in their natural state and the restoration of water quality taking into account the necessary water uses. In addition to an improvement of water quality, water bodies, their banks and related terrestrial ecosystems have to be restored or maintained in a state which allows the development of a sound diversity of species in ecosystems that are as undisturbed as possible.

Water Pollutants

Day by day decline the quality of water main due to following pollutants. Some major pollutant threaten the water quality Chemical contaminants: natural or human-created chemicals are also dangerous for all. Biological contaminants: microbes including bacteria, viruses, protozoa, fungi, algae, amoebas, and slime molds.Radiological contaminants: radiation from decaying radioactive elements, both naturally occurring from soil and bedrock and from radioactive waste deposited or leaking into water supplies.Thermal contamination, excess heat that impairs a water ecosystem's ability to sustain its life-forms, is also a class of contamination. Although heat can impair an ecosystem's ability to produce food and other valuable services to humans, its direct impacts on human health are minimal.

Natural Water Contamination

Some water contaminants may be entirely natural and not created by human activity , such as Pathogens (bacteria, viruses and other microbes) , and other metal,Radon and other radioactive material , Salt and other minerals , Nitrates.Being derived from nature and natural processes doesn't mean these contaminants are safe. Metals, radioactive materials, nitrates and other natural contaminants can make water unsafe for human use. Even though these contaminants are found in nature, the levels of each in water are also increased by human activity.Chemical contaminants from both natural sources and human activity can make water unsafe or even unusable. Chemical contamination of water is a concern in many parts of the world, with the specific chemicals and their sources varying from one place to another. Some concerning facts and trends:

Hypothesis

1. Water Pollution is an undesirable change in physical, chemical or biological characteristics of water. Human population explosion, rapid industrialization, deforestation, unplanned urbanization, scientific and technological advancement etc. are mainly responsible for the pollution crisis on the earth. 2. Wastewater from manufacturing or chemical processes in industries contributes to water pollution. Industrial wastewater usually contains specific and readily identifiable chemical compounds. 3. During the last fifty years, the number of industries in India has grown rapidly. But water pollution is concentrated within a few sub sectors, mainly in the form of toxic wastes and organic pollutants. Out of this a large portion can be traced to the processing of industrial chemicals and to the food products industry. 4. The effects of water pollution are not only devastating to people but also to animals, fish, and birds. Polluted water is unsuitable for drinking, recreation, agriculture, and industry. It diminishes the aesthetic quality of lakes and rivers. More seriously, contaminated water destroys aquatic life and reduces its reproductive ability. Eventually, it is a hazard to human health. Nobody can escape the effects of water pollution. So the present study may be helpful for finding out methods for the treatment of effluents in batch scale that are cost effective so that smallscale industries can treat their wastes before releasing them into the environment.

Plastics In Water: Although direct impacts on human health are not yet widespread, the volume of plastic in surface water is enormous and growing exponentially.Many plastic monomers are classified as carcinogenic, mutagenic or toxic for reproduction. Other compoundssuch as solvents, initiators, catalysts and other polymerization additives, plus additives including flame retardants, phthalates and lead compoundsmay be added to plastic during production.

Water Scarcity

Water scarcity is essential for the purpose save us from various types of diseases. It can only be possible by getting such ideas thoroughly. Even in areas with normal rainfall, water scarcity is becoming a concernor already has become a concern. According to the World Wildlife fund, more than a billion people

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

Water Quality and Health

Balmukund B. Kayarkar
Department of Physical Education and Sport
Mahatma JyotibaFule Mahavidyalaya, Ballarpur Dist Chandrapur (M.S.) India
email: sbk080673@gmail.com

Abstract

Health is directly proportional to the water quality. The intake qualities of water give us different result The word water quality itself express about its quality. High quality always gives us high performance in any type of work. Health should be always better for higher benefit of the society. Water is essential to sustain life and a satisfactory (adequate, safe and accessible) supply must be available to all. Drinking water quality varies from place to place, depending on the condition of the source water from which it is drawn and the treatment it receives.Water quality is measured by physico- chemical parameters, such as the Temperature, pH, DO, CO_2,salts and bacterialevels. Potability of water depends on the total dissolved solids and suspended solids in the water.The main aim of study is to known about water quality status and contaminated water are linked to transmission of water borne diseases like diarrhoea, dysentery and typhoid and reduces metabolic process of body..

Keywords: *Water Quality, Potable water, Health Fitness, Climate, Sewage.*

Introduction

The word health refers to a state of complete emotional and physical well-being. Healthcare exists to help people maintain this optimal state of health. In some bodies of water, the blooms of microscopic algae and quantities of pesticides, fertilizers, heavy metals, influx of domestic sewage and other contaminants may also be measured to determine water quality.The World Health Organization classifies "improved" sanitation services as those with flush/pour flush to piped sewer systems, septic tanks or pit latrines; ventilated improved pit latrines, composting toilets or pit latrines with slabs.Without at least basic sanitation servicesdefined as improved facilities that are not shared with other householdsthe risks of water contamination from human excreta increase. Poor sanitation and contaminated water are linked to transmission of diseases causing diarrhea as well as cholera, dysentery, and typhoid. As a result, every year 361,000 children under five years cause death due to diarrhoea. Improving access to safe drinking water can result in tangible benefits to health. Every effort should be made to achieve a drinking-water quality as safe as practicable. Safe drinkingwater, as defined by the guidelines, does not represent any significant risk to health over a lifetime of consumption, including different sensitivities that may occur between life stages. Those at greatest risk of waterborne disease are infants and young children, people who are debilitated or living under unsanitary conditions. Safe drinkingwater is suitable for all usual domestic purposes, including personal hygiene. The guidelines are applicable to packaged water and ice intended for human consumption. However, water of higher quality may be required for some special purposes, such as renal dialysis and cleaning of contact lenses, or for certain purposes in food production and pharmaceutical use. Those who are severely immune-compromised may need to take additional steps, such as boiling drinkingwater, due to their susceptibility to organisms that would not normally be of concern through drinkingwater. Most health issues arise from inadequate access to clean water and from chemical contaminants. Therefore pure water always referred for sound health. According to a 2017 report from the World Health Organization (WHO) and the United Nations Children's Fund, 844 million people still lacked even a basic drinking water servicean improved source within a 30-minute round trip from homein 2015. An "improved" water source provides water when needed and is free from contamination, primarily microbial contamination from human or animal faeces. That's almost 12 % of the world population without access to clean water at home when it's needed,The 10 countries where at least 20 % of the national population lacks basic water service, eight are in sub-Saharan Africa and two are in Oceania. Water supplies in some areas are being depleted or becoming unpredictable with climate changes, slowing or reversing past progress in providing water access to communities.

Objectives:

Today the main problem is water pollution and eutrophication of water bodied, most of the water bodies which supply drinking water get polluted due to urbanisation and industrialization. Many researcher works on water quality status in India and abroad. Water-quality objectives aim at ensuring the multipurpose use of fresh water, i.e., its use for drinking-water supply, livestock watering, irrigation, fisheries, recreation or other purposes, while supporting and maintaining aquatic life and the functioning of aquatic ecosystems. They are being developed in UN/ECE countries by water authorities in cooperation with other relevant institutions to set threshold values in water quality to be maintained or achieved within a certain time period. Water-quality objectives provide the basis for pollution control regulations and for

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

Journal of Research and Development

August 2021 Volume-12 Issue-3

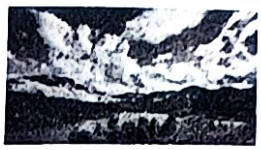

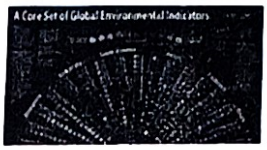

Executive Editors
Dr Suresh S Bakare
Principal Shri Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon

Executive Editors
Dr. Anita Lokhande
Head Department of Sports & Physical Education, Gondwana University, Gadchiroli

Co- Editors
Dr Manoj P Armarkar
Director, Dept of Sports & Physical Education, & NSS Coordinator Shri Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon, Dist. Chandrapur

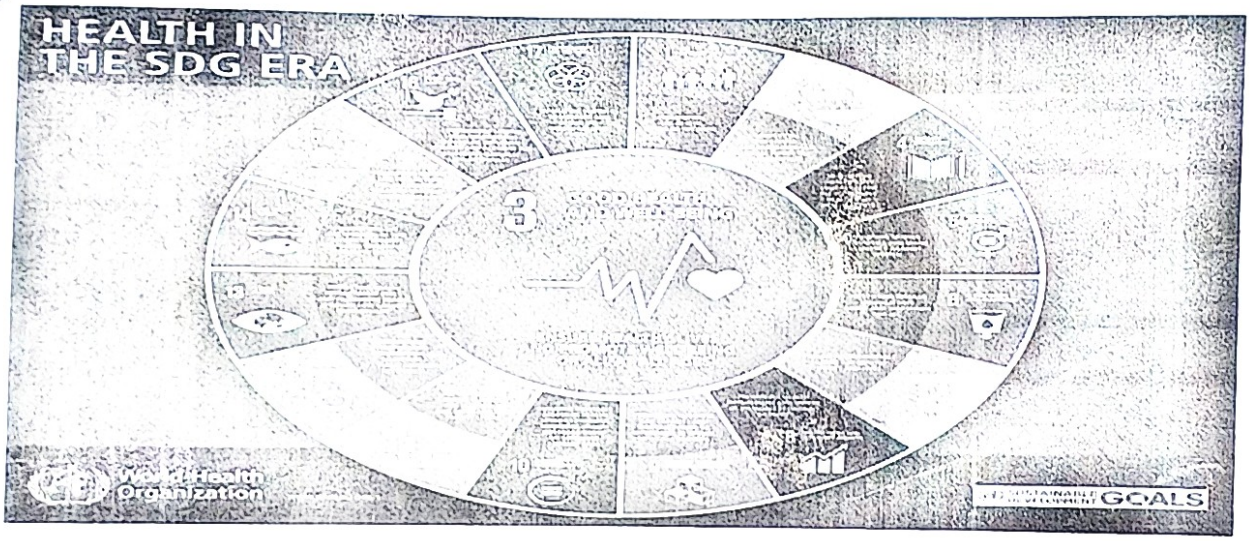

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner

Peer reviewed Journal | Impact Factor: 7.265 | ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Blind Peer Reviewed International Level Refereed Journal

August 2021 Volume-12 Issue-3

Executive Editors
Dr Suresh S Bakare
Principal Shri Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon

Executive Editors
Dr. Anita Lokhande
Head Department of Sports & Physical Education, Gondwana University, Gadchiroli

Co- Editors
Dr Manoj P Armarkar
Director, Dept of Sports & Physical Education, & NSS Coordinator Shri Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon, Dist. Chandrapur

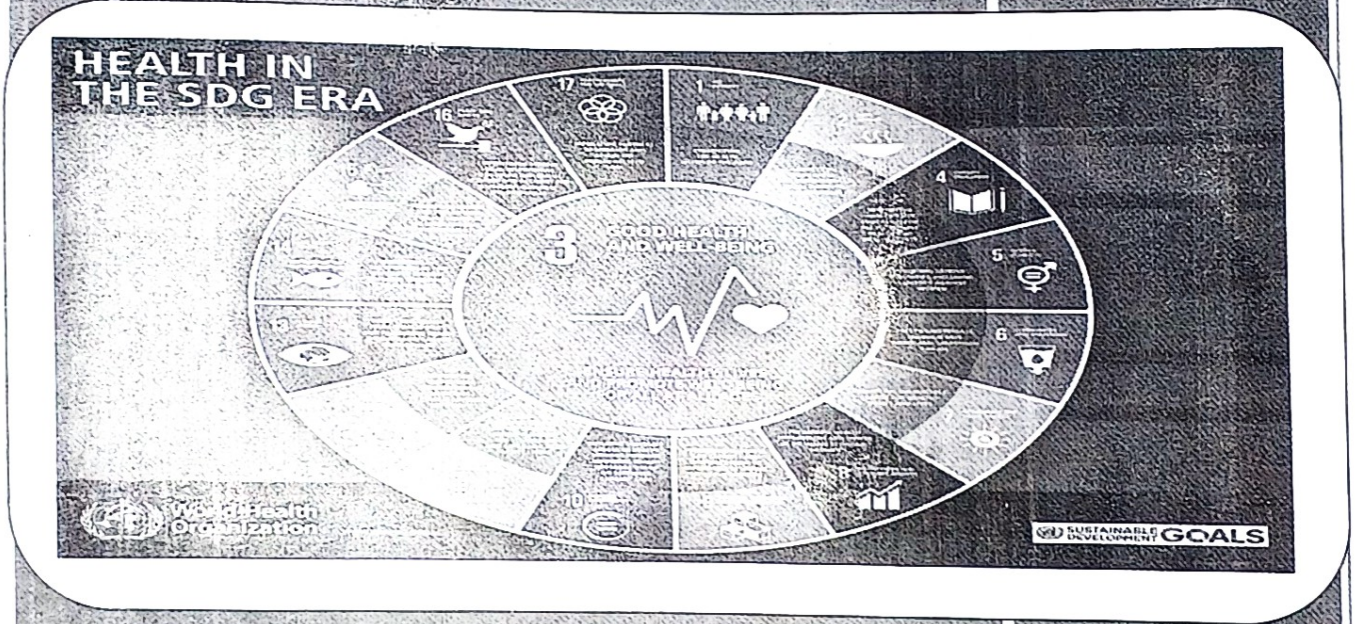

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot. No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Published Quarterly Issue

Dec – 2017 | **Issue – IV** | **Volume – VI**

ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal Sr. No. 48455
International Impact Factor 3.325

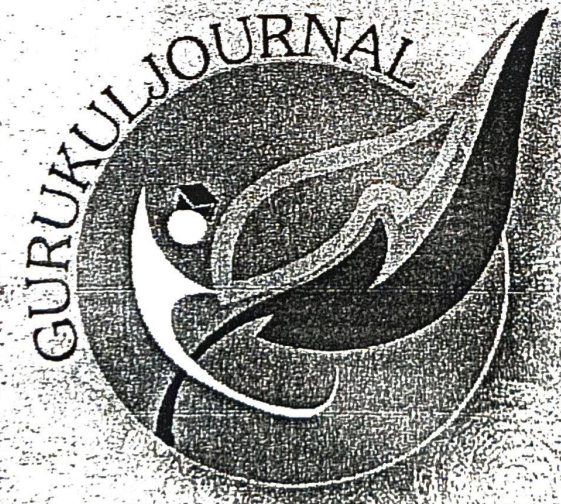

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

-: Publisher By :-
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
ISSN 2394-8426 with International Impact Factor 3.325 | UGC Approved Journal Sr. No. 48455
Online Available At : www.gurukuljournal.com

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with*
International Impact Factor 3.325
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Dec – 2017
Issue–IV, Volume–VI

63	भारत की विदेशी नीति लुक ईस्ट से एक्ट ईस्ट की ओर	चन्द्रदीप नंदलाल यादव	466-472
64	राष्ट्रसंत तुकडोजी महारांजानी 1942 च्या स्वातंत्र्य लढयात भजनाच्या माध्यमातून केलेली राष्ट्र जागृती (क्रांती)	प्रा.धनराज डी. मुरकुटे	473-477
65	साठोत्तरी दलित कथांचा सामाजिक आशय	प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	478-480
66	चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्रांचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. वनश्री लाखे	481-484
67	बहुजन समाजातील महिलांच्या उत्थानात मा. कांशीरामजींचे योगदान	प्रा.किशोर शेषराव चौरे	485-489
68	वैराग्यमुर्ती संत गाडगे बाबांचे समाजकार्य – एक दृष्टीक्षेप	डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार	490-493
69	पश्चिम विदर्भातील आर्थिक विकासात सोयाबीन उत्पादन शेतकऱ्यांच्या योगदानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	बबन काशिनाथ कदम, डॉ.महेश चं. डाबरे, डॉ.श्रीप्रभू जी. चापके	494-499
70	जाहिरात आणि शिक्षण	श्रीमती कदम मिरा लिंबाजीराव, डॉ.बनाळे यु.व्ही.	500-503
71	शोमन राजकपूर	पंकज मोहरीर, डॉ. डी. के. पोखरापूरकर	504-506
72	असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचे स्थलांतरण आणि परिवर्तन	प्रा. डॉ.आर.बी.साठे	507-511
73	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्राध्यापकाविषयीचे विचार	डॉ. सुनिता हनुमंतराव गित्ते	512-515
74	भारतातील चर्मव्यवसायाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ.एस.एस.कावळे	516-521
75	पंचवार्षिक योजना आणि कृषी व्यवस्था	प्रा.राजू लिपटे	522-525
76	बाल कामगार समस्येचे करणे व उपाययोजना	प्रा.डॉ. कल्पना मंडलेकर	526-529
77	महात्मा गांधीचींचे शिक्षण विषयक विचार	डॉ.प्रमोद एस.शंभरकर	530-532
78	चंद्रपूर जिल्ह्यातील वेस्टर्न कोल फिल्ड्स लिमिटेड द्वारा स्वीकृत श्रमिक कल्याण कार्याचा अभ्यास	प्रा.डॉ.उत्तम चि.घोसरे	533-536
79	The increasing burden of MRSA in India	Dr. Vaishali U. Thool	537-542
80	भारत में दलित मुक्ति आन्दोलन	डॉ.फुलसिंह गुर्जर	543-547
81	Feminism and Shashi Deshpande	Prafulkumar Prakash Vaidhya	548-551

KP

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with* International Impact Factor 3.325
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Dec – 2017
Issue–IV, Volume–VI

बहुजन समाजातील महिलांच्या उत्थानात मा. कांशीरामजींचे योगदान

प्रा.किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :

तथागत भगवान गौतम बुद्धाने २५०० वर्षापूर्वी स्त्री–पुरुष समतेचा विचार मांडला. बुद्धाला स्त्री स्वातंत्र्याचे पहिले उद्‌गाते म्हणतात. बौद्ध संघात भिक्षुणीच्या रुपाने स्त्रियांना प्रवेश दिला. राजवंशातील थोड्या तेजस्विनी सोडल्यास सर्वच स्त्रिया रुढीच्या व पुरुषी वर्चस्वाखाली गुलामगिरीचेच जीवन जगत होत्या जेव्हा संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था मनुवाद्यांच्या हातात होती तेव्हा महिलांना शिक्षणाचा अधिकारच नाकारला होता. त्यांना चूल आणि मूल ह्यातच बंदीस्त करून ठेवण्यात आले होते. तेव्हा म. फुलेंनी, सावित्रीबाई फुलेंनी ब्राह्मणवादी व्यवस्थेविरूद्ध बंड पुकारून महिलांना शिक्षणाचा अधिकार मिळवून दिला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला आणि भारताची स्थिती बदलण्यास प्रारंभ झाला. त्याचबरोबर याचा प्रभाव महिलांवरही पडला. २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटना स्वीकारण्यात आली व तेथून महिलांच्या स्थितीत परिवर्तन होण्यास प्रारंभ झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेत महिलांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक स्वरुपाचे सर्व अधिकार बहाल केले. महिलांची राजकीय भागीदारी वाढविण्याच्या दृष्टीने त्यांना राज्यघटनेने मतदान करण्याचा अधिकार बहाल केला, ज्या अधिकाराकरीता पाश्चिमात्य देशामध्ये महिलांना संघर्ष करावा लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना दिलेला मतदानाचा अधिकार हाच बहुजन महिलांच्या राजकारणातील प्रवेशाचा वळण बिंदू ठरला. इ.स. १९५२ च्या निवडणूकांपासून महिलांचा आजपावेतो सहभाग सतत वाढत आहे. परंतु ज्याप्रमाणे बहुजन महिलांचा राजकारणात सहभाग पाहिजे तसा नाही. ज्या महिला राजकारणात सहभागी आहेत त्या बहुतांश उच्चवर्णीय व राजकारणातील सक्रिय असलेल्या घराण्यातीलच महिला दिसतात, म्हणून मा. कांशीरामजींनी बहुजन समाजातील महिलांच्या राजकारणात, समाजकारणात सहभाग वाढावा त्याकरीता ते सतत कार्यरत दिसतात. मायावतीसारख्या एका मागासवर्गीय महिलेला मुख्यमंत्री पदापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य मा. कांशीरामजींनी केले. मायावतीने भारतातील लोकसंख्येने सर्वात मोठ्या उत्तरप्रदेशसारख्या राज्यातील चारदा मुख्यमंत्री म्हणून नेतृत्व केले आहे. तशाच प्रकारचे नेतृत्व महाराष्ट्रातील बहुजन समाजातील महिलांत निर्माण व्हावे. त्यासाठी मा. कांशीरामजींनी जे प्रयत्न केलेत त्याचा अल्पसा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र बहुजन समाज पार्टी तर्फे महिला मेळावे :

महाराष्ट्रात दलित–शोषित महिलांच्या उत्थानासाठी मा. कांशीरामजींनी बहुजन समाज पार्टीतर्फे महिलांचे मेळावे भरविले. यामागे त्यांचा उद्देश म्हणजे महाराष्ट्रातील या बहुजन समाजातील महिलांनी पुढे यावे, नेतृत्व करावे हा होता. त्यानुसार नागपूर व मुंबई येथे हे मेळावे घेण्यात आले.

(अ) नागपूर येथे राज्याव्यापी महिला मेळावा :

बहुजन समाज पार्टीतर्फे ३ जानेवारी १९९९ रोजी नागपूर येथील चिटणीस पार्क महाल स्टेडियमवर क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले जयंती समारोह तथा राज्यव्यापी महिला मेळाव्याचे आयोजन केले गेले. या समारोहाला मुख्य अतिथी मा. कांशीरामजी होते. या मेळाव्याची तयारी २८ नोव्हेंबर १९९८ च्या महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या स्मृती दिनापासूनच तयारी करण्यात आली होती. केवळ

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

विदर्भातूनच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रातून या मेळाव्यात मोठ्या प्रमाणावर महिला प्रतिनिधी सहभागी झाल्या होत्या.

नागपूर जिल्ह्यातील उमरेड, भिवापूर, कामठी, पारशिवनी, हिंगणा, काटोल, नरखेड, सावनेर, कुही सर्व तालुक्याच्या गावी मोठ्या प्रचारसभा घेण्यात आल्या. नागपूर जिल्ह्याच्या उपाध्यक्षा श्रीमती जेबुन्नीसाताई यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांचे एक शिष्टमंडळ नागपूर जिल्ह्याचा प्रचार दौरा केला. त्यामुळे नागपूर शहर आणि जिल्ह्यातून ३ जानेवारीला होऊ घातलेल्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले जयंती तथा महिला मेळाव्यात महिला तसेच पुरुष मोठ्या संख्येने सहभागी झाले.[१]

विदर्भानंतर मराठवाड्यातील औरंगाबाद, नांदेड, जालना, परभणी, बीड आणि लातूर येथे बसपाचे प्रदेश सचिव मा. दिगांबर मोरे, मा. मुकूंद सोनोने यांनी या निमित्ताने प्रचार सभा घेतल्या.

"मुंबई परिसरातही या मेळाव्याची नुकत्याच पार पडलेल्या ६ डिसेंबर या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिर्वाण दिनी सदर मेळाव्याची माहिती देण्यात आली. या प्रचारासाठी बसपा मुंबई प्रदेशचे अध्यक्ष मा. विलास गरूड यांनी चैत्यभूमीवर एक स्टॉल उघडला होता. याशिवाय परिसरातील या निमित्ताने प्रचार सभाचे आयोजन केले गेले. मुंबईतील बसपाच्या झुंझार नेत्या श्रीमती फुलाताई जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई आणि परिसरातून मोठ्या संख्येने महिला प्रतिनिधी या मेळाव्याला उपस्थित झाला".[२]

या राज्यव्यापी महिला मेळाव्याला मार्गदर्शन करताना मा. कांशीरामजी म्हणतात की, "आज महाराष्ट्रातील महिलांकडून महिला मेळावा ठेवला गेला. आज सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याची, संघर्षाची आठवण करून बहुजन समाजातील महिलांनी प्रेरणा घेऊन आज आपली जिम्मेदारी पार पाडण्यासाठी तयार राहतील. आपल्या महान आदर्शाला आठवण करणे, ही चांगली गोष्ट आहे. परंतु त्या महान आदर्शाचे जे ध्येय होते, ते पूर्ण करणे हे खरे ध्येय आमच्या समोर असायला पाहिजे. जर त्यांच्या आदर्शाचा आमच्यावर प्रभाव पडला नाही तर त्यांच्या तत्वज्ञानाचा आम्हाला काहीच लाभ होणार नाही".[३] म्हणून या गोष्टीला आठवणीत ठेवावे लागेल की, सावित्रीबाई फुलेच्या जन्मदिनी आम्ही का एकत्र आलो, त्यांनी जे कार्य केले त्याचा जो संघर्ष राहिला. त्यांच्या कार्याला पुर्नजीवित करून त्यापासून प्रेरणा घेऊन जी आजच्या समाजात आपली जिम्मेदारी आहे त्या जिम्मेदारीला पार पाडण्यासाठी आम्ही स्वत:ला तयार नाही केले आणि जिम्मेदारी समजली नाही, तर ही जिम्मेदारी कोण घेईल? जे आपचे महान आदर्श महापुरुष, महिला यांचे जे काम अपूर्ण राहिलेले आहे, ते कोण पूर्ण करतील? कांशीरामजी पुढे म्हणतात की, "जेव्हा जेव्हा मी महाराष्ट्रात येतो तर तुम्ही लोक मोठ्या जोरजोराने नारे लावता 'बाबा तेरा मिशन अधुरा, फुले तेरा मिशन अधुरा, शाहू तेरा मिशन अधुरा बीएसपी करेगी पूरा' काय महाराष्ट्रात बीएसपी या मिशनला पूर्ण करण्यासाठी लायक बनली आहे? तर या पूर्ण करण्यासाठी योग्यता निर्माण करावी लागेल, आणि योग्यता निर्माण करून त्या योग्यतेचा उपयोग करून ही जिम्मेदारी पार पाडावी लागेल. कदाचित मिशन पूर्ण नाही होत, तरी कमीत कमी त्याला पुढे ढकलण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, तेव्हा आज नाही उद्या मिशनला पूर्ण करू शकू".[४]असा आत्मविश्वास मा. कांशीरामजी जनमुदायात मिशनविषयी निर्माण करतात.

सत्ताधारी समाजाला आपला हिस्सा दुसऱ्यांना मागावा लागत नाही व आपल्याला ओरडू ओरडू भागिदारी, आरक्षण मागावे लागते. या आरक्षण विषयी मा. कांशीरामजी म्हणतात की, "आरक्षण कोण घेतो? आरक्षण कोणाला मागीतले जाते? आणि आरक्षण देते कोण? आरक्षण देणारे सत्ताधारी असतात आणि म्हणून त्यासाठी आपणाला हुक्मराज बनावे लागेल. जेव्हापर्यंत आपण या देशाचे हुक्मराज बनू नाही तेव्हापर्यंत आमच्या समाजावर आमच्या महिलांवर अत्याचार होत राहतील. सर्व समस्याचे हल

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

सत्तेत आहे, त्यासाठी आम्हाला सत्ता मिळवावी लागेल".[५] आरक्षण मिळूनही आजच्या समाजाचे भले होत नाही. तर त्यासाठी सत्ताच गरजेची आहे तेव्हाच आमचे प्रश्न सुटू शकतील ते पुढे म्हणतात की, "मी मुट्ठीभर पठाणाणा पाहिले, मुट्ठीभर मुगलांना पाहिले आणि खूप कमी संख्येच्या इंग्रजांना पाहिजे, इंग्रज गेल्यानंतर १५ टक्के उच्चवर्णीय लोकांना पाहिले. या सर्व हुक्मराजांना मी पाहिले, त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार झाला नाही. त्यांच्या महिलांवर बलात्कार झाला नाही, का नाही झाला कारण ते हुक्मराज होते, म्हणजेच सत्ताधारी लोकांवर अन्याय अत्याचार होत नाही, जर आम्हाला अन्याय अत्याचाराचा अंत करायचा असेल तर त्यासाठी सत्ता मिळविणे आवश्यक आहे".[६] त्यासाठी मा. कांशीरामजी उपस्थित जनमुदायासमोर उत्तर प्रदेशातील मुख्यमंत्री मायावतीचे उदाहरण देतात की, सत्ता हातात आल्यावर गुंडागर्दी संपविण्यासाठी कशा उपाययोजना करण्यात आल्या, कसे कायदे निर्माण केल्या गेले. एका महिलेने इतक्या कमी वेळात कसे कार्यकरून दाखविले, हे सर्व कथन उपस्थित महिलांसमोर एक आदर्श बालवून दिला.

या सावित्रीबाई फुले जयंतीच्या शुभप्रसंगी या देशातील समाज व्यवस्था परिवर्तन करण्यासाठी भटजी आणि शेटजीचा मुकाबला करून शुद्र आणि अतिशुद्रांना आपले स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी जे कार्य केले. नंतर शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुढे चालविले. त्या कार्याला ध्यानात घेवून बहुजन समाजांनी या देशाचा हुक्मराज बनने गरजेचे आहे.

अशाप्रकारे या राज्यव्यापी भव्य महिला मेळाव्यातील उपस्थित हजारो महिलांना मा. कांशीरामजींनी संबोधित केले. याप्रसंगी बसपा प्रदेशाध्यक्ष सिद्धार्थ पाटील उपस्थित होते. मेळाव्याचे संचालन बसपा प्रदेश संयोजिका नंदाताई फुकट, तर नागपूर शहर महासचिव रमेश पाटील यांनी आभार व्यक्त केला. मा. कांशीरामजी व्यतिरिक्त महिला नेत्या रूपाली सरदेसाई, नंदाताई सावंत (मुंबई), सुधाताई मोहिले, फुलाबाई जाधव, कीर्ती मेश्राम, सीता तोंडले, शोभाताई इंगळे (ठाणे), आशाताई मैसारे (धुळे), सविताताई देशमुख (बुलढाना), नंदाताई सावंत (सातारा), श्रीमती पाटील (सांगली), सोनाली भोयर (यवतमाळ), आदिवासी महिला नेत्या पुष्पा आत्राम (वर्धा), सुप्रिया इंगळे (सावनेर), हेमलता पाटील (कामठी), मंदाताई चौके (गडचिरोली–चंद्रपूर), जैबुन्नीसा शेख (नागपूर), विश्रांतीताई झांबरे आदी महिलांनी याप्रसंगी आपले विचार व्यक्त केले.

(ब) बसपा मुंबई प्रदेश महिला मेळावा :

८ मार्च १९९९ रोजी मुंबई येथे सावरकर स्मारक सभागृहात बहुजन समाज पक्षाद्वारे भव्य महिला मेळावा आयोजित करण्यात आला. या भरगच्च भरलेल्या सभागृहात मा. कांशीरामजी मेळाव्याला संबोधित करताना म्हणतात की, "महाराष्ट्रातील लोक सत्ताधारी बनन्याचे स्वप्न कधीच पहात नाही. त्यांनीनिदान राजकीय ग्राऊंड तरी तयार करावे. मायावती उत्तर प्रदेशाची मुख्यमंत्री झाल्यावर आता पंतप्रधान बनण्याचे स्वप्न बघते. येत्या शतकात आम्ही लवकरच आमच्या ध्येयापर्यंत असू. महाराष्ट्रातील लोकांनीही आपली ताकत ओळखून परिवर्तनाच्या या लढाईत साथ द्यावी असे आवाहन मा. कांशीरामजींनी उपस्थित महिलांना केले". "महाराष्ट्रातील महिलांनी आपले सामर्थ्य ओळखून राजकीय शक्ती सिद्ध केली तर त्यांना इतरांपुढे भिक मागावी लागणार नाही व त्या स्वयंसिद्ध होतील.

मुंबई प्रदेश बसपा महिला आघाडीच्या महासचिव फुलाताई जाधव यांनी मेळाव्याचे प्रारंभक संचालन केले. याप्रसंगी नागपूरच्या जैबुन्नीसा शेख, मुंबईच्या शोभा तायडे, शारदा वाकडे, रामटेकेताई, फुलाबाई शृंगार आदींनी आपले विचार मांडले. सभामंचावर सर्व महिलाच कार्यकर्त्या विराजमान होत्या. कार्यक्रमाचे प्रस्ताविक व संचालन बसपा महिला आघाडीच्या संयोजिका प्रा. सुधा मोहिले यांनी केले.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

हॉलच्या बाहेर अवती भवती झेंडे–तोरणे–बॅनर्सने सुंदर प्रवेशाद्वारे परिसर रंगून गेला होता. मुंबईच्या मुख्य रस्त्यांवर पेंटींग व भितींपत्रके यामुळे जागतिक महिला दिवस फक्त बसपाच मुंबईत साजरी करीत आहे असे दिसून येत होते. संपूर्ण सभागृह महिलांनी भरगच्च भरले होते तर हॉल बाहेर व आजुबाजूला पुरुष मंडळी उभे राहून कार्यक्रम शिस्तबद्धतेने ऐकत होती. पुष्कळशी महिला मंडळी पहिल्यांदाज कांशीरामजींना ऐकण्यासाठी उत्स्फूर्तपणे लोकलने, जीपने व पायी चालत आलेत".[८] तसेच विदर्भ आणि मराठवाडा विभागातूनही महिलांचे प्रतिनिधी आले होते. अशाप्रकारे मा. कांशीरामजी यांनी महाराष्ट्रातील बहुजन समाजातील महिलांच्या उत्थानासाठी जागतिक महिला दिनी मेळाव्याचे आयोजन केले गेले. याप्रसंगी सभागृहात व बाहेर 'नारी के सन्मान में बीएसपी मैदान में' अशा जयघोषाने सभागृह दणाणून गेले होते.

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातून महिलांचे राजकीय नेतृत्व पुढे यावे यासाठी बहुजन समाज पार्टीने वरील मेळावे आयोजित केले होते. या मेळाव्या व्यतिरिक्त मा. कांशीरामजींनी महाराष्ट्रात अनेक कार्यक्रम आयोजित केले, त्यापैकी 'कही हम भूल ना जाये' या राष्ट्रव्यापी आंदोलनांतर्गत ३ जानेवारी २००० रोजी पुणे येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांस्कृतिक भवन येथे आयोजित 'क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले जयंती समारोह' प्रसंगी मा. कांशीरामजी यांनी बहुजन महिलांमध्ये नेतृत्वगुण निर्माण करण्याविषयी म्हणतात की, "ज्या प्रमाणे आम्ही लोकांनी बहुजन समाजातील पुरुषांना तयार केले आहे. त्याप्रमाणेच महिलांना देखील तयार करावे. त्यांच्यातही नेतृत्व गुण निर्माण केले पाहिजे. ज्याप्रमाणे उच्चवर्णीय महिलांमध्ये किंवा त्यांच्या सहयोगी महिलांमध्ये नेतृत्व कौशल्य दिसत आहे, तसेच नेतृत्व कौशल्य आम्हाला मोठ्या प्रमाणावर आपल्या बहुजन समाजातील महिलांमध्येही निर्माण करावे लागेल". [९] असे आव्हान या प्रसंगी मा. कांशीरामजी यांनी केले.

सारांश :

भारतीय स्त्रीच्या क्षमतेची जान बाळगून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी स्त्रीवर्गाला उद्देशून स्त्रियांच्या वेगळ्या परिषदा घेतल्या. वेळोवेळी सभा संमेलने, सत्याग्रह, चळवळी यामधून भाषणाद्वारे बहुजन समाजातील स्त्रीवर्गाला जागृत केले. जेव्हा कौटुंबिक दास्यातून स्त्री जेव्हा मुक्त होईल तेव्हाच तिच्या प्रतिमेला प्रज्ञेचे पंख फुटतील ती आकाशात झेप घेऊ शकेल हे सत्य बाबासाहेबांना माहीत होते, म्हणून भारतीय स्त्रियांच्या आणि एकुणच हिंदू समाजाच्या परिवर्तनासाठी त्यांनी 'हिंदू कोड' बिल मांडले परंतु ते संसदेत पास झाले नाही. डॉ. बाबासाहेबांचा एक महत्वाचा संदेश 'दलित बांधवांनो, तुमच्या मुलामुलींना शिक्षण द्या. तुमच्या संघटना आणा आणि आपल्या न्यायहक्कांसाठी झगडत राहा'. या संदेशानुसार मा. कांशीरामजींनी समस्त बहुजन समाजाच्या महिलांसाठी उत्थानाचे कार्य केले. तथागत बुद्धाप्रमाणेच स्त्री व शूद्रांना राजपदावर बसण्याचे स्वातंत्र्य कांशीरामजी यांनी बहाल केले. त्यांनी एका दलित स्त्रीला मुख्यमंत्री करून आपल्या मृत शरीराला एका स्त्रीच्या हाताने मुखाग्नी द्यायला सांगून स्त्रीजातींचा सन्मान केला. मा. कांशीरामजींच्या हयातीत त्यांच्या प्रयत्नामुळे महाराष्ट्रात बहुजन समाज पक्षात अनेक बहुजन महिला नेतृत्व पुढे आले. त्या महिलांनी बहुजन समाज पक्षात विविध उच्च पदे प्राप्त केली. आजही ग्रामीण ते शहरी असा त्यांच्या कार्याचा प्रभाव बहुजन समाजाच्या महिलांत दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

१) कांशीराम (संपा.),बहुजन नायक, वर्ष १९, अंक ५०, नागपूर, रविवार दिनांक १३ डिसेंबर १९९८, पृ. १
२) कित्ता

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Basarpur

३) थिर्कींग बहुजन सोसायटी ऑफ इंडिया, नागपूर, 'बहुजन नायक मा. कांशीराम साहब के भाषण', खण्ड—२, सन २००६, पृ. ५०७
४) कित्ता
५) कित्ता, पृ. ५०८
६) कित्ता
७) कांशीराम (संपा.),बहुजन नायक, वर्ष २०, अंक १३, नागपूर, रविवार दिनांक २८ मार्च १९९९, पृ. १
८) कित्ता, पृ. ३
९) कांशीराम (संपा.), 'बहुजन नायक', मराठी साप्ताहिक, नागपूर, वर्ष २२, अंक ४, रविवार, दिनांक २१ जानेवारी, २००१, पृ. १

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN/0.3051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta
UGC
Jr. No. 62759
UGC Approved Refereed Journal

Vidya warta®

International Multilingual Research Journal

Issue-22, Vol-15 Jan.to Mar.2018

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका
विद्यावार्ता

Jan. To March 2018
Issue-22, Vol-15

Date of Publication
15 March 2018

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

UGC Approved
Jr.No.62759

Date of Publication
15 March 2018

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

Editorial Board & Advisory Committee

1) Dr. Vikas Sudam Padalkar (Japan)
2) M.Saleem, Sialkot (Pakistan)
3) Dr. Momin Mujtaba (Saudi Arebia)
4) N.Nagendrakumar (Sri Lanka)
5) Dr. Wankhede Umakant (Maharashtra)
6) Dr. Basantani Vinita (Pune)
7) Dr. Upadhya Bharat (Sangali)
8) Jubraj Khamari (Orissa)
9) Krupa Sophia Livingston (Tamilnadu)
10) Dr. Wagh Anand (Aurangabad)
11) Dr. Ambhore Shankar (Jalna)
12) Dr. Ashish Kumar (Delhi)
13) Prof.Surwade Yogesh (Satara)
14) Dr. Patil Deepak (Dhule)
15) Dr. Singh Rajeshkumar (Lucknow)
16) Dr. Ashlesha Mungi (Baramati)
17) Dr.Patwari Vidya (Jalna)
18) Dr. Maske Dayaram (Hingoli)
19) Dr.Padwal Promod (Waranasi)
20) Dr.Lokhande Nilendra (Mumbai)
21) Dr.Narendra Pathak (Lucknow)
22) Dr.Bhairulal Yadav (West Bangal)
23) Dr.M.M.Joshi, (Nainital)
24) Dr.Sushma Yadav (Delhi)
25) Dr.Seema Sharma (Indor)
26) Dr. Choudhari N.D. (Kada)
27) Dr. Yallawad Rajkumar (Parli v.)
28) Dr. Yerande V. L.(Nilanga)
29) Dr. Awasthi Sudarshan (Parli v.)
30) Dr. Prema Chopde (Nagpur)
31) Dr Watankar Jayshree
32) Dr. Saini Abhilasha,
33) Dr. Vidya Gulbhile (M.S.)
34) Dr. Kewat Ravindra (Chandrapur)
35) Dr. Pandey Piyush (Delhi)
36) Dr. Suresh Babu (Hydarabad)
37) Dr. Patel Brijesh (Gujrat)
38) Dr. Trivedi Sunil (Gujrat)
39) Dr. Sarda Priti (Hydarabad)
40) Dr. Nema Deepak (M.P.)
41) Dr. Shukla Neeraj (U.P.)
42) Dr. Namdev Madumati (M.P.)
43) Dr. Kachare S.V. (Parli-v)
44) Dr. Singh Komal (Lucknow)
45) Dr. Pawar Vijay (Mumbai)
46) Dr. Chaudhari Ramakant (Jalg

Indexed

International Multilingual Research Journal Vidyawarta Jr.No.62759 UGC Approved Refereed Journal

IMPACT 5.131 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Note : The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute,academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

14) Increasing use of e-learning among students in reference, Bhopal City (MP)
Sammar Singh Kushwaha—Dr. Anil Shivani || 63

15) ROLE OF ACADEMIC LIBRARIES IN HIGHER EDUCATION
Dr. Mrs Meenakshi Jayant Thombrey, Chandrapur || 66

16) Criticism of life in the poems of John Donne
Dr. Shyamli Sona, Bhoor, Bareilly || 68

17) Co relational Study between Scientific Values & Educational Achievement of the....
Dr. Gunjan S.Vashi, Vapi || 73

18) लोकमातेच्या लौकिकाची लोकगाथा : 'रमाई'
डॉ. संजय बालाघाटे, लोहा || 76

19) गुणवत्ता पूर्वक शिक्षण
डॉ. बलीद उज्वला शिमोन, औसा || 79

20) सातपुडा परिसरात संस्थानिकांच्या काळात असलेली दळणवळणाची साधने
प्रा. डॉ. भामरे नानाजी दगा, जि. नंदुरबार (महाराष्ट्र) || 81

21) मा. कांशीराम आणि बहुजन समाज
प्रा. किशोर शेषराव चौरे, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर || 86

22) आनंदतनय व रघुनाथपंडित आणि अभिजात परंपरा
डॉ. संजय रा. पाखमोडे, सडक–अर्जुनी, जि. गोंदिया. || 88

23) म.गांधीजींचे प्रेरक विचार एक विश्लेषण.
प्रा.डॉ.कालिदास दिनकर फड, करमाड, ता.जि.औरंगाबाद || 92

24) शाहू महाराजांच्या कामगार संघटनेच्या भुमिकेचे अध्ययन
प्रा.डॉ. एन.बी. पोहकर, ता. औंढा नागनाथ, जि. हिंगोली || 94

25) मध्ययुगीन तेलुगु–महाराष्ट्र सांस्कृतिक संबंध
श्री. दत्ताराम उध्दव राठोड,मु.पाथर्डी जिल्हा अहमदनगर || 97

26) 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' यशवंतराव चव्हाण
डॉ. सौ. शुभांगी डी. राठी-प्रा. दिलीप हरसिंग राठोड || 105

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

21

मा. कांशीराम आणि बहुजन समाज

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
म. ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

****

प्रस्तावना:—

सामाजिक स्तरावर बाबासाहेबानंतर कांशीराम पहिले नेता होते ज्यांनी ओबीसी, दलित आणि अल्पसंख्यांक यांच्या एकतेसाठी व्यावहारिक प्रयास केला. कांशीरामजी जेव्हा महाराष्ट्रात राहात होते तेव्हा रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाचे काम फक्त दलितांकरीता करणे त्यांना पसंत नव्हते. कांशीरामजींच्या म्हणण्यानुसार, "लोकशाहीत एका विशिष्ट समाजाकरीता काम करून काहीही मिळविता येत नाही. त्यांना वाटायचे की, रिपाईचे संपूर्ण लक्ष फक्त दलितांकडे आहे. म्हणजेच ते आंबेडकरांचा विश्वासघात करताहेत 'ऍनिहिलेशन ऑफ कास्ट' हे पुस्तक वाचल्यानंतर तर त्यांना असे वाटायचे की, कुठल्याही एका समाजावर आधारित योजना ह्या नेहमीच चुकतात."[१] म्हणून कांशीरामजींनी बहुजन ही संकल्पना मांडली. जो भारतीय समाजावर नवीन प्रयोग होता. कांशीरामजी म्हणतात की, या देशात जेव्हापर्यंत ब्राह्मणवाद आहे, तेव्हापर्यंत अन्य कोणासाठी वाद चालू शकत नाही, मग तो साम्यवाद असो वा समाजवाद."[२]

मा. कांशीरामजी आणि बहुजनवाद:

सर्वप्रथम या देशामध्ये भगवान बुद्धाने बहुजनांच्या हितासाठी व सुखासाठी राजवाडा व सुखी संसार सोडला, व बहुजनाच्या हिताचा प्रयत्न करीत 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' चा मंत्र देत आजीवन भ्रमंती केली, आणि तेंव्हापासून भारतात बहुजनवादाचा पर्यायाने लोकशाहीचा विचार या देशात विकसीत झाला. हाच बहुजनांचा धागा घेऊन महात्मा फुले, छत्रपती शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महापुरूषांनी बहुजन सत्तेच्या उत्थानांसाठी आजीवन संघर्ष करून येथे बहुजनवादी मुहूर्तमेठ रोवली. तर कांशीरामजी यांनी याच बहुजन सत्तेचे आणि पर्यायाने व्यवस्था परिवर्तनाचे ध्येय पुढे ठेवून स्वत: संसार व सुखापासून आजीवन फारकत घेतली, त्यांनी "जाती—जातीत विखुरलेल्या भोळ्या भाबळ्या दलित—शोषित बहुजन समाजाला जोपर्यंत 'बहुजन' या संज्ञेपर्यंत व वास्तवापर्यंत नेता येत नाही, तोपर्यंत भारतात बहुजन समर्थ होणार नाही. तुकड्या तुकड्यात राहून त्याने आतापर्यंत अन्याय, अत्याचार व मारच खात राहिला. त्यांच्या वास्तवांची व समस्येची कारणे जोपर्यंत त्याला कळणार नाहीत, तोपर्यंत तो उठून उभा राहणार नाही."[३]

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, मागासवर्गीय तथा अल्पसंख्यांक समुदायांना मिळून कांशीरामजीने एक नाव दिले 'बहुजन' या वर्गाची लोकसंख्या देशाच्या एकुण लोकसंख्येच्या प्रमाणात ८५ टक्के आहे. हा देशाचा कमावता वर्ग आहे आणि शोषित देखील आहे. दुसरीकडे ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन जाती आहेत. यांची संख्या १५ टक्के आहे. हे अल्पजन आहेत हा शोषक वर्ग आहे. देशातील संपूर्ण संसाधनावर यांचा ताबा आहे."[४] मा. कांशीरामजींनी या अन्यायकारी, अत्याचारी समाजव्यवस्थेचा गहन अभ्यास करून त्यांनी या व्यवस्थेपासून लाभ घेणारी १५ टक्के आणि यांच्यामुळे पीडित ८५ टक्के जातीचे एक पुढील प्रमाणे रेखाचित्र बनविले.

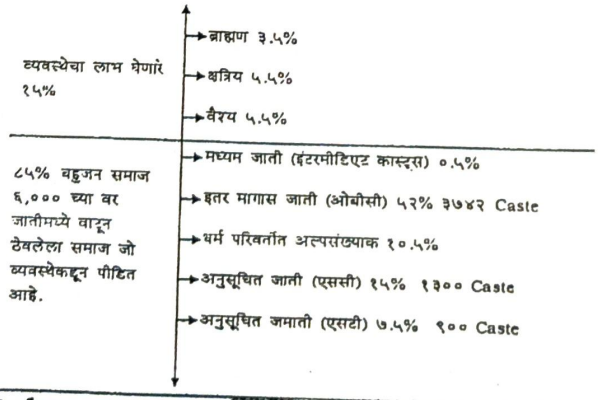

Officiating Principal
Maha[illegible]a Jyotiba Fule
Mahav[illegible]alaya, Ballarpur

वरील रेखाचित्र मा. कांशीरामजी आपल्या प्रशिक्षण शिबीरांमध्ये प्रशिक्षणार्थीला बहुजन समाज हा कोण आहे व तो ह्या सामाजिक व्यवस्थेचा कसा बळी झालेला आहे. हे समजावून सांगतांना आपल्या शर्टाच्या खिशातून पेन काढून त्याला सरळ उभा करून सांगायचे की, या पेनाच्या झाकणा एवढा जो भाग आहे तो सवर्ग समाज होय (१५%) आणि उर्वरित पेनाचा जो मोठा भाग आहे तो या देशातील मुलनिवासी (८५%) बहुजन समाज होय."[५] अशाप्रकारे आपल्या मृदू वाणीने फार सरळ सोप्या भाषेत समजावून सांगत असत. त्यांनी वरील विचारधारा बामसेफ, डी. एस.फोर, बहुजन समाज पार्टी, बुद्धिस्ट रिसर्च सेंटर, पे बँक टू सोसायटी याद्वारे बहुसंख्य असलेल्या बहुजन समाजासमोर ठेवली. या त्यांच्या विचारधारेमुळे बहुजन समाजात वैचारिक क्रांती घडवून आणली.

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज म्हणतात, 'जे का रंजले गांजले। त्याशी म्हणे जो आपुले।। तोची साधू ओळखावा। देव तेथेची जानावा।। या व्याख्येप्रमाणे मा. कांशीरामजींची १९७३ पासून या रंजल्या गांजल्या लोकांसाठी, बहुजन मिशन प्रती स्वत:ला समर्पित करून बहुजन जागश्तीचे अखंडपणे कार्य या महाराष्ट्रातून सुरू केले.

सारांश :

या देशातून ब्राह्मणवादाचे उच्चाटन झाल्याशिवाय आणि शासन व प्रशासनावर दलित—शोषित बहुजनांनी ताबा मिळविल्याशिवाय बहुजनाना न्याय मिळणार नाही. मग तो बेकारी किंवा गरीबीचा प्रश्न असला तरी त्याचे मूळ इथल्या ब्राह्मणी व्यवस्थेतच आहे, म्हणून या व्यवस्थेला संपुष्टात आणण्यासाठी माननीय कांशीरामजी यांनी बहुजन समाजातील युवकांना पुढे येण्यासाठी बामसेफ, डीएसफोर, बहुजन समाज पक्ष, पे बॅक सोसायटी, बुद्धिस्ट रिसर्च सेंटर यासारख्या संस्था स्थापन केल्या की, ज्याद्वारे बहुजन समाज समस्या मुक्त होऊ शकतो.

बुद्ध, फुले, आंबेडकर यांना अभिप्रेत बहुजन समाजाची खरी संकल्पना अलीकडे कांशीराम यांनी पुढे आणण्याचे महत्त्वाचे काम केले, आणि पहिल्यांदा कोणत्या नेत्याने मागासवर्गीय, दलित आणि अल्पसंख्यांक यांना त्याच्या जनसंख्येच्या आधारावर त्यांच्या शक्तीची जाणीव करून दिली.

निष्कर्ष:

(१) कांशीरामजींनी एक सुनिश्चित विचारधारा या कृती कार्यक्रमाद्वारे बहुसंख्य असलेल्या बहुजन समाजासमोर ठेवली.

(२) बहुजन समाजात वैचारीक क्रांती घडवून आणली.

(३) हजारो वर्षापर्यंत जो बहुजन समाज आपल्याच देशात शासन व प्रशासनातून हद्दपार केला गेला होता त्या समाजाला त्यांच्या मुलभूत अधिकाराची तीव्र जाणीव झाली.

(४) बहुजन मिशनला गतिमान करण्यासाठी प्रशिक्षित कायकर्ते तयार करून त्यांच्यात समाज ऋणाची परतफेड करण्याची भावना जागृत केली.

संदर्भसूची:—

१) मायकेल एस.एम. (संपा.), 'आधुनिक भारतातील दलित दृष्टिकोन आणि मूल्ये', डायमंड पब्लिकेशन, द्वि.आ. २०११, पुणे, पृ.२३१

२) अकेला ए.आर., 'मा. कांशीराम साहब के साक्षात्कार', आनन्द साहित्य सदन, अलीगढ, च. आ. २०१५, पृ.१८

३) कांशीराम (संपा.), साप्ताहिक बहुजन नायक, नागपूर दि. १८ मार्च २००१, पृ.११)

४) सिंह सतनाम, 'बहुजन नायक कांशीराम', सम्यक प्रकाशन, दिल्ली, तृ.आ. २०१०, पृ. ३७,३८)

५) मून जी.एम., धम्मानुगानी कांशी—माया, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २४ ऑक्टोबर २०१२, पृ.११)

❑❑❑

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5.4

Printing Area

Special Issue April-2018

International Multilingual Research Journal

IN 2394-5303

Officiating Princip
Mahatma Jyotiba
Jaitaridyalaya, Ball

Father of Indian Constitution : Dr. Babasaheb Ambedkar

Prof. Dinesh Jaronde

Prof. K. S. Chaure
M J F College Ballarpur
Dist. Chandrapur 23/04/20

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 5.011(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | April 2018 Special Issue | 01

UGC Approved Jr.No.43053

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April 2018, Special Issue

Father of Indian Constitution : Dr. Babasaheb Ambedkar

Editor
Prof. Dinesh R. Jaronde

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarla@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publishers & Distributors www.vidyawarla.com

Officiating Principal

52) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार
डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे, भिवापूर || 174

53) भारतीय संविधान आणि आदिवासी
सतिश गोवर्धन पेटकर, चंद्रपूर || 177

54) भारतीय संविधान और महिला अधिकार:—डॉ.अम्बेडकर की दृष्टी से.
प्रा.अतुल एन.खोटे, रिसोड || 181

55) डॉ बाबासाहेब आंबेडकराचे लोकशाही विषयक विचार:
प्रा.गोरख नवनाथ मंगवडे, वेळापूर || 183

56) आंबेडकरपुर्व दलित शाहिरीचा अभ्यास
लामतुरे कपिल बाबुराव || 190

57) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष
प्रा. किशोर शेषराव चौरे, बल्लारपूर || 192

58) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांची विचार प्रक्रीया
दिनेश जारोंडे, कळंब || 194

59) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्म आणि धम्म संदर्भातील विचार
प्रा. पोपळघट आर. एस., पाथ्री || 196

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

57

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष

प्रा. किशोर शेषराव चौरे,
इतिहास विभागप्रमुख,
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

==========**********==========

प्रस्तावना :

१९३५ च्या गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट अन्वये निवडणूकांच्या माध्यमातून प्रांतिक स्वायत्ततेची मुहूर्तमेठ रोवली जाणार होती.१९३७ साली होऊ घातलेल्या प्रांतिक कायदे मंडळाच्या सार्वत्रिक निवडणूका काँग्रेस लढविणार होती. तेव्हा मुंबई प्रांतात काँग्रेसशिवाय अन्य दुसरा कोणताही प्रमुख व प्रभावी पक्ष नव्हता.काँग्रेसची एकपक्षीय हुकूमशाही येऊ नये म्हणून विरोधी पक्षाची भूमिका निभावण्यासाठी.दलित बहुजनांचा, शोषित पिडितांचा पक्ष म्हणून त्यांनी मजूर पक्षाची स्थापना केली. स्वतंत्र मजूर पक्ष क्रांतिकारी पक्ष म्हणून अस्तित्वात आला.

स्वतंत्र मजूर पक्ष :

बहुजन समाजाच्या राजकारणाबद्दलच्या अनास्थेबद्दल बाबासाहेबांनी अनेकदा खंत व्यक्त केली आहे. बहुजनांनी राजकीय वर्चस्व मिळवून आपला सर्वांगिण विकास साधावा अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती.भारतामध्ये १९३० ते १९४० च्या दशकात इंग्रजी सत्ताधाऱ्यांनी 'तोडा आणि राज्य करा' या नीतीने जात—जमातवाद फोफावत असतानाही डॉ. बाबासाहेबांनी दलितांसाठी स्वतंत्र पक्ष स्थापन न करता दलित बहुजनांना समाविष्ट करणाऱ्या स्वतंत्र मजूर पक्षाची १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्थापना केली. या संदर्भात प्राचार्य आर.के. क्षिरसागर यांनी तत्कालीन परिस्थितीचे वेधक वर्णन केले आहे. ते म्हणतात, "स्वतंत्र मजूर पक्ष हा जातीय वा विभागीय पक्ष मुळीच नव्हता. खरे तर या पक्षात दलित आणि समविचारांच्या शोषित हिंदू जाती एकत्रित येणे अपेक्षित होते. दलितांसहित सर्वच कष्टकरी लोकांच्या उद्धारासाठी या पक्षाचे कार्य होते. याच काळात जातीय शक्ती प्रबळ झाल्या. १९२५ साली उच्चवर्णीय हिंदूची राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही लढाऊ संघटना अस्तित्वात आली. १९३० साली मोहम्मद इकबाल यांनी मुस्लिमांच्या स्वतंत्र राष्ट्राचे समर्थन करणाऱ्या आणि पाकिस्तानच्या निर्मितीस प्रेरक ठरणाऱ्या द्विराष्ट्राचा सिद्धांत मांडला. मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन या सारख्या अल्पसंख्याक समाजांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ करण्यात आले. अशा जातीय परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीनिरपेक्ष, वर्गीय आधारावर स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली.जे कोणी या पक्षाचा तिकिटावर निवडणूक लढण्यास तयार असतील त्या सर्वांकरीता या पक्षाचे दार मोकळे आहे आणि त्यांना या पक्षाचा जो कार्यक्रम आहे, त्याकरिता कायदे कौसिलात कार्य करावे लागेल. अशी डॉ. बाबासाहेबांनी सुचना केली "ज्या वर्गाच्या (मजूर) हितसंबंधाना आमचा पक्ष महत्व देतो, त्याच वर्गाच्या उद्धारार्थ योग्य अशाच ध्येयधोरणांवर आमची श्रद्धा आहे.असे स्पष्ट वक्तव्य करतात: त्या काळीही जातीच्या, समाजाच्या नावावर राजकीय पक्षाची उभारणी न करता या देशातील समग्र कामगाराच्या, शोषितांच्या न्याय हक्कासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी 'स्वतंत्र मजूर पक्षाची' स्थापना केली.कामगार भूमिहीन, शेतमजूर, आदिवासी, मागास जातीचे प्रश्न, त्याचप्रमाणे लोकशाही, नागरिक, ट्रेड युनियन हक्क वगैरे प्रश्नांवर या पक्षाच्या प्रचाराचा व आंदोनाचा भर होता.या बहुजन समाजात इतके दारिद्र्य होते की, त्यांना स्वातंत्र्यप्राप्तीपेक्षा उद्याच्या भाकरीची चिंता असायची. अशा वर्गाला डॉ. बाबासाहेबांनी एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याद्वारे "अस्पृश्य व अस्पृयतेतर यांच्यामध्ये राजकीय बाबतीत तरी सहकार्य घडून येण्यास हा पक्ष उपकारक होईल". अशी डॉ. बाबासाहेबांना आशा वाटत होती.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पद्दलित, गोरगरीब अशा श्रमजीवी वर्गाचे हितरक्षण व संवर्धन करणे हे या पक्षाचे मुख्य कार्य होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणायचे की हिंदूस्थानातील बहुसंख्य लोकांना म्हणजे जवळजवळ शेकडा ८० टक्के लोकांना रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून आयुष्य कंठावे लागते. कोट्यावधी लोकांना रक्ताचे पाणी करून देखील पोटाची खाडगी भरता येत नाही की, अंगभर वस्त्र मिळत नाही. जमीनदारी, मालगुजारी, खोती, तालुकदारी, सावकारी, इनामदारी, भांडवलशाही इत्यादी सारख्या ज्या जुलमी पद्धती देशात रुढझाल्या आहेत या पद्धतीमुळे केलेल्या कामाचा पूर्ण मोवदला शेतकरी किंवा मजूर यांच्या पदरात पडत नाही म्हणून देशातील ८० टक्के लोकांवरील होणारा जुलूम समूळ नष्ट करून त्यांचे जीवन सुखाचे करणे हेच खरे राजकारण होय.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या माध्यमातून तत्कालीन राजकारणात दबदबा निर्माण करून काँग्रेस पक्षासमोर दुसरा बलाढ्य पक्ष म्हणून पर्याय निर्माण केला होता. त्या निवडणूकीत उभे केलेल्या एकुण अठरा उमेदवारांपैकी मुंबई विध ीमंडळासाठी तेरा तर केन्द्रीय प्रांत (सेन्ट्रल पॉव्हीन्स) व बेरारसाठी एक असे एकुण चौदा उमेदवार निवडून आले. दलित बहुजनांच्या राजकीय ऐक्याचे ध्येय समोर ठेवून अतिशय व्यापक दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार केलेला दिसतो. बहुजन समाजाला दडपणातून मुक्त करणे हेच संपूर्ण स्वातंत्र्य त्यांच्या डोळ्यासमोर होते.

संदर्भसूची :

(१) डॉ. जाधव नरेन्द्र, प्रज्ञासूर्य डॉ. आंबेडकर, समग्र वैचारिक चरित्र, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, प्र.आ. २ फेब्रुवारी २०१४, पृ. २९८

(२) डॉ. अनाव्रत विनोद, नव–रिपब्लिकन आणि बहुजन वादाचे अंतर्द्वंद्व, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. ३१ जुलै २०१५, पृ. २५

(३) डॉ. लिंवाडे शरणकुमार (संपादक), रिपब्लिकन पक्ष वास्तव आणि वाटचाल, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, दिनांक २६ जानेवारी २००९, पृ. ५

(४) प्रा. धांडे भगवान एस., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बहुजन समाज, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, पुनर्मुद्रण ६ डिसेंबर २००७, पृ. ९९, १०१, १२४, १२५

(५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, प्र.आ. २५ डिसेंबर १९९३, पृ. ४९

(६) कोसारे एच.एल., विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, नेहा प्रकाशन, गुरूनानकपूरा नागपूर–१७, द्वि.आ. २०१२, पृ. ३३२

(७) खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे, दिनांक ६ मार्च २००८, पृ. १९

(८) डांगळे अर्जुन, आंबेडकरी चळवळीचे अंतरंग, लोक वाङ्मय गृह मुंबई, तृ.आ. नोव्हेंबर २००१, पृ. ५५

(९) गायकवाड प्रदीप (संपादक), कामगार चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, क्षितीज पब्लिकेशन, लष्करीबाग नागपूर, आठवी आवृत्ती, २६ जानेवारी २०१६, पृ. २२

(१०) वैद्य प्रभाकर, महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोक वाङ्मय गृह मुंबई, प्र.आ. ऑक्टोबर १९७४, पृ. १३१

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

A Proceedings of 2nd National Conference on

Buddhist Philosophy

-A Present Day Need

NCBP-2018

February 02-03, 2018

Chief Editor

Murlidhar G. Chandekar

Editors

Rajesh S. Jaipurkar

Ajay P. Deshmukh

Gajanan G. Muley

Vinod K. Nagale

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

BUDDHIST STUDIES CENTER

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

AMRAVATI-444602 MS INDIA

NCBP- 2018

Proceedings of 2nd National Conference on

BUDDHIST PHILOSOPHY

- A Present Day Need

February 02-03, 2018

ISBN 978-93-84021-75-7

Chief Editor

Dr. Murlidhar G. Chandekar
Hon'ble Vice-Chancellor
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Editors

Dr. Rajesh S. Jaipurkar
Hon'ble Pro-Vice-Chancellor
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Ajay P. Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Gajanan G. Muley
Coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Physics
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Mr. Vinod K. Nagale
Co-coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Zoology
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Published by

Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University
Amravati-444602, MS, INDIA

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Publishers assume no responsibility for the statements, opinions and subject matter advanced by contributors.

No part of this publication may be reproduced or utilized in any form or by any means without permission in writing from the publisher.

Marathi Section

Sr. No.	Title	Page No
32.	बौद्ध धम्माचे स्त्री विषयक विचार बाबुराव भिमराव जाधव	134-136
33.	महिला सशक्तिकरनाच्या अनुषंगाने बुद्धांचे कुटूंब विषयक विचार वेदप्रकाश डोणगावकर	137-140
34.	भगवान गौतम बुध्दाचे तत्वज्ञान व आक्रमक राष्ट्रवाद बि. डी. जामनेकर	141-143
35.	बुद्ध विचारधारा व वैचारिक लेखन स्वाती विठ्ठलराव चोरे	144-148
36.	बौध्द धर्मात स्त्रियांचे स्थान शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ	149-150
37.	विश्वशांतीसाठी बौद्ध धम्म राजेश व्ही. चौरपगार	151-154
38.	व्यावहारिक जिवनात - धम्मपद सुनिल रामभाऊ थोरात	155-156
39.	बौद्ध तत्वज्ञान काळाची गरज चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	157-160
40.	BUDDHIST PHILOSOPHY OF PRESENT DAY -NEED सुरेश पी. आटोटे	161-163
41.	भारतातील बौद्ध धम्माचा इतिहास :एक चिकित्सक परिक्षण किशोर शेषराव चौरे	164-173
42.	बौद्ध धर्मांतील वैज्ञानिक दृष्टिकोन पांडुरंग गुलाबराव सवडदकर	174-177
43.	बुद्ध धम्म दीक्षा आणि स्त्रियांचे उत्थान कुंदन शहारे .	178-181

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

भारतातील बौद्ध धम्माचा इतिहास :एक चिकित्सक परिक्षण

किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग, म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
chaurekishor12@gmail.com
Mob.No. 8421884760

सारांश :

कोणत्याही राष्ट्राचा इतिहास हा त्याच्या वास्तविक इतिहासावर अवलंबून असतो. प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे प्रत्येक कालखंडाचे अवलोकन केले तर एकसमान संस्कृती कधीच दिवस नाही. आर्याच्या आगमनानंतर भारतामध्ये जी अराजकता माजली होती त्यातून समाजाला बाहेर काढण्याचे काम तथागत गौतम बुद्धांनी केले. बुद्धाच्या समकालीन अनेक राजे होऊन गेले, त्या राज्यांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. त्यानंतर ज्या–ज्या काळामध्ये बौद्धधर्मिय राजे होऊन गेले त्या–त्या काळात भारत देश उच्च शिखरावर, प्रगतीपथावर पोहचलेला होता. समाजात सुख, शांतता होती. तथागत बुद्धाच्या तत्वज्ञानाला ती राजे आदर्श मानत होती. अशा या प्रगत धम्माचा भारतातील इतिहास संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना :

प्राचीन भारतीय इतिहासाचे जर वास्तव चित्रण करावयाचे असेल तर भारतात कोणतीही एकमेव व एकसमान संस्कृती कधीच नव्हती. [१] त्यासाठी इतिहासाला चार विभागात विभाजीत करून प्रत्येक कालखंडाचा सविस्तर अभ्यास करावा लागेल.

(१) अतिप्राचीन काळाचा भारताचा इतिहास.
(२) प्राचीन काळातील भारताचा इतिहास
(३) मध्ययुगीन भारताचा इतिहास
(४) आधुनिक भारताचा इतिहास

अशा रितीने विभाजन केल्यास प्रत्येक कालखंडाचा सविस्तर अभ्यास समजून येईल.

भारतात आर्याच्या आगमनापूर्वी श्रमण परंपरा अस्तित्वात होती. हे रावी नदी काठी मोहेंजोदडो आणि हडप्पा येथील उत्खननातून प्रकाशात आले.[२] यावरून इतिहासाचीच पान सांगतात की, "या भूमीचा इतिहास पाच हजार वर्षे इतका जुना आहे, सिंधु संस्कृतीतील लोकांनी पाच हजार वर्षापूर्वी खंदकांनी परिकृत दरवाजे असलेली मोठ्ठी शहरे बांधली. ते सुखी, समृद्ध व त्या काळी उत्कर्षाच्या परमोच्च शिखरावर होते. सोने, मौल्यवान दगड, गाई यांची अगणित संपत्ती जमवली होती. कला उच्च शिखरावर पोहोचली होती. व्यापाराचा विस्तार मेसोपोटेमिया पर्यंत गेला होता. ते नौकानयन जाणत असून त्यांनी बांधलेले धक्के (बंदरे) उत्खननात उपलब्ध झाले आहे. इतका वैभवशाली समृद्ध सिंधू संस्कृती निर्माण करणारे कोण होते? हडप्पा, मोहेंजोदडो सारखी संपन्न शहरे वसविणारे लोक कोणत्या वंशाचे होते हा प्रश्न स्वाभाविकच मनात येतो. उत्तर इतिहासाची पानच देतात ते होते द्रविड वंशी [३] आर्य आक्रमकांनी सिंधू संस्कृतीचं अपरिचित वैभव सहन झालं नाही आणि त्यांनी ते नष्ट केले व एक ग्रामीण नागरी संस्कृती लयाला गेली.

नाग संस्कृतीचा आणि बौद्ध संस्कृतीचा अतिशय निकटचा संबंध असल्याचे आता इतिहासकार मान्य करू लागले आहेत. तेव्हा बौद्धाच्या शासनाचा विचार तीन भागात करता येईल.

(१) बुद्धपूर्वकालीन राजे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

(२) बुद्धकालीन राजे.

(३) बुद्धोत्तरकालीन राजे. (डहांट, धनराज, पृ. ६९)

भारतातील बौद्ध धम्माचा इतिहास :

खिस्तपूर्व सहाव्या शतकात भारत देशात सोळा 'महाजनपदे' नांदत होती. त्यापेकी महाजनपद अणि जनपदाचे, म्हणजे कृषिक वसाहतीचे, बनलेले होते. जुन्या वाङ्मयात या महाजनपदाची नावे येतात ती अशी (१) गांधार (२) कंबोज (३) असक (४) वत्स (५) अवंती (६) शूरसेन (७) चेदी (८) मल्ल (९) कुरू (१०) पांचाल (११) मत्स्य (१२) वज्जी (१३) अंग (१४) काशी (१५) मगध [४] यापैकी काशी, कोसल, मगध व वज्जी ही चार राज्ये महत्वाची होती. आपले राजकीय वर्चस्व स्थापन करण्यासाठी सुमारे शंभर वर्षे लढत होती. शेवटी मगध विजयी झाले व उत्तर भारतातील राजकीय घडामोडीचे केंद्र बनले.[५] मगधाचे प्रजाजन चातुर्वर्ण्य व याज्ञिक कर्मकांड पाळत नव्हते, म्हणून ब्राह्मणी ग्रंथ मगधाबद्दल तुच्छतेने बोलतात उलट बौद्ध ग्रंथ मगधाला फार महत्व देतात. बिंबिसार व अजातशत्रू हे मगधाचे राजे बुद्धाचे मित्र व शिष्य होते.[६] मगध राज्याची स्थापना ही बुद्धपूर्व काळात झाली व ते गणराज्यातील सोळावे राज्य होते.

ब्राह्मणांनी आपल्या श्रेष्ठत्वाच्या प्रस्थापनेसाठी काही मंत्राची रचना केली आणि त्या मंत्राद्वारे ते ब्राह्मणांची उत्पत्ती ब्रह्माच्या मुखातून, क्षत्रियांची बाहूंतून वैश्यांची मांड्यांतून व शूद्रांची उत्पत्ती ब्रह्माच्या पायातून झाली. असा प्रचार करू लागले. यामुळे ब्राह्मण सर्व वर्गाचे गुरु व सर्वश्रेष्ठ आहेत असे त्यांचे सांगणे होते.[७]

परंतु गौतम बुद्धानी आपल्या तत्वज्ञानातून ब्राह्मणी विचारधारेविरूद्ध सर्वप्रथम विद्रोह केला. बुद्धानी स्पष्ट सांगितले, मानवी जीवनांची उन्नती कुणी देव, दैव, नियती नव्हे तर माणूस करतो, बुद्धाचे तत्वज्ञान इतके प्रभावी होते की, ऋग्वेदाने 'पुरुषयुक्तां'तून सांगितलेला चातुर्वर्ण्य आणि जाती व्यवस्थाही लुळीपांगळी झाली. आपण आक्रमक वैदिक ब्राह्मणाच्या गुलामगिरीतून नागवंशी लोकांनी स्वत:ची सुटका करून घेतली. व बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. नुसता स्वीकारच केला नाही तर त्या धम्माचा प्रचार प्रसारही केला.[८] चातुर्वर्ण्य व्यवस्था नाकारून सर्व माणसे समान आहेत असं सांगणारे बुद्ध त्या काळात महान क्रांतीकारक ठरले.[९]

सिद्धार्थ, गौतम हा २८ वा बुद्ध आहे. त्याच्या आधी २७ बुद्ध झालेत. त्यांचा उल्लेख नहावंश व बुद्ध वंशामध्ये आहे. मात्र या बुद्धांचे कार्य सिद्धार्थ गौतमाच्या कार्याच्या तुलनेत गौण आहे. सिद्धार्थ गौतमाने विविध पायऱ्या पार करून भिक्खूपासून अर्हत, अर्हतापासून बुद्धत्वापर्यत पोहचलेला असा ज्ञानी धम्मधर व्यक्ती स्वत:मध्ये धम्माचे सर्व गुण आणि नियम पूर्णपणे उतरवलेले आहेत. असा धम्मधर, धम्मचक्र गतिमान करणारा तो बुद्ध याचा अर्थ श्रेष्ठ धम्म आहे. म्हणून बुद्धाने सुध्दा आनंदाला धम्मच उत्तराधिकारी आहे असे सांगितले होते. आधीच्या २७ बुद्धांनी सुध्दा धम्माचेच चक्र गतिमान ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला होता. मात्र सिद्धार्थाने सर्व ज्ञानाचे एकत्रित आणि सुव्यवस्थित असे संकलन भिक्खूंसाठी २५० हून जास्त नियम इत्यादीची सुरचना केली. त्यांचे प्रमुख कार्य म्हणजे संघाची निर्मिती आणि जीवन मरणाच्या रहस्याचा उलगडा करणारे प्रतीत्य समुत्पादाचे सिद्धांत. हे काम सिद्धार्थ गौतम बुद्धाचे आहे. जगाचे कार्य कसे सुनियोजीत चालविता येईल यासाठी ते महत्वाचे आहे.[१०]

२७ बुद्धांचा काळ म्हणजे बुद्धाच्या आधी कमीत कमी २७००० वर्ष मागे नेतो. सिंधू नदीच्या काठी सापडलेल्या मोहेंजोदाडो, हडप्पा, लोथल, धोलविरा, कालींगन, मेहेरगढ या ७ शहरापैकी मेहेरगढ हे शहर सुनियोजित चांगले रस्ते, भिंती, कोठारे, कक्ष बांधलेले असे शहर होते. उत्खनन वैज्ञानिकांच्या मते हे शहर इस

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पूर्व ७००० अर्थात आजपासून १०००० वर्षापूर्वीचे शहर सुनियोजित होते.[११] याचा अर्थ भारतामध्ये फार पूर्वी पासून बौद्ध संस्कृती अस्तित्वात होती. ज्याला नाग संस्कृती सुध्दा म्हणतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "भारताचा इतिहास म्हणजे ब्राह्मणवाद आणि बौद्ध धर्म यामधील संघर्षाचा इतिहास होय" दुसऱ्या शब्दात असेही मांडता येईल की, "भारताचा इतिहास हा क्रांती आणि प्रतिक्रांतीचाच इतिहास होय". "बौद्धधर्म हे क्रांतीचे तर ब्राह्मणवाद हे प्रतिक्रांतीचे प्रतिक आहे. बौद्ध धम्माची धुरा एकीकडे नागवंशीय चळवळीने आपल्या खांद्यावर घेतली होती तर दुसरीकडे ब्राह्मणवादाची धुरा ब्राह्मणवादी पुरोहितांनी आपल्या शिरावर घेतली होती. याचाच अर्थ असा की, नागवंशीय चळवळीतील नागपुत्र हे क्रांतीचे तर ब्राह्मणवादी चळवळीतील ब्राह्मण पुरोहित हे प्रतिक्रांतीचे प्रतीक होते.[१२]

प्राचीन भारतात नागवंशीय क्रांतीकारी चळवळीच्या माल्लीकेत शिशुनागा पासून बिंबिसार, महानंद, चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट अशोक, कुषाण, बृहदरथ, सातवाहन आणि हर्षवर्धन यांनी या चळवळीचे नेतृत्व केले. या उलट नंद, पुष्यमित्र शुंग, कण्व, आंध्र यांनी प्रतिक्रांतीच्या माल्लीकेतील चळवळीचे नेतृत्व केले.[१३]

बायबलमध्ये येशू ख्रिस्ताने स्वत:ला परमेश्वराचा खास पूत्र म्हणवून घेतले व जो कोणी त्याला मानणार नाही अशा व्यक्तिस आकाशातील देवांच्या राज्यात प्रवेश करता येणार नाही. तर महंमद पैगबराने ख्रिस्तापेक्षा एक पाऊल पुढे टाकले आहे. त्याने स्वत:ला अल्लाचा (परमेश्वराचा) प्रेषित किंवा दूत म्हणवून घेतले आणि तो सुध्दा शेवटचाच. त्यांच्यानंतर कोणीही ईश्वराचा प्रेषित असणार नाही किंवा होणार नाही. आणि म्हणून ज्या कोणाला संसारापासून मुक्ती हवी असेल व जन्नत (स्वर्ग) पाहिजे असेल त्याने महमंद पैगबरालाच मानले पाहिजे असे सांगितले. तर श्रीकृष्णाने येशू ख्रिस्त व महमंद पैगंबर ह्या दोघांपेक्षाही पुढे पाऊल टाकले आहे. ईश्वराचा पुत्र किंवा शेवटचा दूत वगैरे असे काही एक न म्हणवून घेता किंवा मी देव आहे असेही न म्हणवून घेता श्रीकृष्णाने स्वत:लाच परमेश्वर म्हणजेच देवाधिदेव (देवांचा देव) म्हणून घेतले आहे. यास्तव सर्वांनी केवळ त्याचीच पूजा करावयास पाहिजे. त्यालाच भजावयास पाहिजे म्हणजे सगळ्यांना मुक्ती प्राप्त होऊन स्वर्गलाभ होईल असे त्याने सांगितले.[१४] यांच्यासारखी भगवान बुद्धांनी अशी भूमिका कधीच घेतली नाही. बुद्ध हा साधासूधा मानव पूत्र असून तो शेवटपर्यंत साधा मनुष्यच राहिला व त्याने पद्दलित जनतेला आपल्या धर्माचे दरवाजे खूले केले. बुद्धानी जन्मत: अलौकिक असण्याचा आव आणला नाही, की अलौकिक चमत्कार करण्याची शक्ती आपल्या अंगी असल्याचे भासवून जनतेला केव्हाही पसरविले नाही. भगवान बुद्धाचा धर्म हा विचार व अनुभव यावर आधारलेला आहे.[१५] बुद्ध म्हणतो मी मुक्तिदाता नाही, मार्गदाता आहे. बुद्धानंतर जन्मास आलेले धर्म माणसाचे पाप माफ करण्याचा ठेका घेतात. मुर्ख जन्नतमध्ये पाठवितात. स्वर्गाचा किंवा जन्नतचा ठेका यांना दिलेला आहे अशा भ्रामक कल्पनाचे जंगलात माणसाला भटकट ठेवतात. पण बुद्धाने हा स्वर्ग किंवा जन्नत अस्तित्वात नाही असे सांगितले आहे.[१६]

भगवान बुद्धाने ज्ञान प्राप्त करून समाजाचा सखोल अभ्यास केला. समाजाला व माणसाला कशाची गरज आहे याचा विचार केला. भगवान बुद्धाने जो विचार जगासमोर मांडला त्याला मध्यम मार्ग म्हणतात.[१७] त्यावेळी बौद्ध धर्माची व्याख्या गौतम बुद्धाने शिष्यास सांगितली ती अशी 'बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय, लोकनुकंपाय, देवमनुस्सानं आदिकल्याणं, मध्यकल्याणं, अंतिकल्याणम' बौद्ध धर्म हा बहुजन लोकांच्या हिताकरीता, सुखाकरीता त्यांच्यावर प्रेम करण्याकरीता आहे. ज्याप्रमाणे ऊस हा मुळातही गोड असतो, मध्येही गोड असतो व शेंड्यासही गोड असतो, त्याचप्रमाणे बौद्ध धर्म सुरूवातीलाही कल्याणकारक आहे, मध्येही कल्याणकारक आहे व शेवटीही कल्याणकारक आहे. या धर्माचा आदी, मध्य, अंत सर्व गोड, हितकारक व कल्याणकारी असे आहेत.[१८] बुद्धाने आपले विचार जगावर कधीच लादले नाहीत किंवा कोणावर कधीच सक्ती केलेली नाही. बुद्ध म्हणतो माझे विचार

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आधी अनुभवा नंतर स्वीकारा.[१९] 'एहि पास्किको' म्हणजे या आणि पहा येथे अंधश्रद्धेला मुळीच वाव नाही तसेच धम्म हा 'ओपनायिको' म्हणजे प्रगतिशील आहे.[२०] अशी दुसऱ्या कोणत्याही धर्मात मनोविकासासाठी इतकी सखोल योजना आखलेली नाही.[२१] डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, बौद्ध धर्म सोडून जगाच्या पाठीवर कोणताही धर्म घ्या. प्रत्येक धर्मानुयायी व त्याचे प्रमाण ग्रंथ तो धर्म ईश्वराने सांगितला आहे असेच प्रतिपादन करतात.[२२]

तथागत गौतम बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर इ.स. पूर्व २३० मध्ये सम्राट अशोकांच्या राज्यकाळात बौद्ध धम्माला पुन्हा एकदा राजाश्रय लाभला. सम्राट अशोकाने संपूर्ण मानव जातीला न्याय, समता आणि बंधुत्वाचे अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याकरीता भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगामध्ये बौद्ध धम्माचा प्रचार आणि प्रसार केला.[२३] सम्राट अशोकाच्या प्रयत्नाने जीझसचा जन्म झालेल्या ठिकाणी इसराईल येथील बेथेलहेम येथे बौद्ध धम्म पोहचला होता. नार्वे स्वीडनमध्ये स्तुपांचे अवशेष सापडलेत. युरोपमधील पुष्कळशा देशात उत्खननांमध्ये मूर्त्या सापडतात. अमेरिकेचा शोध कोलंबसने १५ व्या शतकात लावण्याच्या पुष्कळ आधीपासूनच ४ थ्या शतकातच चीनचे सुमारे ४०० भिक्खू फुशांगमध्ये राहत होते. फुशांग हे शहर अमेरिकेच्या कॅलिफोर्निया शहराजवळ आहे.[२४] त्या काळात बौद्ध धम्माच्या या मानवतावादी चळवळीला अगदी बहर आला होता. बुद्धाने हिंदूस्थानावरच नव्हे तर सर्व जगावर उपकार करून ठेवले आहेत. बौद्ध धर्माने ब्रह्मदेश, चीन, जपान, तिबेट, सयाम वगैरे देशांना नीतीचा मार्ग दाखविला.[२५] पण दुसरीकडे इथली सनातनी ब्राह्मणी धर्मव्यवस्था मात्र अशोकाच्या राजसत्तेवर चिडून गेली होती. कारण तथागत गौतम बुद्धाच्या यज्ञविरोधी, ईश्वराविरोधी, प्राणीहत्या विरोधी, आत्माविरोधी, कर्मकांडविरोधी तत्वज्ञानाला सम्राट अशोकांनी राजाज्ञेचे स्वरुप दिले. त्यामुळे ब्राह्मणी धर्माला घरघर लागल्यामुळे आपला धर्म वाचविण्याकरिता त्यांचा तडफडाट सुरू होता, पण सम्राट अशोकांच्या धम्मशासनापुढे त्यांचे काहीच चालत नव्हते.[२६] सम्राट अशोकाचे आदर्श इतके श्रेष्ठ होते की, ब्राह्मणांच कट कारस्थान सफल झाले नाही. सम्राट अशोकानंतर महेन्द्र कुणाल, जलौक दशरथ, संप्रती, शालिशुक, देववर्म, शधन्वन आणि शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ या महान पराक्रमी व आदर्शवान अशोकाच्या वारसदारांनी हे साम्राज्य यशस्वीरित्या सांभाळले.[२७]

मौर्य वंश जो ब्राह्मणांनी या आशेने स्थापित केला होता की, ब्राह्मण धर्माला त्याच्या समृद्धीसाठी पूर्ण संधी मिळेल, त्यात ते निराश झाले, म्हणून ते प्रसिद्ध राजघराणे ज्याने भारताला प्राचीन जगतात महान राष्ट्र बनविले. ते लवकरच पुष्यामित्राने कपटीपणाने शेवटच्या मौर्य सम्राटाचा खून करून बळकावले. अशाप्रकारे ब्राह्मणांनी पुन्हा त्यांचा विशेषाधिकार गाजविला.[२८] या कटाचा मुख्य सुत्रधार योगगुरु पतंजलीने पुष्यमित्राला प्रोत्साहन देऊन त्याच्याकडून हे विश्वासघातकी पातक घडवून आणले. प्राचीन भारताच्या इतिहासात घडलेली ही एक षडयंत्रकारी घटना होय.[२९]

महर्षि पतंजलीच्या नेतृत्वाखाली पुष्यमित्र शुंगाला सत्तेच्या गादीवर बसवून ज्या प्रतिक्रांतीला सुरुवात झाली तिने सर्वप्रथम 'मनुस्मृती' ची रचना करून समाजरचनेची नव्याने प्रतिष्ठापना केली. ब्राह्मणत्वाचा गुणकर्माशी काहीही संबंध नसून तो केवळ ब्राह्मण कुळात जन्माला आल्याबरोबर संपत्ती प्रतिष्ठेचा उत्तराधिकारी बनतो, अशी 'मनुस्मृती'त व्यवस्था करून ठेवली.[३०] व येथूनच अस्पृश्यतेची बीजे पेरल्या गेली.

मौर्य सम्राटानी बौद्ध धम्माचा राजधर्म म्हणून मान्यता दिली. त्यामुळे तलवारी ऐवजी प्रेम, करुणा, मैत्री आणि अहिंसेच्या बळावर ते प्रजेच्या हृदयसिंहासनावर शासन करीत होते. त्याचवेळी मौर्य साम्राज्यात राज्य किंवा राष्ट्राची कल्पना मूळ धरू लागली आणि ही संकल्पना जर रुजली असती तर भविष्यात जे राष्ट्र उदयास आली असते. ते बौद्ध राष्ट्र म्हणूनच उदयास आले असते. नेमके हेच इथल्या ब्राह्मणी धर्मव्यवस्थेला नको होते.[३१] म्हणून बौद्ध राजवटीचा निःपात करण्यासाठी ब्राह्मण संचालकांनी वरील रक्तरंजीत क्रांती घडवून आणली. अशाप्रकारे चंद्रगुप्त मौर्यापासून ते सम्राट अशोक मौर्य, सम्राट अशोक मौर्य ते महेन्द्र मौर्य आणि महेन्द्र मौर्य ते बृहदरथ मौर्य

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

(बळीराजा) पर्यंत म्हणजे इ.स. पूर्व ३३० ते इ.स. पूर्व १८५ पर्यंत म्हणजेच जवळ जवळ १४५ वर्षापर्यंत जे सार्वभौम बौद्ध साम्राज्य होते त्या बौद्ध मौर्याच्या, बौद्ध साम्राज्याचा ब्राह्मण प्रणेता मनुद्वारा अंत झाला.[३२]

पुष्यमित्राने वैदिक धर्माला आश्रय दिला. वैदिक धर्मालाच ब्राह्मणधर्म किंवा वर्णाश्रमधर्म म्हणत. नंतरच्या काळात हिंदूधर्म असे नाव पडले. त्याच्या आश्रयामुळेच वैदिक हिंदुधर्माचे पुनरूस्थान झाले.[३३] त्यांनी साम, दाम, दंड, भेद या कुटनीतीचा वापर करून बौद्ध अनुयायांच्या सामूहिक कत्तली केल्या. शांती आणि संदाचाराची शिकवण देणाऱ्या बौद्ध–भिक्खूंचे अत्यंत अमानवीय पद्धतीने खून केलेत.[३४] एकेक बुद्ध भिक्खू पकडून मारण्याचा सपाटा चालविला होता. विश्वातून या धम्माचे उच्चाटन व्हावे या विचाराने त्याने बुद्ध भिक्खू मारणाऱ्यास सुवर्ण मुद्रा बक्षिसी म्हणून वाटल्या. बौद्ध विहार व मठ नष्ट केले. तरी विश्वांच्या पाठीवर त्यातील चेतनत्व देणारी सत्वशील समतावादी धारणा जिवंत असल्यामुळे न्यायप्रिय बुद्ध धम्म टिकून राहिला.

पुष्यमित्राने बृहद्रथाचा केलेला खून ही इतिहासकारांना अगदी साधी बाब वाटली, परंतु या देशाचा इतिहास नव्याने रचणारे इतिहास संशोधक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या घटनेला नवीन आयाम दिला. ते म्हणतात की, "बौद्धाच्या क्रांतीला दडपणारी ती प्रतिक्रांती होती. ती युगांतरकारी घटना होती. ती राज्यक्रांती फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीपेक्षा मोठी नसली तरी तिच्या बरोबरीची होती. या क्रांतीने रक्तरंजित मार्गाने आणि कपटाने सांस्कृतिक बदल घडवून आणला. समतेच्या जागी विषतेची पायाभरणी केली".[३५]

पुष्यमित्र शुंगाने इ.स. पूर्व १८५ ते इ.स. पूर्व १५९ पर्यंत २६ वर्षे ब्राह्मणवादी विचारधारेनुसार राज्यकारभार केला. त्यानंतर त्यांचा मुलगा 'अग्निमित्र शुंग' याने इ.स. पूर्व १५९ ते इ.स. पूर्व १४५ पर्यंत, अग्निमित्र शुंगानंतर त्याचा मुलगा 'वस्तुमित्र शुंग' ने इ.स. पूर्व १४५ ते इ.स. पूर्व १३३ पर्यंत. अशाप्रकारे शुंग वंशाच्या ब्राह्मण राजवटीने इ.स. पूर्व १८५ ते इ.स. पूर्व १३३ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ ५२ वर्षे मगध राज्यावर ब्राह्मणवादी विचारधारेनुसार राज्यकारभार करून मगध राज्यातील बौद्ध संस्कृती पूर्ण नष्ट केली.[३६] याच काळात पुष्यमित्र शुंगाद्वारा मगधमध्ये केलेल्या रक्तरंजीत क्रांतीला शह देण्याकरीता ग्रीक राजा मिएँडर उर्फ मिलींद आणि बौद्ध भिक्खू नागसेन यांनी शुंगाची सत्ता समाप्त करण्यासाठी बौद्ध राज्यांच्या राजांची आघाडी निर्माण केली. व राजा मिलींदने मगध राज्यात रक्तरंजीत क्रांती करण्याच्या आणि मगधचे बौद्ध राज्याला उद्ध्वस्त करण्यामध्ये ज्या ज्या राज्यांच्या ब्राह्मण मनुवादी सहकार्य दिले होते त्या सर्वांवर हल्ला चढविला. त्यानंतर मगधवर आक्रमण केले. व वसुमित्र शुंग या शेवटच्या ब्राह्मण राजाचा पराभव करून मिलींदने मगध मध्ये इ.स. पूर्व १३३ मध्ये 'कनवल' नामक बौद्ध घराण्याची स्थापना केली.[३७] व बौद्ध संस्कृतीचे संवर्धन केले. बौद्ध राजा मिलिंदनंतर ७६ वर्षाच्या कालावधीत चार ग्रीक बौद्ध राजे होऊन गेले.

त्यानंतर इ.स. ७८–१०१ मध्ये कुशाण सम्राट कनिष्क यांनी बौद्ध धम्मासंबंधी अतिशय महत्वपूर्ण कार्य केले.[३८] त्याचे साम्राज्य चिनपासून भूमध्य सागरापर्यंत होते.[३९] कनिष्काने बौध भिक्षूसाठी अनेक स्तूप आणि विहार बांधले. चिनी प्रवाशांच्या मते कनिष्काने पुरुषपुरु येथे स्तूप बांधून येथे बुद्ध प्रतिमेची प्रतिष्ठापना केली.[४०] हा स्तूप चारशे फुट उंचीचा भव्य स्तूप बांधला होता. फाहियानने आतापर्यंत पाहिलेल्या स्तुपात कोणताच स्तूप कनिष्काने बांधलेल्या स्तुपाची भव्यतेत बरोबरी करू शकत नव्हता. सर्व जम्बुदीपात हा स्तूप भव्य आणि सुंदर आहे असे फाहियानने नमूद केले आहे.[४१] कनिष्क हा बौद्ध धर्माचा थोर प्रचारक होता. त्याने इतिहासातील महत्व, त्याने मिळविलेल्या विजयांपेक्षा बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी त्याने जे महान कार्य केले त्यावर अवलंबून आहे.[४२] त्याच्या काळात चतुर्थ बौद्धधर्म परिषद काश्मीरमध्ये श्रीनगरजवळ कुंडलवनात आयोजित केलेली गेली.[४३] व याच परिषदेत 'महायान' या नवीन धर्म पंथाचा उदय झाला. हा धर्म जगभर पसरला व अत्यंत लोकप्रिय झाला. महायान पंथीय

ISBN: 978-93-84021-75-7

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

बौद्ध धर्माचा जगभर प्रसार करण्यात कनिष्काचा फार मोठा वाटा आहे.[४४] त्याने सर्व जगात बुद्ध मूर्ती पोहचत केल्या आहे. हाच बुद्धमूर्तीचा निर्माता आहे.[४५]

सम्राट कनिष्काबद्दल ह्यू-एन-त्संग म्हणतो, 'तथागताच्या महापरिनिर्वाणा नंतर चारशे वर्षांनी कनिष्क गांधार देशाचा राजा झाला. त्याचे साम्राज्य खूप दूरवर पसरले होते. राज्यकारभारातून त्याला जेव्हा जेव्हा वेळ मिळत असे तेव्हा तेव्हा तो धम्मग्रंथाचा अभ्यास करीत असे. दररोज तो विद्वान भिक्खूंना आपल्या राजवाड्यात बोलावून त्यांना धम्माचे तत्वज्ञान शिकविण्यास सांगत असे.[४६] कुशाण साम्राज्याचा शेवट इ.स. २३० मध्ये झाला.

कुशाणानंतर गुप्त सत्तेवर आले. इ.स. ३०० च्या आसपासचा कालखंड हा गुप्तवंशाच्या कारकिर्दीचा आहे. गुप्त हे ब्राह्मण असून ते वैदिक धर्माचे कडवे अनुयायी होते. त्यामुळे त्या काळात बौद्ध धम्माची मोठ्या प्रमाणात पिछेहाट होऊन वैदिक ब्राह्मणी धर्माचा प्रभाव वाढला.[४७] गुप्त काळातील बौद्ध तत्वज्ञांनी, पंडितांनी संस्कृत भाषेचा स्वीकार करून मूर्तिपूजा व भक्तिमार्ग ह्यांचा अवलंब करून बौद्ध धर्म कसाबसा टिकून धरण्याचा प्रयत्न केला.[४८] स्कंदगुप्तापर्यंतचे गुप्तराजे ब्राह्मण धर्माचे होते. परंतु स्कंदगुप्तानंतरच्या तथागत गुप्त, बुधगुप्त, बलादित्य गुप्त यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारल्याने बौद्ध धर्मातील अहिंसातत्वामुळे परकीय आक्रमकांना, विशेषतः हुणांना तोंड देण्यास गुप्तराजे असमर्थ ठरले.[४९] हुण लोकांच्या अगोदर शक आणि यूचि लोक हिंदूस्थानात आले. शकांनी एतद्देशीयांशी लढाया केल्या आणि शेवटी हिंदूधर्माच्या विश्वव्यापक स्वरुपाने आणि दिव्य प्रभावाने दिपून जाऊन त्यांनी हिंदू धर्माचा स्वीकार केला आणि ते अल्पकाळातच हिंदूमय झाले. हुण लोकांची अशीच अवस्था झाली. राजपुतान्यात स्थायिक झाल्यानंतर त्यांनी हिंदूधर्म स्वीकारला व अगदी थोड्या काळात ते हिंदूमय झाले. ज्या जमातीच्या किंवा कुळाच्या लोकांनी राज्ये स्थापन केली त्या लोकांना ब्राह्मणांनी हिंदूधर्मात सहजासहजी घेतले व त्यांना क्षत्रिय किंवा राजपूत हे नाव दिले.[५०]

तथागत गौतम बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर प्राचीन भारतातील महान बौद्ध सम्राट हर्षवर्धन होय. सम्राट हर्षवर्धनचा कार्यकाळ इ.स. ६०६ ते ६४७ होय. त्याने अशोकासारखे आदर्श राजपद निर्माण केले होते. 'सम्राट हर्षवर्धनाने बुद्ध धम्माच्या सर्व पवित्र ठिकाणी संघाराम बांधले.[५१] तो दर पाच वर्षांनी प्रयागास एक मोठा मोक्ष नावाचा दरबार भरवीत असे व आपल्या खजिन्यातील सर्वस्व दान करून स्वतः भिक्षूची वस्त्रे धारण करी. राजा बौद्ध श्रमणांना इतका मान देतो हे या पाखंडी ब्राह्मणांना आवडले नाही. कट रचून श्रीहर्षाचा खून करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु हर्षवर्धन त्यातून बचावला. या कटात पाचशे विद्वान ब्राह्मण होते.[५२] त्या घटनेच्या कारस्थानाच्या परिणाम स्वरुप पाचशे ब्राह्मणांना साम्राज्यातून बाहेर हाकलण्यात आले.[५३]

दरवर्षी तो आपल्या साम्राज्यातील भिक्खूंची एक सभा बोलावीत असे आणि चर्चासत्र सुरू असताना तीन आठवड्यापर्यंत त्यांना चार प्रकारचे दान करीत असे. चर्चेमध्ये भाग घेणाऱ्या भिक्खूंत जर एखादा खरोखरच विद्वान भिक्खू असला आणि तो विनयाप्रमाणे आचरणात आणि तत्वशुद्ध विचारात इतरापेक्षा विशेष तेजस्वी असला तर सम्राट स्वतः त्याला आपल्या सिंहासनावर बसवीत असे आणि त्यांच्याकडून धम्मदान घेत असे.[५४] हर्षवर्धनने धार्मिक वादविवादासाठी कनौज येथे एक सर्व धर्मपरिषद बोलाविली. या परिषदेला चिनी प्रवासी ह्यूएनत्संग हजर होता. ह्यूएनत्संग एक बौद्ध विद्वान होता. 'हिम्मत असेल तर ह्यूएनत्संगशी वादविवाद करून त्याची बौद्ध मते कुणीही खोडून काढावीत आणि त्यास हरवावे' असे हर्षवर्धनाने आव्हान दिले, पण ह्यूएनत्संगला विरोध करण्यास पुढे कुणीही आला नाही. हर्षवर्धनाने अनेक प्रकारे बौद्ध धर्माला उत्तेजन देणे सुरू केले. बौद्धविहार, चैत्य व स्तूप बांधले. अहिंसेला महत्व देऊन बौद्धमताचा धुमधडाक्याने प्रचार सुरू केला. म्हणून त्याला 'दुसरा अशोक' असेही म्हणतात.[५५] प्राचीन भारताचा शेवटचा बौद्ध सम्राट म्हणून हर्षवर्धनाचा उल्लेख करता येईल.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ब्राह्मणांनी बौद्ध संस्कृती नष्ट करण्यासाठी राजपूतांना हाताशी धरले आणि जेथे जेथे राजपूत शासक बनले तेथे तेथे बौद्ध आज्ञापत्र फाडण्यात आले आणि हिंदूची मंदिरे उभारली.[५६] प्रबोधनकार ठाकरे लिहितात की, दुसऱ्या तिसऱ्या शतकापर्यंत हिंदुजगात व हिंदूस्थानात देवळे घुसलेली नव्हती. इ.स. ७–८ च्या शतकात भिक्षूकशाहीचे उद्धारक आद्य शंकराचार्य यांचा अवतार झाला. त्यांनी राजपूतांच्या पाठबळाने बौद्धांच्या भयंकर कत्तली करविल्या. ठिकठिकाणाच्या बौद्ध विहारातल्या पवित्र वस्तूंचा आणि बौद्ध मूर्तीचा उच्छेद केला. आणि तेथे शंकराच्या पिंड्या आपल्या कित्येक ठिकाणी तर बुद्धाचे मूर्तीनाच थोडा बहुत फरक करून शंकराचे मूर्तीचा बाप्तिस्मा दिला. उरल्या सुरल्या बौद्धाना देशोधडीला लावले. अशारितीने हिंदुस्थानात हिंदू समाजात अगदी पहिल्यानेच आद्य शंकराचार्यांनी अस्पृश्यता निर्माण केली.[५७] दहाव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत बौद्ध धर्म खऱ्या अर्थने भारतातून बाहेर हाकलला गेला. पुढे बौद्ध संस्कृती नष्टठ करण्याचे काम राजपूतानंतर आरूढ झालेल्या मुस्लिम शासकाने पूर्ण केले.[५८] त्यांनी बऱ्याच भिक्खूंची कत्तल केली. काही उरलेल्या भिक्खूंनी देशांतर केले. त्यामुळे बौद्ध अनुयायांना आपण कोणाचे अनुसरण करावे ते कळेनासे झाले. बौद्ध अनुयायी अंध:कारात चाचपडत होते. बौद्ध अनुयायांना मार्गदर्शक उरले नसल्यामुळे पुढे बरेच बौद्ध हिंदू धर्मात विलीन झाले.[५९] तसेच ज्या प्राचीन बौद्ध विद्यापीठाची देश–विदेशात ख्याती होती. त्याकाळी भारत हा शिक्षण, ज्ञान आणि विज्ञानाचे केंद्र बनला होता. त्या तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशीला, वल्लभी, उदन्तपुरी, जगद्दल या जगप्रसिद्ध भारतातील बौद्ध विद्यापीठानी स्वत:च्या कर्तुत्वाचा इतिहास निर्माण केला होता. तो या मुस्लिम आक्रमकांनी नष्ट केला. व तलवारीच्या बळावर मुस्लिम धर्माचा प्रसार केला. अशारीतीने भारतातून बौद्ध धर्म लुप्त झाला.

निष्कर्ष :

मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे भारतातून बौद्ध धम्म नष्ट झाला असला तरी भारताबाहेरील अनेक देशात बौद्ध धम्म टिकून होता.

सम्राट अशोक, सम्राट कनिष्क, सम्राट हर्षवर्धन, सम्राट मिलिंद अशा बौद्ध सम्राटांनी बुद्ध तत्वज्ञानावर आधारीत जी समाज आणि राज्यव्यवस्था निर्माण केली, ती उच्चकोटीची होती. इथल्या उच्चवर्णीयांनी बौद्ध धम्माचे उच्चाटन केले नसते तर आजही भारत देशाचे स्थान जगात सर्वोच्च दिसू शकले असते.

भारतातून संपूर्णपणे हद्दपार झालेला असा भारत निर्मिती प्राचीन काळात लाभलेल्या समृद्धावस्थेतील बौद्ध धम्म आदरणीय भिक्खू महास्थवीर चंद्रमणी यांच्या हस्ते नागपूर येथे १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारून या धम्माचे पुनरूज्जीवन केले.

आज जागतिक परिस्थिती बघितली तर, जगामध्ये दहशतवादाने व भारतामध्ये जातीयवादाने रूप धारण केले आहे. भोगवाद वाढलेला आहे. अशा या भोगवादातून बौद्ध धम्मच माणसाला योग्य दिशा देऊ शकतो.

संदर्भसूची :

१) गायकवाड डॉ. महेन्द्र, 'मा. कांशीराम यांचे धम्मकार्य',नेहा प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. ३ अक्टूबर २०१४,पृ. १

२) जाधव आर.डी., 'बौद्ध धर्माचे भारतीय संस्कृतीला योगदान', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. नोव्हेंबर २०१२, पृ. ८

३) दैनिक सम्राट, गुरुवार दिनांक ६ डिसेंबर २००७, पृ. १३

४) प्रा.डी.एन. झा,'प्राचीन भारत ऐतिहासिक रुपरेषा',अनुवाद मा.कृ. पारधी, के.सागर पब्लीकेशन, पुणे, पृ. ७१

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

५) प्रा.डी.एन. झा,'प्राचीन भारत ऐतिहासिक रुपरेषा', अनुवाद मा.कृ. पारधी, के. सागर पब्लीकेशन, पुणे, पृ. ७३

६) प्रा.डी.एन. झा,'प्राचीन भारत ऐतिहासिक रुपरेषा', अनुवाद मा.कृ. पारधी, के. सागर पब्लीकेशन, पुणे, पृ. ७१

७) डॉ. नरेन्द्र जाधव, 'प्रज्ञासूर्य डॉ. आंबेडकर', पृ. ६९६

८) दैनिक सम्राट, गुरुवार दिनांक ६ डिसेंबर २००७, महापरिनिर्वाण दिन विशेषांक २००७, पृ. १३

९) सुरवाडे दिलीप (संपा.), 'धर्मांतरच का?', लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १४ एप्रिल २००८, पृ. मनोगतातून

१०) डॉ. परम आनंद, 'बौद्ध व्यक्तिची परिभाषा', प्रकाशक प्रदीप गायकवाड, समता प्रकाशन, दीक्षाभूमी संदेश, लष्करीबाग, नागपूर, स.आ. ११ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ३०

११) डॉ. परम आनंद, 'बौद्ध व्यक्तिची परिभाषा', प्रकाशक प्रदीप गायकवाड, समता प्रकाशन, दीक्षाभूमी संदेश, लष्करीबाग, नागपूर, स.आ. ११ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ३०

१२) आवळे दीक्षित, 'नागवंशीय—आंबेडकरी चळवळीत महाराचे योगदान', पृ. ४०

१३) आवळे दीक्षित, 'नागवंशीय—आंबेडकरी चळवळीत महाराचे योगदान', पृ. ४०

१४) तागडे श्याम, 'बोधिसत्व आंबेडकरांचे बुद्ध धम्म मिशन', प्रज्ञा मैत्री प्रतिष्ठान, नागपूर, पुनर्मुद्रण आ. २०१५, पृ. १३, १४

१५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'जगाला बौद्ध धर्माशिवाय तरणोपाय नाही', संपादक चं.पु. इलमे गुरुजी, नेहा प्रकाशन, नागपूर, आ. २१ ऑक्टोबर २०१७, पृ. ५, ६

१६) गुरु गोपाळ चक्रनारायण, 'बौद्धमंय जगत का संदेश', पृ. २७

१७) गुरु गोपाळ चक्रनारायण, 'बौद्धमय जगत का संदेश', पृ. ४४

१८) डॉ. प्रकाश खरात (संपा.), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे', खण्ड—१, पृ. ५८

१९) गुरु गोपाळ चक्रनारायण, 'बौद्धमय जगत का संदेश', पृ. ५२

२०) मोरे मा.श., 'महाराष्ट्रातील बुद्धधम्माचा इतिहास', पृ. ७०

२१) डहाट डॉ. धनराज, पृ. २२०

२२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'लेखन आणि भाषणे', खण्ड—१८, भाग ३, प्रकाशक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र—साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, प्र.आ. १५ ऑक्टोबर २००२, पृ. ४३९

२३) बाभळे बाबाराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळीचा दृष्टिकोण', समता सगर प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १४ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ३

२४) डॉ. परम आनंद, 'भारत लेणी संवर्धन समिती', बौद्ध व्यक्तिची परिभाषा, पृ. ३०

२५) मनोहर पाटील, 'फुले—आंबेडकरी चळवळीचे क्रांतीशास्त्र', पृ. २४६

२६) बाभळे बाबाराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळीचा दृष्टिकोण', समता सगर प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १४ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ३

२७) बाभळे बाबाराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळीचा दृष्टिकोण', समता सगर प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १४ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ३

२८) स्वामी धर्मतीर्थ, अनुवादक शशिकांत हुमणे, 'हिंदू साम्राज्यवादाचा इतिहास', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. मे २०१२, पृ. ८६

ISBN: 978-93-84021-75-7

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

२९) बाभळे बाबाराव, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या चळवळीचा दृष्टिकोण', समता सगर प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १४ ऑक्टोबर २०१६, पृ. ४
३०) धनराज डहाट, पृ. ५५
३१) धनराज डहाट, पृ. ५
३२) मून, 'धम्मानुगामी कांशी/माया' पृ. २५
३३) मा.म. देशमुख, 'प्राचीन भारताचा इतिहास', पृ. १६०
३४) बाभळे बाबाराव, पृ. ६
३५) डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, 'अस्पृश्य मूळचे कोण?', प्रकाशक प्रदीप रोडगे, लष्करीबाग, नागपूर, द्वि. आ. २०१३–१४, पृ. १४७
३६) मून, 'धम्मानुगामी कांशी/माया', पृ. २६
३७) मून, 'धम्मानुगामी कांशी/माया', पृ. २७
३८) बाभळे बाबाराव, पृ. ६
३९) गुरु गोपाळ चक्रनारायण, पृ. ३४
४०) सपकाळ प्रभा, 'भारताचा इतिहास', पृ. २६२
४१) मोरे मा.श., 'बुद्ध धम्माचे संदेशवाहक' भाग–१, तीन चिनी प्रवासी, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, च.आ. ९ एप्रिल २००६, पृ. १५
४२) सपकाळ प्रभा, 'भारताचा इतिहास', पृ. २६८
४३) बाभळे बाबाराव, पृ. ६
४४) सपकाळ प्रभा, 'भारनाचा इतिहास', पृ. २६८
४५) गुरु गोपाळ चक्रनारायण, 'बौद्धमय जगत का संकेत', पृ. ३४
४६) मोरे भा.श., 'बुद्ध धम्माचे संदेशवाहक' भाग–१, तीन चिनी प्रवासी, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, च.आ. ९ एप्रिल २००६, पृ. ५०
४७) बाभळे बाबाराव, पृ. ६
४८) बाभळे बाबाराव, पृ. ६
४९) सपकाळ प्रभा, शब्बीर एस., मार्डीकर मदन, 'भारताचा इतिहास', एस. चांद अॅन्ड कंपनी लि. दिल्ली, प्र. आ. १९९४, पृ. २९५
५०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'शुद्रपूर्वी कोण होते?' प्रबुध्द भारत प्रकाशन, नागपुर–१७, २४ ऑक्टोबर २०१२, पृ. १९७
५१) मोरे मा.श., 'तीन चीनी प्रवासी', पृ. ६५, ६६
५२) आचार्य धर्मानंद कोसंबी, 'भारतीय संस्कृती आणि हिंसा', कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वि.आ. २४ जून २०१३, पृ. १४०, १४१
५३) (स्वामी धर्मतीर्थ, अनुवादक शशिकांत हुमणे, 'हिंदू साम्राज्यवादाचा इतिहास', पृ. ८९
५४) मोरे मा.श., पृ. ६६
५५) देशमुख मा.म., 'प्राचीन भारताचा इतिहास', पृ. २२६
५६) स्वामी धर्मतीर्थ, अनुवादक शशीकांत हुमने, 'हिंदू साम्राज्यवादाचा इतिहास', पृ. ८२

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

५७) प्रबोधनकार ठाकरे के.सी., 'देवळाचा धर्म आणि धर्माची देवळे', कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, दुसरे पुनर्मुद्रण १९ फेब्रुवारी २०१४, पृ. १२, १३

५८) स्वारी धर्मतीर्थ, अनुवादक शशीकांत हुमणे, 'हिंदू साम्राज्यवादाचा इतिहास', पृ. ८२

५९) मोरे मा.श., 'महाराष्ट्रातील बुद्धधम्माचा इतिहास', पृ. ११७

❋❋❋

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISBN: 978-93-84021-75-7

5.1

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
October-2019 Special Issue – 201(B)

Nature Resources Based Sustainable Development
With Special Reference to Tribal Community Rights

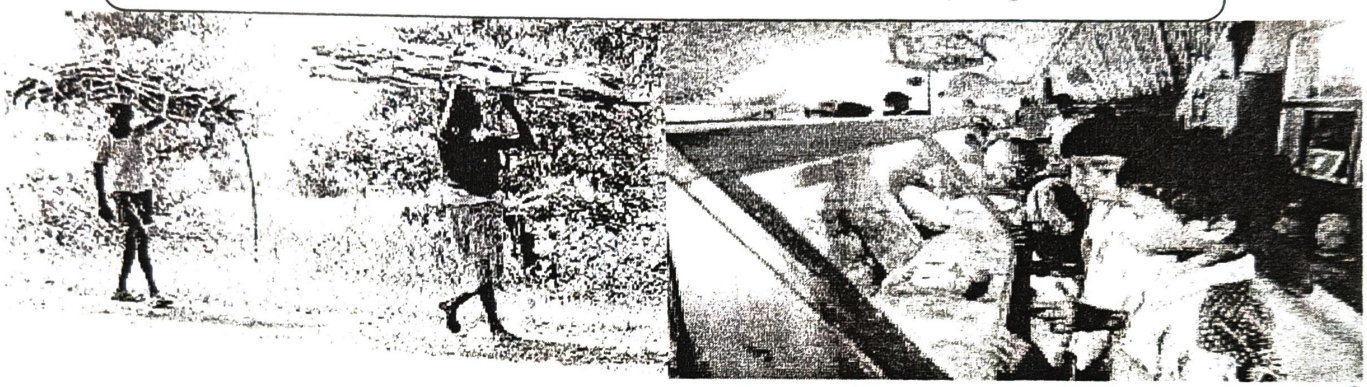

Guest Editor :
Dr. N. K. Phadke
Principal
Dr. S. D. Devsey Arts College & Commerce & Science College, Wada,
Dist. Palghar (M.S) India

Executive Editors -
Dr. Dilip Telang
Dr. Surendra Khandekar
Dr. Rajendra Mane
Mr. Anup Pansare

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2019 Special Issue – 201(B)

Nature Resources Based Sustainable Development
With Special Reference to Tribal Community Rights

Guest Editor :
Dr. N. K. Phadke
Principal
Dr. S. D. Devsey Arts College & Commerce & Science College,
Wada, Dist. Palghar (M.S) India

Executive Editors -
Dr. Dilip S. Telang
Dr. Surendra Khandekar
Dr. Rajendra S. Mane
Mr. Anup Pansare

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 201(B) : Nature Resources Based Sustainable Development With Special Reference to Tribal Community Rights
ISSN :
October-2019

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Bharat T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. [illegible], Nashikroad (English)
Dr. [illegible], Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. [illegible], Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, **Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

fficiating Principal
ahatma Jyotiba Fule
avidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
	मराठी विभाग		
1	पालघर जिल्ह्यातील आदिवासींच्या शाश्वत विकासातील आदिवासी सेवा मंडळाचे योगदान	डॉ.बळीराम चव्हाण	5
2	दळणवळणाच्या साधनात मागरी मार्गाचे महत्त्व	डॉ.एस.एल.म्हात्रे	16
3	वाढत्या शहरीकरणामुळे आदिवासी समाजावर होणाऱ्या दुष्परिणावर भाष्य करणारे नाटक : 'राणी माशी'	डॉ. संदिप बनसोडे व सुनील कांबळे	19
4	आदिवासी जमातीच्या हक्क आणि अधिकारासंदर्भात आंवेडकरी चळवळीची भूमिका	सुनिता सावरकर	23
5	आदिवासी समुदायाच्या शाश्वत विकासात कला, लोकसाहित्य, नृत्य, लोकगीते, पर्यटन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची भूमिका	प्रा. उद्धव खोमणे	27
6	आदिवासी समाज आणि शिक्षण	डॉ.व्ही.पी.फाळके	34
7	आदिवासी वर्गाच्या विकासाचे प्रयत्न	डॉ. वासुदेव डोंगरदिवे	38
8	तारपा वाद्याचे अस्तित्व : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. विनोद सोनवणे	43
9	समाज माध्यमांचा पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक भौगोलिक अभ्यास	श्री. विशाल सोनकांबळे व श्री. मुकेश कुलकर्णी	48
10	सहकारातून आदिवासी समुदायाचा शाश्वत विकास	सौ.योगिनी पाटील	54
11	आदिवासी जमातींच्या शाश्वत विकासात आदिवासी लोकसंस्कृतीची भूमिका	प्रा. कैलास कळकटे	58
12	आदिवासींच्या हक्कांच्या संदर्भात 'निसर्ग संसाधन आधारीत शाश्वत' आदिवासी धोरणे व त्यांची अंमलबजावणी	डॉ. रवींद्र घागस	62
13	महादेव कोळी जमातीच्या स्त्रियांची आर्थिक स्थिती – विशेष संदर्भ –देगलूर तालुका	स्वप्ना संगमवर	68
14	पर्यटक निघाले आदिवासींच्या भेटी करिता	डॉ. सौ. हेमलता मुकणे	73
15	कृषी पर्यटनातून आदिवासी लोकांचा चिरस्थायी विकास विशेष संदर्भ : पालघर जिल्हा	डॉ. जयवंत पाटील	79
16	आदिवासींच्या विकासात शासकीय योजनांचे योगदान	डॉ. ज्योती पोटे	83
17	महाराष्ट्रातील आदिवासींचे वैविध्यपूर्ण नृत्य प्रकार	डॉ. ज्योती रामोड	92
18	सेंद्रीय शेती काळाची गरज	श्री. कांतीलाल पाटील व डॉ. अनिल पाटील	96
19	आदिवासी स्त्री सक्षमीकरण : सामाजिक स्थिती	कविता लोखंडे व डॉ. विनायक शिंदे	101
20	आदिवासींच्या शाश्वत विकासामाठी कला, लोकसाहित्य, पर्यटन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका व सरकारचे धोरण	प्रा. किशोर चौरे	105
21	आदिवासी रामायण : एक लोककथा	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	110
22	नैसर्गिक शेतीतून आदिवासी समाजाच्या शाश्वत विकासाचा अभ्यास (संदर्भ : पालघर जिल्हा)	अंकिता वर्तक	115
23	आदिवासी वारली चित्रकलेचे महत्त्व	प्रा.बाळासाहेब चकोर	121
24	आदिवासींचे जीवन व विवाहसंस्था	डॉ.संजय बेंद्रे	124
25	आदिवासी (कोळी) बोली भाषेतील शब्द	डॉ.एस.एस.भैरगुंडे	127
26	आदिवासी कलांची वैश्विकता	डॉ.भीमराव वानोळे	133

Officiating Principal
Mahavidyalaya, Ballarpur

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 201(B) : Nature Resources Based Sustainable Development With Special Reference to Tribal Community Rights
ISSN :
October-2019

आदिवासींच्या शाश्वत विकासासाठी कला, लोकसाहित्य, पर्यटन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका व सरकारचे धोरण

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
chaurekishor12@gmail.com
Mob.No. 8421884760

प्रस्तावना :

भारत देशात विविध वंश, धर्म, संस्कृती, विविध जाती आणि बोलीभाषा बोलणारे लोक राहतात. सहा हजारापेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आपल्या देशात आहेत. त्याचप्रमाणे जवळजवळ ५५० आदिवासी जमाती आहेत.[१] जगातील सर्वच देशामध्ये आदिवासी जमातीचे लोक कमी–जास्त प्रमाणात राहतात. जगातील काही देशातील आदिवासींचा विकास जलद गतीने झाला. परंतु भारतातील आदिवासी मात्र त्यांच्या तुलनेत बरेच मागासले आहेत.[२]

स्वातंत्र्य आंदोलनात राजकीय स्वातंत्र्याकडे बहुतेक सर्व समाजसुधारकांचे लक्ष असल्याने भारतीय ग्रामीण समाजरचनेत सामाजिक विकासावर फारसे लक्ष केंद्रित झाले नाही.[३] मात्र आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून जवळ–जवळ ७१ वर्षे पूर्ण झालेले आहेत. तरीही आजपावतो ग्रामीण, दुर्गम भागातील आदिवासी समुदायाच्या जीवनामध्ये जो शाश्वत विकास घडून यायला पाहिजे होता तो झाल्याचे दिसून येत नाही. सरकारने आदिवासी समाजाची आवश्यकता व गरजा ओळखून तशी धोरणे आखूण आणि त्यांची अमलबजावणी केली तरच आदिवासींचा शाश्वत, चिरकाल विकास घडून येईल.

कला, लोकसाहित्य, पर्यटन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका :

चौदाव्या शतकापूर्वीचा गोंड आदिवासींचा इतिहास फारसा ज्ञात नाही. त्यावेळी 'गोंडवन' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मध्य भारतातल्या प्रदेशात आदिवासींची अनेक राज्य होती. या काळात गोंडवनात अनेक किल्ले बांधण्यात आले. गोंडराजाचे राजप्रासाद संपत्तीने भरलेले होते. शेती उत्पादनात या काळात बरीच वृद्धी झाली होती. गोंडराजाकडे संघटन कौशल्याचा अभाव होता. नागपूरकर भोसल्यांच्या आक्रमणापुढे गोंड साम्राज्य भुईसपाट झाले आणि गोंड७आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर घनदाट अरण्यात ढकलले गेले. बिंटिशांच्या विरोधातील १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात गोंड जमीनदारांनीही भाग घेतला होता. याच काळामध्ये गोंड आदिवासींच्या छोट्या–मोठ्या टोळ्या निर्माण झाल्या. चार महिने शेती तर उर्वरित जीवन वनौपजावर अवलंबून असे. व्यापारी, सावकार, जंगल अधिकारी, सनदी अधिकारी यांच्या व्यवहारातून पुढे आदिवासींच्या शोषणाचे चक्र वेगाने फिरू लागले. काही जणांनी आदिवासींच्या जमिनी बळकावल्या, त्यामुळे गरिबीला भरभक्कम विळखा त्यांच्याभोवती पडला.[४] म्हणजे एकेकाळी राज्य स्थापन करणारा हा समाज गरिबी, अज्ञात, अंधश्रद्धा यांच्या विळख्यात आज अडकून पडला आहे. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासींचा जंगलावरील हक्क पूर्णपणे नाकारला गेला. आदिवासींच्या वनजमिनी वनखात्याने हिरावून घेतल्या गेला.

देशाच्या विविध राज्यात आदिवासींची संख्या भरपूर आहे. आपण महाराष्ट्राचा विचार केला तर महाराष्ट्रातील एकूण जिल्ह्यांपैकी गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया या भागात सर्वात जास्त आदिवासी जनता

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

राहत आहेत. तेथील आदिवासींचे जीवनमान हे अतिशय हालांखीचे आणि दैनिय स्वरूपाचे असलेले आजही आढळते. तेथील आदिवासी हा समाजाच्या प्रवाहापासून दुरावलेला दिसतो आणि प्रशासकीय अधिकारी याचाच फायदा घेत त्यांना लुटत राहिले. त्यांच्यावर अन्याय करीत राहिले. त्याचबरोबर तेथील आदिवासी जननेचे जीवन तेंदू पत्ता आणि बांबू कटाईवर आधारीत आहे. त्याचा फायदा मोठे व्यापारी वर्ग आणि कंत्राटदारांना अधिक झाला, अशारितीने आदिवासींच्या अशिक्षिततेचा फायदा घेत त्यांना लुटत राहिले. स्वातंत्र्य प्राप्तीपूर्वी राज्याच्या दडपशाही आणि शोषणाला बळी पडलेला या भागातील आदिवासी स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरही पोलीस, पटवारी आणि वन अधिकाऱ्यांच्या दडपशाहीला बळी पडला आहे.[५] आदिवासींचा खरच शाश्वत विकास सरकारला घडवून आणायचा असेल तर आदिवासींच्या पुढील गोष्टीकडे लक्ष द्यावयास पाहिजे.

कला :

परंपरेने आदिवासी समाज दूर दऱ्या, खोऱ्यात राहून आपले जीवन जगत आहे. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासींच्या सर्वांगीन विकासाच्या दृष्टिने आदिवासी उपाययोजना लागू करण्यात आली. तेव्हापासून हा समाज प्रगत समाजाच्या जसा जवळ येत आहे. तसे त्यांची सांस्कृतिक मुल्ये लोप पावत चालली आहेत.[६] आदिवासींच्या समाज जीवनाची खास वैशिष्ट्ये आहेत. साधे आणि सरळ जीवन पद्धती, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, लोकव्यवहार या सर्वांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कलांमध्ये दिसून येते. आदिवासींची स्वत:ची भाषा असून, भाषांसोबतच आदिवासींनी अनेक कला पारंपारिक पद्धतीने जोपासल्या आहेत. नृत्यकला, वाद्य, गायन, हस्तकला सर्व त्यांच्या संस्कृतीचे अंग आहेत.[७] त्यांच्या कलांना उत्तेजन व संरक्षण देणे सरकारचे कर्तव्य आहे. त्यांच्या कला जागतिक स्तरावर पोहचविणे, त्यांच्या कलाकारांना प्रोत्साहन देणे, आर्थिक सहाय्य देणे, ज्यामुळे आदिवासींच्या कलांचे जतन होईल व आदिवासी संस्कृती टिकून राहिल.

लोकसाहित्य :

भाषिक व सांस्कृतिक मूल्य जोपासणारा समाज म्हणजे आदिवासी समाज आहे. आदिवासी साहित्य हे मुख्यप्रवाहातून वेगळे साहित्य आहे. आदिवासी बोली भाषेविषयी अनेक थोर विचारवंतांनी आपली मते नोंदवत गोंडी बोली भाषेचे प्राचीनत्व दाखविले आहे. गोंडी भाषा व साहित्याचे पुरस्कर्ते व्यंकटेश आत्राम यांनी 'गोंडी' ही केवळ भाषा नव्हे तर गोंडवन राज्याची राज्यभाषा आणि ऋग्वेद काळापूर्वीची 'युयवा' राष्ट्राची राष्ट्रभाषा असून तिला लिपी होती.[८] काहींच्या मते सिंधु संस्कृतीतील लोकांची लिपी चित्रलीपी ही गोंडलिपी होय.[९]

आदिवासींच्या समाज जीवनाची खास वैशिष्ट्ये आहेत. आदिवासींचे जीवन, संस्कृती व समस्यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यातून उमटते. आदिवासी साहित्य अलिखित स्वरूपाचे असून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तोंडी स्वरूपात हस्तांतरित केले जाते. ते मौखिक आहे. गोटूल अशा ठिकाणी साहित्याची देवाण–घेवाण व निर्मिती होतांना आढळते.[१०] जागतिकीकरणात आदिवासी बोली कालबाह्य होण्याच्या मार्गावर असून हे वास्तव कटूसत्य आहे. आदिवासी जमातीमधील जे काही साहित्यिक आहेत ते आजही आपल्या समाजाला चिकटून आहेत ते आपल्या लोकांपासून तुटले नाही. हे त्यांच्या साहित्यातून प्रतिबिंबीत होताना प्रकर्षाने जानवते.[११] अशा आदिवासी साहित्यांना सरकारने संरक्षण देऊन ते साहित्य प्रादेशिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहचविणे जेणे करून आदिवासी साहित्य आहे ते बाहेर येईल व नवीन आदिवासी साहित्यिकांना या माध्यमातून आपले मौखिक साहित्य पुस्तकी स्वरूपात आणणे सोपे जाईल. त्यामुळे आणखी नवनवीन आदिवासी साहित्यिक घडतील व त्या माध्यमातून आदिवासींची सामाजिक व आर्थिक उन्नती घडून येईल.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Phule
Mahavidyalaya, Ballarpur

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान :

आदिवासींचा शाश्वत विकास घडवून आणण्यात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची फार मोठी भूमिका करू शकते. कारण आज आधुनिक काळात विज्ञान व तंत्रज्ञानाने खूप प्रगती केलेली आहे. आजच्या विज्ञान युगाशी ह्या समाजाचा दृष्टिकोण सुसंगत नाही. आदिवासींचा विकास करण्यासाठी सरकारने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून त्यांचा कसा विकास साधता येईल याकडे लक्ष दिले तर खरोखरच आदिवासींच्या जीवनात विलक्षण प्रगती घडून येईल. माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे आज जग जवळ आलेले आहे. क्षणार्धातच जगातील माहिती संगणकाच्या किंवा मोबाईलच्या एका क्लिककर प्राप्त करता येते, परंतु आदिवासी विभागात आजही विजेची समस्या संगणक तर दुरच राहिले. म्हणून विज्ञान व तंत्रज्ञानाद्वारे आदिवासींची बुद्धी उमलण्यासाठी त्याला पूर्ण संधी उपलब्ध करून देणे व मेधावी आदिवासींच्या तरल बुद्धीला वाव देणे, अशाप्रकारे आदिवासी मुख्य प्रवाहात कसा येईल याकडे लक्ष दिले तर ते चिरकाल प्रयत्न ठरतील.

भारतीय समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक असूनही आदिवासी समाज हा ग्रामीण व शहरी समाजापासून अंतरलेला असून भारतीय समाजाने शेकडो वर्षे त्यांची दखल घेतली नाही. तसेच स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारनेही आदिवासींच्या विकासासाठी समृद्धीसाठी जे काही प्रयत्न केले असतील; पण ते प्रयत्न अपुरे आहेत. त्यां समाजापर्यंत सरकारच्या योजना पोहचत नाही. आदिवासींचे जे काही राजकारणी नेते असतील ते फक्त आदिवासी जमातीच्या भरोशावर आपली पोळी शेकून घेतात. आजही दुर्गम भागातील आदिवासी ज्या परिस्थितीत होता त्याच परिस्थितीत आहे.

आदिवासींचे स्वत:चे असे समृद्ध सांस्कृतिक जीवन आणि कलाजीवन शहरी आणि ग्रामीण संस्कृतीपासून वेगळे आहे म्हणून त्यांच्या संस्कृतीचे संरक्षण करणे सरकारचे कर्तव्य आहे. कारण ते या भरतभूमीचे मूळनिवासी आहेत. राजकारणी लोकांनी त्यांच्या अधिकाराचे हनन केलेले आहे. जर त्यांचा शाश्वत विकास घडून आणायचा असेल तर त्यांच्या कला, साहित्य, संस्कृतीचे रक्षण करून त्यांच्यात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रूजेल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

पर्यटन :

आदिवासी बहुलभाग हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीने विपूल आहे. तसेच हा भाग ऐतिहासिक व नैसर्गिक पर्यटनाच्या दृष्टिने सुद्धा अतिशय आकर्षित आहे. विदर्भाच्या संदर्भात बघितले तर अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट, चिखलदरा, गडचिरोली जिल्ह्यातील हेमलकसा, चंद्रपूर जिल्ह्यातील जिवती तालुक्यातील माणिकगड किल्ला असा देशातील आदिवासींचा विविध भाग ऐतिहासिक व नैसर्गिक दृष्टिने लोकांना आकर्षित करणारा आहे. सरकारने या प्रदेशाचा पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून विकास केला तर तेथील आदिवासींना काही प्रमाणात रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील व तेथील आदिवासींचा पर्यटनाच्या माध्यमातून त्यांचा शहरातील लोकांशी संपर्क आला तर आदिवासी दुर्गम भागातील जीवन व शहरातील जीवन यामध्ये फरक अनुभवून ते आपल्या जीवन शैलीत सुधारणा करतील व ते मुख्य प्रवाहात येतील. जेनेकरून त्यांची उन्नती होईल. शहरातील लोकांनाही पर्यटनाच्या माध्यमातून आदिवासी संस्कृतीचे जवळून दर्शन होईल. म्हणून सरकारने आदिवासी भागातील पर्यटनाकडे लक्ष देणे अत्यंत गरजेचे आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

सरकारचे धोरण :

आदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने अनेक धोरणे ठरविली आहेत. ज्याच्या माध्यमातून आदिवासींचा आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, कौटुंबिक, भावनिक विकास होईल यादृष्टिकोनातून प्रयत्न केले आहेत. मात्र त्याचा परिणाम पाहिजे तसा दिसत नाही.

केंद्र सरकारने सन २००२–२००३ मध्ये 'आदिवासी महिला सशक्तीकरण योजना' या नावने एक नवी योजना सुरू करण्यात आली. आदिवासींच्या मुलांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या दृष्टिने वतिगृहे व आश्रमशाळा १९९०–९१ मध्ये सुरू केलीत. आदिवासी युवकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यासाठी सन १९९२–९३ पासून आदिवासी युवकांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण सुरू करण्यात आले. २००५–०६ पासून अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना एम.फिल., पीएच.डी. अशा उच्च शिक्षणासाठी राजीव गांधी राष्ट्रीय फेलोशिप सुरू करण्यात आली. महाराष्ट्र सरकारने राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करून आदिवासी विभागातील लघुउद्योग व कुटीर उद्योगांना आर्थिक सहाय्य करणे, तसेच आदिवासींच्या कल्याणाकरीता ज्या स्वयंसेवी संस्था (NGO) आहे त्यांना सरकारकडून अर्थसहाय्य देणे.

अशाप्रकारे आदिवासींच्या शाश्वत विकासासाठी शासनाने विविध धोरणे आखली आहेत. ज्याच्या माध्यमातून आदिवासींचा आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, कौटुंबिक, भावनीक विकास व्हावा यादृष्टीने प्रयत्न केलेले दिसनात. मात्र त्याचा परिणाम पाहिजे तसा दिसत नाही. ज्या योजना आहेत त्या सर्व कागदोपत्रीच दिसतात.

समारोप :

आदिवासींच्या शाश्वत विकासात कला, शिक्षण, लोकसाहित्य, पर्यटन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची भूमिका व सरकारचे धोरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण आदिवासींच्या समस्या न सोडविल्यामुळे तेथे नक्षलवादी चळवळीला चालना मिळाली. म्हणून नक्षलवाद्यांना शह द्यायचा असेल तर आदिवासींचे जंगल, जमिनीशी निगडीत मुख्य प्रश्न सोडविले पाहिजे. गावकऱ्यांनी ठरविल्यानुसार विविध विकास योजनांची सरकारद्वारे अमलबजावणी झाली पाहिजे. त्यांचे दारिद्र्य दूर सारून रोजगार उपलब्ध करून दिला पाहिजे. त्यांना वाईट रूढी परंपरेच्या चक्रव्युहातून बाहेर काढले पाहिजे. आजही आदिवासी बहुल भागातील जीवन अत्यंत मागास, जीवघेणे व अतिकष्टाचे आहे. तिथे या भोळ्याभाबड्या जमातीच्या विकासाची किरणे अद्यापही पोहचली नाहीत. आर्थिक स्तर आमचा सुधारला. आदिवासी मात्र आहे तेथेच आहे. म्हणून तेथे सरकारने जातीने लक्ष दिले पाहिजे तर ह्या जमातीची उन्नती होईल.

संदर्भसूची :

१. मुख्य संपादक प्रा.डॉ. पद्मरेखा धनकर-वानखेडे, स्मरणिका 'अक्षरबोली' सरदार पटेल महाविद्यालय, मराठी विभाग द्वारा आयोजित विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र, पृ. ७९

२. Dr. P.R. Bhoyar Publish by, UGC sponsored One Day National Seminar, 'Naxal Movement Government Policy & Bureaucracy 7' Feb. 2013, Department of Sociology New Arts, Commerce & Science College, Wardha, P.N. 12

Officiating Principal
Mahatma Jotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

३. मुख्य संपादक डॉ. विनायक इरपाते, कुलसचिव, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली, विदर्भ मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे ६ वे राज्यस्तरीय अधिवेशन, विषय 'ग्रामीण आदिवासी क्षेत्रातील सामाजिक संशोधनाची आव्हाणे' दि. २२, २३ फेब्रुवारी २०१६, Publisher, Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, P.N. 1

४. डॉ. गोविंद गारे, नक्षलवादी आणि आदिवासी, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. ४

५. Dr. P.R. Bhoyar पूर्वोक्त, पृ. ५७

६. मुख्य संपादक प्रा.डॉ. पद मरेखा धनकर, पूर्वोक्त, पृ. ४९

७. किन्ना, पृ. ४३

८. किन्ना, पृ. १४

९. मेश्राम, गोकुळदास, 'आदिवासी सिंधुसस्कृतीचे वारसदार व त्यांचा धम्म', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. ५०

१०. मुख्य संपादक प्रा.डॉ. पद मरेखा धनकर, पूर्वोक्त, पृ. ९

११. किन्ना, पृ. ५९

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Journal of the Gujarat Research Society

UGC-CARE List Group: Group D

ISSN: 0374-8588 | Impact Factor 4.3

Is hereby awarding this publication certificate to

Prof. Kishor Sheshrao Chaure

In recognition of the publication of the paper entitled

1942 Ke Janaandolan Mai Chandrapur Jilhe Ki Bhumika

Published in JGRS Journal, Vol. 21, Issue 16, December 2019

Editorial Board
Journal of The Gujarat Research Society

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Journal of The Gujarat Research Society

ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

"1942 के जनआंदोलन में चंद्रपुर जिल्हे की भूमिका"

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर(महा.)–442701

Abstract :

सन 1918 में भारतीय राजनैतिक मंच पर महात्मा गांधी के प्रवेश के साथ स्वतंत्रता संग्राम का सारा इतिहास बदल गया। सत्य, अहिंसा और सत्याग्रह के जो प्रयोग उन्होने दक्षिण आफ्रिका में आजमाए थे। उनके आधार पर भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में समय समय पर 'सविनय अवज्ञा आंदोलन' के प्रयोगो और उनके प्रभावो की कहानी विश्व इतिहास में अपने ढंग की बेजोड है। यही से कॉंग्रेस द्वारा लड़ी जा रही लढ़ाई जन–जन कि भागीदारी लेकर जन विद्रोह में परिणत हो गई। अभी तक काँग्रेस में प्राथमिक विशिष्ट वर्ग के पढ़े–लिखे वह भी अंग्रेजी पढ़े–लिखे लोग ही अधिक थे। अब उसमे छोटे–बड़े, गरीब–अमीर, स्त्री पुरूष, छात्र–छात्राए, शिक्षित–अशिक्षित, मजदूर से लेकर अध्यापक, डॉक्टर, समाज सेवक त्यागी शामिल हो गये, इस राष्ट्रीय आन्दोलन के काल को 'गांधी युग' कहाँ जाता है। 5 अगस्त 1942 को बम्बई में अखिल भारतीय काँग्रेस अधिवेशन में 'भारत छोड़ो' प्रस्ताव पास किया गया और 'करो या मरो' की निती अपनायी। 7 अगस्त से 9 अगस्त तक गांधी समेत कॉंग्रेस कार्यकारणी के सभी सदस्य गिरफ्तार कर लिये गये। ब्रिटिश सरकारने काँग्रेस को अवैध संस्था घोषित कर लिया। नेताओं को जेल जाने से आंदोलन का संचालन प्राथमिक लोगो के हाथ में गया। ये स्वयंभू नेता थे। और अपने ढंग से विद्रोह और तोडफोड पर उतर आये थे। 1942 का सबसे ज्यादा प्रभाव विदर्भ के चंद्रपूर जिल्हे में पड़ा था। चंद्रपूर में प्रारंभ से गांधीवादी अनुयायी में शेठ खुशालचंद, जगदीशराव साळवे, निळकंठराव दिवाणजी, लक्ष्मणराव वासेकर, भगवतीप्रसाद मिश्र, माधवराव फडके, कृष्णराव जोगी, गुलाबचंदजी बढिया, रामचंद्रराव कथडे और व्ही.ए. पाटील प्रमुख थे। इन्होने गांधीजी के असहकार कार्यक्रम, सविनय अवज्ञा कार्यक्रम, वैयक्तिक सत्याग्रह में सहभाग लिया था। 1942 का तिव्र आंदोलन दबाने के लिये ब्रिटिश सरकार ने काँग्रेस के नेताओ को गिरफ्तार कर लिया था। उन्हे जबलपूर, चंद्रपूर, नागपूर जेल में डाल दिया गया। चंद्रपूर में हरदिन तिरंगा फहराने के लिये लोग जुलूस निकालते थे, ब्रिटिश सरकार जुर्माना, फाडती, विषेष अध्यादेश निकालती थी। हर दमनकारी उपाय कर लेती थी। चंद्रपूर के हर तहसिल में लोगो ने टेलीग्राम के तार काट लिये थे। सड़के खोदी गयी थी। रेल्वे पटरिया उखाडकर रेल्वे पुलो को बारूद से उड़ा दिया गया। तोडफोड के अलावा चंद्रपूर जिल्हे में बड़े पैमाने पर ग्रामीण, गृहणिओ और स्कुली छात्र–छात्राओ की भागीदारी देखी। फैक्ट्रीया, मिले, दप्तर, स्कुल, कॉलेज बंद कराये। खतरा मोल कर सरकारी इमारतों पर स्वतंत्रता का जयघोष करने वाला तिरंगा भी फहराया गया।

Keywords :

जनआंदोलन, दादासाहेब कन्नमवार, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, चिमूर क्रांती, अनुसयाबाई काळे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Journal of The Gujarat Research Society
ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

"1942 के जनआंदोलन में चंद्रपुर जिल्हे की भूमिका"

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर(महा.)–442701

Abstract :

सन 1918 में भारतीय राजनैतिक मंच पर महात्मा गांधी के प्रवेश के साथ स्वतंत्रता संग्राम का सारा इतिहास बदल गया। सत्य, अहिंसा और सत्याग्रह के जो प्रयोग उन्होने दक्षिण आफ्रिका में आजमाए थे। उनके आधार पर भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में समय समय पर 'सविनय अवज्ञा आंदोलन' के प्रयोगो और उनके प्रभावो की कहानी विश्व इतिहास में अपने ढंग की बेजोड है। यही से कॉंग्रेस द्वारा लड़ी जा रही लढ़ाई जन–जन कि भागीदारी लेकर जन विद्रोह में परिणत हो गई। अभी तक काँग्रेस में प्राथमिक विशिष्ट वर्ग के पढ़े–लिखे वह भी अंग्रेजी पढ़े–लिखे लोग ही अधिक थे। अब उसमे छोटे–बड़े, गरीब–अमीर, स्त्री पुरूष, छात्र–छात्राए, शिक्षित–अशिक्षित, मजदूर से लेकर अध्यापक, डॉक्टर, समाज सेवक त्यागी शामिल हो गये, इस राष्ट्रीय आन्दोलन के काल को 'गांधी युग' कहाँ जाता है। 5 अगस्त 1942 को बम्बई में अखिल भारतीय काँग्रेस अधिवेशन में 'भारत छोड़ो' प्रस्ताव पास किया गया और 'करो या मरो' की निती अपनायी। 7 अगस्त से 9 अगस्त तक गांधी समेत काँग्रेस कार्यकारणी के सभी सदस्य गिरफ्तार कर लिये गये। ब्रिटिश सरकारने काँग्रेस को अवैध संस्था घोषित कर लिया। नेताओं को जेल जाने से आंदोलन का संचालन प्राथमिक लोगो के हाथ में गया। ये स्वयंभू नेता थे। और अपने ढंग से विद्रोह और तोडफोड पर उतर आये थे। 1942 का सबसे ज्यादा प्रभाव विदर्भ के चंद्रपूर जिल्हे में पड़ा था। चंद्रपूर में प्रारंभ से गांधीवादी अनुयायी में शेठ खुशालचंद, जगदीशराव साळवे, निळकंठराव दिवाणजी, लक्ष्मणराव वासेकर, भगवतीप्रसाद मिश्र, माधवराव फडके, कृष्णराव जोगी, गुलाबचंदजी बढिया, रामचंद्रराव कथडे और व्ही.ए. पाटील प्रमुख थे। इन्होने गांधीजी के असहकार कार्यक्रम, सविनय अवज्ञा कार्यक्रम, वैयक्तिक सत्याग्रह में सहभाग लिया था। 1942 का तिव्र आंदोलन दबाने के लिये ब्रिटिश सरकार ने काँग्रेस के नेताओ को गिरफ्तार कर लिया था। उन्हे जबलपूर, चंद्रपूर, नागपूर जेल में डाल दिया गया। चंद्रपूर में हरदिन तिरंगा फहराने के लिये लोग जुलूस निकालते थे, ब्रिटिश सरकार जुर्माना, फाडती, विषेष अध्यादेश निकालती थी। हर दमनकारी उपाय कर लेती थी। चंद्रपूर के हर तहसिल में लोगो ने टेलीग्राम के तार काट लिये थे। सड़के खोदी गयी थी। रेल्वे पटरिया उखाडकर रेल्वे पुलो को बारूद से उड़ा दिया गया। तोडफोड के अलावा चंद्रपूर जिल्हे में बड़े पैमाने पर ग्रामीण, गृहणिओ और स्कुली छात्र–छात्राओ की भागीदारी देखी। फैक्ट्रीया, मिले, दप्तर, स्कुल, कॉलेज बंद कराये। खतरा मोल कर सरकारी इमारतों पर स्वतंत्रता का जयघोष करने वाला तिरंगा भी फहराया गया।

Keywords :

जनआंदोलन, दादासाहेब कन्नमवार, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, चिमूर क्रांती, अनुसयाबाई काळे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

प्रस्तावना :

आधुनिक भारत के इतिहास में भारतीय स्वाधीनता संग्राम एक अभूतपूर्व पर्व समझा जाता है। 1942 यह साल भारतीय इतिहास में महत्वपूर्ण रहा। किसी प्रकार के शस्त्र हाथ में लिये बिना गांधीजी के सत्य, अहिंसा के मार्ग पर लोगो ने चलकर प्रबल ब्रिटिश सत्ता का विरोध कर देश को आझादी प्राप्त करके दी। ब्रिटिश सत्ता के खिलाफ लढ़ना कोई साधारण बात नही थी। लेकीन भारत के लोगों ने यह करके दिखाया और पूरे विश्व के सामने अनोखा उदाहरण प्रस्तुत किया।

द्वितीय महायुद्ध के दौरान भारतीय लोगों का अंग्रेजो के प्रति द्वेश ना बढ़े इसलिये 29 मार्च 1942 में सर स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स भारत में अपनी योजना लेके आये। लेकिन भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस, मुस्लिम लिग और अन्य लोगों ने क्रिप्स मिशन को नकारा। युद्धकाल में ब्रिटिश राज्यकर्ताओंकी दडपशाही शुरू थी। महंगाई, बेकारी, आर्थिक संकट इन सबसे भारतीयोका जीवन असहाय्य हुआ था। द्वितीय विश्वयुद्ध में जपान की आगेकूच देखके गांधीजी को अनुमान हो गया था की। ब्रिटिश साम्राज्य अब भारत का संरक्षण नही कर सकते। तब ऐशी परिस्थिती में अंग्रेजो को भारत देश छोडके चले जाना चाहिऐ। यही उन्हके हित में है। ऐसे विचार गांधीजी अपने 'हरिजन' समाचार पत्र में लिखने लगे। भारत में, संपूर्ण देश में क्रांती के शिवाय राष्ट्रीय कॉंग्रेस को दुसरा पर्याय नही था। 8 अगस्त 1942 को राष्ट्रीय कॉंग्रेस के मुंबई अधिवेषन में इतिहास प्रसिद्ध 'भारत छोड़ो' का ठराव पारित हुआ। और उनके अनुसार संपूर्ण भारत देष में क्रांती कि शुरूवात हुई। इस क्रांती का सबसे ज्यादा प्रभाव विदर्भ के चंद्रपूर जिल्हे में पड़ा।

उद्देष :

(1) 1942 का आंदोलन का प्रचार व प्रसार यह दिखाना।

(2) 1942 में शहीद हुये लोगों के प्रति आदर रखना।

(3) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का 1942 के आंदोलन में योगदान समाज को बताना।

(4) 1942 में सामान्य जनता, बालक और महिलाओं का योगदान इसके बारे में बताना।

(5) चंद्रपूर जिल्हे की ऐतिहासिक धरोहर को प्रकाषित करना।

गृहितके :

(1) 1942 के आंदोलन में चंद्रपूर जिल्हे का योगदान। उसके बारे में ज्ञात करना।

(2) विदर्भ कि ऐतिहासिक, सांस्कृतिक विरासत को लोगों तक पहुंचे। उनके प्रति आदरभाव निर्माण करना।

(3) सर्वसामान्य लोगों का इतिहास बताकर इससे लोगों को प्रेरणा मिलती है।

(4) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के विविध आयाम लोगों को नये सिरेसे जानकारी देना इससे प्रेरणा मिलती है।

(5) अज्ञात चिमूर क्रांति को ज्ञात करके राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रवाद जागृत होता है।

1942 का जनआंदोलन :

बार–बार आंदोलन से भारतीय लोगों का मन अब क्रांती के लिए अच्छी तरह प्रशिक्षित हो चुका था। 'क्रिप्स मिशन' की विफलता से उत्पन्न निराषा ने लोगो को अब पहले से अधिक कुरबानिया देने के लिए तैयार कर लिया था। भारतीय

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

नेता अब सीधे–सीधे अंग्रेजो को 'भारत छोड़ दो' कहने के लिए तत्पर दिखाई दिये। टालमटोल की निति को अब और सहन नही किया जा सकता था।

चंद्रपूर जिल्हे में 1942 का जनआंदोलन और भी प्रखर श्री. दादासाहेब कन्नमवार ने किया। लोगों का सहकार्य उन्हे मिला। उनके क्रांतिकार्य के लिए जेल भी हुयी थी।

चंद्रपूर जिल्हे में सारे भारतभर प्रसिद्ध हुयी चिमूर क्रांती थी। चंद्रपूर जिल्हे में महात्मा गांधी के अनुयायी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इनके भजन प्रसिद्ध थे। उनके भजन से चिमूर के लोगों के मन राष्ट्रभावना जगायी गयी।

"झाड झडूले शस्त्र बनेंगे
भक्त बनेगी सेना
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे
नाव लगेगी किनारे"

ये अमर गित था। इस गित ने इतिहास रचा। यावली, बेनोडा, आष्टी, नागपूर और चिमूर में क्रांती हुयी। ब्रिटिष राजवट नष्ट करने के लिये लोगो ने आत्मबलिदान दिया। 15 अगस्त को छोटे बच्चे का नेतृत्व बालाजी रायपूरकर ने किया, प्रभातफेरी निकाली गयी थी। पोलीस ने उन्हे रोका पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने मध्यस्थी की तब प्रभातफेरी शांत गतिसे रस्ते पे निकली थी। 16 अगस्त 1942 को चिमूर के सेवादल कार्यकर्ता को अटक कि, जेल में भेज दिया गया। पोलीसदल ने लाठीचार्ज किया। गोपाळराव कोरेकार को अटक कि, परिणामतः बालाजी रायपूरकर, बाबूलाल झिरे, बालाजी जांभूळे, श्रीराम सालेवार इत्यादी 15 या 16 उम्र की बच्चों ने पोलीस स्टेषन के सामने 'भारत माता की जय', 'वंदे मातरम' ऐसे नारे, जय घोष किया। उस समय सर्कल इन्स्पेक्टर (जरासंध) इन्होने भारतीय तिरंगा अपने पॉव तक दबा लिया। फिर उसे फाड डाला गया। बालाजी रायपूरकरने ये देखा फिर चिमूर के लोगों को संघटित करके पोलीस स्टेषन को घेरा डाला गया। पोलीस स्टेषन को आग लगा दी। कुछ लोगों ने सोनवाने नाम के तहसिलदार को पत्थर से ठार मारा। अभी दस पोलीस और दो अधिकारी थे। और दुसरी तरफ चिमूर के दिड हजार लोग उपस्थित थे। दोनो में संघर्ष हुआ। वहॉ उपस्थित जरासंध ने बालाजी रायपूरकर को गोली मारी वो वहॉ पे शहीद हो गया।

लोगो की हिंसा उमड गयी थी। पोलीस को चिमूर के बाहर खदेड दिया। कुछ पोलीस शरण आये, उन्हे घायल किया। 16 अगस्त से 18 अगस्त तक यहॉ ब्रिटिष सरकार का कोई प्रतिनिधी नही था। चिमूर दो दिन स्वातंत्र्य था। सुभाषचंद्र बोस ने बर्लीन रेडिओ से जाहीर किया की, भारत में सबसे प्रथम स्वातंत्र्य होने वाला गाव चिमूर है। और बालाजी रायपूरकर प्रथम शहीद है। लोगो की खूब प्रषंसा उन्होने की।

16 अगस्त को चंद्रपूर में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज को अटक हो गयी। उन्हे नागपूर, जबलपूर जेल में रखा गया था। एक–देढ बरस उन्हे सजा हुई थी।

ब्रिटिष सरकारने चिमूर में 200 मिलटरी फौज बुलायी गयी। सब आंदोलक को जेल में बंदी बनाये गये। उसमें 120 लोग थे। यहॉ के लष्कर ने घर घर जाकर सुवर्ण, नाणे, जडजवाहिर लुंटा, यही नही यहॉ की स्त्री की इज्जतपर हाथ डाला था। दोन दिन यहॉ की महिलाओं के साथ बलात्कार हुआ। यहॉ से कोई भी बातमी प्रसिद्ध नही होती थी। वृत्तपत्र में बंदी थी। यह अत्याचार की नादीरषाही थी। चिमूर की विदारक बातमी सुनकर गांधी अनुयायी सौ. अनुसयाबाई

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

काळे और प्रा. योगिराज भन्साळी चिमूर में आ गये। यहाँ की दुर्दषा देखकर प्रा. भन्साळी ने 63 दिन अनषन किया था। कलेक्टर सुब्रमण्यम ने उनका अनषन, सत्याग्रह तोडणे के लिये प्रयत्न भी किया गया। उन्होंने चिमूरपर 1 लाख सामुदायिक दंड लगवाया था। श्री. गोपाळराव वाळुजकर, वीर बाबुराव हरकारे इन्होने चिमूर के अत्याचार विरुद्ध आवाज उठवाया। चिमूर के सात क्रांतीकारक को ब्रिटिष सरकार ने फाषी की सजा सुनवायी थी। उनकी सजा दूर करने के लिये चंद्रपूर के प्रसिद्ध वकील बळवंतराव देषमुख और काँग्रेस के कन्हय्यालाल मुन्शी ने विषेष प्रयत्न किया। उन्होने विदर्भ से पैसा जुटाया गया। चंद्रपूर के भगवतीप्रसाद मिश्र इन्होने चंद्रपूर से 300 रूपये जमा करके चिमूर के असहाय्य कुटुंब को मदत दी गयी थी।

1942 के आंदोलन में काँग्रेस के जेष्ठ प्रमुख नेता बापूजी अणे ने कोयी भी मदत नही दी। 7 फेब्रु. 1943 की फाषी निवारक समिती की स्थापना की थी। उसमें अध्यक्ष श्री. खरे और उपाध्यक्ष सौ. अनुसयाबाई काळे थी। षिक्षा हुई क्रांतिकारक को बचाने के लिऐ एक साल उन्होने संघर्ष किया। हायकोर्ट में अपिल हो गयी। आखिरकार 16 अगस्त 1944 को अंतिम निकाल आ गया। उसमें चिमूर के आठजन की षिक्षा रद्द हो गयी। चिमूर के सप्तचिरंजीव छूट गये। उनके उपर अभिनंदन वर्षाव हुआ।

समारोप :

विदर्भ के चिमूर का स्वातंत्रता संग्राम यह केवल विदर्भ का ही नही वरण संपूर्ण हिन्दुस्थान को अभिमान हो ऐसा स्वातंत्र्य संग्राम है। 1942 में हुआ चिमूर का स्वातंत्र्य संग्राम और उससे निर्माण हुयी हत्याकांड अध्याय संपूर्ण भारत में चर्चा का विषय रही। चिमूर यह चंद्रपूर जिल्हे का गाँव लेकीन 1942 का स्वतंत्रता संग्राम को दबाने के लिये गाँव में सैनिकी कारवाई की गई कारणवष इस जगह हत्याकांड निर्माण हुआ। हत्याकांड के कारण यह गाँव संपूर्ण हिन्दुस्थान को पता चला सभी राष्ट्रीय नेताओंका ध्यान इस गाव की और गया। इस स्वातंत्र्य संग्राम में जीन सैनिकों को फासी की षिक्षा हुई। उनको फासी से बचाने के लिए यहाँ के लोग ब्रिटिष के 'राजा' तक जा पहुंचे। इस कोषिषों में सभी स्वतंत्र सेनानी तथा नेता शामिल हुये। विदर्भ के चंद्रपूर जिल्हे का 'चिमूर' तथा वर्धा जिल्हे का 'आष्टी' यह गाम हिन्दुस्थान में ही नही वरण ब्रिटिष पार्लमेंट में जा पहुंचा।

इसप्रकार भारत छोड़ो आदोलन, चंद्रपूर, चिमूर जिल्हे में प्रभावी था। भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में इस जिल्हे ने खूब सहकार्य दिया। इसलिए उसकी सरहना करना, उसे याद रखना हमारी जबाबदारी है।

संदर्भ ग्रंथ :

(1) शर्मा उर्मिला, डॉ. शर्मा एस.के., 'भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन', एटलांटिक पब्लिषर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, न्यू दिल्ली, 1999

(2) व्होरा आषारानी, 'महिलाएं और स्वराज्य', सूचना और प्रसारण मंत्रालय, न्यू दिल्ली, 1999

(3) अयोदयासिंह, 'भारत का मुक्ती संग्राम', रेखा प्रकाषन, कोलकत्ता

(4) रामगोपाल, 'भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास', पुस्तक केंद्र, 72, हजरतगंज, लखनऊ

(5) शर्मा एल.पी., 'आधुनिक भारत (1707–1947)', लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशक, हॉस्पीटल रोड, आग्रा.

(6) वक्कानी डॉ. नि.आ., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (1847–1950)', मंगेष प्रकाषन, नागपूर, 2003

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0374-8588
Volume 21 Issue 16, December 2019

(7) कोलारकर, श.गो., 'आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (1885 -1947)', मंगेष प्रकाषन, नागपूर, 2003

(8) स्मरणिका, 15 फेब्रुवारी 2011, 'भारताचा स्वातंत्र्य लढ्यातील निम्नवर्गीय महिलांची भूमिका (1857–1947), युजीसी पुरस्कृत एक दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र, इतिहास विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगाव, जिल्हा वर्धा, पृ. 7, 42.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020 ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication
Special Issue on

Sustainable Development Goals

Asstt. Professor
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur, Dist. Chandrapur (M.S.)

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Copyright © Authors 2020

VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05, JANUARY 2020 ISSN (ONLINE): 0474-9030

SDGS 2020

OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC CARE LISTED, MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH PUBLICATION

SPECIAL ISSUE ON

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

GUEST EDITORIAL BOARD FOR VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05

Executive Editor
DR. DEEPAK M. BHARTI
(Professor in Economics)

Chief Editor
DR. SHIVDAS Z. SHIRSATH
(Principal)

:Co-Editors:

DR. DATTA JADHAV
(Assistant Professor in Public Administration)

MR. NAGORAO WAGHMARE
(Assistant Professor in Political Science)

MR. GOVIND BAVASKAR
(Assistant Professor in Sociology)

MR. MANGILAL RATHOD
(Assistant Professor in History)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Copyright © Authors 2020

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

	योजना : विशेष संदर्भ मराठवाडा Mahila Saksharata aani shasanachya pramukh don yogna vishesh sandarbh : Marathwada	Geeta Bapurao Mhaske, प्रा.डॉ.गणेश बापूराव गावंडे Prof. Dr. Ganesh Bapurao Gawande	
302	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण एक दृष्टीक्षेप Gunvattapurn shikshan ek drushtikshep	डॉ.प्रकाश लक्ष्मणराव डोंपले Dr. Prakash Laxmanrao Domple	1349
303	आर्थिक विकासात महिला बचतगटाचे योगदान Aarthik Vikasat Mahila bachat gatache yogdan	प्रा.डॉ.अर्जुन मोहनराव मोरे Prof. Dr. Arjun Mohanrao More	254
304	जलव्यवस्थापन : समृध्द शाश्वत विकासाचे साधन Jalwyawasthapan : Samrudha Shaswat Vikasache Sadhan	प्रा.डॉ.चंद्रशेखर गित्ते Prof. Dr. Chandrashekhar Gitte	1358
305	चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगिकरण आणि मानवी जीवन Chandrapur Jilhyatil audyogikaran aani manvi jivan	प्रा.किशोर शेषराव चौरे Prof. Kishor Sheshrao Chaure	1360
306	'गरीबी' एक शाप Garibi ek shap	डॉ.प्रकाश लक्ष्मणराव डोंपले Dr. Prakash Laxmanrao Domple	1366
307	लोक निवड दृष्टिकोन : संशोधनात्मक अभ्यास Loknivad Drushtikon : Sanshodhanatmak Abhyas	डॉ.प्रा.बाळासाहेब भिंगोले Dr. Prof. Balasaheb Bhingole	1369
308	महिला सक्षमीकरण एक दृष्टीक्षेप Mahila Sakshamikaran : Ek Drushthikshep	प्रा.जगन्नाथ टोंपे Prof. Jagganath Tompe	73
309	सेवाक्षेत्र व कृषी विकासात स्त्रियांचा सहभाग Sevakshetra v krushi vikasat striyancha sahabhag	डॉ.भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी Dr. Bhalchandra Govindrao Kulkarni	1379
310	शाश्वत विकासाचे ध्येय आणि मानवी समाज Shashwat vikasache dhey aani manvi samaj	डॉ.संजय संदिपान चव्हाण Dr. Sanjay Sandipan Chavan	1383
311	शाश्वत विकास आणि भारत Shaswat Vikas Ani Bharat	डॉ.दाणे बी.एल. Dr. Dane B. L.	88
312	स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील विषमता व शाश्वत विकास : विशेष संदर्भ मराठवाडा Stri- Purush Gunottaratil Vishamata va Shasawat Vikas : Vishesh Sandhrabha Marathwada	दीपक एम. भारती Deepak M. Bharti	1397

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

"चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगिकरण आणि मानवी जीवन"

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
Email: chaurekishor12@gmail.com

गोषवारा (Abstract):

समाजाच्या विकासाकरिता औद्योगिकरण हा एक महत्वाचा घटक मानला जातो. मानवी जीवन जास्तीत जास्त सुखी व समृद्ध करण्यासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने औद्योगीकरण घडून आणले. परंतु या औद्योगिकरणाच्या प्रचंड वाढीमुळे पर्यावरणात अनेक विषारी वायु, घातक घन पदार्थ व द्रव्यपदार्थ सोडले जात आहेत. परिणामी वातावरण प्रदूषित होऊन मानवाच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात या औद्योगिकरणाचा चंद्रपूर जिल्ह्यातील मानवी जीवनावर कसा परिणाम पडत आहे याचा शोध घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

Keywords: औद्योगिकरण, प्रदूषण, मानव, चंद्रपूर, पर्यावरण

प्रस्तावना :—

देशाची वाढती लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकरण आणि वाढते प्रदूषण यामुळे अलीकडील काही दशकात पर्यावरण बदल तीव्र गतीने होत आहे. पर्यावरण हाच आजच्या कालखंडातील सर्वाधिक चर्चीत आणि ज्वलंत विषय आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण हा मानवाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न झाल्यामुळे जगातील बहुसंख्य राष्ट्रे पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी कटिबद्ध झाली आहेत. पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन आणि जतन करण्यासाठी जागतिक स्तरावरून जाणीव जागृती करण्याचे श्रेय इ.स. १९७२ साली स्टॉकहोम इथे झालेल्या मानवी पर्यावरण परिषदेला जाते. राष्ट्राच्या शाश्वत विकासाबरोबरच पर्यावरणाची हानी होऊ न देता त्याचे जतन करणे भावी पिढ्यांच्या भविष्यासाठी कसे आवश्यक आहे हे ठळकपणे या परिषदेतून जगासमोर मांडण्यात आले.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील औद्योगिकरण आणि मानवी जीवन:

चंद्रपूर जिल्ह्याचे ऐतिहासिक अवलोकन केल्यास असे आढळते की, ब्रिटिश कालावधीत चंद्रपूर जिल्ह्याला चांदा म्हणून ओळखले जात होते. चंद्रपूरचे प्राचीन नाव लोकपूर, इंदुपूर असल्याचा उल्लेख आढळतो. १८५४ मध्ये चंद्रपूर स्वतंत्र जिल्हा म्हणून अस्तित्वात आला. एकूण १५ तालुके या जिल्ह्यात येतात. जिल्ह्याचा काही भाग औद्योगिकरणाच्या दृष्टिने संपन्न आहे. या जिल्ह्यात कोळसा, जंगल संपत्ती, लोखंड, उर्जा, खनिज, सिमेंट कारखाने अत्यंत विपुल प्रमाणात आहेत. चंद्रपूर शहरात औष्णिक विद्युत केंद्र आहे. या जिल्ह्याला सोन्याची भूमी म्हणूनही उल्लेख करण्यात येतो. तर दुसरीकडे महाराष्ट्रातील सर्वात जास्त प्रदूषित जिल्हा म्हणून ओळखण्यात येतो. चंद्रपूर जिल्ह्यातील

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

विविध उद्योगातून होत असणाऱ्या प्रदूषणाचा येथील मानवी जीवनावर विपरीत परिणाम पडत आहे. एकविसाव्या शतकात या जिल्ह्यात पर्यावरण प्रदूषणाचे फार मोठे आव्हान येथील मानवासमोर आहे.

खनीज संपत्ती आणि वन्यसृष्टीने संपन्न असलेल्या चंद्रपूर जिल्ह्यात उद्योगाचे जाळे विणले आहे. मात्र आता हेच उद्योग येथील जनतेच्या जीवावर उठल्याचे दिसत आहे. प्रदूषणाच्या यादीत चंद्रपूर जिल्हा देशात चौथ्या क्रमांकावर पोहचला आहे. मागील पाच वर्षामध्ये प्रदूषणजन्य रोगांमुळे शेकडो नागरिकांचा मृत्यू झाला आहे. तर लाखाच्या वर नागरिक विविध आजारांनी ग्रासले असल्याची नोंद जिल्हा सामान्य रूग्णालयात करण्यात आली आहे. जिल्ह्यात वेकोलीच्या खाणी, चंद्रपूर महाऔष्णिक वीज केंद्र, घुग्गुस येथे एसीसी सिमेंट फॅक्ट्री, कोरपना तालुक्यातील गडचांदूर येथे अंबुजा, माणिकगड, अल्ट्रा टेक सिमेंट फॅक्ट्री, बल्लारपूर येथे पेपर मिल, इत्यादी कारखान्यातून निघणारा धूर आणि दूषित पाणी यावर कुणाचेही नियंत्रण नसल्याने जिल्ह्याची हवा आणि पाणी प्रदूषित झाली आहे. जिल्ह्यातील रस्त्यावरून कोळसा, सिमेंटची वाहतूक दिवसरात्र सुरू असते. यामुळे प्रदूषणाने धोक्याची पातळी गाठली असल्याने श्वसन, त्वचा विकार, ॲसिडिटी, हृदय विकार व अन्य आजारांच्या रूग्णांची संख्या दिवसागनिक वाढत आहे.

या भागातील व्यक्ती इतर भागाच्या तुलनेत कमी वयातच म्हातारा झालेला दिसतो. त्यांना अनेक आजार जळल्यामुळे त्यांच्या कार्यक्षकतेवरही याचा विपरीत परिणाम जाणवतो. चंद्रपूर, घुग्गुस, बल्लारपूर, गडचांदूर ही शहरे प्रदूषणग्रस्ताच्या यादीत असून प्रदूषणाने या शहरांचा अक्षरक्ष: श्वास कोंडला आहे. बल्लारपूर शहरातील पेपर मिलच्या परिसरात वायू प्रदूषणाचा इतका त्रास होतो की, जीव गुदमरतो. घुग्गुस सारख्या शहरात दिवसभर तुम्ही फिरलात तर तुमच्या अंगावरील कपड्यांवर कोळशाचा थर जमा होतो. तीच अवस्था गडचांदूर येथील शहराची सिमेंट कारखान्यांमुळे आहे. आजपावेतो चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रदूषणाने मृत्यू झालेल्यांची टक्केवारी थक्क करणारी आणि चंद्रपूरकरांची चिंता वाढवीणारी आहे. म्हणूनच मानवी जीवनाचा शाश्वत विकास करीत असतांना पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी ठोस उपाययोजना सरकारला कराव्या लागतील.

निष्कर्ष :

(१) पर्यावरण मनुष्याचा हस्तक्षेप कमालीचा वाढलेला असून पर्यावरणाचे संतुलन दिवसेंदिवस बिघडत चालेले आहे.

(२) पर्यावरण प्रदूषण हा एक खूप गंभीर असा विषय आहे. आज सर्वांनी मिळून यावर विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

(३) आज पर्यावरण वाचवा अभियान आपल्याला राबविण्याची गरज आहे.

(४) पर्यावरण प्रदूषीत भागात नौकरी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यास प्रदूषणाचा सामना करावा लागतो. म्हणून त्यांना प्रदूषण भत्ता देण्यात यावा.

संदर्भसूची :

[1] पाटील, आनंद (संपा.), स्पर्धा परीक्षा, मासीक, जानेवारी २००६, स्टडी सर्कलद्वारा प्रकाशित, पुणे.
[2] स्मरणिका, जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर, समाजशास्त्र विभाग, विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत राज्यस्तरीय चर्चासत्र, पर्यावरणाचा सामाजिक जीवनावर परिणाम, दि. २३ मार्च २०१०
[3] दैनिक देशोन्नती, गुरूवार २६ नोव्हेंबर, २०१५
[4] दैनिक देशोन्नती, (आत्मोन्नती पुरवणी) गुरूवार, ४ जून २०१५
[5] दैनिक सकाळ, दिनांक १४ डिसेंबर २०१५
[6] Conference Proceddings, S.P. College, Chandrapur, UGC, Sponsored National Conference on Cleaner Production for Greening Industries : Steps to Sustainability, 31 March, 2012

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020 ISSN (Online): 0474-9030

Our Heritage
UGC CARE JOURNAL

(UGC CARE GROUP- I)
UGC CARE LISTED, MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH PUBLICATION

Edupedia Publications Pvt Ltd
New Delhi

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Copyright © Authors 2020

5.3

RNI MAHMAR 36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue – II
Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resource Management

September 2020

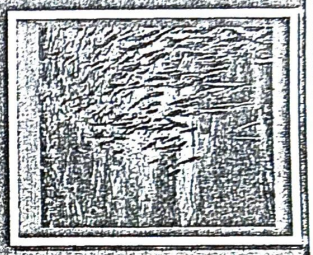

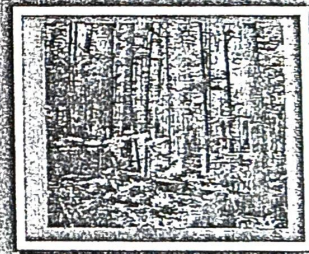

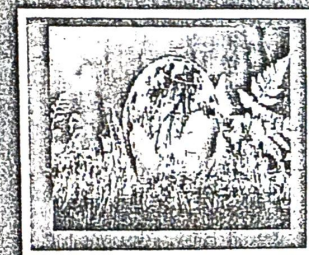

Executive Editor :Prin. Dr. B. M. Bhanje

Principal, Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup &
Former BCUD Director, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Co-Editor : Dr. D. K. Dede

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Survawanshi

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal
"Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resources Management" RNI : MAHMAR - 36829-2010
ISSN : 2229-4929
September– 2020

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

September – 2020

Special Issue-II

On

"Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resources Management"

Executive Editor

Prin. Dr. B. M. Bhanje

Principal,
Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup
&
Former BCUD Director, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Co-Editor

Dr. D. K. Dede

Editorial Board

Dr. S. A. Nimbargi
Dr. C. S. Mulage
Shri. S. B. Dhanshetti
Shri. J. L. More

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR,
DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by - Dr. B. M. Bhanje, Principal, Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers .

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.300

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

75	नागपूर शहराच्या सीमांत भागातील शेतकऱ्यांच्या शेती पद्धतींमध्ये असलेली अभिक्षेत्रीय तफावत - एक भौगोलीक अध्ययन डॉ. प्रमोद आसाराम वडते	340-345
76	पर्यावरण बदलाच्या प्रवाहात शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकास आणि जलस्वराज्य प्रकल्प : एक अध्ययन डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	346-349
77	हिंदी साहित्य और पर्यावरण का अंतर्संबंध डॉ. नवनाथ गाडेकर	350-352
78	जागतिक तापमान वाढ: चिरंतन विकासातील एक महत्वाचा अडथळा प्रा. डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर	353-356
79	पर्यावरणवादी राजकारण : एक चिकित्सक दृष्टीकोण प्रा. मारुती चांगदेव हजारे	357-361
80	ग्रामीण एवं शहरी जनसंख्या आधिवासों का प्राकार्यात्मक कार्यिक संरचना, वैशाली जिला के संदर्भ: एक भौगोलिक अध्ययन डॉ दिव्या ज्योति	362-365
81	समस्तीपुर शहर के सम्पोषणीय विकास एवं जनोपयोगी सुविधाएँ: एक भौगोलिक अध्ययन कुमार शशि शंकर	366-369
82	कृषि विकास में फसल शस्य संयोजन का प्रभाव खगड़िया जिला के संदर्भ में : एक भौगोलिक अध्ययन नारायण कुमार	370-372
83	वैशाली जिला में जनसंख्या विशेषताएँ, समस्याएँ एवं प्रभाव: एक भौगोलिक अध्ययन निर्दर्शना लाल	373-375
84	प्रखण्ड स्तरीय जनसंख्या विशेषताएँ, कार्यिक संरचना एवं समस्याएँ रोहतास जिला का: एक भौगोलिक अध्ययन शिवमंदिर साव	376-379
85	दलित बहस में साहित्य और मीडिया की भूमिका डॉ. उपेन्द्र प्रसाद रजक	380-382
86	नवादा जिला के रजौली प्रखण्ड में भूमि उपयोग की समस्याएँ : समाधान भौगोलिक संदर्भ में संतोष कुमार	383-384
87	जब महापंडित राहुल के सर से खून गिरे डॉ॰ शशिकान्त	385-387
88	मानवाच्या पर्यावरणावरील परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. दत्तात्रय शिंदे	388-391
89	माळशिरस तालुक्यातील लघु तलाव व त्यांची उपयोगिता डॉ. हरीश तिपे व संतोष पांडुरंग माने	392-395
90	भारतीय जनगणनेचे आर्थिक व सामाजिक महत्व : एक चिकित्सक अभ्यास प्रा . डॉ . शिवराचा च. आडवितोट	396-399
91	लखनऊ महानगर (उत्तर प्रदेश) के रिक्षा चालकों के जीवन की गुणवत्ता का भौगोलिक अध्ययन डॉ॰ सीमा तिवारी	400-407
92	कृषी आणि ग्रामीण विकासामध्ये मानव संसाधन आणि सरकारची भूमिका डॉ. संध्या पुंडलिकराव सोनकांबळे	408-411
93	राज्याच्या राजकारणातील बदलते प्रवाह डॉ. भारत एम. राठोड	412-415
94	जलसंवर्धन: काळाची गरज प्रा. किशोर शेषराव चौरे	416-419
95	महाराष्ट्रातील पर्यटन विकास व पर्यटनाची उपयोगिता प्रा. पितांतर विठोबाजी पिसे	420-423
96	सोलापूर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय केळी उत्पादन क्षेत्राचा अभ्यास प्रा. डॉ. बी. एच. दामजी व प्रा. कांबळे महादेव बाबुराव	424-428

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

जलसंवर्धन: काळाची गरज

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभागप्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

Abstract :

समस्त जीवजंतुसाठी जल अत्यंत आवश्यक आहे. जलाशिवाय कोणतेही जीवन संभव नाही. आजच्या वर्तमान युगात जल ही मानवाची नितांत गरज झाली आहे. पृथ्वीतलावर जल हे ७१ टक्के आहे. पृथ्वीवर पाणी ऐवढे मूबलक असले तरी त्याची वाटणी मात्र विषम झाली आहे. पृथ्वीवरील एकूण पाण्याच्या साठ्यापैकी ९७ टक्के पाणी हे महासागरात खाऱ्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे; ते मानवाच्या उपयोगाचे नाही. २.१ टक्के पाणी ध्रुवीय बर्फाच्या स्वरूपात आहे व उरलेले फक्त ०.९ टक्के पाणी नद्या, नाले, सरोवरे इत्यादीच्या स्वरूपात आहे; जे आपण उपयोगात आणू शकतो. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढेल, शहरीकरण वाढेल तस, तसे गोडे पाणी मिळणे अवघड होईल. पृथ्वीवरील प्रत्येक गोष्टीला मानव, प्राणी, वृक्ष, वनस्पती, कीटक आणि इतर घटकांना पाण्याची गरज असते. परंतु आज हे पाणी मानवाने बऱ्याच प्रमाणात प्रदूषित केले आहे. जलप्रदूषण हे नैसर्गीक घटकापेक्षा मानवी घटकामुळेच जास्त घडून येते. हे प्रदूषित पाणी मृत्यूचे कारण बनू पहात आहे. भारतात ६० टक्के साथीचे रोग हे जलप्रदूषणामुळे फैलावतात; त्यामुळे देशात ३० ते ४० टक्के लोकांचा मृत्यू दूषित पाण्यामुळे होतो. म्हणून जल प्रदूषण थांबवून गोड्या पाण्याच्या साठ्याची बचत करणे गरजेचे आहे. जर गोड्या पाण्याची बचत केली नाही तर, एकदिवस पाणी संपू शकते आणि सजीवसृष्टी नष्ट होऊ शकते. सजीवसृष्टीच्या उपयोगासाठी केवळ पाणीच उपयोगी असून त्याचे संवर्धन करणे काळाची गरज आहे. जलसंवर्धन ही वैश्विक हाक आहे. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी व मानवाच्या अस्तित्वासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. हे प्रत्येक सुजान नागरिकाने लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

Keyword :जलसंवर्धन, जलप्रदूषण, पर्यावरण, जलसाठे, जलपातळी, पाणीटंचाई, जबाबदारी

प्रस्तावना :

जगातील सर्वच संस्कृतीचा उगम पाण्याच्या अस्तित्वाशी निगडीत आहे. भटकंतीत असलेल्या मानवाा जे स्थैर्य आले ते पाण्यामुळेच.[१] प्राचीन भारतातील लोकवस्ती प्रामुख्याने नद्यांच्या सुपीक खोऱ्यांमध्ये एकवटलेली आढळते. भारतामध्ये सिंधू नदीच्या खोऱ्यात सापडलेले हडप्पा व नोहेंजोदडो ही हडप्पा संस्कृतीतील शहरे नदीच्या किणाऱ्यावरच वसलेली होती. "नदीच्या काठावर भटकंतीत असणाऱ्या मानवाच्या बऱ्याचशा गरजा भागावयास लागल्या त्यामुळे तो नदीकाठीचं स्थिर झाला व येथूनच खऱ्या अर्थाने त्याच्या विकासाला सुरूवात झाली. येथे त्याला व त्याच्या जनावरांना अव्याहतपणे मुबलक पाणी मिळावयास लागले. भटकंतीत असणाऱ्या मानवाने शेती करावयास सुरूवात केल्यानंतर तर त्याला पाण्याचे खरे महत्व कडून चुकले."[२] प्राचीन मानव हा अप्रगत असल्यामुळे सुरूवातीला त्याला नैसर्गीक साधनसामग्रीवर अवलंबून राहावे लागत होते. त्यामुळे या बारमाही वाहणाऱ्या नद्या त्यांच्या वस्तीसाठी आणि शेतीसाठी वरदान होत्या.[३] सुरूवातीला माणूस पर्यावरणाचा एक सहयोगी घटक म्हणून वावरत होता. परंतु आलेल्या यंत्रयुगाने, त्याच्या व्यापाने, विस्ताराने माणसाच्या मूलभूत गरजांच्या व्याख्या बदलल्या. त्याची भूक वाढू लागली आणि पर्यावरण ओरबाडण्यात तो स्वत:ला धन्य मानू लागला.[४] कोणत्याही परिणामाचा विचार न करता केवळ आर्थिक गरजा भागविण्याच्या उद्देशाने त्याने नैसर्गीक घटकांचा अमर्याद वापर केला; नैसर्गीक घटकाचे शोषण केले. त्यामुळे पर्यावरणाचा नाश झाला. प्रत्येक व्यवहारात मानवाने पर्यावरणातील निसर्ग संपत्तीची उपयुक्तता शोधली.[५] मानव जेव्हा नदीकाठी वस्ती करून राहत होता तेव्हा नदीचे पाणी वाहत होते. कालांतराने शहरीकरण व औद्योगिकरण वाढल्यावर "नदीवर छोटी–मोठी धरणे बांधून वीज व पाणी पुरठ्याची सोय केली. पाणी या निसर्ग संपत्तीची उपयुक्तता शोधली."[६]

जल समस्या :

दिवसेंदिवस शहरीकरणाची क्रिया वेग घेत आहे. शहरे मोठी होत आहेत, नवीन शहरे उदयास येत आहे. ग्रामीण भागातून लोकांचे लोंढे शहराकडे येत आहेत. त्यामुळे वर्तमान काळात शहरातील पाणीप्रश्न दिवसेंदिवस बिकट होत चाललेला आहे.[७] शहरातील कारखाण्यातील वाढत्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया न करता ते पाणी नदीत सोडले जात आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

तसेच शेतात टाकले जाणाऱ्या रासायनिक खतांमुळे, फवारणीमुळे ही जमीनीवरील आणि जमीनीखालील गोड्या पाण्याच्या जलसाठ्यावर धोका उद्‌भवत आहे. "आधीच भारतात शुद्ध पाण्याची वणवा असतांना अधिकाधिक पाणी प्रदूषित होत असल्यामुळे त्याचा मानवी जीवनावरही मोठ्या प्रमाणात दुष्परिणाम जाणवत आहे. शुद्ध पाणी मिळणे हा प्रत्येक नागरिकाचा अधिकार आहे. मात्र, हाच नागरिक आपली कर्तव्य विसरला आहे."[८] एकीकडे मर्यादित जलसाठे व दुसरीकडे जलप्रदूषण यामुळे उपलब्ध असलेले पाणी व पाण्याची मागणी लक्षात घेता "पाणी पुरे पडू शकते काय?" याचा विचार करण्याची वेळ समाजावर आली आहे.[९]

नद्या, तलाव या पृथ्वीच्या भूपृष्ठावरील जलसाठ्या व्यतिरिक्त आपण पृथ्वीच्या भूजलातील पाण्याचा साठा विहीर, बोरवेल, ट्यूबवेल इत्यादीच्या साहाय्याने उपयोग करीत असतो. परंतु, "भूजल हे बँकेत ठेवलेल्या पैशासारखे आहे. अडचणीच्या काळात या पाण्याचा वापर करवा अशी अपेक्षा आहे. पण स्वत:चे पोट भरण्याच्या नादात मानवाने जमीनीचे पोट रिकामे करण्याचा सपाटा लावला. बँकेतील शिल्लक अति प्रमाणात वापरली तर शेवटी दिवाळे वाजते हे सांगण्याची गरज पडू नये."[१०] म्हणून पृथ्वीच्या गर्भातील जलसाठ्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याची वर्तमान काळाची गरज आहे.

जलसंवर्धन :

पाण्याला कारखाण्यात तयार करता येत नाही किंवा शेतातही उगवता येत नाही.[११] पाण्याची निर्मिती करण्याची पद्धत अजून प्रत्यक्षात आली नाही.[१२] आज जगाची लोकसंख्या जवळ जवळ ८०० कोटींच्या जवळपास आहे. जगातील लोकसंख्येच्या १७.७० टक्के लोक भारतात राहतात.[१३] जसजशी लोकसंख्या वाढेल व विकास होईल तसे गोडे पाणी मिळणे अवघड होईल. तो दिवस दूर नाही. ज्या दिवशी एक थेंब पाणी एक थेंब खनिज तेलापेक्षाही महाग होईल. असे म्हटल्या जाते की, तिसरे जागतिक महायुद्ध झाले तर ते पाण्यासाठी होईल एवढी मोठी समस्या भविष्य काळात निर्माण होईल.[१४]

अनियमित पर्जन्यमान व जमिनीतील खालवणारी पाणीपातळी ही भविष्यातील संकटाची चाहूल आहे. भविष्यातील पाणी संकटातून मार्ग काढण्यासाठी उपलब्ध पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे आवश्यक बनले आहे.[१५] १० वर्षात मोठ्या प्रमाणात पाणी टंचाई भासणार असल्याचे अलिकडे सादर करण्यात आलेल्या भारतीय जल उद्योगांच्या सर्वेक्षणातून समोर आले आहे.[१६] म्हणून आता पाण्याचे महतव ओळखण्याची हीच वेळ आहे. पावसाचा थेंब अन् थेब अडविणे काळाची गरज आहे.[१७] पाण्याचा वापर कुठेतरी अतिप्रमाणात झाल्यामुळे आज टंचाई जाणवते. म्हणून लोकांनी तुटपुंज्या साधन सामग्रीद्वारे का होईना यावर मात केली पाहिजे. लोकांनी आपल्या सवयी बदलवून जलसंवर्धन करण्याच्या कामात पुढाकार घेतला पाहिजे. तेव्हाच आपण जलसंकटावर मात करू अन्यथा पाण्यावाचून मरू. सरकारी योजनावर डोळा ठेवून काम केले तर पैसा संपला तर काम थांबते पण हे लोकांच्या सहभागातून झाले तर काम पूर्ण होते. जसे नाम फाऊंडेशन, पाणी फाऊंडेशन, जलयुक्त शिवार याद्वारे लोकसहभागातून महाराष्ट्रातील अनेक दुष्काळी कामे झालेली आहेत.

जलसंवर्धनासाठी उपाय :

गेल्या काही वर्षात पिण्याच्या पाण्याची परिस्थिती खूप बिघडलेली आहे. दुष्काळाची, संकटाची वाट न बघता सायंटीफ़िक पद्धतीने नियोजन कसे करता येईल याकडे लक्ष देणे फार गरजेचे आहे. जर आपण खालील प्रमाणे नियोजन केले तर निश्चितच भविष्यकाळात पाण्याच्या समस्येवर मात करता येईल.

(१) "रैन वॉटर हार्वेस्टिंग जमिनीवरील वाहणारे पाणी हेतूपूर्वक जमा करून साठवणे."[१८] ते पाणी वगीच्यासाठी, गाडीधुण्यासाठी वापरता येईल. स्थानिक लोकांनी, स्थानिक सोसायट्यांनी यात पुढाकार घ्यावा त्यामुळे महानगर पालिकेकडून येणारे शुद्ध पाणी बचत होईल.

(२) सर्वच ठिकाणी धरणाचे पाणी आपण पोहचवू शकत नाही. म्हणून जे ओढे आहे तर ते खोल आणि रूंद करून त्यात पाणी अडवून जिरविणे.

(३) नळ सार्वजनिक असला तरी पाणी आपलेच आहे, ते एकाच धरणातून येणारे आहे. कुठूनही पाणी वाया गेले, तरी धरणातील पाणी कमी होणार आणि उद्या आपल्याला कमी मिळणार हा विचार सर्वांच्या मनात रूजविणे.

(४) स्थानिक जे जलसाठे आहेत त्यांची सातत्याने निगराणी घेणे.

(५) एक जबाबदार नागरिक म्हणून, जिथे पाण्याची गळती असेल ते प्रशासनाच्या दृष्टीस आणून देणे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

(६) स्वयंपाकघरातील भाज्याही नळ सुरू करून वाहत्या पाण्यात न धुता एखाद्या भांड्यात कोमट पाणी घेऊन धुणे.

(७) "मोठ्या धरणांऐवजी अनेक छोटी धरणे उभारावीत. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन पद्धतीचा वापर शेतीसाठी करावा.

(८) जलप्रदूषणात भर टाकणाऱ्या कारखान्यांवर कडक कारवाई करावी.

(९) कालवे व त्याच्या वितरिका सिमेंटने मजबूत बांधून घ्याव्यात.

(१०) विहीरीच्या पाण्याचे अमर्याद शोषण करू नये. पाणी भूमिगत व्हावे व जलरेषा पातळी उंच असावी म्हणून भूपृष्ठावर शक्य तेथे वनाच्छादन निर्माण करावे.

(११) शहरे, कारखाने व गावांमधून गटारातून बाहेर पडणारे व औद्योगिक पाणी स्वतंत्रपणे साठवून त्यावर प्रक्रिया करावी व ते पाणी शेतीला वापरावे. पाणी शुद्धीकरणासाठी तांत्रिक ज्ञानाचा उपयोग करावा."[१९]

(१२) सर्वच शहरामध्ये पाणी वितरणाच जाळं जुनं कालबाह्य आणि गळकं आहे. ते सुद्धा तात्काळ बदलण्याची गरज आहे.[२०]

(१३) उपलब्ध जलसाठा कसा शुद्ध राहिल. याकरिता शासनाद्वारे, स्वयंसेवी संस्थाद्वारे लोकशिक्षण आणि जागृतीचे उपक्रम राबविले जावेत.[२१]

(१४) डोंगरावर सभोवती खंदक खोदून विशिष्ठ अंतरावर शोषखोड्डे खोदावे. खंदाकामुळे वाहून जाणारे पाणी अडेल आणि शोषखड्ड्यात अडलेले पाणी डोंगरात झिरपेल, यामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी कमालीची वाढेल.

(१५) गावाशेजारी असणाऱ्या लहान नाल्यांवर उगमापासून तर शेवटपर्यंत विशिष्ट अंतरावर लोकसहभागातून, शासनाच्या, स्वयंसेवी संस्थाच्या सहकार्यातून, माध्यमातून बंधारे बांधावे. याद्वारे भूजल पातळीत कमालीची वाढ होईल.[२२]

(१६) शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात जलव्यवस्थापन, जलसंवर्धन, वनीकरण इत्यादी विषयाचा समावेश करावा. विद्यार्थी दशेतूनच जलसंवर्धनाची माहिती विद्यार्थ्यांना होईल. व हेच विद्यार्थी, "घरातील मोठ्याकडून पाणी वापराबाबत होणाऱ्या चुकांना प्रतिबंध करतील."[२३]

(१७) जलसंवर्धन व जलवापराचे आराखडे, नियोजन, अमंलबजावणी, देखरेख, मूल्यमापन अशा विविध कामामध्ये लोकसहभाग होणे आवश्यक आहे. यासाठी शासकीय यंत्रणा, प्रशासकीय यंत्रणा, वार्डसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्थानिक समित्या, सामाजिक संस्था, संघटना यांचे कृतिशील सहकार्य घेणे आवश्यक आहे.[२४]

वरील उपायाव्यतिरिक्त जलसंवर्धनाकरीता आणखी छोटे–छोटे उपाय मनुष्य रोजच्या व्यवहारात करू शकतो. जसे स्वयंपाक, आंघोळ, धुणीभांडी इत्यादींसाठी लागणाऱ्या पाण्याचे नियोजन करूनही जलसंवर्धन करता येते. त्यासाठी गरज आहे ती लोकजागृतीची व स्वयंस्फूर्तीने कार्य करण्याची.

निष्कर्ष :

(१) जलसंवर्धनावरच आपली संपन्नता, आपले भविष्य अवलंबून आहे.

(२) पाण्याची आवश्यकता मनुष्यालाच आहे असे नाही तर इतर प्रजातींचे अस्तित्व (जैवविविधता) टिकविण्यासाठी जलसंवर्धनाची आवश्यकता आहे.

(३) जलसंवर्धन ही लोकचळवळ झाली पाहिजे.

(४) भविष्यातील भीषण जलसंकट टाकण्यासाठी सरकारने जलसंवर्धनासाठी तत्काळ पावले उचलण्याची गरज आहे.

(५) जलसंवर्धन करूनच भागणार नाही तर, त्या संवर्धन जलसाठ्यांच्या स्वच्छतेकडे बारकाईने लक्ष दिले पाहिजे.

(६) जलसंवर्धन ही काळाची गरज आहे. याकडे प्रत्येक सुजावाकडे नागरिकाने लक्ष देणे नितांत गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

(१) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : डॉ. दत्ता देशकर, 'पाण्यामुळे संस्कृती अस्तित्वात येथे तशीच पाण्या अभावी ती नष्टही होवू शकते', Source : जलसंवाद, स्मरणिका, जानेवारी २०१८

(२) किन्ना

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

(३) डॉ. बावनकुडे, परमानंद बा., 'पावसाचे पाणी अडवा आणि जीवा', एक दिवशीय राज्य स्तरीय परिषद, 'प्रदूषण आणि पर्यावरणाचा अभ्यास', एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर, स्मरणिका, मंगळवार, दिनांक १५ डिसेंबर २०१५,
पृ. २६

(४) उमाठे रमेश; ठाकरे रेखा, 'पर्यावरणाशास्त्र' प्रकाशक, विनोद लोकरे, विसा बुक्स, नागपूर, प्र.आ., ऑगस्ट २००६,पृ. १०, ११

(५) प्रा.डॉ. सावंत, प्रकाश, 'पर्यावरण शिक्षण', फडके पब्लिकेशन, कोल्हापूर, प्र.आ. जुलै २००६, पृ. ३७

(६) कित्ता, पृ. ३७

(७) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : डॉ. दत्ता देशकर, 'जागतिक जलदिनाच्या वेगवेगळ्या थीम्स', Source : जलसंवाद (१९९६ ची थीम : पाणी तहानलेली शहरे)

(८) https:prasidhmarathi.blogspot.com, 'जलप्रदूषण माहिती, निष्कर्ष, उद्दिष्टे, समस्या व उपाय'

(९) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : डॉ. दत्ता देशकर, 'जागतिक जलदिनाच्या वेगवेगळ्या थीम्स', १९९७ ची थीम : जगातील पाणी पुरेसे आहे काय?, Source : जलसंवाद

(१०) कित्ता, '१९९८ ची थीम : भूजल एक अदृष्य जलसाठा

(११) Prahaar.in (जलसंवर्धन गरजेचे), ०३.०४.२०२०

(१२) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : प्रा.सौ. किरण कळंबे, जलसंवर्धन काळाची गरज, Source : जलसंवाद, १६.०६.२०१६

(१३) दैनिक देशोन्नती, साधू सदानंद, 'लोकसंख्यावाढ गंभीर : पण दुर्लक्षित समस्या', शुक्रवार दिनांक ०७.०२.२०२०, पृ. ४

(१४) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : प्रा.सौ. किरण कळंबे, जलसंवर्धन काळाची गरज Source : जलसंवाद, १६.०६.२०१६

(१५) https://maharastratimes.com, म.टा. वृत्तसेवा, श्रीगोंदे, पाणीव्यवस्थापन काळाची गरज, Maharastra Times updated 04-04-2015

(१६) Prahaur.in, (जलसंवर्धन गरजेचे)

(१७) https://maharastratimes.com, पूर्वोक्त

(१८) दैनिक देशोन्नती, नितीन पाटील, 'पाणी : मानव जीवनातील महत्वाचा घटक', बुधवार दि. १८.०१.२०२०, पृ. ४

(१९) प्रा.डॉ. सावंत प्रकाश, पूर्वोक्त

(२०) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : डॉ. दि.मा. मोरे, 'भूजल पुनर्भरण', Source : जलसंवाद, १७.०६.२०१६

(२१) डॉ. मोहरकर श्याम, 'पर्यावरण प्रदुषण आणि जागरूकता', एक दिवशीय राज्यस्तरीय परिषद, 'प्रदूषण आणि पर्यावरणाचा अभ्यास', एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर, स्मरणिका, मंगळवार, दि. १५.१२.२०१५, पृ. ३१

(२२) डॉ. बावनकुडे, परमानंद, पूर्वोक्त, पृ. २८, २९

(२३) hindi.indiawaterportal.org, Audhor : शैलेश पाटोळे, 'पाठ्यपुस्तकांतून जलसंस्कार, Source : जलसंवाद, १०.०५.२०१५

(२४) पवार पोपटराव, 'पाणी आणि शहरे', कालनिर्णय, वार्षिक दिनदर्शिका, २०१७ (जून २०१७)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

36829-2010

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - I

Recent Trends and Issues in Social Science & Science

Towards Sustainable Development

October 2020

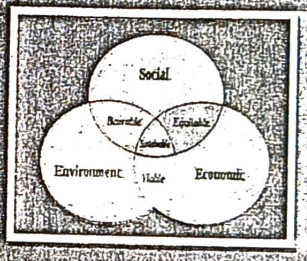

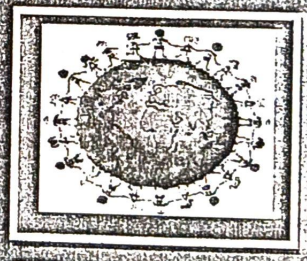

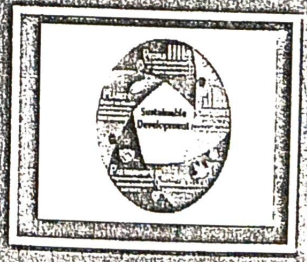

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor :Prin. Dr. R. K. Pardeshi

Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

Co-Editor : Dr. S. V. Tathe

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal
"Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resources Management" RNI : MAHMAR - 36829-2010
ISSN : 2229-4929
October – 2020

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October – 2020

Special Issue-I

On

Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Executive Editor

Prin. Dr. R. K. Pardeshi

Principal

Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

Co-Editor

Dr. S.V. Tathe

Editorial Board

Dr. R.S Dhaye

Dr. R.K. Raut

Dr. G.R. Awachar

Prof. S.V. Samag

Published by- Prin. Dr. R K Pardeshi, Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers .

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.3000

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Changes In Cropping Patterns In Marathwada Region **Dr. Deshmukh S. B.**	1-4
2	Green synthesis and Characterization of bioactive silver nanoparticles using *M.Oleifera* leaves extract. **S. D. Chavan, S. R. Mirgane & R. D. More**	5-9
3	Gender Disparity in Literacy Of Scheduled Caste Population in Osmanabad District **Dr. Tatipamul R.V.**	10-15
4	The Geographical study of Irrigation capacity and Tahsil- wise irrigable area of Kukadi Canal Project. **Dr. Ankush Sahebrao Doke**	16-18
5	A Geographical Distribution of Infants Mortality in Marathawada Region **Dr. Tathe Sarjerao Vishwanath**	19-22
6	Explorations on Demographic Transition, Globalization, Nutrition Transition, and Health Issues: an Analytical Study **Shubhra Chandra**	23-27
7	Transformation in Pucca Road Facility in Nasik District, Maharashtra 1991 & 2011 **Dr. Sunil. M. Patil & Dr. Chitra Sejwar**	28-30
8	Solvency Analysis of Select Public Factoring Companies in India-An Empirical Study **Vilas Hangargi & Dr. Shivakumar Deene**	31-34
9	Profitability Analysis Of Karnataka State Co-Operative Apex Bank (KSCAB) Ltd., Using Dupont Model **Mallikarjun Doddamani& Dr. Shivakumar Deene**	35-38
10	A Study on Deforestation Caused by Unrestricted Grazing of Livestock Inside the Forest of TheChamarajanagara District. **Umakanth R, Dr. Arun Das & Sawant Sushant Anil**	39-41
11	Indian Insurance Industry in Global Market **Dr. Ashok S. Banne**	42-45
12	Synergistic Effect of Herbicides on *Alternaria* Colony Growth **Dr. Smita S. Harane**	46-49
13	Solvency Analysis of Select Private Factoring Companies In India-An Empirical Study **Vilas Hangargi & Dr. Shivakumar Deene**	50-54
14	Social Aspect of Amenities Provision in Rehabilitation Colonies of Mumbai Metropolitan Region **Mrs. Rachana AtulIndurkar & Dr. Sameer Pralhad Narkhede**	55-58
15	Effect of Temperature and Storage Containers on Seed Mycoflora **Dr. Smita S. Harane**	59-61
16	Major obstacles in the Sustainable Development of India **Dr. Misal Mohan Kashinath**	62-64
17	Gender Equality Through Micro-Finance in Karnataka - With Reference to Kalaburagi District **Puttaraj & Vilas Hangargi**	65-69
18	Reservations in Promotions For SCs and STs: Recent Judicial Trends **Dr. M. Srinivas**	70-72
19	Spatio-Temporal Analysis And Hotspot Mapping of Leptospirosis Disease In Kerala **Resna Reghu**	73-76
20	Role of Science and Challenges in the use for Sustainable Development **Gyanaranjan Sahoo**	77-80
21	Psychology for Wellness of Modern Society **Dr. Atul Tanaji Lakde**	81-82
22	Digital India: Challenges and Opportunities **Dr. Balaji Shivraj Hokarne & Dr. Sulochana S. Dengale**	83-87
23	Study Of Physical Parameter Of Bori Tank At Chikundra Site TalukaTuljapur, Dist.Osmanabad (MS) India **G.T. Rathod & C. V. Pawar**	88-90

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

24	Investors' Perception Towards Equity Share With Special Reference To Coimbatore District ***Dr. R. Geetha & Dr. Mrs. S. Nirmala***	91-94
25	Impact of Forests in Achieving Sustainable Development **Gyanaranjan Sahoo & Afaq Majid Wani**	95-98
26	Assessment by using Regular pen and paper Vs. Digital Pen and Digital Pad **Sachin S. Zende & Ankush P. Surve**	99-101
27	Indian GDP & Crises: Sub-Prime & COVID 19 **Dr. Nivrutti Pistulkar**	102-106
28	Current Pandemic, Challenges And Impacts On Rural Life And Role Of Social Work Teacher In Handling Such Issues **Dr. Rama Achyut Pande**	107-109
29	Sustainable Development to Build Back a More Resilient Society in the Post COVID-19 World **Dr. S. R. Pagare**	110-114
30	The study of Socio-Economic Transformation in Jalna District **Mr. Pramod Deshmukh & Dr. S B Ashture**	115-118
31	Crop Diversification: A case study of LaturTahsil (1990-91 to 1994-95 & 2010-11 to 2014-15) **Dr. Birajdar S.G.**	119-121
32	Climate Change & Sustainable Development **Dr. Raut Radheshyam Kisanrao**	122-125
33	Socio-economic Attributes of Farmers on their Adoption System of Rice Intensification (SRI) method in Puri District, Odisha, India **Ajay Kumar Prusty, Radha Shyam Panigrahi, Bibhuti Prasad Mohapatra & Sandeep Rout**	126-133
34	Drone (UAV) Technology For Modern Geospatial Solution: A Case Study Of WakurdeLis Project **Dr. Ganesh K. Madhe**	134-138
35	Assessment of Vegetation Using Landsat Data **Dr. V. S. Pawar-Patil & Shri S. A. Patil**	139-142
36	Digital Entrepreneurship and Sustainable Development: Evidence from India **Sharfa Hassan & Dr. Ajaz Akbar**	143-146
37	A Study of Effectiveness of Concept Mapping Teaching Strategy in Geography Subject **Dr. Anand D. Shinde**	147-149
38	Environmental Awareness and Practices among College Students in K.B.P. Mahavidyalaya **Dr. Jadal M. M.**	150-155
39	A Debate over the Replication Crisis **Yashika Poddar**	156-158
40	*Blood Brothers- A Family Saga*: A Search for India's Identity **Ashutosh Manohar Popate**	159-162
41	मार्क्सवाद – एक सैध्दांतीक मांडणी **डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	163-165
42	चंद्रपूर जिल्हयातील सेंद्रिय व जीवाणू खतांचे महत्व, वापर व लोकप्रीयतेतील वाढीचे अध्ययन **डॉ. लक्ष्मंण टि. कामडी**	166-167
43	मा. कांशीरामजी यांचे पुणे करार धिक्कार आंदोलन **प्रा. किशोर शेषराव चौरे**	168-171
44	चिमूर तालुक्यातील अनुसूचित जातीमधील माला जगंम समाजाची वर्तमानकालीन स्थिती सबल्टर्न इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून: एक आकलन **प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे**	172-174
45	वृध्दांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक व आरोग्यविषयक समस्याबाबत वृध्दांच्या मताचे अध्ययन **प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे**	175-178

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

मा. कांशीरामजी यांचे पुणे करार धिक्कार आंदोलन

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख, म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

पुणे करार धिक्कार आंदोलन

गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी पूर्ण ताकदीने संघर्ष करूनअस्पृश्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघ दुहेरी मतदानाचा अधिकार संयुक्त मतदान संघातील मतदानाचा अधिकार मिळविले होते, परंतु महात्मा गांधींच्या विरोधात स्वतंत्र मतदारसंघावर अस्पृश्यांना पाणी फेरावे लागले. २४ सप्टेंबर १९३२ ला म. गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांच्यात पुणे करार झाला. त्यानुसार दलितांना वाढीव राखीव जागा देण्यात आल्या अशा रितीने बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांसाठी मिळविलेला दोन मतांचा अधिकार पुणे कराराने हिरावून घेतला. बाबासाहेब त्यावेळी म्हणाले, "अस्पृश्यांसाठी मी लंडनहून फळे आणली होती. गांधीनी त्यातील रस काढून आपल्या लोकांना पाजला आणि माझ्या लोकांच्या तोंडावर टरफले फेकली.[१] म्हणजे "पीडितांनी केवळ सवर्ण हिंदूच्या दयेवरच रहावे यासाठी म. गांधीनी उपोषण केले. गांधीच्या या आमरण उपोषण मध्ये आदरणीय असे काहीच नव्हते ती एक प्रकारची घाणेरडी आणि नियमाविरुद्ध केलेली कृती होती."[२]

पुणे करार करतेवेळी अस्पृश्यांसाठी असलेल्या राखीव जागांवर काँग्रेस आपले उमेदवार उभे करणार नाही, असे आश्वासन काँग्रेसने दिले होते तेहीत्यांनी पाळले नाही. कांशीरामजी म्हणतात की, "५० वर्षामध्ये सामाजिक, आर्थिक गैरवाजवी संपविण्यासाठी ज्या लोकांनी उभे व्हायला पाहिजे होते ते उभे झाले नाही, कारण त्या लोकांना मनुवादी समाज आणि त्यांच्या पक्षांनी मॅनेज केले गेले त्या लोकांचा प्रबंध केला गेला आणि या प्रबंधाची कहाणी पुणे करारात' लिहिली आहे."[३]

१९४६ मध्ये कास्टिटयुशन असेम्बली (संविधान सभा) ची निवडणूक त्यावेळी काँग्रेसच्या लोकांनी म्हटले की, "कोई भी चुनकर आ जाये झाली, लेकिन आंबेडकर चुनकर नहीं आने चाहिए, हम लोगों ने प्रबंध' कर दिया है, आंबेडकर के लिये सारे दरवाजे और खिडकिया बन्द कर दी गयी हैं वो कॉन्स्टीट्युशन असैम्बली में चुनकर नहीं आ सकते हैं[४] तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मुंबई सोडून कलकत्ता ओलांडून भारताच्या सीमा क्षेत्रातील जैसोर आणि खुलना या क्षेत्रातून (जो फाळणीच्या वेळेस पाकिस्तानाला दिला आज हा प्रदेश बांगला देशात आहे) निवडून संविधान सभेत यावे लागले. त्यांना या क्षेत्रातील ५२ टक्के लोकसंख्या असलेल्या चांडाळांनी (नमोशूद्रांनी) निवडून दिले, डॉ. बाबासाहेब या क्षेत्रातून संविधान सभेत निवडून आले म्हणून म गांधी, पं. नेहरू व त्यांच्या काँग्रेसनी जैसोर, खुलना, फरीदपूर आणि पडीसाल हे चार जिल्हे, जेथे चांडाळ लोकांची ५२ टक्के लोकसंख्या होती, बहुसंख्य हिंदू होते. जे विभाजन करताना भारताचाच भाग होता. परंतु नेहरू सरकारनी काँग्रेस जाणूनबुजून पाकिस्तानला देऊन टाकले. कारण काय तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तेथून संविधान सभेवर निवडून आले म्हणून.

१९५२ ला जी निवडणूक भारतीय संसदेसाठी झाली. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुंबई येथून रिजर्व सीटवर उभे होते. परंतु काँग्रेस पार्टीने काजोळकर (जो बाबासाहेबांचा सेक्रेटरी होता त्याला त्यांच्यापासून तोडून) ला समोर करून बाबासाहेबांचा पराभव केला त्यानंतर १९५४ ला जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भंडाऱ्यातून उभे राहिले तेव्हा काँग्रेस पार्टीने एका बोरकरया माणासाला बाबासाहेबांच्या विरोधात उभे करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा पराभव केला. आणि राखीव मतदार संघाला अंगुठा दाखविला. या आंसीट विषयी आपले मत स्पष्ट करताना कांशीरामजी म्हणतात की, "ले लो आरक्षण, आपने आरक्षण तो ले लिया है, अंग्रेजों ने आपको रिजर्वेशन दे कि है लेकिन रिजर्व सीट से चुनकर आना आपके लिए असंभव है और आपके लोगों के लिए असंभव है।"[५] मागासवर्गीयांची खरी बाजू मांडण्याकरिता जो खरा प्रतिनिधी संसदेत जावयास पाहिजे होता, तो या पुणे कराराद्वारा गेला नाही कारण मनुवादी लोकांना त्या राखीव जागेवर मागासवर्गीयांमधील कांशीरामच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास चमचे उभे केले होते अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी आमचे चमचेच असले पाहिजे, म्हणून म. गांधीर्नीने जबरदस्तीने पुणे करार करायला बाबासाहेबांना भाग पाडले. राखीव जागेवरून स्वाभिमानी माणसं किंवा नेता निवडून येणे पसंत करीत नाही. त्यांना त्याच समाजातले गुलामी करणारे गुलाम पाहिजे. म्हणूनच काँग्रेसनी मुंबईच्या व भंडाऱ्याच्या निवडणुकीत याच समाजातले मेंढरे उभे करून या स्वाभिमानी माणसाचा पराभव केला.

पुणे कराराचा वाईट परिणाम हा झाला की, "जेव्हा दलितांचे नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितांना अंधकारमय युगातून प्रकाशमय युगाकडे घेऊन जात होते. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संपूर्ण प्रयत्नांना म. गांधी व त्यांच्या काँग्रेसने बाजूला सारून दलितांना पुन प्रकाशमय युगातून काढून अंधकारमय युगात अथवा चमचा युगात ढकलून दिले. तेव्हापासून चमच्या युगाची सुरुवात झाली.[६]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या लुधियाना (पंजाब) येथे २८ ऑक्टोबर १९५१ ला दिलेल्या जाहीर सभेत बोलताना म्हणतात, "मला तुम्हा लोकांना राखीव जागांवरून काँग्रेसच्या तिकिटावर पार्लमेंटमध्ये निवडून गेलेल्या लोकांबद्दल एक बाब सांगावयाची आहे की, पार्लमेंटमध्ये काँग्रेसच्या तिकिटावर राखीव जागेवरून निवडून गेलेले जवळपास तीस खासदारहोते, पण मागील चार वर्षापासून त्यांच्यापैकी एकानेही अनुसूचित जातींच्यालोकांच्या संबंधाने एकदेखील प्रश्न संसदेमध्ये मांडला नाही."[७] आपल्या समाजबांधवांचा एकही प्रश्न संसदेमध्ये उपस्थित केला नाही, म्हणूनच भविष्यात असे धोके आणि विश्वासघाताचे संकट अस्पृश्यावर वारंवार ओढवू नयेत म्हणून बाबासाहेब २ एप्रिल १९४६ रोजी दिल्ली येथे अखिल भारतीय शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनच्या बैठकीत भारताच्या नव्या संविधानामध्ये

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघच मिळावेत म्हणून बैठकीच्या ठराव क्र. ७ मध्ये सविस्तर कारणे देऊन स्वतंत्र मतदार संघाचीच मागणी रास्तपणे उचलून धरतात, आणि आरक्षित जागांनी अस्पृश्यांचे कसे नुकसान केले, ते विस्तृतपणे मांडतात.[८]

भारताच्या संसदेत आज राखीव मतदार संघातून निवडून आलेल्या खासदाराची संख्या१३९ आहे, परंतु ते सर्व कुठल्या न कुठल्या (काँग्रेस, भाजप इ.) पक्षांशी संबंधित आहेत त्यांना दलितांच्या हितापेक्षा पक्षहित, स्वहित व त्यांच्या मतदार संघातील उच्च जातीचेच हित महत्वाचे आहे.[९] अशी लाजीरवाणी स्थिती आहे. आम्ही स्वत:च डॉ. बाबासाहेबांचा केलेला राजकीय पराभव आहे. पुणे करारातील राखीव जागांमुळे आपल्याच रक्ताशी गद्दारी करणाऱ्यांची जमात तयार झाली. येथील शोषित मागासवर्गीयांच्या अधोगतीबद्दल आणि त्यांच्या लाचारीबद्दल बोलताना कांशीरामजी म्हणतात की, "या सर्व अधोगतीचे आणि लाचारीचे मूळ पुणे करार आहे. या पुणे करारानेच दलित-शोषित मागासवर्गीय समाजाचे खरे आणि प्रामाणिक प्रतिनिधी शासनात पोहचू शकले नाही. इतरांचे तर दूरच परंतु प्रत्यक्षात पुणे करार घडवून आणणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना देखील पुणे कराराने निर्माण केलेल्याराखीव मतदार संघातून निवडून जाता आले नाही, तर या राखीव मतदारसंघातून तेच लोक निवडून जाऊ लागले, जे लोक येथील प्रस्थापितमनुवाद्यांच्या हातचे खेळणे आहेत किंवा त्यांचे चमचे आहेत. याच पुणेकराराने येथील दलित व शोषित मागासवर्गीयांना लाचार आणि परावळ बनविले. आज हे दलित-शोषित मागासवर्गीय समाजातील चमचेच समाजाचे शत्रू बनले आहे. म्हणून आता या चमच्यांना खेळवणाऱ्या हातावरच आपणास प्रहार करावा लागेल. जेंगे करून त्यांना खेळणारे हात खिळखिळे होऊन त्यांच्या हातचे 'चमचे' आपोआप गळून पडतील.[१०]

१९८२ ला पुणे कराराला ५० वर्षे पूर्ण झाली होती. त्यावेळे काँग्रेसच्या माध्यमातून पुणे कराराच्या सुवर्ण जयंतीचा (Golden Jubilee) कार्यक्रम करण्यासाठी एक समिती नियुक्त करण्यात आली होती.त्या समितीचे चेअरमन आर.आर. भोळे यांना बनविण्यात आले होते. १९८० ला झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीमध्ये मुंबईमध्ये आर.आर. भोळेनी काँग्रेसच्या तिकिटावरून निवडणूक लढविली होती. त्यामुळे काँग्रेसनी अशी एक योजना बनविली की, ज्या आर.आर. भोळेंनी बाबासाहेबांच्या सांगण्यावरून पुणे कराराच्या विरोधात जेल भरो आंदोलन सुरू केले होते. 'आर.आर. भोले करें पुकार, पुणे करार का करो धिक्कार' असे नारे पुणे कराराचा धिक्कार करतांनी आर.आर. भोळेच्या नेतृत्वात लोकांनी लावलेले होते. त्याच आर.आर. भोळेला स्वागत समितीचे अध्यक्ष बनविले.प येथे आर.आर. भोळे बिना अकलेचे निघाले. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली ज्या भोळेंनी पुणे कराराचा धिक्कार केला होता. त्याच कराराची सुवर्ण जयंती साजरी करण्यासाठी तेच अध्यक्ष बनले. इतका बेशरम माणूस कदाचित दुसरा नसेल."[११] असे योगराज मेश्राम 'महानायकाचा महाप्रवास' या पुस्तकात लिहितात.

कांशीरामजींना ही गोष्ट कळली तेव्हा कांशीरामजी दिल्लीला होते ते दिल्लीवरून पुण्यात आले. पुण्यात आल्यानंतर अशा परिस्थितीमध्ये आणि अशा बिकट प्रसंगी पुणे कराराला बळी पडलेल्या लोकांनी त्वरित स्वबळावर उठून उभे राहून ह्याला अव्हान द्यावयाचे ठरविले. त्यानुसार कांशीरामजींनी डीएस. फोर या लढाऊ संघटनेच्या माध्यमातून विस्तारपूर्वक कार्यक्रम आखले. आणि या दीर्घकाळ चालणाऱ्या संघर्षाकरिता स्वत:ची तयारी सुद्धा केली. "२४ सप्टेंबर १९८२ हा दिवस 'धिक्कार दिवस' म्हणून पाळण्याचे ठरविले आणि त्यानंतर कार्यक्रमाची पुण्यापासून सुरुवात करून २४ ऑक्टोबर १९८२ ला जालंधर येथे या कार्यक्रमाचे समापन करण्यात येईल.[१२] अशाप्रकारे पुणापक्टच्या धिक्काराचा कार्यक्रम ठरविण्यात आला.

सी.पी. थोरात कांशीराम मनुवादापुढे आव्हान या पुस्तकात लिहितात, "आम्ही येरवड्याच्या सेन्ट्रल जेलला भेट दिली. आजूबाजूला पहाणी केली. कांशीरामजींना असे आढळून आले की, जेलमध्ये ज्या झाडाखाली हा करार झाला तेथे गांधी व बाबासाहेबांचा पुतळा बसविण्यात येणार आहे. म. गांधी खाटेवर बसलेत व बाबासाहेब खाली बसलेत, असा पुतळा तेथे बसविण्यात येणार होता. बाबासाहेब खाली बसलेत असा पुतळा म्हणजे आपला भयंकर अपमान होता. त्यानुसार कांशीरामजींने प्लॅन बनविला 'पुणे करार धिक्कार' असे शीर्षक देऊन कार्यक्रम घ्यावे; असा सी.पी. थोरातांनी आग्रह धरला. कांशीरामजींनी तो स्वीकारला. भारतातील २० प्रमुख शहरात हा कार्यक्रम करायचे कांशीरामजींनी ठरविले. आम्ही भराभर कामाला लागलो. पुण्यात आम्ही ३०० कोपरा बैठका घेतल्या. ५ हजार पोस्टर्स लावली १० हजार हस्तपत्रिका वाटल्या. सर्व शहरातल्या भिंती रंगविल्या, ठिकठिकाणी कापडी बॅनर्स लावले. पोलिसांनी आधी परवानगी दिली. त्यानुसार बी.जे. मेडिकल कॉलेजचे ग्राऊंड बुक केले. सर्व पुण्यात त्यावेळी चर्चेचा एकच विषय म्हणजे 'पुणे करार धिक्कार' होता."[१३]

In 1982, Kanshi Ram organised a long road show, on Dr. Ambedkar's life and work. When the road show reached Pune, a rally was organised at the BJ Medical College ground. Over three lakhpeople, attended the rally, and it was an indicator of Kanshi Ram acceptability as a leader.[१४]

मा. कांशीराम या पुणे करार धिक्कार परिषदेला मार्गदर्शन करतात म्हणतात, "आम्ही पुणे करार धिक्काराचा कार्यक्रम बापूजींच्या विरोधात घेतलेला नाही. समाजात या करारामुळे हुजुरेगिरी सुरू झाली. हुजुरेगिरीचा रोग समाजातून घालवून टाकण्यासाठी समाजाला सशक्त बनविण्यासाठी, चळवळ मजबूत करण्यासाठी पुणे करार धिक्कार कार्यक्रम आयोजित केला आहे."[१५] पुणे करार अस्पृश्य समाजालाच नाही, तर संपूर्ण बहुजन समाजालाच कसा घातक आहे, या बहुजन समाजाची पुणे करारामुळे चळवळ कशी नेस्तनाबूत झाली, चमच्यांची परंपरा कशी निर्माण झाली. हे ही आपल्या भाषणातून सिद्ध करून दिले. अलीकडे बहुजन समाजात दिसून येणाऱ्या हुजुरेगिरी सुळसुळाटाबद्दल बोलताना मा. कांशीरामजी म्हणतात की, बहुजन समाजात सक्षम आणि समर्थ नेतृत्व निर्माण होऊ नये म्हणून मनुवादी लोक या समाजातील

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

चमच्यांना पुढे करतात, परंतु आपण या चमच्यांशी मुळीच भांडता कामा नये. मात्र "Hit the hands which oprate the chamcha."[१६] (अर्थात, या चमच्यांना प्रत्यक्ष चालविणारे हातच आम्ही तोडून टाकले पाहिजे) जेणेकरून हुजुऱ्यांना चालविणारे हे हातच निकामी ठरतील. दलितांच्या राजकीय जीवनाला उद्ध्वस्त करणाऱ्या आणि प्रकाशमय युगातून अंधकारमय चमच्या युगात नेणाऱ्या या कराराच्या विरोधात मा. कांशीरामजी यांनी 'The Chamcha Age' (An Era of the stooge) नावाचे पुस्तक लिहून पुणे कराराच्या दुष्परिणामावर प्रकाश टाकला आहे. व या चमचा युगातून बाहेर पडण्याचे उपायही सांगितले आहेत

या पुणे करारामुळेच १९४६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जैसोर आणि खुलना ला चाण्डाळाच्या ५२ टक्के लोकसंख्या असलेल्या भागात जावे लागले. या पुणे करारांमुळेच १९५२ ला बाबासाहेबांना मुंबईत पराभव पत्करावा लागला, या पुणे करारामुळेच १९५४ ला भंडारा निवडणुकीतसुद्धा पराभवस्वीकारावा लागला. जेव्हापर्यंत या चमचा युगाला समाप्त करीत नाही तेव्हापर्यंत या अंधकारमय युगातून प्रकाशमय युगात (Bright Age) प्रवेश करू शकत नाही.

पुणे करार धिक्कार कार्यक्रम खूप गाजला, पुणे कराराचे स्वागत करण्याचा जो मनसुबा काँग्रेसने रचला होता, तो रद्द केला व त्याची कोणतीही अधिकृत अशी घोषणा केली नाही. येरवड्याच्या सेन्ट्रल जेलमध्ये बसविण्यात यपतळा कधी बसलाच नाही. बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे म्हणतात, "पुणा च्या धिक्काराचा कार्यक्रम कांशीराम राबवत आहे तो कार्यक्रम खरे तर, रिपब्लिकन पक्षाने राबवायला पाहिजे होता. यावरून असे लक्षात येते की, रिपब्लिकन नेत्यांना पुणे कराराच्या दुष्परिणामाची पूर्वकल्पना होती."[१७]

२४ ऑक्टोबर १९८२ पर्यंत सतत ३० दिवस ३० जागी धिक्कार परिषदाचे आयोजन केल्या गेले. "महाराष्ट्रामध्ये पुणे २४ सप्टेंबर १९८२, मेडिकल ग्राऊंड, पुणे, २५ सप्टेंबर १९८२ अहमदनगर, २६ सप्टेंबर १९८२ औरंगाबाद, २७ सप्टेंबर १९८२ अंबेजोगाई, २८ सप्टेंबर १९८२ नांदेड, २९ सप्टेंबर १९८२ अकोला, ३० सप्टेंबर १९८२ अमरावती, १ ऑक्टोबर १९८२ यवतमाळ, २ ऑक्टोबर १९८२ चंद्रपूर, ३ ऑक्टोबर १९८२ नागपूर."[१८] इत्यादी शहरामध्ये पुणे करार धिक्कार परिषदा भरवून कांशीरामजीने त्यांचे सफल आयोजन केले. दलित-शोषित समाजाला आपल्या स्वत:च्या सामर्थ्यावर उभे होण्याची महत्वाकांक्षा निर्माण केली. डी.एस.फोर व कांशीराम हे नाव खेड्यापाड्यापर्यंत जाऊन पोहचले. देशाच्या राजकारणात व समाजकारणात मा.कांशीरामजींचे नाव तळपूलागले.

३ ऑक्टोबर १९८२ ला नागपूर येथे पुणे करार धिक्कार कार्यक्रम :

३ ऑक्टोबर १९८२ ला बेझनबाग मैदान, नागपूर येथे डी.एस.फोरचीधिक्कार परिषद आयोजित केली गेली. डी.एस.फोर द्वारा सामाजिक आंदोलना(Social Action) ची सुरुवात २४ सप्टेंबर १९८२ पासून पेशव्यांची (ब्राह्मणांची) राजधानी पुण्यावरून केली गेली. या ब्राह्मण आणि अन्य उच्चवर्णीयांनी दलितांचे संपूर्ण भारतात शोषण केले. ज्या पुणे शहरात पुणे करार झाला क पुण्यावरून प्रारंभ करून सामाजिक आंदोलन (Social Action) न थांबणारा (Non Stop) संघर्ष होईल. २४ ऑक्टोबर १९८२ ला जालंधरमध्ये समाप्त को धिक्कार कार्यक्रम आहे. नागपूर येथे होणारा धिक्कार कार्यक्रम याचाच एक आहे. हा एक महिन्याचा कार्यक्रम आहे. "या सामाजिक कार्यवाहीचा उद्देश मूलभूत समस्यांकरिता लोकांना जागृत करणे आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतः या करारापासून आनंदित नव्हते. २४ सप्टेंबर १९३२ ला पुणे करारावर हस्ताक्षर केल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीच त्यांनी याचा धिक्कार केला. ऐवढेच नाही तर त्यांनी आपल्या समर्थनात; आपल्या अग्रलेखातून कराराचा प्रखरपणे धिक्कार केला. यांच्या समर्थनात त्यांनी आपल्या तीनपुस्तकांत 'काँग्रेस आणि गांधीने अस्पृश्यांकरिता काय केले?, स्टेट्स एंड माइनॉरिटीज, गांधी व अस्पृश्यांची मुक्ती? यातून काही उदाहरण दिले. महाराष्ट्रात आर.आर. भोळे व उत्तर भारतात मास्टर मानसिंहाच्या नेतृत्वात पुणे कराराच्या विरुद्ध संघर्ष प्रारंभ करण्यासाठी बाबासाहेबांनी आपल्या अनुयायांना १९४६ ला आदेश दिला.[१९]१९३२ पासून १९४७ पर्यंत १५ वर्षापर्यंत केवळ आपल्या भाषणातूनच नाही तर पुस्तकातून आणि लेखातून याचा धिक्कार केला म्हणून कांशीराम म्हणतात की, "जेव्हा बाबासाहेबांनीच स्वतः त्याचा धिक्कार केला तर आम्हाला त्याचा धिक्कार केला पाहिजे" असे ते नागपूर येथील जनसभेला संबोधतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुणे कराराचा धिक्कार करीत असताना त्यांना असे जाणवले की, धिक्कार याचा काही उपयोग होत नाही तेव्हा त्यांनी यातून १९४७ ते १९५६ पर्यंत पूर्ण १० वर्षापर्यंत आपल्या लोकांकरिता मार्ग काढण्यासाठी संघर्ष करीत राहिले. त्यांनी आम्हाला स्पष्ट दिशा व निर्देश दिले.कांशीरामजी म्हणतात की, "त्यानुसार ही वास्तविक जिम्मेदारी आपली समजून काढण्याच्या दिशेने काही करावे लागेल. आम्हाला विचारपूर्वक योजना बनवाव्या लागतील आणि या दिशेने कार्यवाहीची सुरुवात करावी लागेल.[२०]

आज आमच्या शिकल्या सवरल्या व्यक्तींची संख्या भरपूर आहे. एवढेच नाही तर शासकीय नोकरीतसुद्धा आमचे लोक भरपूर आहेत. जेव्हा हे लोक देशासाठी योजना बनवू शकतात, प्रशासन सांभाळू शकतात तर आपल्या लोकांसाठी योजना का बनवू शकत नाही? यावर कांशीरामजी म्हणतात की, "मी असे समजतो की जर आमची इच्छा खरी आहे तर आम्ही निश्चित योग्य मार्ग काढू शकतो. ते येथे बाबासाहेबांनी कथन केलेले उदाहरण देतात. संयुक्त मतदान पद्धती ही एक दूषित पद्धती आहे. ज्यामुळे हिंदूना अधिकार प्राप्त झालेला आहे, की ते एक अस्पृश्यांना नाममात्रसाठी प्रतिनिधी निवडतात, परंतु वास्तविकतेमध्ये तो हिंदूचा एक औजार(Tools) आहे' १९४७ मध्ये संविधान सभेसाठी तयार केलेल्या आपल्या स्मृतिपत्रात त्यांनी म्हटले पुणे करारांनी अनुसूचित जातींच्या मताधिकाराला पूर्णता निरर्थक बनविले. प्राथमिक निवडणुकीत ज्या उमेदवाराला अस्वीकार केले जात होते तोच अंतिम निवडणुकीत सवर्ण हिंदूच्या मतांनी निवडून येत होता.[२१] जेव्हापर्यंत इंग्रज भारतात होते, तेव्हा पर्यंत बाबासाहेबांना वाटत होते की, ते आम्हाला न्याय देतील, परंतु तसे झाले नाही. राजकीय, आर्थिक, जमीनदारी आणि सांस्कृतिक सर्व अधिकार मुठ्ठीभर ब्राह्मण, क्षत्रिय व मोठ्या जमीनदारांच्या हातात आली होती. जे की आमचे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

मागील १००० वर्षांपासून शोषन करीत आलेले आहेत. अशा लोकांकडून न्यायाची अपेक्षा करणेच व्यर्थ होते, तेव्हा यावर उपाय शोधण्याच्या दिशा कार्य करू लागले. त्यांचे संपूर्ण प्रयत्न दलित व शोषित लोकांना मोठे करण्यासाठी होते. हे लोक आपल्या स्वतःच्या बहुमतावर भारताचे शासन करू शकतील असा बाबासाहेबांना विश्वास होता. दुर्भाग्यवशबाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाना नंतर त्यांच्या सहकार्यांनी काही केळ याविषयी कांशीराम म्हणतात की, "कदाचित बाबासाहेबांच्या अनुयायांकडून चांगले प्रयत्न केले असतील परंतु ते त्या उंचीपर्यंत पोहचू शकले नाही बाबासाहेब आम्हाला पाहू इच्छित होते, परंतु आम्ही त्यांना दोष देणायासाठी स्वतःला तयार करायला पाहिजे. सुरुवातीला मी व माझ्या सहकाज रिपब्लिकन पार्टीच्या नेत्यांना सर्व प्रकारची मदत केली, परंतु जेव्हा ते क परिणाम दाखवू शकले नाही तर आता ही जिम्मेदारी स्वतः घेतो.[१२]कांशीराम बहुजनांच्या उत्थानासाठी आम्ही असेच करून दाखवा बाबासाहेबांना अपेक्षित होते असा ते संकल्प करतात, आणि या दिशेने पहिल्या पायरीच्या रूपात शीघ्र आपली 'जन संसद' (People's Parliament) च्या नावाने सुरू करतात. मा. कांशीरामजी शेवटी म्हणतात की, "कदाचित आमचे पुढारी यापेक्षाही चांगले करत असतील तर त्यांचे स्वागत करू व त्यांना आम्ही पूर्ण सहयोग व समर्थन देऊ. आम्ही त्यांच्या रस्त्यात आड येणार नाही.[१३]परंतु कांशीरामजी येथे हेही स्पष्ट करतात की, जर ते समयबद्ध कार्यक्रमानुसार उद्देश प्राप्त करण्यात असमर्थ असतील तर त्यांनी आमच्या रस्त्यात आडवे येऊन आमच्या कार्यात अडथळा आणू नये. जर अशाप्रकारचा अडथळा आमच्या कार्यात आला नाही तर आम्ही उद्देशांना ठरविलेल्या वेळेपूर्वीच प्राप्त करून घेऊ, या संमेलनाचे अध्यक्ष मा. डी.के. खापर्डे यांनी भूषविले, नागपूर जागृती जथ्याचे प्रसिद्ध गायक विजय वाकपैजनच्या गीताच्या माध्यमातून संघर्षाची तयारी करण्याचे आव्हान केले. सभेला मधुकर उके, कु. चंदा कांबळे (विदर्भ), एकनाथ साळवे (माजी आमदार चंद्रपूर), कु. मायावती (दिल्ली), एस. आर. बौद्ध (हरियाना) व अनंतराव फुले (म. ज्योतिबा फुले यांचे नातू) यांनी संबोधित केले व राम कोडारे यांनी आभार व्यक्त केला.

संदर्भ ग्रंथसूची:

(१) थोरात, सी.पी., 'कांशीराम मनुवादापुढे आव्हान', शिवम प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १५ मार्च २००५,पृ. १५७
(२) अकेला,ए.आर. (संकलन/संपादन), अनुवादक, विजेन्द्र सिंह विक्रम, दि. आ.इ.मा.कां.सा.के.से.ले., पूर्वोक्त, पृ. १७६
(४) सिंह, सतनाम (सपा), बहुजन मसीहा कांशीराम के भाषण', खंड १, सम्यक प्रकाशन, दिल्ली,प्र.आ. २००८, पृ.३९
(५) सिंह, सतनाम (संपा.), खंड १, पूर्वोक्त, पृ. ४१
(६) जी.एम., 'धम्मानुगामी कांशी-माया', युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर,प्र.आ. २४ऑक्टोबर, २०१२,पृ. १६७
(७) भालेकर, आचार्य सन्देश, 'आबेडकर विरुद्ध आंबेडकर', विजन पब्लिकेशन, वैशाली नगर, नागपूर, प्रकाशन तिथी १९ जुलै २०१४, पृ.८६

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

IFSIJ IMPACT FACTOR: 5.565 E-ISSN : 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal
PEER REVIEWED, REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 007 Octobar -2020

Special Issue Editor: Dr. Snehal Rajhans
Convener: Principal, Dr. C. B. Salunkhe
Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Asstt. Professor
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya
Ballarpur, Dist. Chandrapur (M.S.)

IFSIJ IMPACT FACTOR: 5.565 E-ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal
PEER REVIEWED, REFEREED & INDEXED JOURNAL
Special Issue: 007 Octobar -2020

शेतकरी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे
कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु.।।
ता. कराड जि. सातारा ४१५११०८ फोन (०२१६४) २६६३४६
email - kmr_sspm@yahoo.co.in
नॅक मानांकन – B+ (2.65)

कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु.।।
आणि
लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे अध्यासन,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
यांचे संयुक्त विद्यमाने एक दिवशीय आंतरविद्याशाखीय

राष्ट्रीय परिषद

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचे वाङ्मय: पुनर्वाचनाच्या दिशा

Special Issue Editor: Dr. Snehal Rajhans
Convener: Principal, Dr. C. B. Salunkhe
Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskruti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI)
© All rights reserved with the authors.
Published by –© Mr. Santosh Bongale, President, Sanskruti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI) At-Post: Pimpalkhunte Tal: Madha Dist: Solapur. Maharashtra Mobile: 9923900840 Email id: editorsimrj@gmail.com www.simrj.org.in
Disclaimer: The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the Special Issue. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

INDEX

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	उपेक्षितांचे मुक्तीचे भाष्यकार : अण्णा भाऊ साठे *प्रा.डॉ. प्रभाकर रामचंद्र पवार*	1-6
2	अण्णाभाऊ साठे यांची साहित्य व कलाविषयक भूमिका साहित्यातील तेजस्वी तारा — अण्णाभाऊ साठे *प्रा.सौ. लक्ष्मी विष्णु भंडारे*	7-10
3	Depiction of Oppressed and Underprivileged in the Short-Stories of Anna Bhau Sathe *Mr. Suresh T. Telvekar*	11-14
4	शाहीर आण्णाभाऊ साठेजी और मुंशी प्रेमचंदजी के कहानी साहित्य में सामाजिक यथार्थ *संगिता संजय देशमुख*	15-18
5	लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे जीवन परिचय *सुनंदा वसंतराव जगताप*	19-20
6	MANIFESTATION OF CASTE AND CLASS IN ANNA BHAU SATHE'S MARXIST IDEOLOGY *AJAY HATESING SOLANKE*	21-26
7	लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा वाङ्मयाचे वेगळेपण *श्री. कांबळे शितल शशिकांत*	27-31
8	आण्णा भाऊ साठे यांचे कथात्म साहित्य *प्रदीप मधुकर वाघ*	32-37
9	वंचितांना साहित्यक्षेत्रात मानाचे स्थान देणारा पहिला साहित्यिक लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे *प्रा. नरेश आंबिलकर*	38-43
10	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील नायिका *योगिता कालिदास चोडणकर*	44-48
11	अण्णा भाऊराव साठे यांच्या कादंबरीतील बंडखोर नायक *डॉ. सविता अशोक व्हटकर*	49-52
12	अण्णा भाऊ साठे : व्यक्तित्त्व आणि कृतित्त्व *प्रा. अमोल अरुण थोरात*	53-57

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

13	अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य व कला विषयक भूमिका *डॉ. लहू भाऊसाहेब घोरपडे*	58-60
14	अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतील 'नायिका' *डॉ. प्रा. रविंद्र मधूकर कांबळे*	61-66
15	अण्णाभाऊ साठे सामाजिक सुरक्षेचे एक समग्र विद्यापीठ *प्रा. रमेश राऊत*	67-73
16	अण्णाभाऊंच्या साहित्याचा बोध *सुनिल जाधव*	74-75
17	लोकविलक्षण प्रतिभेचा भूमिपुत्र लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे *ॲड. संभाजीराव हणमंतराव मोहिते*	76-78
18	अण्णाभाऊसाठे यांच्यासाहित्य कृतीतून व्यक्त होणारा मानवमुक्तीचा दृष्टीकोन *प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील*	79-83
19	साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठेच्या साहित्यातील स्त्री व्यक्तीरेखा *डॉ. स्नेहल गकरंद राजहंस*	84-90
20	लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे यांच्या खुळंवाडी कथासंग्रहातील राष्ट्रभक्ती व लोकभक्तीचे चित्रण *प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार*	91-97
21	आण्णाभाऊ साठे यांचे विद्रोही साहित्य *दिपमाला निवास मोहिते*	98-102
22	आण्णाभाऊ साठे: मानव मुक्तीचा शिलेदार *लता अंकुशराव चव्हाण*	103-106
23	अण्णाभाऊ साठे व त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांच्या मुखपृष्ठावरील चित्रांकने *रामचंद्र नारायण चौरे, प्रा. डॉ. शिरिष अंबेकर*	107-111
24	अण्णा भाऊ साठे यांचे प्रेरणादायी विचार आणि डिजीटल जनरेशन यांचे संयोजन-- काळाची गरज *प्रा. इंद्रजित नितीनराव बंगाळे*	112-115
25	ग्रामीण जनजीवन जगासमोर मांडण्यासाठी अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखणीतून मानवी भावनांचा सकारात्मक वापर *प्रा. कृष्णा गणपत सावंत*	116-121
26	कादंबरीकार आण्णाभाऊ साठे साठे यांच्या 'फकिरा' व 'वारणेचा वाघ' या कादंबऱ्यातील उपेक्षित समाजाचा इतिहास *प्रा. सौ. माधुरी उत्तम शिंदे*	122-130

Officiating Principal
Mahatma Jotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

27	अण्णाभाऊ साठे यांच्या ठराविक कादंबऱ्यांच्या मुखपृष्ठावरील चित्रांकनाचा अभ्यास *प्रणय रामदास कुंवर*	131-137
28	मानवमुक्तीचा शिलेदार अण्णा भाऊ साठे *प्रा. किशोर शेषराव चौरे*	138-142
29	लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे *श्री. संजय रामचंद्र पाटील*	143-145
30	अण्णाभाऊ साठे यांच्या 'फकीरा' कादंबरीतील जीवनसंघर्षाचे चित्रण *सौ. हर्षदा अनिल पवार*	146-150
31	अण्णाभाऊ यांचे प्रवास वर्णन *प्रा. बी. बी. गायकवाड*	151-153
32	अण्णाभाऊ साठे यांच्या लोकनाट्यातील सामाजिक दृष्टीकोन *प्रा. गायकवाड नरेंद्र विठ्ठल*	154-157
33	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे लिखित कथा साहित्यातील सामाजिक, राष्ट्रीय विचार संपदा *प्रा. डॉ. विश्वनाथ काशिनाथ सोनवणे*	158-167

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Sanskruti International Multidisciplinary Research Journal
IMPACT FACTOR - (IFSIJ) - 5.565 (2020), (CIF)- 4.186 (2018)
Special Issue 007 - 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचे वाङ्मय: पुनर्वाचनाच्या दिशा'
E-ISSN: 2455-1511
October- 2020

मानवमुक्तीचा शिलेदार अण्णा भाऊ साठे

प्रा. किशोर शेषराव चौरे

इतिहास विभाग प्रमुख, म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
Email: chaurekishor12@gmail.com Mob.No. ८४२१८८४७६०

प्रस्तावना :

उपेक्षित समाजातून जन्माला आलेले अण्णा भाऊ साठे यांनी जो संघर्ष केला; जे साहित्य लिहिले ते समाज परिवर्तनाच्या लढ्यातील मानव मुक्तीसाठी एक प्रभावी हत्यार होते. त्यांचे साहित्य हे वास्तववादी जीवनावर अवलंबून होते. समाजातील बुरसटलेल्या विचारांना, सनातनी रूढी—परंपरांना छेद देणारे, क्रांतीची मशाल पेटविणारे असे होते. अण्णा भाऊंना आपल्या जीवनात जे अनुभव आले त्याचे हुबेहुब चित्रण त्यांनी आपल्या साहित्यातून प्रकट केले. अण्णा भाऊंचा विरोध एका व्यवस्थेविरूद्ध होता. श्रीमंतांच्या, सत्ताधिशांच्या व्यवस्थेविरूद्ध आपल्या साहित्यातून वैचारीक बंड उभारले. या साहित्यातून कार्ल मार्क्सच्या नाहीरे वर्गाचे जनजागरण केले. विषमतेवर हल्ला चढवून बहुजनवादी साहित्य निर्माण केले. त्यातून फार मूलगामी वर्णन केले. अण्णा भाऊ शाळेत गेले नाहीत, परंतु प्रतिभावंत अण्णा भाऊने आपल्या लेखणीद्वारे कादंबऱ्या, कथासंग्रह, लोकनाट्ये, प्रवासवर्णन तसेच लावण्या, गाणी, पोवाडे व कविता लिहिल्या. अण्णा भाऊंनी कथा, कादंबऱ्यामधून उभे केलेले नायक—नायिका बदलाची, परिवर्तनाची, मानवमुक्तीची मागणी करणारे होते. त्यांच्या कथा जगण्यासाठी लढणाऱ्या पराक्रमी माणसाच्या कथा आहेत. या कथा, कादंबऱ्यातून तळागाळातील माणसाच्या अवस्थेच्या वेदनेचे हुंकार व्यक्त केले. त्यांचे साहित्य म्हणजे समाज परिवर्तनाच्या लढ्यातील धारधार शस्त्रच होते.

मानवमुक्तीचा शिलेदार :

अण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म १ आगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाटेगाव येथे मांगवाड्यात श्री. भाऊ शिधोजी साठे व सौ. वालुबाई साठे यांच्या पोटी झाला. "मांग जात ही शूद्र जातीपैकी एक होती. त्या जातीतील लोकांना उत्पन्नाचे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

कुठलेही खात्रीशीर साधन नव्हते. ब्रिटिश सरकारच्या नोंदीनुसार मांग ही जात एक गुन्हेगार जात म्हणून ओळखली जात असे."

उत्पन्नाचे असे खात्रीशीर साधन नसल्यामुळे उदरनिर्वाहासाठी अण्णा भाऊंच्या वडीलांनी वाटेगाव सोडून कामासाठी परिवारासह उन्हातानात उपाशीपोटी पायी चालत मुंबई गाठली. त्यावेळी अण्णा भाऊ यांचे वय ११ वर्षाचे होते. मुंबईत आल्यावर अण्णा भाऊंनी पोटाची खळगी भरण्यासाठी हमाली केली; घरघुती काम केले; फेरीवाल्याचे गाठोडी वाहुन नेण्याचे कामेही अण्णा करू लागले. ही कामे करीत असतांना मुंबईतील रस्त्याच्या कडेला लागून असलेले सिमेमाचे, दुकानाचे फलक वाचू लागले. येथेच त्यांच्या प्रतिभेला आकार मिळाला; वैचारिक, तात्विक बैठक मिळाली. पोरगा शिकावा सवरावा म्हणून अण्णा भाऊंच्या वडीलांनी अण्णा भाऊंना वाटेगावच्या शाळेत दाखल केले होते. आई—वडिलांच्या आग्रहास्तव अण्णा भाऊ पहिल्या दिवशी शाळेत गेले तेथे त्यांना जातीयेतेचा अनुभव आला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सुद्धा शाळेच्या बाहेरच बसून शिकावे लागले तोच अनुभव अण्णा भाऊ यांच्या वाट्याला आला. अण्णा भाऊ स्वत:च्या मनाशी यावेळी संवाद साधत असतील की, "माणसासारखी आम्ही माणसं असतानासुद्धा इतरांपेक्षा वेगळे कसे ठरू शकतो? माणसामाणसात भेद ठरवणारी ही कुठली धर्म पद्धत? असे प्रश्न बाल्यावस्थेतील अण्णा भाऊंना पडले होते. शाळेत प्रवेश केल्यावर त्यांना हा जातीयतेचा अनुभव आल्यानंतर अण्णा भाऊ पेटून उठले." व एक दिड दिवसातच त्यांची शाळा संपुष्टात आली. शाळेतील शिक्षण दिड दिवसातच अण्णा भाऊ साठेंचे जातीअंतामुळे जरी शिक्षण संपुष्टात आले तरी जन्मतातच उपजत गुण असल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचे औपचारिक शिक्षण घेऊ न शकलेल्या अण्णा भाऊंनी साहित्य क्षेत्रात नावलौकिक केले. शाहिर, कामगार, नेता, कादंबरीकार, समाजसुधारक अशा विविध भूमीका त्यांनी आपल्या जीवनात पार पाडलेल्या दिसतात. वडिलांनी पाहिलेले अण्णा भाऊच्या शिक्षणाचे स्वप्न खऱ्या अर्थांनी अण्णा भाऊने व्यावहारिक जीवनातील अनुभवातून पूर्ण केले.

Officiating Principal
Mahatma Jotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अण्णा भाऊनी 'वैचारीक क्रांती शिवाय समाजक्रांती शक्य नाही' हे सुत्र डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी अनेक साहित्याची निर्मिती केली. त्यात "सुमारे ३५ कादंबऱ्या, १३ कथासंग्रह, १४ लोकनाट्य तमाशे, ३ नाटके, १ प्रवास वर्णन, १ शाहिरी पुस्तक, ७ चित्रपटकथा आणि १५ प्रसिद्ध पोवाडे इतकी प्रचंड ग्रंथसंप्रदा, नव्हेत साहित्याचा खजिनाच अण्णा भाऊ आपल्यासाठी ठेवून गले."

विषम समाजव्यवस्थेमुळे दलित समाजातील विविध जातीधर्मातील लोकांना या भांडवलदार वर्गाकडून, श्रीमंताकडून, सत्ताधाऱ्यांकडून कोणकोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागते. हे आपल्या साहित्यातून साकार केलेल्या पात्रातून दाखविण्याचा प्रयत्न केला. ही पात्रे अन्यायाला बळी पडत नाहीत तर अन्यायाविरूद्ध झुंजतात, प्रसंगी बंडही करून उठतात. "नायक–नायिका व इतर पात्रे ही सर्वसामान्यांतील आहे. त्यांच्या सर्व कथा, कादंबऱ्या यातून उभ्या केलेल्या नायिका, नायक हे कष्टकरी, आदिवासी, दलित, कामगार वर्गातील आहेत. त्यांच्या साहित्यात विषमता अन्याय याविरूद्ध चीड आणि त्या विरोधातील बंड पहायला मिळते. अन्याय सहन करणाऱ्या वंचितांना त्यांनी अन्यायाची जाण करून दिली, इतकेच नाही तर त्या विरूद्ध लढण्याची प्रेरणाही दिली." या पात्रांच्या माध्यमातून अण्णा भाऊंनी सामाजिक न्यायाची मागणी केलेली दिसते.

वारणेच्या खोऱ्यात, फकिरा, वारणेचा वाघ, मास्तर, अग्निदिव्य या कादंबऱ्यामधून अण्णा भाऊने साहसाचे, पराक्रमाचे चित्रण केले. कादंबरीतील पात्रानी साकारलेला लढा हा मानवमुक्तीचा लढाच वाटतो. महिलांच्या समस्येवरील महत्वाच्या कादंबऱ्या चित्रा, वैजयंता, चंदन, चिखलातील कमळ, फुलपाखरू, आवडी आणि रत्ना या कादंबऱ्यातून महिलांच्या साहसाचे, पराक्रमाचे चित्रण अण्णा भाऊंनी केलेले आहे. विज्ञान युगात स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी अनेक कायदे तयार झाले असले तरी; स्त्रियांवरील अत्याचार काही कमी झालेले नाही. आजही स्त्रीचे गुदमरलेपण विचार करायला लावणारे आहे. ग्रामीण पार्श्वभूमीवर असलेल्या कादंबऱ्या माकळीचा माळ, वैर, डोळे मोडीत राधा चाले, रानबोका, कुरूप, पाझर आणि केवड्याचे कणीस या कादंबऱ्यातून ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ दर्शन अण्णा भाऊने घडविले आहे. ज्या–ज्या लोकांची पिळवणूक झाली आहे, त्या लोकांच्या नायकांच्या–नायिकेच्या माध्यमातून अण्णा भाऊंनी वरील कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून मांडलेली आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

समकालीन लेखकांनी दलित, वंचित, भटक्या, कामकार, मजूर वर्गाच्या शोषणाची व्यथा आपल्या साहित्यात मांडलेली दिसून येत नाही, परंतु अण्णा भाऊंनी या उपेक्षितांचा, वंचितांचा इतिहास, सर्वसामान्याचे, कामगारांचे, कष्टकऱ्यांचे, दलितांचे प्रश्न आपल्या साहित्यातून मांडलें आहे. त्यांच्या साहित्यात वेगवेगळा प्रवाह जाणवतो. त्यांचे साहित्य परिवर्तनवादी, विज्ञानवादी तसेच विद्रोह करायला लावणारे आहे.

फकिरा ही कादंबरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनीला समर्पीत केली आहे. ज्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगीतले 'शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा' तसाच संदेश फकिरा या कादंबरीतून अण्णा भाऊंनी दिला, 'जग बदल घालूनी घाव, सांगून गेले मला भिमराव' या गीतातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रत असलेल्या समाजनिर्मितीसाठी बहुजनांनी एकत्रित यावे असे शाहिरीतून आवाहन केले. आपल्या धर्मग्रंथात सांगीतले आहे की, पृथ्वी ही शेषनागावर तरली आहे. परंतु अण्णा भाऊ सांगतात की, ही पृथ्वी कष्टकरी, कामगार, श्रमीक यांच्या तळहातावर तरलेली आहे. म्हणजे वर्षोनुवर्षे धर्मग्रंथ सांगीत असलेला चूकीचा संदेश ते खोडून काढतात व विज्ञानवादी दृष्टिकोन मांडतात. यामधून अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेल्या समाजाला सत्याकडे, वैज्ञानिक दृष्टिने वाटचाल करण्याचा इशारा दिला.

आजही शेतकऱ्यांचे कसे शोषन होते तो राबराब राबतो कष्ट करतो देशाला अन्नधान्य पुरवितो, परंतु त्याच्या उत्पन्नाला भाव नसल्यामुळे तोच मात्र अन्नाविना उपाशी राहतो. मोठ–मोठ्या इमारती बांधणारा मजूरही उघड्यावरच किंवा टिनाच्या झोपडीतच राहतो. तसेच कापड गिरणीत काम करणारा कामगार कापड तयार करतो मात्र त्याचाच परिवार कपड्याविणा राहतो. हे सर्व वास्तव अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून मांडून या दुदैवी जीवनातून एक नवीन मार्ग जीवन जगण्यासाठी लेखणीच्या बळावर समाजाला देतात.

सारांश :

अण्णा भाऊने दैववाद, अंधश्रद्धा अशा गोष्टीला आपल्या साहित्यात कोठेच थारा दिला नाही. माणसाने वास्तववाद, प्रयत्नवाद व विज्ञानवाद स्वीकारावा हेच साहित्याच्या माध्यमातून बहुजन समाजाला दिलेले हत्यार होते. त्यांच्या या हत्याराची आजही समाजाला गरज आहे. 'दया नको न्याय पाहिजे' हे डॉ. बाबासाहेब

Officiating Principal
Mahatma Jotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आंबेडकरांचे तत्व त्यांनी साहित्याच्या माध्यमातून पेरून गुलामीत खितपत पडलेल्या लोकांमध्ये स्वाभिमान जागृत करण्याचे कार्य केले.

कथा, कादंबऱ्या, पोवाडे, नाटके इत्यादी साहित्यच नाही तर संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा यासाठी आपल्या शाहिरीद्वारे जनजागृती केली व लाल बावटा या कला पथकाची स्थापना करून संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत महत्वाची कामगीरी बजावली. त्यांनी लिहिलेल्या लेखणीद्वारे व कार्याद्वारे जे समाजाला योगदान दिले त्या कार्यावरून ते मानवमुक्तीचे खरे शिलेदार शोभून दिसतात. ते महाराष्ट्राच्या इतिहासातच अजरामर नाहीत तर ते जगाच्या इतिहासातही अजरामर आहेत. अशा या बहुजनवादी मानवमुक्तीच्या लढ्यासाठी आपली लेखणी झिजविणाऱ्या महान साहित्यिकास माझे त्रिवार अभिवादन!

संदर्भसूची :

(१) कोरडे बजरंग, अनुवादक विलास गीते, 'भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे', साहित्य अकादमी प्रकाशन, पृ. १,१६,१९

(२) प्रा. करडे रमेश, 'साहित्यसूर्य', प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे, प्र.आ., ३ जानेवारी २०१७, पृ. १२

(३) वाघ विलास (संपा.), सुगावा मासिक, ऑगस्ट २०१८, वर्ष ४५, अंक बारावा, राहूल कैलास पमारे यांच्या लेखातून, 'शोषितांच्या अन्यायाविरूद्ध लेखणी उभारणारे : लोकशाहीर कॉ. अण्णाभाऊ साठे', पृ. १

(४) डांगळे अर्जुन (संपादक मंडळ), 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय', प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र.आ., १ ऑगस्ट, १९९८, पृ. संपादकीय

(५) गौरव ग्रंथ, 'लोंकशाहीर साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे', प्रकाशन : महासंचालक डॉ. आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी), पुणे, द्वि.आ., जुलै २०१५, पृ. ६९,७२,७३,७४,७९

(६) डॉ. ताडेराव डी.बी.; डॉ. कामत सतीश (संपादक), 'प्रबोधशिल्पी अण्णा भाऊ साठे', शिवानी प्रकांशन, पुणे, प्र.आ., १ जून २०२०, पृ. ३५,३६,३२९,३३०,३३२,३३३

(७) अण्णा भाऊ साठे साहित्य परिषद, महाराष्ट्र राज्य संयोजन समिती तर्फे दिनांक १८ जुलै ते ३१ ऑगस्ट ऑनलाईन फेसबूक लाईव्ह व्याख्यानमालेतील विविध व्याख्यात्यांचे भाषणे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC CARE LISTED

Special Issue – II
Multidisciplinary Perspectives on Health, Society, Environment & Sustainable Development

December 2020

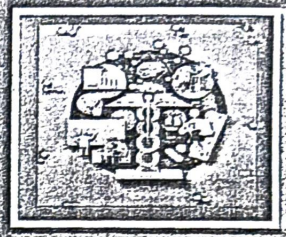

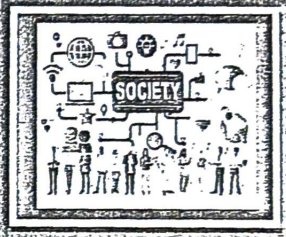

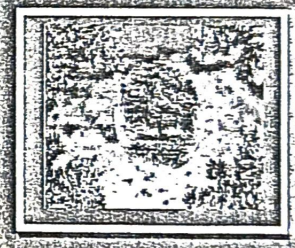

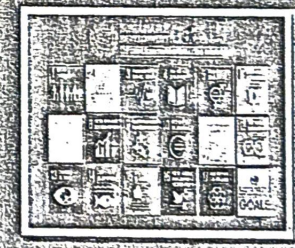

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Manoj S. Kamat

Principal,
DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju
Desai College, Canacona-Goa

Co-Editor : Prof. F. M. Nadaf

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

December 2020

Special Issue -Volume-II

On

Multidisciplinary Perspectives on Health, Society, Environment & Sustainable Development

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Manoj S. Kamat

Professor & Principal
DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju Desai College, Canacona-Goa

Co-Editor

Dr. F. M. Nadaf

Vice Principal & Professor of Geography
DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju Desai College, Canacona-Goa

Editorial Board

Prof. Camena Guneratne (Sri Lanka)		Dr. RiaAerts (Australia)
Dr. Mohamed Izhar Hasan (Rohtak)	Prof. S. I. Biradar (Dharwad)	Dr. Bindhy Wasini Pandey (New Delhi)
Dr. Biswajit Roy Chowdhury (Kolkata)	Dr. Shyam Khinchi (Ganganagar)	Dr. Keya Das Ghosh (Kolkata)
Dr. Suryawanshi M V (Aurangabad)	Dr. C. P. Hiremath (Goa)	Dr. Sucheta Naik (Goa)
Shri. Vividh Pawaskar (Goa)	Dr. Pramada Gauns Desai (Goa)	Dr. Monika Kannan (Ajmer)
Dr. Arvind Haldankar (Goa)	Dr. L. T. Nayak (Dharwad)	Dr. Rupa Chari (Goa)

Published by- Dr. Manoj S. Kamat, Professor & Principal DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju Desai College, Canacona-Goa

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

24	Handigodu Disease Syndrome and its Health Problems of Weaker Section Communities **Vinay K. U. Hanamagouda C.**	84-89
25	Health Care Facilities on Handigodu Disease Syndrome in Karnataka: Some Observations **Vinay K. U., Hanamagouda C.**	90-93
26	Impact Of Covid-19 on Banjara Women Workers in Unorganized Sectors **V. B. Hipparagi, Dr. N .Veerendrakumar**	94-95
27	New Income Tax Policy- An overview **Smt. Gayatri Dadmi**	96-97
28	Consumer Awareness And Purchasing Habits Towards Brand Equity: An Empirical Analysis **Dr. S. Muralidhar, Anil. N**	98-101
29	Customer Satisfaction and Loyalty Towards Suzuki" A Study on Ballari District in Karnataka State **Jyothilinga V**	102-106
30	Green Accounting Practices in India-A Motive for Sustainable Development **Jyothilinga V**	107-111
31	An Analysis of Major Fruits Purchased and Sold by Hopcoms in Karnataka **Ganesha. K. R., Dr. S. Muralidhar**	112-116
32	Tax Evasion and Fiscal Deficit **Shantkumar A. Bangundi**	117-118
33	Relevance of Gandhian Concept of Grama Swaraj during Covid-19 **Dr. Nithya N. R.**	119-121
34	Emerging Trends in Banking-Increasing Role of Information Technology **Ganesha B**	122-124
35	Women in Agriculture: A Sociological Study in Western Ghats of Karnataka **Dr. Malini Revankar, Dr. Hanamagouda C.**	125-128
36	An Ethno-Botanical Study of Medicinal Plants of Odisha-A Review **Saikh Sartaj Mohammed, Dhirendra Kumar Nayak, Sandeep Rout and Krishna Priya Sahoo**	129-132
37	Spatial-Temporal Variation of Biogas in Kolhapur Distract **Krishna B. Patre, Dr. Sambhaji Shinde, Santosh P Mane**	133-135
38	Impact of COVID-19 on the sports industry **Dr. Ashok M. Kamble**	136-138
39	Role of Coastal Vegetation in Protecting Coastal Erosion **Dr. F. M. Nadaf**	139-143
40	In Modern India Exploitation of Dalit women: As a Dalit and as a women **Nanda Sheshrao Korde, Seema Sheshrao Korde**	144-145
41	बिहार विधानसभा निवडणूक- २०२० : प्रादेशिक पक्षांचे प्रभावशाली राजकारण ***शरद बाबुराव सोनवणे***	146-148
42	महाराष्ट्राच्या कृषी सुधारणेत शेततळ्यांची भूमिका व जलसिंचनाचे महत्व एक अभ्यास **प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे**	149-150
43	वैश्विक मानव एकता स्थल 'अरोविल' (पोंडेचेरी) :एक ऐतिहासिक धरोहर **डॉ व्यास सी. पी.**	151-153
44	महिलांकरिता ब्युटी पार्लर कौशल्य संपादन- एक संधी **उर्मिला खोत, डॉ. मंजुषा मोळवणे**	154-157
45	आंबेडकरी चळवळीतील बहिष्कृत भारताचे योगदान व वर्तमानकालीन स्थित्यंतरे **प्रा. किशोर शेषराव चौरे**	158-160
46	ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांकडून केला जाणारा ई-लर्निंगचा वापर व त्यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन **डॉ. लक्ष्मीकांत शिवदास हुरणे**	161-164
47	आम्ल पर्जन्य : कारणे, परिणाम आणि उपाययोजना **डॉ. हरी साधू वाघमारे**	165-168
48	प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण प्रभावित करणाऱ्या घटकांचा परामर्श **शरद बाबुराव सोनवणे**	169-171

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidya... ..., Ballarpur

आंबेडकरी चळवळीतील बहिष्कृत भारताचे योगदान व वर्तमानकालीन स्थित्यंतरे

प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख, म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
chaurekishor12@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रामुख्याने ओळख आहे, ती भारतीय घटनेचे शिल्पकार म्हणून जगात आजही भारताची राज्यघटना एक आदर्श राज्यघटना म्हणून समजली जाते, असे जरी असले तरीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्वाचे धनी होते. धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्राचे अभ्यासक होते. कामगार नेते, राजकीय पक्षाचे संस्थापक द्रष्टे, विचारवंत विविध सामाजिक चळवळीचे जनक याचबरोबर त्यांनी केलेली पत्रकारीता आजही प्रेरक ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाच्या वेदना आणि विद्रोह प्रकट करण्यासाठी 'मुकनायक' हे पाक्षिक काढले. मुकनायकचा जन्म म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचा प्रारंभ होता. त्यानंतरचे बहिष्कृत भारत हे सामाजिक समतेच्या लढ्यातील महत्त्वपूर्ण वर्तमानपत्र होते. बहिष्कृत भारत म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनेक विचारांचा मूलभूत गाभा होय. समता हे केंद्रबिंदू होते. त्यात वर्तमान समाजाचे कठोर मंथन केले आहे. बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रातून समाज, धर्म, संस्कृती, राजकारण, अर्थ, शिक्षण आणि वाङ्मय या विषयावर लिहिलेले अग्रलेख आणि स्फूट लेख हे त्यांचे वैचारिक निबंधच होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले बहुतांश वैचारिक लेखन इंग्रजीतूनच केले; पण बहिष्कृत भारत, मूकनायक या वृत्तपत्रांचे लेखन मराठीतूनच केले आहे. वर्तमानकालीन आव्हानांचा विचार करताना बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रांचा अभ्यास करणे स्वातंत्र्य, समता, बंधुतावादी समाज निर्मितीसाठी महत्त्वाचे आहे.

विषयाची ओळख :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मूनायकपासूनचा सुरू झालेला वृत्तपत्रीय लेखनाचा प्रवास बहिष्कृत भारतापर्यंत विशाल रूप धारण करतो. 3 एप्रिल 1927 पासून बहिष्कृत भारताची सुरवात झाली. बहिष्कृत भारत म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचे मुखपत्र होय. बहिष्कृत भारतात अस्पृश्यांच्या तत्कालीन सामाजिक समस्येबरोबर मूलभूतहक्कांची व राजकीय अधिकारांची चर्चा केली आहे.

संशोधनाचे अभ्यासक्षेत्र :

उपरोक्त संशोधनाचे क्षेत्र बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्रातील पत्रकारिता होय. बहिष्कृत भारतात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जातिव्यवस्थेचे समग्र शास्त्रीयतेने व सर्वसामान्यपणे सुबोध व परखड विश्लेषण करतात. या वर्तमानपत्रातून व्यक्त केलेली निर्भिडता, स्पष्टवक्तेपणा, सत्यप्रतिपादन आजच्या वर्तमानपत्रकारितेला लागू आहे.

संशोधनाची ध्येय व उद्दिष्टे :

(1) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे तत्कालीन तर्कशुद्ध विचारांचा वर्तमानकाळासाठी अभ्यास करणे.
(2) बहिष्कृत भारतातून समाजजीवनाचे व्यापक पण शास्त्रीय भूमिकेतून केलेले कठोर परिक्षण उलगडणे.
(3) बहिष्कृत भारतामधील स्वराज्य, राष्ट्रहितांची व्यापक भूमिका, त्यांची सांगोपांग चर्चा करणे.

संशोधनाची गृहितके :

(1) प्रस्तुत संशोधनातून मानवी मूल्यांवर आधारलेल्या नवसमाजाची उभारणी करण्याचा आग्रह अभ्यासने गरजेचे आहे.
(2) बहिष्कृत भारतातील एकुण लेखातील शास्त्रीय विश्लेषणाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रत्येक विषयाचे विवेचन करतात. त्यात त्यांच्या सत्यान्वेषी चिकित्सक बुद्धीचा प्रत्यय येतो.
(3) समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या लोकशाही मूल्यांना नकार देणारी नकारात्मक समाजव्यवस्था नाकारून मनुष्याचे अर्थपूर्ण व न्यायधिष्टीत नवसमाज स्वीकारण्याची वाटचाल हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे जिवित ध्येय होते. वर्तमानकाळात त्यावर अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

संशोधन पद्धती :

बहिष्कृत भारत व वर्तमानकाळातील आव्हाने या शोधनिबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. मुळ ग्रंथ, तत्कालीन मासिक वर्तमानपत्रे, संकलीत माहितीच्या आधारे योग्य मांडणी करण्यात आली.

विषयप्रवेश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पददलित अस्पृश्यांच्या आणि बहिष्कृत वर्गाच्या आत्मप्रतिष्ठेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी एका मोठ्या लढ्याचे नेतृत्व 1920 पासून करीत होते. वृत्तपत्र हे समाजप्रबोधनाचे माध्यम, समाजक्रांतीचे साधन आहे. वृत्तपत्र बहुजन, अस्पृश्य समाजाची दास्यशृंखला तोडण्यासाठी[1] यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चार वृत्तपत्रे सुरू केली. त्यापैकी 'मूकनायक' आणि 'बहिष्कृत भारत' या दोन पत्रांचे संपादन स्वतः केले. 'जनता' आणि 'प्रबुद्ध भारत' या दोन पत्रांचे संपादन त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यावर सोपविले. त्यातून त्यांनी भाषणे, लेख व चळवळीचे वृत्तांत देत राहीले.[2]

मूकनायक सुरू केले तेव्हा बाबासाहेबांचे वय 29 वर्ष आणि बहिष्कृत भारत सुरू केले (1927) मध्ये त्यांचे वय 36 वर्ष होते. बहिष्कृत भारताच्या प्रत्येक अंकात शिरोभागी ज्ञानेश्वरीची ओवी छापलेली होती. 'आता कोदंड घेऊनि हाती। आरूढ पाइये रथी। देई

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आलिंगन वीरवृत्ती समाधाने जगी किर्ति रूढवी। सज्ज झाली आहेत हा लढा स्वकीयांविरूद्ध आहे. हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्य विरोधात आहे.[3] बाबासाहेबांना 'अस्पृश्यता' यांची फेरमांडणी करून ब्राम्हण, ब्राम्हणेतर आणि बहिष्कृत अशी वर्गवारी करून बहिष्कृत समाजाचे, बहिष्कृत भारताचे नेतृत्व करायचे होते.

बहिष्कृत भारत हे त्यांना वृत्तपत्र करायचे नव्हते तर बहिष्कृत समाजाच्या चळवळीचे मुखपत्र बनवायचे होते. त्याचप्रमाणे 'मनुस्मृतीचे दहन' आणि चवदार तळ्याचा सत्याग्रह यांच्यासाठीच 'बहिष्कृत भारत' त्यांनी सुरू केले. चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाची तुलना त्यांनी फ्रेंच जाहीरनाम्याशी केली आहे.[4] म्हणजे चवदार तळ्याची कृती नियोजनबद्ध आणि कशी ऐतिहासिक आहे दाखवायचे होते.

बहिष्कृत भारताचे नायक म्हणून ओळख :

बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्राचे संपूर्ण महाराष्ट्र ढवळून काढला. 3 फेब्रुवारी 1928 च्या अंकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "बहिष्कृत भारताच्या झंझावताने हिंदू समाजातएक प्रकारचे तुफान आले होते."[5]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बहिष्कृत भारतात निवळ स्थानिक व प्रादेशिक प्रश्नांचा उहापोह नव्हता तर अनेक राष्ट्रीय प्रश्नांना सुद्धा हात घातला होता. गिरणी कामगारांच्या संपावर जसे आपले मत प्रकट केले तसेच मोतीलाल नेहरू कमिटीने ब्रिटिश सरकारला सादर केलेल्या रिपोर्टवर आपली स्पष्ट प्रतिक्रिया व्यक्त केली. या प्रतिक्रियेने आपले मुस्लीम मित्र रूष्ट होतील याची जाणीव असूनही "निवळ राष्ट्रहित डोळ्यांसमोर ठेवून आम्ही हा इषारा देत आहोत." असे ते म्हणाले. इतिहासाच्या घटनांचा अर्थ ते बुद्धीवादी भूमिकेतून लावीत आणि शेवटी या विचारांचा अंतिम हेतू राष्ट्रहिताकरिता कसा आहे हे स्पष्ट करीत.[6]

राष्ट्रीय स्तरावरील इंग्रजी व प्रादेशिक भाषातील वृत्तपत्रानी सुद्धा बहिष्कृत भारताची दखल घेतली.

सर्वांगिण हिताचा विचार :

मूकनायक वृत्तपत्राच्या वेळी सारे सूत्रसंचालन पडद्याआड राहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना करावे लागले. बहिष्कृत भारताच्या वेळेस सर्व संपादकीय जबाबदारी स्वतः स्वीकारली. बहिष्कृत भारतासाठी अतोनात परिश्रम घेतले. त्यांच्या लेखनीतील विचार परिपक्व लेखकांचे होते. त्यांची पत्रकारिता लोकजागृती घेतलेली स्वयंदीक्षाच होती.[7]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरात लढाऊ पत्रकारितेची अचाट क्षमता होत्या. थेट मुद्याला हात घालण्याचे व वाचकांना धरून ठेवण्याचे कसब होते. भाषेच्या प्रभूत्वाबरोबरच वादविवादाना तर्कशुद्ध उत्तर देण्याची क्षमता होती. उदारमतवाद आणि समदर्शि मार्ग हा त्यांच्या विचारांचा व कृतीशीलतेचा गाभा होता. रानडे, गांधी आणि जीवना या आपल्या भाषणात त्यांनी म.गो. रानडे यांना गौरविले तर 'बहिष्कृत भारत' च्या दुसऱ्या वर्षापासून प्रत्येक अंकात 'लोकहितवादींची शतपत्रे' पुनर्मुद्रीत केली. जेवढा त्यांनी पाश्चात्य तत्वज्ञानांचा अभ्यास केला तेवढाच मुलगामी अभ्यास हिंदू, ख्रिश्चन, मुस्लीम व बौद्ध धर्माचाही अभ्यास केला.[8] म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाज आणि धर्मविषयक चिंतन आत्मप्रत्ययी आहे. समाज कार्य, राजकारण, शिक्षण, अर्थ व वाङ्मयाचा मूलभूत शोध त्यांनी घेतला. म्हणूनच बहिष्कृतांच्या सर्वांगिण हितांचा मूलगामी हिताचा विचार प्रदर्शित करणारे 'बहिष्कृत भारत' हे नवसमाज निर्मितीचा प्रभावी अविष्कार होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे धार्मिक व सामाजिक विचाराइतकेच राजकीय विचारानाही महत्व होते. हिंदू समाजात धार्मिक सुधारणेबरोबर सामाजिक सुधारणा होणे शक्य नाही.[9]

परखड आणि विचारप्रवर्तक:

दिनांक 18 जानेवारी 1929 च्या बहिष्कृत भारताच्या अंकात नेहरू कमिटीची योजना व हिंदूस्थानचे भवितव्य त्यावर लेख लिहिला. त्यात ते म्हणतात की, नेहरू कमिटीने सर्वव्यापी अस्तित्व राज्यघटनेत नमूद केले नाही. प्रथम राष्ट्रहिताला प्राधान्य देण्यात यावे. नेहरू कमिटीने हिंदूसाठी असलेला व व्यापारी वर्गासाठी असलेला मतदारसंघ टाकून त्यापेक्षा सर्वत्र स्थलवाचक मतदारसंघाची स्थापना करण्यात यावी. हिंदूसाठी स्थलवाचक संघ निर्माण करताना मुस्लीमासाठी तीच पद्धती असावी.[10] अस्पृश्य वर्गाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले असा नेहरू कमिटीवर त्यांनी आरोप लावला.

- प्रांतिक व मध्यवर्ती सरकार यांच्या परस्पर सबंधाचा विचार करताना बाबासाहेबांनी मध्यवर्ती सरकारवर प्रांतिक सरकारवर अंकुश हवा असे रोखठोकपणे सांगितले. बाबासाहेबांनी ईशारा दिला की, मध्यवर्ती सरकारचा अंकुश नसेल तर प्रांतिक सरकार अनियंत्रित होतील आणि त्याचा परिणाम देशावर होईल. बाबासाहेब आंबेडकरांचे द्रष्ट्रेपण येथे प्रतीत होते.[11]

अर्थ, शेती, शिक्षण आणि वाङ्मय या विषयीचे लेखन चिरतंन आहे. शेती सुधारणेचा सबंध देशाच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडला.[12]

वर्तमानकाळातील उपयुक्तता:

बहिष्कृत भारतामधील त्यांची भाषा ओजस्वी होती. समाजातील उपेक्षित वर्गाविषयी कळवळा होता. त्यांची लेखनी तलवारीसारखी तळपत होती. दुर्गा भागवतींनी त्यांच्या मराठी भाषेचे तोंडभरून कौतुक केले.[13] लोकशाही संविधानात्मक नितिमत्ता, राजकीय नितिमत्ता, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण, प्रभावी विरोधी पक्ष, राजकीय शिक्षण यासारख्या अनेक प्रश्नावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची भूमिका स्पष्ट, सडेतोड, प्रभावी आणि देशहिताची होती. 'भारतात संपतीची वाटणी विषम केल्यास राष्ट्रीय आपत्ती निर्माण होईल'हे वाक्य आजच्या काळाला लागू आहे. शेती सुधारली तर देश सुधारेल हे वाक्य वर्तमान काळाच्या कसोटीवर शेती करावी. पारंपारिक शिक्षणापेक्षा आधुनिक शिक्षक प्राध्यापक परिश्रम, संशोधन आणि चिंतन करणारा असावा हे विचार काळाच्या पुढे होते. त्यांनी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ठेवलेली सामामाजिक न्यायमूल्याची जाणीव आजही विविध माध्यमातील पत्रकाराना खुणावते.[14] बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या काळातील विरोधी व जातीयवादी पत्रांच्या व पत्रकारवृत्तीच्या पत्रकाराचा दंभस्फोट वेगवेगळ्या उदाहरणानी मोडून काढला तेच युक्तीवाद आजच्या पत्रकारात व संपादकात येणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचीलेखनी स्वयंभू व स्वयंसिद्ध होती. वक्तृत्व आणि प्रवाहित्व ही त्यांच्या लेखनशैलीची वैशिष्टे होती. संत वाङ्मयातील नैतिक शिकवणुकीचा भाग सामाजिक सौहार्दाला उपयुक्त आहे. देशाच्या भूगोलापेक्षा देशाचा इतिहास त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता आणि इतिहासाची कारणमीमांसा बुद्धी प्रामाण्यवादातून करणे हे बहिष्कृत भारतातून प्रतित होते. त्या वर्तमानपत्रातून त्यांनी नवसमाज उभारणीचा आग्रह धरला आणि हा समाज स्वातंत्र्य, समता, बंधुताआणि न्याय या मूल्यांचापुरस्कार करेल अशी अपेक्षा होती.

संदर्भ ग्रंथसाधने :

(1) खैरमोडे चां.भ., 'डॉ. आंबेडकर चरित्र', खंड-02, पृ. 132
(2) साधना साप्ताहिक (संपा.), 'अभिवादन बहिष्कृत भारताच्या नायकाला', 31 जानेवारी 2020
(3) पूर्वोक्त
(4) पूर्वोक्त
(5) मून वसंत; नरके हरी (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक (प्रस्तावना शरद पवार) उच्च व तंत्रशिक्षण महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 2008, पृ. 01
(6) पूर्वोक्त
(7) सबनीस श्रीपाल, 'भारतरत्न आणि बहिष्कृत भारत', कोल्हापूर, प्र.आ., 1991, पृ. 8
(8) साधना साप्ताहिक (संपा.), 'अभिवादन बहिष्कृत भारताच्या नायकाला', 31 जानेवारी 2020
(9) बहिष्कृत भारत, 15 मार्च 1929
(10) बहिष्कृत भारत - नेहरू कमिटीची योजना व हिंदूस्थानचे भवितव्य, 18 जानेवारी 1929
(11) लाकराज्य (संपा.), मन्वतर घडविणारी पत्रकारिता - डॉ. गंगाधर पानतावने यांचा लेख, 2017, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई, पृ. 82
(12) पुर्वोक्त, पृ. 82
(13) कांबळे विवके, 'पत्रकार डॉ. आंबेडकर' द वायरमधील लेख 1 फेब्रुवारी 2020
(14) लोकराज्य (संपा.), महामानव - मन्वतर घडविणारी पत्रकारिता - डॉ. गंगाधर पानतावने यांचा लेख, 2017, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई, पृ. 82

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5.9

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०३)

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyal..., Ballarpur

UGC Care Listed Journal|ISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

Officiating Principal
Mahatma Jotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

26	चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन – प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	151
27	डॉबाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ . – प्रा. किशोर चौरे	158
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक द्रष्टे विचारवंत डॉ. पी. एस. माहोरे	163
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकांचे शैक्षणिक कर्तृत्व – छत्रपाल लामकाने	169
30	डॉबाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाविषयी भूमिका . प्रा नरेंद्र नरसिंग सुर्यवंशी .	147
31	विदर्भ शेतीविषयक प्र"ने आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक समिक्षात्मक वि"लेषण – प्रा. राजु लिपटे	179
32	महिलांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर	184
33	भारतरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजाभिमुख कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास - डॉ व्यास सी पी	187
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार – प्रा. जगदी"ा रामभाऊजी वाटमोडे	192
35	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणासंदर्भात डॉ बाबासाहेब आंबेडकाराची भूमिका – डॉ पदमाकर प्रेमदास दारोंडे	199
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार – डॉ. उज्वला तेजराम कापगते	207

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

" डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ"

प्रा.किशोर भोशराव चौरे

भारतीय समाजात अनेक अनिष्ठ रूढी व परंपरा होत्या. अस्पृश्यता त्यापैकी एक रूढी होती. या रूढीमुळे मानवी मुल्यांचे अवमुल्यन झाले. माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार सुध्दा नाकारल्या गेला. भारतात जातीव्यवस्था आणि चार्तुवर्ण व्यवस्था या पध्दतीतून अस्पृश्यतेचा उदय झाला. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात बुध्द व महावीरांचा काळ सोडला तर अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी फारसे प्रयत्न झाले नाही. पंरतु ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर बरेच बदल झाले. त्यांनी अस्पृश्यता व जातीव्यवस्थेच्या प्रश्नावर विचार करायला लावले. परिणामी दलित चळवळीची निर्मीती झाली.

दलित चळवळ ही प्रामुख्याने पददलित अस्पृश्य व हरिजनांची चळवळ आहे. या वर्गावर झालेल्या अन्यायातून ही चळवळ उभी राहिलेली दिसते. दलित हा शब्द चातुर्वर्णाशी निगडीत आहे. चार्तुवर्णरूपी जात्यात भरडले गेलेले व दळले गेलेले किवा जात असलेले अशी शब्दाची व्युत्पत्ती सांगता येईल. हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी उपयोगात आणला होता. त्यांच्या मते तळागाळात रूतून बसलेला सर्वच उपेक्षित समाज म्हणजे दलित होय. दलित समाजातील अज्ञान. अंधश्रध्दा दूर करण्याचे काम, त्यांच्यात शैक्षणिक जागृती व कायदेशीर अधिकारी देण्याचे ऐतिहासिक कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

डॉ. आंबेडकर पुर्वी दलित चळवळीचे स्वरूप :–

दलित चळवळीच्या कार्याचा विचार करता तिचा प्रारंभ 1852 पासून झाला असेच म्हणावे लागेल. 170 वर्षापासून चालत आलेल्या दलित चळवळीचे चार टप्पे दिसतात. त्यात डॉ. आंबेडकरपुर्व दलित चळवळीचे दोन टप्पे सांगता येतील. पहिल्या टप्यात 1850 ते 1900 पर्यंतचा प्रथम कालखंड महात्मा फुले आणि ईतर समकालीन दलित्तेतर समाज सुधारकांनी दलितांचे शोषणापासुन मुक्ती मिळविण्यासाठी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

केलेले प्रयत्न तर दुसऱ्या टप्यात 1900 ते 1924 पर्यंतच्या दुसऱ्या कालखंडात दलित समाजातील लोकांचे प्रयत्न आपणास सांगता येतील.

1850 पासुन ते डॉ. आंबेडकर साहेबांच्या उदयापर्यंत महात्मा फुले, शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, न्या. रानडे, आगरकर, गोपाळकृष्ण गोखले, वि.रा. शिंदे इत्यादी समाजसुधारकांची नावे घेता येतील.

अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला केवळ प्रश्न न मांडता तो सोडविण्यासाठी संपुर्ण समाजाची पुर्नमांडणी करणे आवश्यक आहे असा विचार महात्मा फुलेंनी प्रथम मांडला. 1851 साली पुण्यात नानापेठ येथे अस्पृश्यासाठी प्रथम शाळा सुरू केली. 1853 साली महार मांग इत्यादी लोकांस विद्या शिकविण्याकरीता मंडळी नावाची संस्था सुरू केली. 1886 साली पाण्याचा हौद अस्पृश्यासाठी खुला केला. फुलेंच्या कार्यामुळे अस्पृश्यांना प्रेरणा मिळाली. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुलेंना आपले गुरू मानले.

बडौदा संस्थानाचे राजे सयाजीराव गायकवाड हे परिवर्तनवादी विचारांचे होते. त्यांनी आपल्या संस्थानात अस्पृश्यता विरोधी कायदा केला. त्यांनी बहजन अस्पृश्य वर्गात शिक्षण प्रसार घडवून आणण्यास प्राधान्य दिले. विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीगृहे व वाचनालये सुरू केली. त्यांच्या अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी होणाऱ्या सर्व प्रयत्नांना डॉ. बाबासाहेबांचा पाठींबा होता.

शाहु महाराजांवर महात्मा फुलेंचा प्रभाव होता. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यता विरोधी कायदा अंमलात आणला. प्रत्येक जातीच्या लोकांसाठी वस्तीगृह काढले. 1908 मध्ये अस्पृश्यांसाठी मिस क्लार्क होस्टेल सुरू केले. माणगांव येथे भरलेल्या अस्पृश्य परिषदेचे अध्यक्षपद भुषविले. दलित नेता म्हणून बाबासाहेबांना त्यांनी पाठींबा दिला. आपल्या संस्थानामध्ये 50 टक्के जागा मागासलेल्या जातीसाठी राखीव ठेवल्या. अनेक अस्पृश्य समाजातील लोकांना मदत केली. अस्पृश्यांना व्यवसाय व नोकरी मिळविण्यास सहकार्य केले.

अस्पृश्य वर्गाची सुधारणा व्हावी म्हणून विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आयुष्यभर कार्य केले. त्यांच्या कार्यास सयाजीराव गायकवाड आणि प्रार्थना समाजाचे सहकार्य होते. अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी 18 ऑक्टोबर 1960 रोजी डिस्प्रेड क्लासेस मिशन सोसायटीची स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश अस्पृश्य समाजात शिक्षणप्रसार, अस्पृश्यांना नौकरी संधी निर्माण करणे, त्यांच्या अडीअडचणीचे निराकरण करणे आणि अस्पृश्य बांधवांना धर्माची खरी शिकवण देणे हा प्रमुख उद्देश होता. मुंबई व वऱ्हाड प्रातांत अस्पृश्यांसाठी शाळा काढल्या. अस्पृश्यांच्या प्रश्नासंबंधी हिंदू लोकांत जाणीव जागृती केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपुर्वीच्या दलित समाज सुधारकांचे कार्य :–

दलितेत्तर समाजातील लोकांनी केलेल्या कार्याने प्रभावित होऊन काही दलित समाजातील सुधारकांनी कार्य केले. त्यात 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात गोपाळबुवा वलंगकर यांनी कार्य केले. त्यांना दलित चळवळीतील प्रथम नेता व समाजसुधारक म्हटले जाते. त्यांच्यावर महात्मा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

होता. 1890 मध्ये त्यांनी 'अनार्य दोष परिहार' नावाची संघटना स्थापन करून किर्तनाच्या माध्यमातून अस्पृश्यामध्ये जाणीव जागृती केली. 'बिटाळ विध्वंसन' हे पुस्तक लिहून ज़ातीभेद व अस्पृश्यतेबद्दल अनेक प्रश्न उपस्थित केले. दलितांच्या दुखाला वाचा फोडली. त्याच बरोबर शिवराम जानबा कांबळे यांनी सुध्दा पुणे शहरात अस्पृश्योध्दारांची चळवळ सुरू केली. 51 गावातील अस्पृश्यांची सभा घेऊन सरकारला निवेदन सादर केली. अस्पृश्यांना शिक्षणाची सोय उपलब्ध व्हावी, सैन्य, पोलीस दल, आणि सरकारी नोकरीत संधी मिळावी म्हणून प्रयत्न केले. मुरळीच्या प्रथेविरूध्द आवाज उठविला. वि.रा. शिंदे यांनी सुरू केलेल्या निराश्रीत साह्यकारी मंडळाच्या पुणे शाखेचे ते अध्यक्ष होते. त्याचबरोबर किसन फागुजी बन्सोड यांनी वऱ्हाड प्रातांत अस्पृश्यता उध्दारकांचे कार्य केले. त्यांच्या सोबत विठोबा रावजी मुनपांडे, मुकुंदा शेट्ये, करणुजी विठ्ठल मालगुजार, गोमा गणेश सावकार, कालीचरण नंदागवळी, नानासाहेब गवई, जाणोजी खंदारे, फत्तुजी शेंडे यांच्या सोबत कार्य केले. त्यांनी चोखामेळा कन्या शाळा सुरू केलीं. अनेक विद्यार्थी वस्तीगृह काढली. आंबेडकरपुर्व काळात सामाजिक समतेच्या विचारप्रवाहाची साखळी निर्माण केली. त्यांच्या कार्यातुन दलितांमध्ये आत्मभान निर्माण केले.

दलित वळवळीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान :–

अस्पृश्यांना होणाऱ्या अत्याचाराविरोधात हक्क मिळवून देण्यास, त्यांच्यात स्वाभिमान जागृत करण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. दलितांना न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी शाहु महाराजांच्या प्रोत्साहनाने मुकनायक हे मासिक सुरू केले. त्यांनंतर जनता प्रभुत्व भारत ही वर्तमानपत्रे सुरू केली. Cstes in India, Thoughts on Pakistan, Untouchables, Budha and Karl Marks, Budha and his Dhamma, Who were the Shodras, State and Minoritities इ. ग्रंथ त्यांनी लिहून दलित प्रश्नाला वैचारिक चौकट उपलब्ध करून दिली. दलितांमध्ये आत्मभान व स्वाभिमानाची भावना निर्माण करण्यासाठी बाबासाहेबांच्या योगदानाचा विचार करता त्यांचा महामानव म्हणून गौरव केला जातो.

विविध सामाजिक धार्मिक चळवळी :–

अस्पृश्यांचा आर्थिक व राजकीय विकास घडवूण आणण्यासाठी आणि भारतीय समाजापुढे जातीय संस्थेने ऊभे केलेले आव्हान मोडून काढण्यासाठी 20 जुलै 1924 रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना केली. या संस्थेचे 'शिका व संघटीत व्हा व संघर्ष करा' हे ब्रिद वाक्य होते. या संस्थेमार्फत अस्पृश्य समाजात समाज सुधारणा व जागृती आणि शिक्षण प्रसारावर भर दिला. दलित समाजातील तरूण व प्रौढ व्यक्तींना रात्रीच्या शाळा, वाचनालये या संस्थेनी काढली. दलित समाजात जागृती घडवुन आणणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, दलित समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारणे यासाठी ही संस्था कार्यरत होती.

1926 मध्ये बाबासाहेबांनी दलित शोषितांची एक गैर राजकीय व सामाजिक संघटना म्हणून समता सैनिक दलाची स्थापना केली. या दलाव्दारे दलित तरूणांमध्ये शारिरीक व मानसिक जागृती व्हावे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

यासाठी विविध कार्यक्रम राबविले. युवकांचे ऐक्य व कल्याणासाठी ही संघटना कार्यरत होती. अस्पृश्यांना आपला हक्क बजावण्यासाठी संघटीत करून 20 मार्च 1927 रोजी सत्याग्रह करून महाडचे चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले करण्यात आले. दलित समाज आपले हक्क आता स्वबळावर मागतील हे दाखवून दिले. 25 सप्टेंबर 1927 ला मनुस्मृतीचे जाहीर दहन करून अन्यायकारक ग्रंथाला कायमची मुठमाती मिळावी म्हणून प्रयत्न केले. सामाजिक विषमता व उच्चनीच भेदभावांचे समर्थन करणाऱ्या ग्रंथाचे दहन करून प्रतिकात्मक कृती केली. या घटनेतून अस्पृश्य वर्गाचे मनोबल वाढण्यास मदत झाली. हिंदू धर्मातील उच्च वर्गीयांनी अस्पृश्य जातीतील लोकांना अनेक हक्कापासून वंचित केले होते. अस्पृश्यांना साधा मंदिर प्रवेशाचा अधिकार नाकारला होता. अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेशासाठी बाबासाहेबांनी 02 मार्च 1930 ला नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह व अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर सत्याग्रह केला. नंतर बाबासाहेबांच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी मंदिर प्रवेश चळवळी सुरू झाल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कासाठी सायमन कमिशन समोर साक्ष ठेऊव अस्पृश्यांना राखीव जागांची मागणी केली. लंडन येथे भरलेल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून सहभाग घेतला. या परिषदेत अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली.

गोलमेज परिषदेनंतर इग्लंडच्या पंतप्रधानांनी म्हणजे रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी जातीय निवाडा जाहीर करून अस्पृश्यांची स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी मान्य केली. पण गांधीनी पुणे येथील येरवडा तुरूंगात त्या मागणीविरोधात उपोषण केले. उपोषणामुळे देशभरात तणावाचे वातावरण निर्माण झाले. हा तणाव कमी करण्यासाठी महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात जडजोड घडवून आणली. दोघांत पुणे करार घडून आला. अस्पृश्यांना स्वंतत्र मतदार संघाऐवजी राखीव मतदार संघ देण्यात आले. त्यानंतर त्यांनी स्वतंत्र मजुर पक्षाची स्थापना केली. 1937 च्या प्रांतिक विधीमंडळात या पक्षाला चांगले यश प्राप्त झाले. मुंबई विधिमंडळात बाबासाहेब विरोधी पक्षनेता म्हणून प्रसिध्द झाले. अनुसुचित जातीच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी, स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर दलितांची उपेक्षा होऊ नये म्हणून 1942 मध्ये शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाने घटना समितीला निवेदन देऊन अस्पृश्यांचे हित व हक्क सुरक्षित राहावेत त्याकरीता विशेष संवैधानिक तरतुदी करण्याचा फेडरेशनने आग्रह धरला.

स्वातंत्र्य भारतातील दलितांचे नेतृत्व :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव भारतीय राज्य घटनेवर पडलेला दिसतो. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समिती अध्यक्षपदामुळे त्यांना राज्यघटनेचे शिल्पकार मानले जाते. घटनेने 20 नोव्हेंबर 1948 रोजी सतरावे कलम संमत करून अस्पृश्यतेची रूढी कायद्याने नष्ट केली. अस्पृश्यता पाळणे कायद्याने गुन्हा मानला गेला. डॉ. बाबासाहेब स्वंतत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री बनले. त्यांनी हिंदू कायद्यात बदल व्हावा, स्त्रियांना समानतेचा हक्क मिळावा म्हणून हिंदू कोड बिलाचा मसुदा तयार करून लोकसभेत मांडला, पण हे बिल मंजुर होऊ शकले नाही. त्यामुळे त्यांनी कायदा मंत्रीं पदाचा राजीनामा दिला.

हिंदू धर्माने न्याय न दिल्यामुळे 14 ऑक्टोबर 1956 ला लाखो दलित बांधवासह नागपूर येथे बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली. पुढे 1952 च्या निवडणूकीत शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनला अपयश आले. स्वतः बाबासाहेब आंबेडकरांचा पाडाव झाला. म्हणून निव्वळ दलितांची संघटना उभारून चालणार नाही तर सर्व

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अस्पृश्य, गरीब, अनुसुचित जाती, जमातीची एकत्र ताकद करून अमेरिकेतील रिपब्लीकन पक्षासारखा एखादा पक्ष असावा यादृष्टीने त्यांनी वाठचाल केली. पण त्यांच्या महापरिनिर्वाणामुळे त्यांचे स्वप्न पुर्ण झाले नाही. त्यांच्या अनुयायांनी रिपब्लीकन पक्षाची स्थापना केली. त्यांचे स्वप्न पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केलां परंतु हा पक्ष राजकारणात फारसा प्रभाव पाडू शकला नाही.

निष्कर्ष :–

दलित चळवळ ही भारतातील एक महत्वपुर्ण चळवळ मानली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे दलित समाजात आत्मभान निर्माण झाले. महाराष्ट्रातील इतर समाज घटकांना प्रेरणा मिळाली. आदिवासी, भटक्या जमाती व इतर समाजघटकांना प्रेरणा मिळाली. आदिवासी भटक्या जमाती व इतर मागासवर्गीय जातीमध्ये चळवळी विकसित झाल्या. बौध्द धर्माच्या स्विकारामुळे सांस्कृतिक परिवर्तन घडून आले. पण या चळवळीच्या अनेक मर्यादा सुध्दा आहे, कारण या चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वगळता योग्य नेतत्व मिळाले नाही. चळवळीची उभारणी वैचारिक भक्कम पायावर झाली नाही. परिणामी समाजपरिवर्तन लढ्याकडे दुर्लक्ष झाले. म्हणून आजही अनेक समस्यांचे निराकरण झाले नाही.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. भोसले नारायण – महाराष्ट्रातील स्त्रिविषयक सुधारणावादांचे राजकारण, 17 सप्टेंबर 2008, – 4 ताईची प्रकाशन, पुणे.
2. मेश्राम योगराज – आंबेडकरी चळवळीतील चेहरे प्रथम आवृत्ती, गोंदिया पृ.223, 224.
3. किर धनंजय – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. 2006, पृ.300.
4. क्षिरसागर रा.का. – भारतीय रिपब्लीकन पक्ष, कैलास प्रकाशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, 6 डिसेंबर 1978, पृ. 57.
5. पानतावने गंगाधर – दलितांचे प्रबोधन, विचार ग्रंथमाला प्रकाशन, औरंगाबाद 1978.
6. गाठाळ एस.एच. – आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद 2018.
7. योजना मासिक – एप्रिल 2011.
8. ठोसर रत्नपाल – आंबेडकर आणि चळवळीची अस्सल स्त्रोत, साधने : खंड – 1–2018– मुबई.
9. मनोहर यशवंत – आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

इतिहास विभाग प्रमुख

म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,

बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Shodhsamhita
शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

किशोर शेषराव चौरे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि चंद्रपूर.

For the paper entitled

लोकसंख्या आणि पर्यावरण

Volume No. VIII, Issue 4, 2021-2022

in

Shodhsamhita

UGC Care Group 1 Journal

Officiating Principal
Mahatma [illegible]ba Fule
Mahavid[illegible]ya, Ballarpur

Editor-in-Chief

5.2

ISSN -2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

Vol. VIII, Issue 4, 2021-2022

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

शोधसंहिता

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU
Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

Volume- VIII, Issue 4, 2021-2022

ISSN 2277-7067

शोधसंहिता

Editor in Chief : **Prof. Shrinivasa Varkhedi**
Hon'ble Vice Chancellor

General Editor : **Prof. Madhusudan Penna**

Executive Editor : **Dr. Dinakar Marathe**

Editorial Board : **Prof. Nanda Puri** **Prof. C.G.Vijaykumar**
Prof. Lalita Chandratre **Prof. K. K. Pandey**
Dr. Deepak Kapde (Secretary)

Published by : **Registrar,** KKSU, Ramtek

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur.

Index

1 **"SYNTHESIS OF DERIVATIVE OF 3- METHYL – 4 –ARYLMETHYLENE ISOXAZOLE-5(4 H) CATALYZED BY ENVIROCAT EPZG USING ULTRASONIC METHOD"**
Rajiv Khobare, Ramkrushna P Pawar, Khandu D Warad, Chandrakant B Mane Amit Tayade 1-8

2 भारत में उच्च शिक्षा के समक्ष चुनौतियां
डॉ अशोक, डॉ राजेश कुमार जांगिड 9-20

3 **IMPACT OF COVID-19 ON E-BANKING IN INDIA**
Dr. Pawan Kumar Verma, Dr. Archna Tanwar 21-33

4 **THE IMPACT OF ELECTRIC VEHICLE ON OIL DEMAND AND GCC NATIONS: WHY IT BENEFITS INDIA?**
Dr. Papinder Kumar 34-38

5 **FOR MODIFYING THE CORROSION RESISTANCE MILD STEEL COATED BY METAL OXIDE NANOPARTICLES CONSTRUCT NANOCOMPOSITE: A REVIEW**
Saraswati Kumari Ola, Ishita Chopra, Priyanka, Jaya Rai, Veena Dhayal 39-54

6 **SHAGUN AND ISHITA'S STRUGGLE FOR IDENTITY IN MANJU KAPUR'S NOVEL 'CUSTODY'**
Dr. Madhvi Rathore, Shobha Banshiwal 55-58

7 **STUDY OF ICHTHYOFAUNNAL DIVERSITY OF GANDAK RIVER FLANKING SONPUR**
Amit Kumar Solanki, Braj Bhusan Prasad Singh 59-64

8 **ROLE OF SWARNAJAYANTI GRAM SWAROZGAR YOJANA (SGSY) IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE BENEFICIARIES IN KARNATAKA – WITH REFERENCE TO KALABURAGI DIST.**
Dr. Sangappa. S. Rampure, Mahadevappa 65-73

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

9 A CASE REPORT ON AYURVEDIC MANAGEMENT OF STANA VIDRADHI / LACTATIONAL BREAST ABSCESS
Dr. Archana Maan Kaushik, Dr. Shrinivas Gujjarwar, Dr. Vikash Kaushik 74-79

10 प्राचीन भारत में सार्थवाह
डॉ0 राजकुमार 80-91

11 कोविड–19 का भारतीय अर्थव्यवस्था के परिप्रेक्ष्य में एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ.सत्येन्द्र सिंह, राजकुमार यादव 92-95

12 A CRITICAL ANALYSYS OF LAWS COMBATING THE COVID-19 PANDEMIC IN INDIA : AN OVERVIEW OF STATUTORY PROVISIONS
Dr. Amit Singh, LakshLata Prajapati 96-106

13 EXTRAVERSION/SURGENCY TEMPERAMENT IS A FUNCTION OF RESILIENCE, GENDER AND BIRTH ORDER AMONG YOUNG ADULTS
Jangjeet, C.P. Khokhar 107-116

14 POLITICS OF THE CYBERSPACE: A STUDY OF SELECT DALIT ACTIVIST BLOGS AND WEBSITES
Dr Ravinder Kaur 117-127

15 पत्ताखोर : नशाखोरी के चक्रव्यूह में उलझा युवा वर्ग
पुनम कुमारी, डा माया मलिक 128-136

16 पर्यावरण संरक्षणासंदर्भात भारतीय संविधानातील कायदेशीर तरतुदी
डॉ. पद्माकर प्रेमदास दारोंडे 137-141

17 पर्यावरणाचा मानवी आरोग्याशी संबंध : एक अध्ययन
प्रा. डॉ. शरद बेलोरकर 142-147

18 वारकरी संप्रदाय : ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप
डॉ. श्रीकांत डी. पानघाटे 148-160

19 खेळ सुविधांचा वातावरणावर होणारा परिणाम
Pushpanjali Bhojraj Kamble 161-165

20 लोकसंख्या आणि पर्यावरण
किशोर शेषराव चौरे 166-171

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

SHODHSAMHITA
शोधसंहिता

ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

लोकसंख्या आणि पर्यावरण

किशोर शेषराव चौरे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि चंद्रपूर.

Abstract :

सोळाव्या शतकापर्यंत जागतिक लोकसंख्येची वाढ मंद गतीने होत होती. 1950 नंतरच्या काळात मात्र जागतिक लोकसंख्येची वाढ प्रचंड गतीने झालेली आढळते. जगात वाढत्या लोकसंख्येच्या मूलभूत गरजा पूर्ण व्हाव्यात म्हणून निसर्गातील घटकांचा जमिन,पाणि, खनिजे इत्यादी पर्यावरणातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अनियोजित, अमर्याद वापर होवू लागला. त्यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ऱ्हास, पर्यावरणाची हानी किंवा पर्यावरणाचे शोषण होवू लागले. लोकसंख्या वाढझाल्यामुळे पर्यावरणात टाकावू पदार्थांची संख्या वाढली त्यामुळे प्रदूषणाचे प्रमाण वाढले, पर्यावरणातील प्रदूषणामुळे अनेक शारिरीक आजार वाढले. वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरणात अनेक महत्वाचे प्रश्न निर्माण झाले अमर्याद जंगलतोड झाली, पाण्याचा तुटवडा निर्माण झाला जमिनिचे लहान आकारात तुकडीकरण झाले, शेतजमिनिची उत्पादकता घटली, तापमाण वाढले, बेरोजगारीत वाढ, वैद्यकिय मदत, निवास यावर पडणारा भार या सर्व गोष्टींचा पर्यावरणावर गंभीर परिणाम होवू लागला . मानवाच्या अतिरेकी हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची शुध्दता नष्ट होवू लागली आहे. पर्यावरण बदलाचा परिणाम काही विशिष्ट देशाला व समाजालाच भोगावे लागतात असे नाही तर या बदलाचे संपूर्ण मानव जातीला गंभीर परिणाम भोगावे लागतात. लोकसंख्या आणि पर्यावरण यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी पर्यावरण व्यवस्थापन व लोकसंख्या नियंत्रण महत्वाचे आहे. याबद्यलची जाणिव, जगृती समाजात मोठया प्रमाणावर करण्याची आवश्यकता आहे. त्याकरीता मिडिया, स्वयंसेवीसंस्था ,कलाकार आणि विद्यार्थी यांच्या मार्फत विविध कार्यक्रम आयोजित करून प्रचार व प्रसार करण्यात यावा.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN 2277-7067
UGC CARE Group 1

प्रस्तावना :

पर्यावरण हि एक व्यापक संकल्पना असून त्यात निसर्गातील सर्व सजीव व निर्जिव घटकांचा समावेश होतो. अश्मयुगात मनुष्य भटकंती अवस्थेत टोळया–टोळयांनी राहत होता. तो पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून राहत होता. निसर्गातून जे मिळेल त्याच्यावर त्याचा उदरनिर्वाह सुरू होता. कालांतराने मनुष्य नदीकाठी स्थायी झाला, शेती करू लागला. शेती लागवडीसाठी त्याने जंगले साफ केली. शेतीच्या क्रांतीनंतर काही वर्षांनी औद्योगिक क्रांती झाली. औद्योगिकरणामुळे पर्यावरणीय संपदांच्या वापराला वेग आला. वाढत्या लोकसंख्येला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू वाहने, खते, रसायने कारखान्यात उत्पादित होवू लागले. मानवाच्या गरजा व मागण्या याच्यांत वाढझाली. त्यांमुळे पर्यावरणातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर मानवाचा अतिरेक वाढला. लोकसंख्या वाढीमुळे निसर्गातील मानवाचा हस्तक्षेप वाढल्याने जीवसृष्टी धोक्यात आली आहे. जैविक विविधतेवर मानवाने स्वार्थापायी आघात केले. निसर्गात कार्य सुरू राहणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखणे हे जैवविविधतेचे महत्वाचे कार्य आहे. वन्यजीवांची शिकार यामुळे मानवी स्वार्थापोटी नैसर्गिक साधनसंपत्ती लोप पावत आहे.मानवी चुकामूळेच वन्यजीवांचे व सृष्टीचे अस्तीत्व नष्ट होत आहे. पर्यावरणाचे शोषण होवू नये निसर्गाचे मानवाने कल्याण साधावे त्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रण करणे काळाची गरज आहे. कारण आपण जर योग्य नियोजन केले नाही,तर देशाचे भावी चित्र कसे असेल याची कल्पणाच न केलेली बरी. प्रस्तुतशोध निबंधात लोकसंख्या वाढ व त्याचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम, पर्यावरणाच्या बचावासाठी उपाययोजना याचा अल्पसा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकसंख्या आणि पर्यावरण :

अनादी काळापासून मानव पर्यावरणावर अवलंबून होता. सुरूवातीला लोकसंख्या कमी असल्यामुळे पर्यावरणातून प्रदुषणविरहित वस्तू प्राप्त होत होत्या. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढू लागली तसतसा पर्यावरणावर ताण पडू लागला. हे पुढील वाढीव लोकसंख्येवरून स्पष्ट जाणवते. 1927 मध्ये जगाची लोकसंख्या बघितली तर ती दोन अब्ज होती नंतर ती पुढे वाढतच गेलेली दिसते, 1960 मध्ये 3 अब्ज, 1974 मध्ये 4 अब्ज, 1987 मध्ये 5 अब्ज, 1999 मध्ये 6 अब्ज, 2011 मध्ये 7 अब्ज आणि आता लोकसंख्या शिरगिनती होईल तर निश्चितच जगाची लोकसंख्या आणखी वाढलेली दिसेल. आज जगाची लोकसंख्या

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

जवळ–जवळ 800 कोटीच्या जवळपास आहे. जगातील लोकसंख्येच्या 17.70टक्के लोक भारतात राहतात. भारत देशाचा विचार केला तर वाढती लोकसंख्या हा एक मोठा गंभीर प्रश्न देशासमोर निर्माण झाला आहे. 1950–51 मध्ये देशाची लोकसंख्या 36.1 कोटी होती, ती 2011 च्या जनगणनेमध्ये 121.02 कोटी झाली. आज देशाची लोकसंख्या 135 कोटीच्या वर गेलेली आहे. हा लोकसंख्येचा विस्फोट पर्यावरणासमोर मोठी समस्या आहे. जगामध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्या वाढीचा दर भारतात आहे. थोर अर्थशास्त्रज्ञ माल्थस म्हणतो, भारताच्या लोकसंख्येत गुणोत्तर श्रेणीनी तर अन्नधान्य उत्पादनात अंकगणिती श्रेणीने वाढ होत आहे म्हणजे लोकसंख्या 2,4,8,16,32 या प्रमाणात वाढते. तर धान्योउत्पादन 2,4,6,8,10 या प्रमाणे वाढते. मग खाणारी तोंडे जास्त झाली की, सर्वप्रथम त्यांच्या अन्नपाण्याची सोय करावी लागते. वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा ताण मग पर्यावरणावर पडतो व नैसर्गिक साधनसंपत्तीची दुर्मिळता जाणवू लागते. लोकसंख्या आणि पर्यावरण यांच्यामध्ये समन्वय साधण्यासाठी पर्यावरण व्यवस्थापन महत्वाचे आहे. पर्यावरणाचे संतूलन बिघडू न देता प्रदूषणविरहित पर्यावरण राखून मानवाचे हित साधता येईल.

लोकसंख्या वाढीचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम :

पूर्वी लोकसंख्या मर्यादित असल्यामुळे लोकांच्या भूमिविषयक गरजाही मर्यादित होत्या. परंतु अलिकडे लोकसंख्या झपाटयाने वाढत असल्याने त्यांच्या भूमिविषयी गरजाही वाढल्या. शेतीमध्ये अन्नधान्यांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी किटकनाशकांचा सातत्याने वापर वाढला. त्याचा मातीत असणाऱ्या अतिसूक्ष्म जीवजंतूवर विपरित परिणाम होवून ती नष्ट होत आहे. तसेच किटकनाशकांचे विषारी द्रव्यघटक अन्नपदार्थात मिळल्याने त्याचा मानवी आरोग्यावरही विपरित परिणाम होत आहे व पर्यावरणही बिघडत आहे.

औद्योगिकरणामुळे देशात अनेक उद्ययोगधंदे अस्तित्वात आले. या उद्योगाच्या इमारतीच्या बांधकामासाठी डोंगर,जमीन खोदण्यात आली. जंगले नष्ट करण्यात आली. शेतीखाली असणाऱ्या जमिनी कारखाना उभारण्यासाठी खरेदी करण्यात आल्या. त्यामुळे आजुबाजूच्या जमिनीही खराब झाल्या. कारखान्यातून दूषीत पांणी व धूर यामुळे जलप्रदूषण व वायूप्रदूषण होवू लागले. या प्रदूषणामुळे मानवाला विविध आजाराने ग्रासलेले दिसतात. म्हणजेच औद्योगिकरणामुळे जंगला खालील जमिनिचे क्षेत्र कमी होवून पर्यावरण बिघडले व प्रदूषणामुळे मानवाचे आरोग्य बिघडले.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

लोकसंख्या वाढल्यामुळे भारतात रेल्वे, बस स्थानक, दवाखाने , चित्रपटगृहे, हॉटेल, सरकारी स्वस्त धान्याची दुकाने इत्यादी जागो–जागी लाबंच लांब रांगा लागलेल्या दिसून येतात. असंख्य हूशार विद्यार्थी प्रवेशापासून वंचित राहतात. देशामध्ये बेकारी, महागाई, शहरीकरण, प्रदूषण, वाढती रोगराई असे समस्यांचे चक्र वेगाने सुरू झाले आहे.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे बालकांच्या शिक्षणाच्या खर्चात वाढ होत आहे. त्यामुळे शासनाला शिक्षणावर फार मोठा खर्च करावा लागतो. याशिवाय सार्वजनिक आरोग्यास वैद्यकिय सोयी सुविधांचा पुरवठा वाढवावा लागतो. स्वच्छ आणि प्रदूषण विरहित निवासाच्या सोयी निर्माण करण्यासाठी बराच खर्च करावा लागतो यामुळे शासनाच्या खर्चात प्रचंड वाढ होते. आज कोरोना संक्रमनाच्या काळात वाढत्या लोकसंख्येला वैद्यकिय सेवा पुरविणे कठिन होवून बसलेले आहे. त्यामुळे असंख्य लोकांना मृत्युला सामोरे जावे लागत आहे. अन्न, पाणी, आरोग्य, शिक्षण, निवारा सर्व सोयींचा तुटवडा मोठमोठया शहारांमध्ये निर्माण झालेला आज आपणास दिसत आहे, हा लोकसंख्या वाढिचाच परिणाम होय.

उपाययोजना :

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनास मानवाकडून पूर्वी ज्या चूका झाल्या त्या चूका भविष्यात होवू नये याची दक्षता घेणे काळाची गरज आहे. कारण त्या काळात पर्यावरणाची जाणीव कमी प्रमाणात होती. परंतु आज पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून नैसर्गिक आपत्तीचे प्रमाण खूप वाढले आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन हा ज्वलंत विषय मानवासमोर आहे. म्हणजे आपणच आपले शिल्पकार आहोत, आपणच आपले नष्टकार आहोत हे समजून घेण्याची वेळ आली आहे.

आज जगामध्ये केवळ अर्धविकसीत देशांनाच नव्हे तर विकसीत देशांनाही वाढत्या लोकसंख्येच्या समस्येने ग्रासले आहे. वाढलेल्या लोकसंख्येमुळे भारतात अनेकप्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारताच्या आर्थिक विकासातील वाढती लोकसंख्या हि अडसर समस्या ठरली आहे. अन्नधान्याची समस्या, शेतजमिनीचे विभाजन , लागवडीखालील क्षेत्रफळातील घट, दरडोई उत्पन्नात मंद गतीने वाढ, अनुत्पादक उपभोक्त्यांचा भार, बेकारीची समस्या, भांडवल निर्मितीची समस्या हे सर्व वाढत्या लोकसंख्येचा प्रताप आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

याकरीता सक्तीने कुटूंबनियोजनाची अमलबजावनी करणे व मर्यादित कुटूंब ठेवण्यासाठी शासनाकडून सवलती देण्यात याव्या.

भारत हा कृषीप्रधान देश असूनही अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर होवू शकला नाही. मागणी इतका पुरवठा नसल्याने वस्तुच्या किंमतीत मोठया प्रमाणात वाढझालेली आहे. देशातील 135 कोटी पेक्षाही जास्त लोकसंख्येची मांगणी पूर्ण करणे कठीण झाले आहे. कारण नैसर्गिक साधनांचा पुरवठा मर्यादित असतो, ह्यात मानवी प्रयत्नाव्दारे वाढ किंवा घट करता येत नाही. त्यामुळे जमीन, नदया, जंगले, वनस्पती, खनिजे, वारा इत्यादी नैसर्गिक साधनांची वाढत्या लोकसंख्येमुळे कमतरता भासू लागते. परिणामतः पर्यावरणाचे नैसर्गिक संतुलन बिघडून प्रदूषणाची समस्या निर्माण होते.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरण प्रदूषण ही आज जागतिक स्तरावरिल एक प्रमुख समस्या बनली आहे, कारण या समस्येने संपूर्ण मानवजातीला ग्रासले आहे. परंतु या पर्यावरण प्रदूषणाला मानव स्वतःच जबाबदार आहे. त्याने आपल्या जगण्याच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी जल, वायु, जमीन, जंगले यांचे प्रदूषण घडवून आणले. यामुळे जीवसृष्टीत जीवनदान देणाऱ्या विविध घटकांचा ;जैवविविधतेचा ह्रास झाला. त्याचा संपूर्ण जीवसृष्टीवर प्रतिकूल परिणाम घडून येत आहे. पर्यावरणाचे शोषण होवू नये, पर्यावरणाचे मानवाने कल्याण साधावे त्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रण करणे काळाची गरज आहे. तसेच लोकांना पर्यावरणाचे महत्व पटवून देवून त्याबाबत समाजात जागृती करणे आवश्यक आहे. प्रतिकूल परिणाम टाळायचे असतील तर पर्यावरण आणि लोकसंख्या यात योग्य ताळमेळ ठेवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

1 आज निर्सगाचा समतोल मानवी चुकांमूळे ढासळत आहे.
2 मानवी हस्तक्षेपामुळे आज नैसर्गिक आपत्तीचे प्रमाण खूप वाढलेले दिसून येते.
3 पर्यावरणावर आपली संपन्नता, आपले भविष्य अवलंबून आहे.
4 पर्यावरण संवर्धन हि काळाची गरज आहे, याकडे प्रत्येक सुजान नागरिकाने लक्ष देणे नितांत गरजेचे आहे.
5 सातत्याने प्रगती हवी असेल तर लोकसंख्या नियंत्रण व पर्यावरणाकडे लक्ष द्यायला हवे. आतापर्यंत या प्रश्नाकडे झालेल दूर्लक्ष भविष्यात खूपच महागात पडणार आहे. त्याकरिता या प्रश्नांकडे गांभिर्याने पहाने गरजेचे आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. वासेकर, प्रा. एस. पी. ; काकडे, प्रा. जे. एम., 'भारतीय अर्थव्यवस्था , विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र ', पायल प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती – ऑगष्ट 2006,पृ 18,26,39,40,48,351, 355,378,379.
2. सावंत, प्रा. डॉ. प्रकाश,'पर्यावरण शिक्षण', फडके पब्लिकेशन्स,कोल्हापूर, प्र. आ. जुलै,2006, पृ. 25,27,29,30,33.
3. झामरे, डॉ. जी.एन.,' भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र', पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स ,नागपूर,प्र. आ. जून2004, पृ. 427, 430.
4. पेडणेकर हेमंत,पेंडसे सचिन,डोंगरे प्रकाश,' पर्यावरण आणि शाश्वत विकास*] Sheth Publishers Pvt. Ltd., Mumbai,Frist Edition, Sep. 2006 i`- 12]22]23
5. संपूर्ण सामान्यज्ञान स्वयंपूर्णतेकडे वाटचाल,नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड, प्र. आ. 5ऑगस्ट 2016, पृ. 38
6. दैनिक देशोन्नती,साधू सदानंद,' लोकसंख्यावाढ 'गंभीरः पण दुर्लक्षित समस्या', शुक्रवार दि. 07 / 02 / 2020, पृ. 4
7. Akshar Wangmay,International Research Journal UGC-CARE LISTED,special Issue-II, Environmental Changes, Biodiversity And sustainable Resource Management, Sep- 2020, P.N.257,418.
8. घायवान अरूण ;मुख्यसंपादकद्ध साप्ताहिक ,पीपल नायक,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती विशेषांक, दि. 11 एप्रिल ते 17 एप्रिल 2012, बल्लारपूर.

Officiating Principal
Mahatma Jyo[illegible]a Fule
Mahavidyalaya, [illegible]ur

दिक्षण

१२ वे । अंक २ रा

[illegible] - २०२१

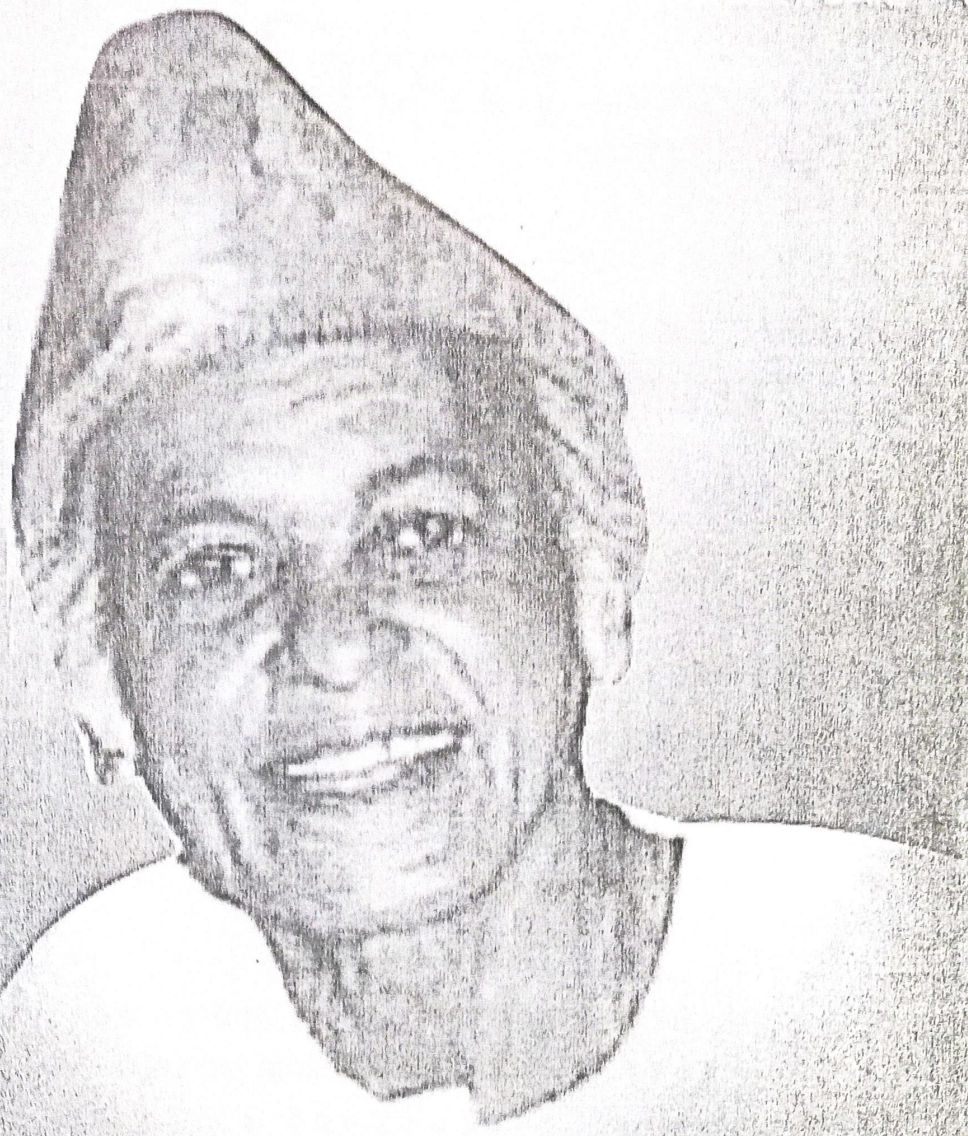

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,

हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३.

मो. ९९०४००३९९८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-४)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. युवराज धबडगे
मराठी विभागप्रमुख

प्रा. नागेश बोन्तेवाड
मराठी विभाग

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय सांभाळकर
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : ३५० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	**वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील शैक्षणिक जाणिवा** - प्रा. नागेश बोंतेवाड	1 - 4
2.	**वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी गीतकार** - प्रा. विजयश्री विठ्ठल गवळी	5 - 8
3.	**डॉ. बाबासाहेबांचे बुद्धत्व विशद करणारी वामनदादांची कविता** - प्रा. डॉ. विश्वजित कांबळे	9 - 15
4.	**वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील शैक्षणिक तत्त्वज्ञान** - डॉ. मारोती गायकवाड	16 - 23
5.	**लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील स्त्री-जाणिवा** - प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	24 - 26
6.	**लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील आंबेडकर दर्शन** - डॉ. संतोष देशमुख	27 - 31
7.	**लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान (शैक्षणिक)** - प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग / प्रा.डॉ. रमाकांत का. गजलवार	32 - 36
8.	**आंबेडकरी ऊर्जा पुरवणारे समर्थ लोककवी वामनदादा कर्डक** - प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	37 - 41
9.	**लोककवी वामनदादा कर्डक यांचे गीतलेखन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** - मंगल कचरु सांगळे	42 - 47
10.	**वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातून प्रकट झालेले आंबेडकरी विचार** - प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर	48 - 50
11.	**वामनदादा कर्डकांचे काव्य : आंबेडकरी विचार चळवळीची शिदोरी** - प्रा. कैलाश माणिकराव मुटकुळे	51 - 54
12.	**'माझ्या जीवनाचं गाणं' : एका लोककलावंताचा जीवन संघर्ष** - प्रा. डॉ. आनंद वारके	55 - 59
13.	**वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान** - डॉ. महालक्ष्मी मोराळे	60 - 65

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

29.	आंबेडकरी चळवळीत वामनदादा कर्डक यांचे योगदान - प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौरे	126 - 129
30.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील परिवर्तनवादी विचार - डॉ. नंदकुमार माने	130 - 132
31.	महाकवी - वामनदादा कर्डक आणि कार्य - प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम / प्रा.डॉ.मारोती निवृत्ती गायकवाड	133 - 137
32.	बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची पेरणी करणारा महाकवी वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. उत्तम जकोजी सोनकांबळे	138 - 142
33.	वर्ग लढ्याची जाणीव देणारे महाकवी वामनदादा - डॉ. समाधान इंगळे	143 - 146
34.	वामनदादा कर्डक यांची आंबेडकरी गीते - डॉ. रामलीला सुदामराव पवार	147 - 152
35.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतातील सामाजिकता - डॉ. यशवंत सोनुने	153 - 155
36.	प्रतिभावंत लोककवी शाहीर वामन (दादा) कर्डक - प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	156 - 159
37.	वामनदादा कर्डक - व्यक्ती आणि वाङ्मय - प्रा.डॉ. बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	160 - 162
38.	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरवाद - प्रा. डॉ. शिवदास कान्हुजी इंदोरकर	163 - 168
39.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मयातील काव्याचे स्वरूप - प्रा. सिद्धार्थ इंगोले	169 – 172
40.	मूल्यदृष्टीचा कवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. संतोष लोंढे	173 - 175
41.	भीमशाहीर : वामनदादा कर्डक - ललिता मानसिंग गोपाळ	176 - 178
42.	वामनदादा कर्डकांच्या लेखनातील सामाजिकता व मानवता विषयक विचार - राहुल संभाजी पंडित	179 - 182
43.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधून झालेले समाजप्रबोधन - प्रा. डॉ. गणपत काशिबा हराळे	183 - 188

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

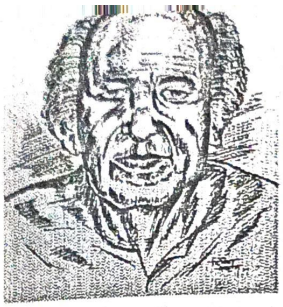

आंबेडकरी चळवळीत वामनदादा कर्डक यांचे योगदान

- प्रा.डॉ.किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभागप्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि.चंद्रपूर
E-mail : chaurekishor12@gmail.com
Mobile : 9028616685

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे दीन-दलितांचे मसिहा आहेत. त्यांनी आपल्या हयातीमध्ये वेगवेगळ्या चळवळी केलेल्या आहेत. त्या पूर्णतः यशस्वी झाल्यात. बाबासाहेबांनंतरही चळवळीचे सत्र सुरूच राहीले. या चळवळींमध्ये ज्या-ज्या योद्ध्यांनी योगदान दिले त्यामध्ये वामनदादा कर्डक यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. त्यांनी स्वतःला आंबेडकरी चळवळीसाठी वाहून घेतले. आपल्या जीवाची, कुटुंबाची पर्वा न करता बाबासाहेबांची चळवळजीवंत राहावी यासाठी अतोनात प्रयत्न केले. त्यांची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर त्यांच्या चळवळीवर निष्ठा होती. वामनदादा कर्डक यांच्या साहित्याचा, कवितेचा नायक युगपुरूष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे आहेत. बाबासाहेबांच्या कार्य-कर्तृत्त्वाचे, त्यांच्या चळवळीचे दर्शन आपल्या साहित्यातून/गीतातून घडविले. बाबासाहेबांनंतर चळवळीची झालेली अवनती वामनदादांना स्वस्थं बसू देत नव्हती आंबेडकरी चळवळीतील स्वार्थासाठी विखुरलेल्या नेत्यांनी-अनुयायांनी एकत्र यावे आणि बाबासाहेबांच्या स्वप्नातील चळवळीला जिवंत करावे असा सल्ला ते देतात. कवितेतून स्वार्थी नेत्यांवर ताशेरे ओढतात. भांडवलदार वर्ग हा गरिबांचे-श्रमिकांचे शोषण करतो, बहुजनांचे शोषण करतो हे त्यांचे शोषण थांबले पाहिजे त्यांना प्रगतीच्या वाटेवर आणले पाहिजे असेही ते काव्यातून मांडतात वामनदादा कर्डकांनी आपल्या कवितेतून वेगवेगळ्या प्रश्नांचा उहापोह केलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, राजकीय प्रश्नांवर कवितेतून भाष्य केले आहे चळवळीला जिवंत ठेवायचे असेल तर आंबेडकरी जनतेनी आणि नेत्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आत्मसात करावे स्वार्थाच्या पलिकडे जाऊन बाबासाहेबांच्या स्वप्नातील चळवळ उभी करण्यासाठी झटावे. आज आपण हे काही आहोत ते केवळ डॉ.बाबासाहेबांमुळेच आहोत, हे आंबेडकरी जनतेला आपल्या गीतातून पटवून सांगितले. आंबेडकरी विचारांचा अग्नी घराघरात पोहचविला अशाप्रकारे बाबासाहेबांच्या विचार व कार्याला पुढे नेण्यासाठी वामनदादा कर्डक यांनी संपूर्ण आयुष्यं खर्ची घातले

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

जीवन परिचय :

वामनदादा कर्डक यांचा जन्म १५ ऑगस्टं १९२२ रोजी देशवंडी, ता.सिन्नरं, जि.नाशिक येथे झाला. वडील तबाजी कर्डक, आई सईबाई, मोठा भाऊ सदाशिव तर धाकटी बहिण सावित्री असा वामनदादांचा परिवार होता. वामनदादा लहान असतांनाच वडीलांचा मृत्यु झाला त्यानंतर घरची जबाबदारी आई व मोठा भाऊ यांच्यावर आली वामनदादांनीही कुटुंबाला हातभार लावण्यासाठी लहानपणापासूनच छोटी-मोठी कामे केलीत. पुढे १९-२० व्या वर्षी त्यांचे अनुसया नावाच्या मुलीशी लग्नं झाले. पुढे त्यांना एक मुलगी झाली तिचे नांव मीरा होते. वामनदादांचे जीवन सुखात गेले नाही पत्नी त्यांना सोडून गेली आणि पुढे आजारपणात मुलगी मीराचेही निधन झाले. मुलगी मीराच्या निधनानंतर पोटाची खडगी भरण्याकरीता वामनदादा मुंबईत आले. त्यांनी तेथे गिरणी कामगार, खडी फोडण्याचे काम, कोळशाच्या वखारीत काम, टाटा कंपनीत काम, कधी आईस्क्रीम विकणे असे छोटे-मोठे कामधदे करीत होते. मुंबईत वडाळा येथे बी.डी.डी.चाळीत ते राहत होते. वडाळ्याच्या बी.डी.डी.चाळीत राहत असतांनाच मोठे बंधु सदाशिव कर्डक व स्वंतः वामनदादा समता सैनिक दलात सामिल झाले समता सैनिक दलात भाऊ कॅप्टंन होते तर वामनदादा साधे सैनिक होते. या दलात ते लेझिम व काठी उत्तम शिकले. पुढे वामनदादा समता सैनिक दलातील मुलांना लेझिम शिकवित त्यामुळे त्यांना सारे मास्तर संबोधू लागले पुढे त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारा एक प्रसंग घडला तो असा, एक अडाणी गृहस्थं त्यांच्याकडे एक पत्र वाचण्यासाठी घेऊन आला व म्हणाला मास्तर एवढे पत्र वाचून दाखवा. पण वामनदादाही अशिक्षित होते. त्या गृहस्थावर रागावून त्यांनी ती वेळ कशीतरी मारून नेली. परंतु ही गोष्टं त्यांच्या अंतर्मनावर घाव करून गेली. नंतर त्यांनी लगेच चाळीतल्या देहलवी शिक्षकाकडे शिकवणी लावली. पुढे ते शिक्षित झाले, हळूहळू वामनदादांचे लेखन-वाचन वाढू लागले. त्यावेळी आंबेडकरी चळवळीचा वेग सर्वत्र पसरत चाललेला होता. डॉ.बाबासाहेबांचे अनुयायी बाबासाहेबांसोबत समतेच्या लढ्यात उतरले होते वामनदादा कर्डकही बाबासाहेबांच्या सभेला जात. समता सैनिक दलातील तरूणांबरोबर काठीला काठी लावून डॉ.बाबासाहेबांना सभास्थानी जायला रस्ता करून देत.

आंबेडकरी चळवळीत योगदान :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा वामनदादा कर्डक यांच्यावर प्रभाव पडला बाबासाहेबांच्या विचारांवर वामनदादांचा प्रखर विश्वास होता, निष्ठा होती. डॉ.बाबासाहेबांचे विचार हे जग बदलणारे आहेत. हे त्यांनी जाणले होते. याच विचारांच्या तेजातून उद्याचे राष्ट्र घडणार आहे पुढे भारताला राष्ट्र बनविण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेले योगदान हे कोणीही नाकारू शकत नाही. वामनदादांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर १०,००० हून अधिक गीते रचली आहेत. त्यांच्या साऱ्या कवितेचा नायक युगपुरूष डॉबाबासाहेब आंबेडकर होते. डॉ.बाबासाहेबांना आपला ऊर्जास्त्रोत मानून पायाला भिंगरी बांधून आपल्या ओजस्वी वाणीतून आणि समर्थ लिखाणातून महाराष्ट्र व महाराष्ट्राच्या बाहेरही खेड्यापाड्यापर्यंत बाबासाहेबांचा विचार पोहचविण्याचे कार्य केले. वामनदादा कर्डक आंबेडकरी चळवळीचा चालता-बोलता इतिहासच होते. 'दूर हटो ऐं काँग्रेसवालो फेडरेशन हमारा हैं' या गीताने १९४३ साली वामनदादांच्या गीताचा प्रवास सुरू झाला पुढे वामनदादा आयुष्यंभर लिहीत व गात राहीले समाजात आंबेडकरी विचारांची ज्योत विझ न देता चळवळीचा विचार पोटतिडकिने समाजात पोहचवित राहिले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या काळात रिपब्लिकन पक्षाची घटना लिहून ठेवली होती. डॉ.बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर दहा महिन्यांनी त्यांच्याअनुयायांनी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया पक्षाची स्थापना केली. मात्र रिपब्लिकन पक्ष स्थापनेनंतर राजकीय नेतृत्वं कुणी करावयाचे या मुद्यांवर कधी उघड तर कधी छुप्या

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पध्दतीने त्यांच्यात धुसफुस सुरू झाली वैयक्तिक अहंभाव, गैरसमज, हेवेदावे यामुळे पक्षात कलह आणि उघड भांडणे सुरू झालीसामंजस्याची भूमिका स्विकारण्याऐवजी नेतेमंडळीत वैयक्तिक सत्तालाभाची आकांक्षा प्रबळ होऊन ती प्राप्त . नेत्यांमधील .करण्यासाठी स्पर्धा सुरू झाली एकजूट लोप पावलीपुढे एकाचे दोन ., दोनाचे तीन, तीनाची एकजूट करण्यासाठी आणखी नवा एक असे करता करता रिपब्लिकन पक्षाचे तुकडे तुकडे झालेबाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर आंबेडकरी.डॉ . .ती भरून काढणे आंबेडकरी नेत्यांचे काम होते.समाजात पोकळी निर्माण झालेली होतीपरंतु त्यांनी आंबेडकरी चळवळ सोडून वेगवेगळ्या पक्षात काम करणे सुरू केले .मुळे वामनदादांना अतिशय वाईट वाटत होतेसमाजातील अशा या मतलबी लोकां . म्हणून महाकवी वामनदादा कर्डक आपल्या काव्यातून भीमाचे नांव घेऊन पोट भरणाऱ्या नेत्यांना खडे सवाल विचारतात मनातील वेदना आपल्या गीतातून व्यक्त करतात.त्या गीतातील पुढील ओळी येथे तंतोतंत लागू पडतात.

"भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोकं असते,
तलवारीचे त्यांच्या न्यारेच टोक असते,
वाणीत भीम आहे, करणीत भीम असता,
वर्तन तुझ्या पिलांचे सारेच चोख असते'

अशाप्रकारे या गीतातून वामनदादांनी आंबेडकरी चळवळीची शोकांतिका स्पष्ट केली आहे महाकवी वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरी नेत्यांना आव्हान करतात, अरे तुम्ही भीमाचे सैनिक आहात, तुम्हाला खुप मोठी परंपरा आहे माझ्या भीमाने तुमच्यासाठी तेजाचा, लढण्याचा इतिहास निर्माण केला आहे. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया नावाचा आपल्या स्वप्नातील एक पक्षही दिला आहे. त्याच्यासाठी वाट दिली आहे. वाटेवर रथही आणून सोडला आहे. तो जपा, पुढे हाका, महाकवी वामनदादा यांचे चिंतन खरोखर आंबेडकरी समाजाला दिशा देणारे आहेत. आपण फक्त त्यांचे गाणे ऐकत राहिलो, त्यावर चिंतन केले नाही, त्यामुळे अपेक्षित परिवर्तन झाले नाही.

५ जानेवारी १९९५ ला नाशिक येथे डॉ.आनंद यादव यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगार साहित्य संमेलन भरले होते. संयोजकांनी विचारमंचाला जेआर.डी.टाटा यांचे नांव दिलेले होते सकाळी कामगार मंत्र्यांच्या उपस्थितीतील उद्घाटन सोहळ्यानंतर परिसंवाद कथा-कथन इत्यादी कार्यक्रम पार पडले होते. दिवसभरात कुणीही विचारमंचाच्या नावाचा उल्लेख व त्यास आक्षेप घेतला नाही. याच विचारमंचावर वामनदादा कर्डक यांच्या अध्यक्षतेखाली रात्रीला कवीसंमेलन होते रात्री कवीसंमेलनाच्या अध्यक्षीय समारोप करतांना वामनदादा म्हणतात

'सांगा आम्हांला बिर्ला बाटा-टाटा कुठाय हो
सांगा धनाचा साठा न आमचा वाटा कुठाय हो..'

या काव्यातून वामनदादांनी भांडवलशाहीवर ताशेरे ओढवून तळागाळातील लोकांना(बहुजनांना) जागृत केले. भांडवलशाही वर्ग बहुजन समाजाचे शोषण कसा करतो हे त्यांनी या गीतातून मांडले

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतही वामनदादाचा सहभाग दिसतो संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ उभी राहीली त्यात अनेकांचा सहभाग होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही'महाराष्ट्र एक भाषिक प्रांत या ग्रंथात एकभाषिक महाराष्ट्र प्रांताचा मुद्दा ठामपणे मांडला मध्यप्रांत आणि व-हाडातील मराठी भाषिक संलग्नं जिल्हे त्यात सामिल करून मुंबई शहर राज्याची राजधानी असावी अशी सूचना बाबासाहेब करतात. मुंबई ही महाराष्ट्राला मिळावी यासाठी अण्णाभाऊ साठे यांनीही आपल्या शाहिरीद्वारे जनजागृती केली. त्याचप्रमाणे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत वामनदादा कर्डक यांनीही सहभाग घेतला संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची महती सांगणाऱ्या गीतात वामनदादा लिहीतात,

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

'मुंबई आमची थोरं महाराष्ट्राची पोरं,
मुंबई वरती हक्कं सांगती कोण कुठले चोरं,

अशाप्रकारे संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा आपल्या गीतातून जनमानसांपर्यंत वामनदादा पोहचवितात अशाप्रकारे वामनदादा कर्डक यांनी आंबेडकरी विचार जनमानसांत पोहचविण्याचे कार्य आपल्यागीताद्वारे केले. त्याचबरोबर तत्कालीन गंभीर विषयाला त्यांनी हात घातलेला दिसून येतो

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वचनाशी खरे नाते जपणारे महाकवी वामनदादा कर्डक होत त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनकार्य व त्यांचा समग्रं समतावादी संघर्षमय दलितमुक्तिलढ्याचे अचूक वास्तववादी दर्शन आपल्या काव्यातून १९४३ पासून तर जीवनाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत लोकांपुढे मांडले आपल्या गीत गायनाने खेडोपाडी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. आंबेडकर विचारांचा अग्नी घराघरात पोहचविला त्यांच्या गाण्याने समाजाला संस्कारीत केले डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनंतर आंबेडकरी चळवळीतील नेत्यांनी एकत्रित राहून चळवळ चालवावी असाही सल्ला आपल्या काव्यातून आंबेडकरी नेत्यांना देतात अशाप्रकारे आंबेडकरी विचाराने झपाटलेल्या वामनदादांनी घरदार-संसाराची पर्वा न करता सर्व जीवन बुध्दं-फुले-आंबेडकर यांचे विचार पेरण्यासाठी वाहून घेतले.

संदर्भ-ग्रंथसूची:

1. जाधव प्रा.सागर, 'महाकवी वामनदादा कर्डक : चरित्रकाव्यं', अलोक - संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, द्वितीय आवृत्ती, १५ ऑगस्ट २००९, पृ. ३४, ३५, ४१, ४८, ४९, ५०, ८२
2. कांबळे उत्तमं, 'वामनदादांच्या गीतांतील भीमदर्शन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती १४ मे २०१४, पृ. २२, २५, २६
3. भगत आचार्य सूर्यकांत (संपादक), 'महान लोककवी वामनदादा कर्डक', उत्कर्ष प्रकाशन, वर्धा, प्र.आ. दि.३१/०६/२०१७ पृ. संपादकीय
4. अनाव्रत विनोद, 'नव-रिपब्लिकन आणि बहुजन वादाचे अंतद्वंद्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे, ३१ जुलै २०१५, पृ. ४७
5. वैद्य प्रभाकर, 'महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोक वांड्मय गृह, मुंबई प्र.आ. ऑक्टोबर १९७४, पृ. १३३
6. https://mr.m.wikipedia.org>wiki, दिनांक १५/१०/२०२१
7. https://lib.unipune.ac.in, दिनांक १२/१०/२०२१
8. https://www.marathiebatmya.com, दिनांक १२/१०/२०२१
9. https://shodhgangotri.inflibnet.ac.in, दिनांक १२/१०/२०२१
10. https://roudtableindia.com.in>marathi, दिनांक ०५/१०/२०२१

◆◆◆◆◆

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN : 0974-3065

द्वितीय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

इतिहास दर्पण

नाम	-	इतिहास दर्पण
आई.एस.एस.एन.	-	0974-3065
पृष्ठ आकार	-	डबल डिमाई (8.5 X 11)
पृष्ठ संख्या	-	160-200
प्रधान सम्पादक	-	**प्रो. सतीशचन्द्र मित्तल** **(सेवानिवृत्त, इतिहास विभाग, कुरूक्षेत्र विश्वविद्यालय)** **2 सी / 2631, विवेक विहार, शास्त्री नगर, सहारनपुर**
सम्पादक	-	**डॉ. रत्नेश कुमार त्रिपाठी** **सह आचार्य, इतिहास विभाग** **सत्यवती महाविद्यालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली** **डॉ. नरेन्द्र शुक्ल** **शोध प्रमुख,** **नेहरू स्मारक संग्रहालय एवं पुस्तकालय, तीनमूर्ति चौक, दिल्ली**
प्रकाशन तिथि	-	वर्ष प्रतिपदा एवं विजयदशमी (अर्द्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
प्रकाशन वर्ष	-	1994
प्रकाशन माध्यम	-	हिन्दी, संस्कृत एवं अंग्रेजी
प्रकाशक	-	अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना
स्थान	-	बाबा साहेब आपटे स्मृति भवन, केशव कुंज, झण्डेवाला, नई दिल्ली-110055
दूरभाष	-	011-23385670
ई-मेल	-	darpan.itihas@gmail.com, abisy84@gmail.com, info@abisy.org
वेवसाइट	-	www.abisy.org www.abisy.org/itihas-darpan/
सदस्यता	-	आजीवन सदस्यता
सदस्यता राशि	-	संस्थागत राशि रू. 5000/- एवं व्यक्तिगत राशि रू. 3000/-

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Journal Recommendation Form	
Name of the Journal	**Itihas Darpan**
ISSN Number	**0974-3065**
Nature of Publication	**Hard Copy**
Periodicity	**Half Yearly**
Publisher	**Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojan, 10196/A, Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala Mandir, New Delhi - 110055, Bharat**

Criteria	Answer	Score
The journal has a website which provides full postal and email addressesof Chief Editor and Editors, and at least some of these addresses are verifiable official addresses	**Yes**	
		Select score
The website provides complete instructions to authors/reviewers	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined peer-review and publication policy	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined Ethics policy	**Yes**	**+1**
The journal has a declared frequency of publication each year	**Yes**	**+1**
The journal is published regularly and in time following its declared frequency	**Yes**	**+1**
The journal claims that it is indexed in a given database and this claim is verified	**yes**	**+1**
Journal levies submission/publication charges	**No**	
Since when is the journal being regularly published (select any one)	**> 6 Years**	**+2**
Final Score (taking into consideration scores of points 1-8)		**08**

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	यशवंतराव होळकर यांची लष्करी व्यवस्था	महेशकुमार भगवानराव चौरे	१-८
२	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	९-१४
३	बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला आणि ब्रिटीश	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे सहयोगी	१५-२८
४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	२९-३३
५	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधरराव मुंढे	३४-४०
६	महानुभाव संप्रदायाच्या भाषिक व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	सतिष उत्तमराव रिंढे	४१-४५
७	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे योगदान विशेष संदर्भ : बीड जिल्हा	प्रा. डॉ. प्रशांत साबळे	४६-५४
८	मुंबईतील ब्रिटिश कालीन कामगार क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती	प्रा. दिलीप भिमराव गिऱ्हे	५५-६०
९	भक्ती चळवळीची सामाजिक फलश्रुति	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	६१-६४
१०	भारतीयांचे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढे एक : ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. नाईक एन. डी.	६५-६९
११	रायगड जिल्यातील आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	७०-७५
१२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ : विशेष संदर्भ पारनेर तालुका	गवारी विश्वास रोहिदास डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	७६-८३
१३	1857 चा स्वातंत्र्य समर आणि मराठवाडा	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	८४-८८
१४	क्रांतिगुरू लहुजी साळवे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. ताडेराव राज भुजंगराव	८९-९७
१५	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	९८-१०५
१६	लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे आणि	डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	१०६-११३

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ		
१७	संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीत कामगार चळवळीचे योगदान	डॉ. संजय काशिनाथ पाटील	११४-१२०
१८	महाराष्ट्रातील क्रांतीकारांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	डॉ. किशोर शेषराव चौरे	१२१-१२८
१९	१९४२ च्या चिमूर क्रांतीमध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तात्विक योगदान	डॉ. पल्लवी स. ताजने	१२९-१३७
२०	स्वातंत्र्य संग्रामातील जानकीबाई आपटेंचे योगदान	डॉ. नम्रता दिलीप भोसले	१३८-१४१
२१	क्रांतिवीर उमाजी नाईकचे युध्दतंत्र	डॉ.सदाशिव दंदे	१४२-१४६
२२	क्रांतीरत्न विष्णू गणेश पिंगळे	प्रा. डॉ. दिगंबर सोनवणे	१४७-१५४
२३	डॉ. आंबेडकरांच्या भक्ती पंथविषयकविचारांचे नवे आयाम	डॉ. पुष्पा गायकवाड	१५५-१६२
२४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	१६३-१६७
२५	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	१६८-१७३
२६	महाराष्ट्रातील पूर्वसुरींचे अर्थचिंतन (१८४० ते १८५५)	प्रा. डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	१७४-१७९
२७	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रांतील महिलांचे योगदान	डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले	१८०-१८५
२८	स्त्रियांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यामध्ये 'सती बंदी कायदा – १८२९' आणि 'विधवा पुनर्विवाह कायदा – १८५६' चे योगदान	किशोर गणेश गोरडे	१८६-१८९
२९	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख महिलां	प्रा. सुनीताबाई भगवान पाटील	१९०-१९७
३०	महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यानंतरची शेतकरी चळवळ: एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. बाबासाहेब केशवराव शेप	१९८-२०४
३१	डॉ. आंबेडकर पूर्व विदर्भप्रांत का दलित अस्पृशोध्दार आंदोलन	प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	२०५-२१०
३२	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में यूसूफ मेहर अली की सक्रिय सहभागीता का	डॉ. सैय्यद मुजाहिद सै. वासित	२११-२१५

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

महाराष्ट्रातील क्रांतीकारांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान

डॉ. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर जि. चंद्रपूर
chaurekishor12@gmail.com
9028616685

ABSTRACT :(गोषवारा)

सशस्त्र क्रांतीकारी चळवळीला भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे . भारताचा स्वातंत्र्यलढाहा ब्रिटीशांचे अधिपत्य घालवून देण्यासाठी होताया स्वातंत्र्य लढ्यात . देशातील .देशातील अनेक क्रांतीकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली क्रांतीकारकांबरोबरच महाराष्ट्रातीलही अनेक क्रांतीकारक या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होते . 1857 साली ब्रिटीशांच्या विरोधात झालेल्या संघर्षात अनेक स्वातंत्र्य वीरांनी कर्तब दाखविला . 1857 च्या स्वातंत्र्य समरानंतर पुढे इ .स.1947 सालापर्यंत भारतीय नागरिकांनी ब्रिटीशांचे वर्चस्व झुगारून देण्यासाठी ९० वर्ष संघर्ष केलाया भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील . वासुदेव ,उमाजी नाईक बळवंत फडकेविनायक दामोदर ,चाफेकर बंधु ,अनंत कान्हेरे , सावरकर इत्यादी क्रांतीकारकांचे योगदानमहत्वपूर्ण आहेश प्रस्तुत शोधनिबंधात ब्रिटी . .विरोधात त्यांनी केलेल्या कार्याचा व संघर्षाचा अल्पसा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

प्रस्तावना :

1453 ला कॉन्स्टेटिनोपाल शहराचा तुर्कानी ताबा घेतल्यानंतर युरोप खंडाचा आशीया खंडांशी चालणारा स्थल मार्ग व्यापार बंद झाला. व्यापार करण्यासाठी आता नवीन मार्गाची आवशकता भासू लागली आणि तो म्हणजे जलमार्ग होय, त्याद्दष्टीने भारतात पोहचलेले पहिले युरोपीयन म्हणजे पोर्तुगीज होय. 1498 मध्ये पोर्तुगीज खलाशी 'वास्को द गामा' भारतात पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकत बंदरात उतरला व युरोपीयन लोकांना व्यापाराचा मार्ग मोकळा झाला. पोर्तुगीज पाठोपाठ भारतात व्यापार करण्याच्या निमित्ताने डच, फ्रेंच, इंग्रज याही युरोपीयन सत्ता भारतात आल्या. व्यापार करण्यासाठी या चारही युरोपीयन सत्तांमध्ये स्पर्धा लागली होती. यातूनच फ्रेंच व ब्रिटीश यांच्यात तीन कर्नाटक युद्धे झाली. ब्रिटीशांचा यात विजय झाला.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ब्रिटीशांनी व्यापाराबरोबरच साम्राज्य विस्तार केला. 23 जून 1757 रोजी प्लासीच्या लढाईत बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला याचा पराभव ब्रिटीशांनी केला. या लढाईने ब्रिटीश सत्तेचा पाया भारतात घातला गेला. पुढे २२ ऑक्टोबर 1764 मध्ये बक्सारच्या लढाईत मीर कासीम, शुजाउद्दौला, शहाआलम यांच्या तीन्ही संयुक्त फौजांचा पराभव ब्रिटीशांनी केला. या लढाईने ब्रिटीश सत्तेचा पाया भारतात मजबूत झाला. येथून पुढे इंग्रजांनी भारतातील जी छोटी मोठी राज्य होती, त्या सर्वांचा पराभव केला. महाराष्ट्राला पारतंत्र्याच्या गुलामीतून बाहेर काढून मराठी राज्याची स्थापना लोकराजा छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी केली होती. पुढे मराठी साम्राज्याची धुरा पेशव्यांकडे आली. 1818 साली तिसऱ्या इंग्रज-मराठे युद्धात ब्रिटीशांनी पेशवाईचा अस्त केला. आता भारतात ब्रिटीशांना विरोध करणारी मोठी सत्ता राहिली नाही. पुढे लॉर्ड डलहौसी या गव्हर्नर जनरलनी दत्तक वारसा नामंजूर करून सातारा, नागपूर, झशी इत्यादी संस्थाने खालसा करून ब्रिटीश साम्राज्यात विलीन केली. ब्रिटीशांच्या विरोधात भारतीयांकडून इ.स. 1757 से 1856 या कालखंडात छोटी-मोठे उठाव घडून आले. ते सर्व उठाव ब्रिटीशांनी मोडून काढले. ब्रिटीशांच्या विरोधात सर्वात मोठा उठाव म्हणजे चा उठाव 1857 हा उठाव म्हणजे भारतीयांनी ब .होय रिटीशांवर केलेला सर्वात मोठा आघात होय .1857 चा उठाव म्हणजे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील क्रांतीकारी घटना होय. मध्ये ब्रिटीशांना 1857 तरी त्यातून नव्या पिढीला बऱ्याचशा प्रेरणा ,न हाकलून लावण्याचा प्रयत्न जरी फसलाभारतातू राणीच्या जाहीरनाम्यातील .मिळाल्याआश्वासने ब्रिटीशांनी पाळली नाहीउलट भारतीय . ब्रिटीशांच्या आर्थिक शोषणामुळे आपला देश दरिद्री .जनतेची आर्थिक पिळवणूक सुरू ठेवली या अत्याचारी धोरणाचा तरुण भारतीयांवर प्रभाव पडला त्यातूनच क्रांतीकारी इंग्रजांच्या .बनला चळवळीचा उदय झाला. क्रांतीकारी तरुणांना देशात सशस्त्र क्रांती घडवून आणून ब्रिटीशांची सत्ता उलथून टाकावयाची होतीगुलामगिरीपेक्षा .तरुणांमध्ये प्रखर राष्ट्रवाद भरलेला होता . जुल्मी राज्यकर्त्यांची हिंसा .जाणे त्यांना अधिक प्रिय वाटत होते मरणाला सामोरे करणे पाप नसून ते मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेले एक पवित्र कर्तव्य होय .अशी त्यांची श्रध्दा होती , त्यातूनच भारताच्या विविध प्रांतामध्ये क्रांतिकार्यास सुरुवात झालेली दिसतेबंगालमधील . महाराष्ट्रातील क्रांतीकार्य ,उत्तर भारतातील क्रांतीकार्य ,तीकार्यक्रां आढळले त्यात अनेक शूर क्रांतीकारकाने वीरमरण पत्करले ,वासुदेव बळवंत फडके ,महाराष्ट्रामध्ये उमाजी नाईक , कुलकर्णी .डी .के ,विनायक दामोदर सावरकर ,चाफेकर बंधू अनंत कान्हेरे, गोविंद नारायण पोतदारसेनापती पांडुरंग महादेव बापट इत्यादी क्रांतीकारकांचा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात , महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान :

महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेच्या कालखंडाला विशेष महत्व आहे इंग्रजांनी येथील मराठा . इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणामुळे .सत्तेला पराभूत करून राजकीय सत्तेतच बदल घडवून आणला त्यांच्या विरोधात महाराष्ट्रात अनेक उठाव झालेत्यात उमाजी नाईक यांच्या उठावाचा उल्लेख . उमाजी नाईक हे .करता येईल रामोशांचे नेते होते .स.त्यांचा जन्म पुरंदरमधील भिवरी गावात इ , 1791 मध्ये झालाकिल्ल्यांचा ,ते शेती पशुपालन .रामोशी लोक धाडसी व स्वतंत्र प्रवृत्तीचे होते . बंदोबस्त आणि मोठ्या वाड्यांवर पहारेकरी इत्यादी कामे करत उमाजी अकरा वर्षाचा . किल्ल्याच्या ' पुरंदर' वडिलांच्या काळापासूनच उमाजी .असतानाच वडीलांचा मृत्यू झाला उमाजीने अनेक .रामोशी लोक जुलमी सावकारांवर दरोडे टाकत असत .त होताबंदोबस्ता लुटलेली संपत्ती गोरगरिबांना दक्ष ,धनिकांना लुटलेि ण्णा देणे, दाण देणे अशी तो मदत करीत असेत्याने इंग्रजांना आव्हान .इंग्रजांच्या विरोधातील कारस्थाने उमाजीने वाढविली होती . रॉबर्टसन .डी.कलेक्टर एच देण्यासाठी पुण्याचा यांच्याकडे ला अनेक मागण्या 1827ठेवल्या. कलेक्टर रॉबर्टसनने रोजी जनतेसाठी 1827 डिसेंबर 15जाहिरनामा काढून जाहीरनाम्याव्दारे उमाजीला पकडून देणाऱ्यास बक्षिस दिले जाईलउमाजीला .असे जाहीर केले होते . इंग्रजांना .प्रयोग करून पाहिले परंतु उपयोग होत नव्हता पकडण्यासाठी ब्रिटीशांनी वेगवेगळे वर्षे सळो 14 सलग की पळो करून सोडणारे व सर्व प्रथम क्रांतीचे स्वप्न पाहणारे महाराष्ट्रातील निधड्या छातीचे वीर आद्यक्रांतिकारक 'राजे उमाजी नाईकशेवटी .होत ' विश्वासघाताने उमाजीला उमाजीला ,लुक्यातील उत्तोळी या गावी इंग्रजांनी पकडलेला भोर ता 1931 डिसेंबर 15 ए ,ला फाशी देण्यात आली 1934 फेब्रुवारी 3 गुन्हेगार ठरवून उमाजीलाका तळागाळातील मराठी नायकाचा हा ब्रिटीश विरोधी लढा होताजो , तत्कालीन काळात आणि पुढील काळात महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांना प्रेरणादायी ठरला.

महाराष्ट्रातील रंगो बापूजी गुप्ते यांनी ब्रिटीशांच्या विरोधात सशस्त्र लढा दिलारंगो . बापूजी हे सातार संस्थानचे छत्रपती प्रतापसिंह भोसले ह्यांचे कारभारी आणि वकील होते. सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह यांचे गेलेले राज्य परत मिळविण्यासाठी त्यांनी अविरत प्रयत्न केला . परंतु तेथून .त्यासाठी ते इग्लंडला गेले हताश होऊन परत यावे लागले याच काळात महाराष्ट्रात . च्या उठावाची सुरुवात 1857झाली होतीयाचा फायदा रंगो बापूजी गुप्ते यांनी घेऊन . युरोपीयन अधिकाऱ्यांना ठार करायचेसरकारी , खजिने लुटायचेकैद्यांची सुटका करायची , कोळी यांना एकत्र ,रामोशी त्यासाठी करून सैन्य उभारलेपरंतु त्यांच्या हालचालीचा सुगावा ,

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

रंगोबापूजी भूमीगत झाल .इंग्रजीना लागला .पुढे रंगो बापूजी बैरागी बनले .'बैरागी बाबाया ' .स.इ .नावाने ते प्रकट झाले1885 मध्ये दारव्हा येथे मृत्यू झाला.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये आद्य क्रांतीकारक म्हणून वासुदेव बळवंत फडके यांना ओळखले जाते क्रांतिकारी चळवळीची खरी सुरुवात यांनी महाराष्ट्रात ,केलीब्रिटीशांच्या . .स.इ .विरोधातील त्यांचा उठाव महत्त्वपूर्ण म्हणून ओळखला जातो1857 च्या स्वातंत्र्य युध्दानंतर ब्रिटीश विरोधात जो पहिला सशस्त्र उठाव झाला तो वासुदेव बळवंत फडके यांचा होता वासुदेव बळवंत फडके यांचा जन्म कुलाबा येथे एका मध्यमवर्गीय कुटूंबात झाला . वासुदेव बळवंतानी थोडे इंग्रजी शिक्षण घेतल्यानंतर उदरनिर्वाहासाठी प्रथम रेल्वे खात्यात तेथे ,र ते लष्करी खात्यात नोकरीला लागलेत्यानंत .लिपीक म्हणून कामाला सुरुवात केली ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनाकडून मिळणाऱ्या अपमानकारक वागणूकीमुळे त्यांच्यात राष्ट्रीय भावना जागृत झालीया . नोकरीमुळे ते आईच्या अंत्यविधीस पोहचू शकले नाहीआणि याचवेळी अशा . अमानुष परकीय सत्तेची गुलामगीरी न करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. शस्त्रबळाचा वापर केल्याशिवाय इंग्रज या देशातून जाणार नाहीत असे त्यांना वाटत होते, यासाठी पुण्यातील तरुणांमध्ये देशप्रेम व स्वदेशी बद्दल आस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी सुरु केलाफडके . यांनी पुणे येथेच इंग्रजी राजवटी विरुद्ध भाषणे द्यावयास सुरुवात केलीवैराग्याचा वेश धारण . करून गावोगावी ब्रिटिशांविरोधात जनजागृती करू लागले याच सुमारास महाराष्ट्रावर दुष्काळाची भीषण छाया पसरली होतीदुष्काळामुळे जनतेच्या होत असलेल्या हालअपेष्टांच्या . तत्या वाचून बळवंतांच्या डोक्या .बातम्या वृत्तपत्रातून येऊ लागल्या विचारमंथन सुरू झाले. नंतर त्यांनी रामोशीगेळी „ मांगमुसलमान इत्यादी सहकाऱ्यांच्या मदतीने पुण्याच्या ,महार , परिसरात धनिकांच्या घरावर दरोडे घालू लागले. आपल्या क्षेत्रातील दळणवळणाचे मार्ग उद्ध्वस्त करायचेजिल्हयात ब्रिरीश संदेशवाहक तारा तोडायच्या अशाप्रकारे त्यांनी पुणे , वस्तू व पैसा ,धनिकांच्या घरावर दरोडे घालून हाती आलेले धान्य ,विरोधी कारवाया सुरू केल्या वासुदेव बळवंत दुष्काळग्रस्त भागात गोरगरिबांना वाटतत्यामुळे दारिद्री जनता त्यांना परमेश्वर . स इंग्रज सरकारने जाहीर फडके यांना पकडून देणाऱ्यास चार हजार रुपयाचे बक्षी .मानू लागली त्याला प्रतिउत्तर म्हणून फडके यांनी मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांचे शीर आणून ,केले देणाऱ्यास दहा हजार रुपये बक्षीस दिले जाईल असे जाहीर केलेफडके यांचा उत्साह फार . .फडके पकडले गेले शेजी वासुदेव बळवंत १८७९ जुलै २३ शेवटी .काळ टिकून राहिला नाही त्यांना एडन च्या तुरुंगास .त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली ठेवण्यात आले .17 फेब्रुवारी मध्ये ह 1883 या महान देशभक्ताची प्राणज्योत मावळली.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

वासुदेव बळवंत फडके नंतर महाराष्ट्रातील क्रांतीकार्य कमी झालेले आढळतेयाच . त्यांनी केसरी आणि ,महाराष्ट्रातील जहाल प्रचाराचे कार्य लोकमान्य टिळकांचे सुरु होते काळात मराठा या वृत्तपत्रातून ब्रिटीशांच्या धोरणावर टिका शस्त्र सोडले होतेयाचकाळात महाराष्ट्रात . लाखों लोग प्लेगनी .त्याचबरोबर प्लेगनी थैमान घातले होते ,भयानक दुष्काळ पडलेला होता .ब्रिटीश अधिकाऱ्यानी प्लेग निवारण्याच्या नावाखाली दडपशाही सुरू केली होती .मरण पावले लोकांच्या घरात घुसून स्त्रियांवर अत्याचार करीपर्यंतब्रिटीश अधिकाऱ्यांच्या अत्याचारांची मजल गेली२२ अशा परिस्थितीत .त्यामुळे जनतेत प्रचंड असंतोष निर्माण झाला . जून 1897 पुण्याचा प्लेग अधिकारी रँड आणि त्याचा सहकारी आयर्स्टन यांच्यावर दामोदरपंत रोजी चाफेकर, बाळकृष्ण चाफेकर आणि वासुदेव चाफेकर या चाफेकर बंधूनी गोळ्या झाडल्या . यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात आश्चर्याची आणि आनंदाची प्रतिक्रिया व्यक्त झाली स्वतः टिकळांनी रँड वधाचे नैतिक समर्थन केले. रँडच्या वधाची तुलना अफजलखानाच्या वधाबरोबर केलीइतका . कड़क बंदोबस्त असतांना सुद्धा ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचे खून व्हावेत ही गोष्ट ब्रिटीशांना नामुष्कीची वाटलीब्रिटीश आशिकाऱ्यांनी खुनाचा तपास लावून दामोदर ., बाळकृष्ण व वासुदेव ह्या चाफेकर बंधूंना सरकारने पुण्यात फाशी दिली.

चाफेकर बंधूची उज्ज्वल परंपरा महाराष्ट्रात सावरकर बंधूनी चालविलीमहाराष्ट्रीयन . क्रांतीकारकांमध्ये विनायक दामोदरसावरकर यांचे कार्य महान व उल्लेखनीय आहेशालेय . शिक्षण घेत असतांना चाफेकर बंधूंना झालेल्या फाशीचा त्यांच्यावर प्रभाव पडलाविद्यार्थीदशेत . असतानाच सावरकरांनी'मित्र-मेळा' ही संस्था स्थापन केली .स.तर इ .1904 मध्ये वडील बंधू गणेश उर्फ बाबाराव सावरकर यांच्या सहकार्याने ही क्रांतीकारी संघटना 'अभिनव भारत' या संघटनेद्वारे .स्थापन केली महाराष्ट्रात क्रांतीकार्य सुरू होतेसत्ता उलथून टाकणे हे ब्रिटीशांची . संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट ह ोतेसावरकर बंधूनी नाशिक परिसरात ब्रिटीश विरोधी वातावरण तयार . .केले होते1906 मध्ये सावरकर इंग्लंडला गेलेत व तेथून भारतातील क्रांतीकारकांना गुप्तपणे पिस्तुले व काडतुसे पुरवू लागले190 सावरकरांनी .7 मध्ये 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम 1957' अशा शिर्षकाचा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केलासावरकरांनी गुप्तपणे कार्य करून लोकांमध्ये . स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी पिस्तुल चालविण्याचे शास्त्र शुद्ध .चळवळीची जाणीव निर्माण केली मदनलाल धिंग्रा या तरुणाने सावरकरांपासून .शिक्षण तरुणांना देण्याचे कार्य लंडन मध्ये केले प्रेरणा घेऊन1 जुलै स्वातंत्र्यवीर सावरकर इंग्लंडमध्ये .रोजी कर्झन वायलीचा खून केला 1909 गेल्यावर अभिनव भारतची धुरा त्यांचे थोरले बंधू बाबाराव सावरकर साभांळीत होतेत्यांनी . अभिनव भारत संघटने' नीत्यां .क्रांतीकार्याचा चांगलाच प्रसार केला होता' च्या विविध शाखांना

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

भेटी देऊन त्यामध्ये सुसूत्रता आणली ,अभिनव भारतच्या सदस्यांना लष्करी शिक्षण देणे . विनायक .अशाप्रकारे त्यांनी अभिनव भारत चे कार्य जोमाने पुढे चालविले .शस्त्रास्त्रे पुरविणे री कार्याची चाहूल तेथील गुप्तहेर खात्याला दामोदर सावरकरांच्या लंडन येथील क्रांतीका आल्याने नाशिकला त्यांच्या बंधूवरही ब्रिटीश गुप्तहेरांची नजर होतीच म्हणून ब्रिटीश सरकारने जून 1908 मध्ये बाबाराव सावरकरांच्या घराची झडती घेतलीत्यात आक्षेपार्ह . त्याच्यावर खटला ,झाली बाबाराव सावरकरांना अटक .कागदपत्रे सरकारच्या हाती पडली नाशिक खटला' तो ,भरण्यात आला' म्हणून प्रसिद्ध आहेत्यांना काळ्या . पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली .

विसावरकरांचे भाऊ बाबाराव सावरकर यांना ब्रिटीशांनी जन्मठेपेची शिक्षा .दा . नले वठोठावली त्यामुळे अनंत कान्हेरे हे क्रांतीकारक अत्यंत संतप्त ब त्याने नाशिकचा मॅजिस्ट्रेट जॅक्सनला डिसेंबर 1 1909 रोजी ठार मारलेकारण जॅक्सनने . स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे मोठे बंधू गाबाराव सावरकर यांना शिक्षा देऊन अंदमानात पाठविले होतेकान्हेरेला , पकडण्यात आले व फाशीची शिक्षा देण्यात आली.

जॅक्सनच्या खूनाचा संबंध स्वातंत्र्यवीर सावरकरांशी जोडण्यात आला आणि त्यांना पकडण्याचे मुंबई सरकारचे वॉरंट इंग्लंडला पाठविण्यात आले 1810 मार्च 13 सावरकरांना . त्यांना भारतात आणण्यात आले .मध्ये व्हिक्टोरिया स्टेशनवर पकडण्यात आले. नाशिक कटाचा आरोप ठेवून त्यांच्यावर खटला भरला व त्यात त्यांना दोषी ठरवून 1910 डिसेंबर 23 ला जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली. पुढे त्यांची अनंदमानात रवानगी करण्यात आली 1924 पुढे . त्यांना .त्यांच्या हालचालीवर निर्बंध घालण्यात आले .मध्ये सशर्त सुटका करण्यात आली .रत्नागिरी येथे ठेवण्यात आले10 मे .रोजी सावरकरांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले 1937 त्यानंतर त्यांनी सक्रियराजकारणात भाग घेतला आणि हिंदू महासभेचे कार्य मोठ्या नेटाने केले. शेवटी रोजी त्यांचे मुंबईत निधन झाले 1966 फेब्रुवारी 26.

महाराष्ट्रातील वरील क्रांतीकारकांव्यतिरिक्त आणखी काही क्रांतीकारकांचा उल्लेख करता येईल त्यात कोल्हापुरचे केहे (केडबा) कुलकर्णी .डी . जपानला जाऊन बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेऊन आले. परंतु त्यांना ला पोलीसांनी पकडून सात 1919 वर्षाची शिक्षा दिलीत्यानंतर सोलापूरचे गोविंद नारायन . पोतदार जपानला जाऊन बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेऊन आलेत्यांनी अनेक गुप्त संघटनांच्या सदस्यांना बॉम्ब तया .र करण्याचे तंत्रज्ञान शिकवले होते.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

सेनापती पांडुरंग महादेव बापट याही क्रांतीकारकांचा येथे उल्लेख करता येईलबापट . हे अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर गावचे होते घेत असतांना त्यांनी हे महाविद्यालयीन शिक्षण . 'माझ्या परतंत्र मातृभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी मी आजपासून आजीवन कायावाचामनाने झटेन आणि तिची हाक येताच तिच्या सेवेसाठी धावत येईन' अशी शपत घेतली होतीसेनापती बापट . संबंधीची पुस्तिका त्यांनी त्या .यांनी बॉम्ब तयार करण्याचे तंत्र पॅरिसाला जाऊन आत्मसात केले सेनापती बापट भारतात बॉम्ब बनवण्याचे तंत्रज्ञ .भारतात पाठविली ान घेऊन परतलेही , पुढे त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग सोडला .बातमी ब्रिटीश सरकारला मिळाल्याने त्यांना कैद केले .आणि ते विधायक कार्याकडे वळले

ब्रिटीश सरकारने सावरकरांना पकडल्यानंतर महाराष्ट्रात क्रांतीकारकाने फारसे डोके वर काढले नाही .18 मे 1911 रोजी सातारा येथील एका घरात दोन बॉम्ब व काडतुसे सापड़ली . परंतु या घटनेनंतर महाराष्ट्रात विशेष काही घडले .त्यासाठी लोकांना अटक करण्यात आले नाही.

अशाप्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील तरुण मंडळींनी क्रांतीकारकांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेया तरुण मंडळीनी मा .तृभूमीला स्वातंत्र्य करण्यासाठी सर्व सुखांचा व भोगांचा त्याग करून आपल्या प्राणांचे बलिदान दिलेजन्मठेप स्विकारली कोणी , .फासावर चढले

निष्कर्ष :

इ. स. 1835 नंतरच्या काळात भारतात पाश्चिमात्य शिक्षण प्रणालीचा लक्षणीय पद्धतीने प्रसार झाला. भारतामध्ये मुंबई, मद्रास, कलकत्ता या ठिकाणी विश्वविद्यालयाची स्थापना होवून भारतीयांना उच्च शिक्षणाची दारे खुली झाली. अनेक भारतीय तरुण या विद्यापीठातून पाश्चिमात्य तत्वज्ञान, आधुनिक जगाचा इतिहास, आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान इत्यादी शिक्षण प्राप्त केले. त्यामुळे हा तरुण वर्ग भारावून गेला. त्यांच्या मनात राष्ट्रवादी, लोकशाही, वैज्ञानिक दृष्टि मानवतावाद इत्यादी गोष्टीविषयी जिज्ञासा निर्माण झाली. जोपर्यंत देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही तोपर्यंत आपल्या आशा-आकांक्षा, महत्वाकांक्षा पूर्ण होणे शक्य नाही, अशी त्यांना पूर्ण खात्री होती. त्यातूनच क्रांतीकारी तरुणांचा वर्ग उदयास आला.

1885 ला भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. राष्ट्रीय सभेने आपल्या मागण्यासाठी सनदशीर अर्ज विनंत्याचा मार्ग स्विकारला, परंतु अन्यायी सरकारचे हृदय परिवर्तन अर्ज विनंत्यानी व निदर्शनांनी होणार नाही, असा क्रांतीवादी तरुणांचा दृष्टिकोण होता, जुल्मी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

राज्यकर्त्यांची हिंसा करणे पाप नसून ते मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेले एक पवित्र, कर्तव्य होय, अशी त्यांची श्रद्धा होती.

एखादया ब्रिटीश अधिकाऱ्याला मारून, खून करुन देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही हे क्रांतीकारकांनाही पटत होते. परंतु निद्रिस्त झालेल्या भारतीय मनाला जागे करण्याकरीता हा त्यांचा प्रयत्न होता.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1) देशपांडे, प्रा. श्रीकांत, 'महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग मुख्य परिक्षा इतिहास विभाग अ, आधुनिक भारत 1757-1947', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ति 1992, पृ. 75, 76, 77, 73,79
2) रोडे, डॉ. सोमनाथ, 'आधुनिक भारत (1813 ते 1975) ' पिंपळापुरे ॲण्ड क. पब्लिशर्स नागपूर, ' पहिली आवृत्ती : जुलै 1998 पृ. 266, 267, 276 277, 278
3) वैद्य, डॉ. सुमन; कोठेकर डॉ. शांता, ' आधुनिक भारताचा इतिहास (1857 ते 1920)', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, प्रथमावृत्ती 21 ऑक्टोबर 1996, पृ. 297, 298, 299, 302, 303, 304
4) दीक्षित, नी. सी., 'भारताचा इतिहास (1761- 1771), पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, 1 ली आवृत्ती: जून 2009, पृ. 226, 227, 228, 229
5) पवार, डॉ, जयसिंगराव, पवार, सौ. वसुधा, ' आधुनिक हिंदूस्थानचा इतिहास' विद्या प्रकाशन नागपुर, प्रथमावृत्ती जून 1991, पृ. 214, 215, 216, 217
6) महाराष्ट्राचा इतिहास इयत्ता ,11 वीमहाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ , प् ,पुणेरथमावृत्ती 2012. पृ.56 , 57, 58, 59,

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ba...pur

त्रिफुण

वर्ष : १३ वे । अंक १ ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण

छत्रपती शिवाजी महाराज

विशेषांक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३
मो. ९९०४००३९१८

KP
Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

कुळवाडीभूषण छत्रपती शिवाजी महाराज विशेषांक

[भाग-३]

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. सर्जेराव जिगे डॉ. यशवंत सोनुने

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सुभाष बागल
डॉ. सुभाष शेकडे
डॉ. एकनाथ शिंदे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. दत्तात्रय डुंबरे
डॉ. राज मुसणे
डॉ. दिलीप बिरुटे
डॉ. प्रेमला मुखेडकर
डॉ. रंजना कदम
डॉ. सुखदेव इधारे

मूल्य : २५० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची शेती व शेतकऱ्यांविषयीची भूमिका - डॉ. पी. एन. डापके	१ - ३
२.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यापारविषयक व अर्थविषयक धोरणे - डॉ. एस. जी. मद्रेवार व डॉ. आर. ई. मारवाडी	४ - ६
३.	शिवाजी महाराजांचे प्रशासन - डॉ. विलास खुणे	७ - ९
४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अर्थ नियोजन - डॉ. सुभाष राठोड	१० - १३
५.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अष्टप्रधान मंडळ - सुवर्णा ज्ञानेश्वर हजारे	१४ - १८
६.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि भावनिक बुद्धिमत्ता - एक चिकित्सक अभ्यास - डॉ. महेश भास्कर[*१], रुस्तुम दराडे[*२], स्मिता सातपुते[*१*३]	१९ - २४
७.	छ. शिवरायांच्या स्वराज्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी - डॉ. वासुदेव भाऊसाहेब उगले	२५ - २७
८.	छत्रपती शिवाजी महाराज व त्यांची व्यवस्थापनशास्त्रविषयक भूमिका - स्मिता सातपुते[*१] व डॉ. महेश भास्कर[*२]	२८ - ३१
९.	छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व - मारोती ज. कंधारे	३२ - ३५
१०.	सभासदाची बखर : छत्रपती शिवाजी महाराजांचे समकालीन वास्तव - डॉ. शिवराज काचे	३६ - ३९
११.	शिवकालीन कृषी व्यवस्थापन आणि विकास - रुस्तुम दराडे व डॉ. महेश भास्कर	४० - ४३
१२.	छत्रपती शिवाजी महाराज : व्यक्तित्व - डॉ. निवृत्ती विनायक मिसाळ	४४ - ४६
१३.	नाटककार वसंत कानेटकर यांच्या ऐतिहासिक नाटकातील शिवाजी - डॉ. मीनाक्षी विठोबा भोयर	४७ - ५४
१४.	छत्रपती शिवाजी महाराज – व्यक्तिमत्त्व - प्रियांका विनायक पाटील	५५ - ५८
१५.	छत्रपती शिवाजी महाराज : व्यक्तिमत्त्व आणि कर्तृत्व - डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	५९ - ६२

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

१६.	छत्रपती शिवाजी महाराज – तर्कशुद्ध आणि सर्जनशील व्यक्तिमत्त्व - डॉ. महेश भास्कर व डॉ. शिरीष गवळी	६३ - ६७
१७.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची शेती व शेतकऱ्यांविषयीची भूमिका - डॉ. गणेश शिंदे व डॉ. लहू घोरपडे	६८ - ७०
१८.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - सुशीला लक्ष्मण जगधने	७१ - ७२
१९.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा धार्मिक दृष्टिकोन : चिकित्सक मांडणी - डॉ. विकास मोहन सरनाईक	७३ - ७६
२०.	शिवरायांचे आरमार आणि दूरदृष्टी - डॉ. श्वेता बा. चौधारे	७७ - ७९
२१.	शिवकालीन भाषा व लेखनपद्धती - डॉ. सायली आचार्य	८० - ८४
२२.	मराठी कादंबरी व ग्रंथांमध्ये आलेले छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काव्याचे संदर्भ - डॉ. सखाराम डाखोरे	८५ - ८८
२३.	मराठी कवितेत शिवाजी महाराजांचे चित्रण - योगिता चोडणकर	८९ - ९३
२४.	शिवकालीन अर्थव्यवस्था : एक अभ्यास - डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे व डॉ. राजाभाऊ गायकवाड	९४ - ९६
२५.	स्वराज्याचे अधिष्ठान : मुलकी शासनव्यवस्था - अविनाश सुदाम भालेराव	९७ - १००
२६.	शिवरायांचा स्त्रीविषयक क्रांतिकारी धोरण - शहेनाज देशमुख	१०१ - १०४
२७.	सभासद बखर : महापुरुषांच्या जीवनाच्या उज्ज्वल दीप्तीमध्ये शोकांतिकेची एक अनाकलनीय किनार - कृष्णा रतन बनसोडे	१०५ - १०८
२८.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - किशोर शेषराव चौरे	१०९ - १११
२९.	महात्मा जोतिबा फुले यांच्या पोवाड्यातील छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यक्तित्व - डॉ. युवराज धबडगे व नागेश बोंतेवाड	११२ - ११५
३०.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्यकारभार आणि देशातील आजच्या लोकशाहीची झालेली अवस्था - ईश्वर रावसाहेब आडसूळ	११६ - ११९
३१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती - डॉ. सुषमा देशपांडे व कविश्री देशमुख	१२० - १२३

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन

- प्रा. किशोर शेषराव चौरे
इतिहास विभागप्रमुख
म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर
ई-मेल : Chaurekishor12@gmail.com, मो. ९०२८६१६६८५

प्राचीन महाराष्ट्रातील शेवटचे महत्त्वाचे घराणे म्हणजे यादव घराणे होय. यादवांनी चांदा, भंडाऱ्यापासून गोवा वेंगुर्ल्यापर्यंत आणि खान्देशापासून नांदेड-उस्मानाबादपर्यंत सगळा महाराष्ट्र आपल्या ताब्यात घेतला. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्रातील आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन सर्वांगांनी बहरले होते. अशावेळी इ.स. १२९६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी याने यादवांच्या देवगिरीवर आक्रमण केले. मुसलमानांनी दक्षिणेवर केलेली ही पहिली स्वारी होय. अशाप्रकारे महाराष्ट्रावर दिल्लीची मुस्लीम सत्ता प्रस्थापित झाली. देवगिरीवरील आक्रमण मध्यकालीन भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना होती. या आक्रमणामुळे दक्षिण भारताला निव्वळ आर्थिक हानीच पत्करावी लागली नाही, तर त्यामुळे मुसलमानांना दक्षिण विजयाचा मार्ग मोकळा झाला. पुढे दिल्लीच्या सुलतानशाहीचा नाश झाल्यानंतर दक्षिण भारतात जी मुसलमान राज्ये उदयास आली, त्या सर्व राज्यांमध्ये बहामनीचे राज्य अतिशय सामर्थ्यवान ठरले. पुढे १४९० ते १५२२ या काळात बहामनी राज्याचे तुकडे होऊन पाच स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आली. वऱ्हाडातील इमादशाही, अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, बीदरची बरीदशाही व गोवळकोंड्याची कुतूबशाही या पाच राज्यांपैकी अहमदनगरची निजामशाही व विजापूरच्या आदिलशाहीचे महाराष्ट्राच्या प्रदेशावर दीर्घकाळ वर्चस्व होते.

या इस्लामी सत्तांनी मराठा सरदारांच्या मदतीने आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला. निजामशाही व आदिलशाही यांच्यात प्रदेशव्याप्तीकरिता सतत संघर्ष चालला होता. शहाजीराजांनीसुद्धा कधी निजामशाही, तर कधी आदिलशाही, मुघलशाही यांचा आश्रय घेऊन स्वबळावर आपले अस्तित्व निर्माण केले. छत्रपती शिवाजी महाराज शहाजीराजेंसारख्या प्रबळ सरदाराचे सुपुत्र असले तरी वडिलांच्या पुढे जाऊन त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना विकसित केली. शिवाजीराजांनी अठरापगड जाती-जमातींच्या मावळ्यांच्या शौर्यातून, त्यागातून व बलिदानातून स्वराज्य उभारणी केली. शिवाजी महाराजांच्या उदयाच्या काळात महाराष्ट्रात विविध शाह्या, त्यांचे सरदार, सिलेदार इत्यादींमधील सतत चढाओढ व संघर्षामुळे येथील कायदा व सुव्यवस्था कोसळून पडली होती. सामान्य माणसाच्या जीवनातील शांती-शाश्वती, सुरक्षितता यांचा भंग झालेला होता. स्त्रियांवरील अत्याचार वाढलेले होते. महाराष्ट्राची प्रजा अगदी हैराण झाली होती. अशा परिस्थितीत शिवाजीराजांचा जन्म झाला आणि आपल्या कर्तृत्वाने कोंडीत सापडलेल्या महाराष्ट्राची सुटका करून तेथे आनंदवन निर्माण केले. प्रजेची गरज ध्यानात घेऊन त्यांनी अनेक क्षेत्रांत अनेक तऱ्हेने बदल घडवून आणले. प्रस्तुत शोधनिबंधात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोनाचा अल्पसा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रीविषयक दृष्टिकोन -

स्वराज्याची स्थापना ही काही सहजासहजी झाली नाही. शिवाजी महाराजांना मुसलमानांविरुद्धच नव्हे, तर मराठ्यांविरुद्धही संघर्ष करावा लागला. अनेक हिंदू-मराठा सरदार शिवाजीराज्यांच्या विरोधात होते. मराठ्यांची जी लष्करी ताकद विखुरलेली होती, जे मराठे सरदार मुघलशाही, आदिलशाही, निजामशाहीमध्ये राहून पराक्रम गाजवीत होते. त्यांना शिवाजी महाराजांनी एका छत्राखाली आणून मराठा साम्राज्य निर्माण करण्यात त्यांचा उपयोग केला. त्यांनी उत्तरेत मुघल व दक्षिणेत निजामशाही, आदिलशाही, पोर्तुगीज व इंग्रज अशा प्रबळ सत्तांशी संघर्ष करीत मराठा साम्राज्याच्या सीमा वाढविल्या.

शिवाजी महाराजांचा उदय होण्यापूर्वीची समाजव्यवस्था

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

बघितली, तर सरंजामशाही व्यवस्था दिसून येते. या मध्ययुगीन कालखंडात उत्तरेकडील सुलतानशाही, मुघलशाही, दक्षिणेमध्ये आदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही यांच्या राजवटीत स्त्रियांच्या अब्रूला किंमत नव्हती. राजेरजवाडे व राजपुत्र तर सोडाच, पण सरदार, वतनदार, जमीनदार, देशमुख, पाटील यांच्या दृष्टीने गोरगरिबांच्या लेकी-सुना म्हणजे त्यांना हव्या त्यावेळी उपभोगण्याच्या वस्तू होत्या. दिवसाढवळ्या त्यांची अब्रू लुटली जात होती आणि त्याविरुद्ध कुणाकडे दाद मागता येत नव्हती. ज्यांच्याकडे दाद मागायची तेच अब्रू लुटत होते. असे हीन प्रकार स्त्रियांबाबत घडत होते. स्त्री म्हणजे एक उपभोगाची वस्तू समजून तिचा हवा तसा वापर करीत होते. अनेक राजांचे, बादशहांचे, सरदारांचे अनेक जनानखाने होते. पण याच काळात जन्मलेल्या शिवरायांकडे मात्र एकही जमानखाना नव्हता. स्त्रियांबद्दल शिवाजीराजांची भूमिका उदात्त होती. त्यांनी स्त्रियांचा सन्मान केला. मग या स्त्रिया कोणत्याही जाती-धर्मांच्या असोत किंवा शत्रूपक्षातील असोत. सर्वांना त्यांनी समान न्याय, समान वागणूक दिली. त्यांनी स्त्री जातीला संरक्षण दिले होते. असे अनेक पुरावे इतिहास देतो. पुढील घटनांवरून शिवाजीराजांचा स्त्रीविषययक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

रांझेगाव प्रकरण -

रांझेगावच्या वतनदार पाटलाने गरीब शेतकऱ्याच्या तरुण मुलीला दिवसाढवळ्या सर्वांसमक्ष उचलून नेले आणि तिच्यावर अत्याचार केला. मुलीने जिण्यापेक्षा मरण पत्करले. शिवाजी महाराजांच्या कानावर ही गोष्ट आली तेव्हा पाटलाच्या मुसक्या बांधून पुण्याला आणले गेले आणि हातपाय तोडण्याची शिक्षा सुनावली. निव्वळ शिक्षा सुनावली नाही, तर ती अमलात आणली. अशाप्रकारे बालवयातच २८ जानेवारी १६४५ रोजी रांझ्याच्या पाटलाचा न्यायनिवाडा करतात. गरीब रयतेच्या पोरीची अब्रू घेतली म्हणून वतनदार पाटलाला जबर शिक्षा झाल्याचे पाहून प्रजा शिवाजीराजांवर खूश झाली.

माहूरची रायबाघन -

माहूर संस्थानची संस्थानिक व मुघलांची मांडलिक रायबाघन देशमुख तिचे मूळ नाव सावित्रीबाई होते. 'रायबाघन' हा किताब तिला औरंगजेबाने दिलेला होता. ही रायबाघन शिवरायांच्या विरोधात उमरखिंडीत लढली. त्यात तिचा पराभव झाला. ती पकडली गेली. तेव्हा शिवाजीराजांनी तिला हुद्यानुसार सन्मानाची वागणूक दिली. तिचा आदर-सत्कार, साडी-चोळीचा आहेर करून तिला तिच्या छावणीत सुखरूप पोहोचविले. अशाप्रकारे मोठी सन्मानपूर्वक वागणूक शिवाजीराजांनी रायबाघन या योद्धा स्त्रीस दिली.

सुभेदाराच्या सुनेला दिलेली वागणूक -

कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेचा किस्सा जगजाहीर आहे. कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेच्या कथेची माहिती आपल्याला ऐतिहासिक बखरीत सापडते. स्वराज्यवृद्धीसाठी कल्याणच्या सुभ्यावर मराठ्यांनी हल्ला करून अमाप संपत्ती हस्तगत केली. या आक्रमणात मराठा सरदारांनी कल्याणच्या सुभेदाराची सुंदर सून उचलून आणली व ही सुंदर भेट शिवरायांना उपहार म्हणून पाठविली. शत्रूची सून जेव्हा शिवरायांसमोर आली, तेव्हा शिवाजी महाराज तिच्या सौंदर्याचे तोंडभरून कौतुक करतात व तिला सन्मानपूर्वक परत पाठवतात. इतरांना आदर्शवादाचे धडे देताना आपण स्वतः चारित्र्यसंपन्न राहावे लागते. हे शिवाजीराजांनी स्वतः दाखवून दिले.

सतीप्रथेला विरोध -

सतीप्रथा ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली प्रथा होती. या प्रथेमुळे स्त्रियांवरती अन्याय होत होता. म्हणून शिवाजीराजांनी या प्रथेला विरोध केला. शहाजीराजांच्या मृत्यूनंतर जिजाबाई सती जाण्याच्या तयारीत होत्या; परंतु शिवाजीराजांनी त्यांचे सांत्वन करून व समजावून त्यांना सती जाण्यापासून परावृत्त केले. ही त्या काळातील सामाजिक क्रांतीच होती. अशाप्रकारे शिवरायांनी सतीप्रथेला विरोध करून स्वराज्यातील स्त्रियांवरील जाचक बंधनांना, परंपरांना बंद केले व स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान दिले. हे करत असताना शिवाजीराजांना अनेक धर्मकंटकांचा रोष पत्करावा लागला; परंतु शिवाजीराजे थांबणाऱ्यांपैकी नव्हते. शिवरायांनी सतीप्रथेबरोबरच अनेक रूढी-परंपरांना लाथाडले होते.

मल्लाबाई ऊर्फ सावित्री देसाई प्रकरण -

शिवाजीराजे दक्षिण दिग्विजय करून स्वराज्यात परत येत असतानाची घटना आहे. वर्ष १६७८ असावे. कर्नाटकातील बेलवड्याच्या येसाजी प्रभू देसाई याने राजांचे अन्नधान्य वाहून नेणारे बैल पळवून नेले. याला धडा शिकविण्याची जबाबदारी शिवाजी महाराजांनी सखूजी गायकवाड या सरदारावर सोपवली. सखूजी गायकवाड शिवाजीराजांचे सख्खे मेव्हणे होते. राणीसाहेब सकवारबाई यांचे बंधू होत. या लढाईत देसाई मारला गेला; परंतु त्याची

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

मल्लाबाई हिने लढा सुरूच ठेवला होता. या बहादूर स्त्रीने २१ दिवस किल्ला लढविला. शेवटी सखूजीने किल्ला जिंकला आणि विजयाच्या उन्मादात सूडभावनेने मल्लाबाईवर अत्याचार केला. ही बातमी ऐकताच शिवाजीराजे संतापले. त्यांनी सखूजी गायकवाडचे डोळे काढावयास लावले व त्यास आजन्म तुरुंगात डांबले. शिवाजीराजांनी मनात आणले असते तर तंबी देऊन, माफीनामा घेऊन त्याला सोडले असते; पण आजच्या पुढाऱ्यांसारखे किंवा सरकारसारखे ते नव्हते. फक्त कायदे करून चालत नाही, तर त्याची कडक अंमलबजावणी करावी लागते, हे महाराजांनी दाखवून दिले. मल्लाबाईची मुक्तता करून सावित्री या नावाने गौरविले. राजकीय संघर्षात महिलांचा अनादर होणार नाही याची दक्षता शिवाजीराजांनी घेतलेली दिसते.

अशाप्रकारे शिवरायांच्या मनात स्त्रीजातीबद्दल उच्च प्रतीचा मानसन्मान होता. हे त्यांच्या कृतीतून वेळोवेळी जगापुढे आले. शिवाजी महाराजांच्या महिलांविषयक धोरणामुळेच नंतरच्या काळात महाराणी येसूबाई, महाराणी ताराबाई या स्वराज्याच्या रक्षणासाठी निर्भीडपणे पुढे आल्या.

सारांश -

सतराव्या शतकात शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात केलेली स्वतंत्र राज्याची निर्मिती ही महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात बदल घडवून आणणारी एक क्रांतिकारक घटना होती. प्रजेकडे त्यांच्या इतक्या आस्थेने व बारकाईने लक्ष पुरविणारा दुसरा राज्यकर्ता महाराष्ट्रात दिसून येत नाही. त्यांनी रयतेची गरज ध्यानात घेऊन विविध क्षेत्रांत विविध तऱ्हेचे बदल घडवून आणले. शिवाजी महाराज सिंहासनावर बसणारे हुकूमशाही राजे नव्हे, तर कर्तृत्वाने स्वराज्य निर्माण करणारे रयतेचे राजे होते. सामान्य प्रजा, शेतकरी, मजुरांची आतापर्यंत आदिलशाही, निजामशाही, मुघल यांच्या काळात या वर्गाची लूट झालेली असते, तसेच या जुलमी राजवटीत स्त्रियांवर सर्रास अन्याय, अत्याचार, बलात्कार होत होते. आज एकविसाव्या शतकातही हे अत्याचार कमी झालेले नाहीत. आजही दररोजचे न्यूज पेपर वाचत असाल, टीव्हीवरील बातम्या बघत असाल, तर स्त्रियांवरील अत्याचारांची माहिती आपणास मिळते. विदर्भातील हिंगणघाट येथील प्रकरण असेल. उत्तर प्रदेशातील उन्नावमधील बलात्कार प्रकरण असेल, दिल्लीचे निर्भया कांड असेल, अशा कितीतरी घटना आपण न्यूजवर बघितल्या आहेत. मात्र, शिवराज्यात परस्त्री मातेसमान मानण्याचा हुकूम काढला जातो. शिवशाहीमध्ये एखादा पाटील, सरदार, श्रीमंत अन्याय करीत असेल तर जातीधर्माचा, नातेवाइकांचा विचार न करता त्याचे हातपाय छाटल्याचे, डोळे काढल्याची उदाहरणेही मिळतात. स्त्रियांना पहिल्यांदाच एवढी सुरक्षितता प्रदान झालेली शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात पाहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१) पुनियानी राम (संकलन/प्रस्तावना), 'सर्वधर्म समभावी छत्रपती शिवराय', प्रकाशक ऑल इंडिया सेक्युलर फोरम, मुंबई, प्र.आ., १ मे २०१०, पृ. १४, १६, ३१, ३६, ४२, ४३

२) दीक्षित नी. सी., 'भारताचा इतिहास', १५२६ ते १७६१, मनोहर पिंपळापुरे, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, प्र. आ., ऑक्टोबर २०१२, पृ. १२५

३) मोहिते वीर उत्तमराव, 'शिवशाहीचा उदय आणि अस्त', जिजाई प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण १९ फेब्रुवारी २०१३, पृ.१०

४) पानसरे कॉ. गोविंद, 'शिवाजी कोण होता?' लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पंचावन्नावी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१६, पृ. १२, १३

५) https://www.lokmat.com, 30.03.2022

६) https://www.esakal.com (महिलांचा आदर करणारे शिवराय - श्रीमंत कोकाटे), ३० मार्च २०२२

७) https://www.mahamtb.com (स्त्रीदाक्षिण्य आणि शिवराय - रविन्द्र पाटील, दिनांक १९ फेब्रुवारी २०२०, मुंबई, तरूण भारत), ३० मार्च २०२२

८) Sindhurastra news.in (30 March 2022, 12:38 pm). (छत्रपतींच्या स्त्रीविषयक धोरणाचा उत्तम नमुना यादवाडचे शिल्प; इतिहास संशोधक इंद्रजित सावंत)

९) बाबर सरोजिनी, 'महाराष्ट्राचे शिल्पकार', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पुनर्मुद्रण २००९, पृ. १२

१०) भिडे जी. एल.; पाटील एन. डी., 'महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पाचवी आवृत्ती, जुलै १९९८, पृ. ४

◆◆◆◆◆

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Published Quarterly Issue

Dec – 2017 | Issue – IV | Volume – VI

ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal Sr. No. 48455
International Impact Factor 3.325

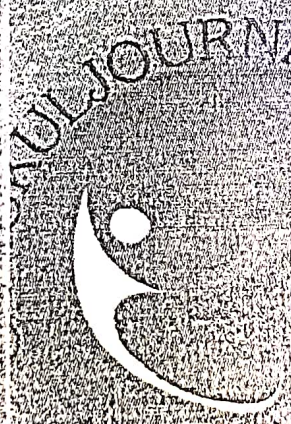

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Published By

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with* International Impact Factor 3.325
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Dec – 2017
Issue–IV, Volume–VI

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Political Exclusion of Muslims in Panchayat Raj Institutions: A Case Study of Telangana State	Dr.Mohammed Ghouse	1-8
2	Elections and Indian Democracy: An Analysis	Dr. Bhupinder Singh	9-13
3	Prose Poem and Lyric Awareness in the stories of Mulak Raj Anand	Prof.Dr.S.K.Singh	14-16
4	"Effect of Demonetization on India's Internal Security"	Dr. Kapender Singh	17-21
5	"Role ICT in India's Rural Development"	Dr. Hanumanthappa D. G	22-24
6	GIS Methods in Crime Analysis: A Concept Note	Amit Mukherjee	25-31
7	Caste: A Theoretical Interpretation	Dr.VILOK SINGH	32-52
8	Challenges To Kerala's Sustainable Development: Question Of Solid Waste Management In Thiruvananthapuram, Kerala (India)	Subair Kalathil	53-59
9	Relation between India and Bhutan with the Special Reference of Doklam	Rinku Sharma and Dr. Jyoti Vats	60-63
10	Impact Of Subsidies On Agriculture Sector In India	Vijay Janrao Pathak	64-66
11	Globalisation And Liberalisation In Micro, Small. And Medium Enterprises In India, R&D	Ratheesh R	67-73
12	Relevance of Gandhism in Today's World	Dr. N. R. Chimurkar	74-78
13	"Special Characteristics of C. K. P. Community"	Dr. Mohan Laxman Kamble	79-84
14	Regional Disparity and Sustainable Development in North- Eastern States: A Policy Perspective	*SN Singh*	85-94
15	Social Exclusion in India and the Role of Rural Development	Siddharth Shrihari Maske	95-98
16	Physicochemical Analysis Of Water To Access Its Quality Of Drinking Use	Vikas D. Umare	99-102
17	Issues on sustainability of Income Generating Activities (IGAs) Run by SHGs: An Empirical Analysis from Purba Meinipur District in West Bengal, India	Dr. Swapan Kumar Barman	103-108
18	Study on comparison of Fund transfer through mobile banking pre and post Demonetization	Dr.J.Joseph Durai Selvam	109-112
19	Does Aging Community Vulnerable To Non-Communicable Diseases In Slums In Mumbai?	Dr. V. M. Sarode	113-124
20	Exploratory Study of "Employee Retention Policies of Financial Institutions in Private Sector (With Special Reference to Nagpur Region for the Year 2004-2013)"	Ranjana Pratik Ghode	125-131

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

21	Global Opportunities For Banking Sector & Its Future Growth	Dr. Raju N. Dhabale	132-137
22	Impact Of GST On Agricultural Sector	Dr. H. M. Kamdi	138-142
23	Employee involvement as a key factor in achieving Total Quality Management	Miss. Monali N. Musale	143-146
24	Rationalizing a mechanism to develop, monitor and ensure a quality culture at the institutional level-a QFD case study for engineering institute	Chandrashekhar K. Patil, M. Husain, N.V. Halegowda	147-160
25	English for the Marginalised: A Case Study of A Municipal Corporation School in Nagpur City	Nidhee Meshram	161-169
26	Communication: the key element of business success	Pro. Dr. Suresh A. Bhagwat	170-172
27	A Study of Emotional Intelligence among under-graduate Student in Aurangabad	Vitore Kalpana Ramrao	173-178
28	Innovations in Teaching and Learning English as a Foreign Language Through Literature	Mr. Hussein Ahmed Abdo Rajhy	179-185
29	Romanticising Indian Railways In Hindi Cinema	Rashmi Condra	186-195
30	Review On Long Afterglow Phosphors	Gurjeet Talwar	196-198
31	Gender, Sex Work and HIV&AIDS: Analysing Risks and Vulnerabilities in Female Sex Workers of Rajasthan	Alok Kumar Mathur, Soibam Nepola	199-211
51	नारी सुरक्षा की जरूरत न कि सशक्तीकरण की	डॉ. प्रेमलता परसोया	401-409
52	महिला एवं शिक्षा – समसामयिक संदर्भ में	डॉ. लालिमा सिंह	410-413
53	नक्षलवाद – भारतासमोरील एक आव्हान	डॉ.प्रा.विजया एच.राऊत	414-418
54	भटके विमुक्त त्यांचे प्रश्न व बदलते जीवन	धारा श्रीहरी पंचभाई, डॉ.विद्याधर बन्सोड	419-425
55	मराठवाड्यातील शेतमजूरः एक दृष्टीक्षेप	प्रा. एस. एम. कोल्हापूरे	426-431
56	भटके विमुक्त गुन्हेगार जमातीः-समाजशास्त्रीय विष्लेशण	धारा श्रीहरी पंचभाई, डॉ.विद्याधर बन्सोड	432-438
57	ग्राहकांच्या मनोवृत्तीचा वीद्यापीठातील वाणिज्य व व्यवस्थापन स्नातक व स्नातकोत्तर अभ्यासक्रमात समावेश करण्याची गरज : एक समिक्षण	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	439-445
58	प्रा.बा.ह.कल्याणकर यांची विद्रोही कविता	डॉ.सुषमा शंकरराव प्रधान/घेवंदे	446-448
59	नटसम्राट : एक शोकांतिका	प्रा. संतोष सदाशिव देठे	449-454
60	महाराष्ट्रातील पशूधन आणि दुग्ध व्यवसाय	डॉ. एस. एस. अंभोरे	455-457
61	साहित्यशास्त्रीय संशोधनात प्रमेयाचे स्थान व महत्व	प्रा. संतोष सदाशिव देठे	458-461
62	संत साहित्याची सामाजिक बंडखोरी	प्रा. डॉ.सूर्यकांत हरिश्चंद्र गिते,प्रा. डॉ. व्यंकटी वाल्मीक नागरगोजे	462-465
63	भारत की विदेशी नीति लुक ईस्ट से एक्ट ईस्ट की ओर	चन्द्रदीप नंदलाल यादव	466-472
64	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजानी 1942 च्या स्वातंत्र्य लढयात	प्रा.धनराज डी. मुरकुटे	473-477

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

	भजनाच्या माध्यमातून केलेली राष्ट्र जागृती (क्रांती)		
65	साठोत्तरी दलित कथांचा सामाजिक आशय	प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	478-480
66	चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. वनश्री लाखे	481-484
67	बहुजन समाजातील महिलांच्या उत्थानात मा. कांशीरामजींचे योगदान	प्रा.किशोर शेषराव चौरे	485-489
68	वैराग्यमुर्ती संत गाडगे बाबांचे समाजकार्य – एक दृष्टीक्षेप	डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार	490-493
69	पश्चिम विदर्भातील आर्थिक विकासात सोयाबीन उत्पादन शेतकऱ्यांच्या योगदानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	बबन काशिनाथ कदम, डॉ.महेश चं. डाबरे, डॉ.श्रीप्रभू जी. चापके	494-499
70	जाहिरात आणि शिक्षण	श्रीमती कदम मिरा लिंबाजीराव, डॉ.बनाळे यु.व्ही.	500-503
71	शोमन राजकपूर	पंकज मोहरीर, डॉ. डी. के. पोखरापूरकर	504-506

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ) *with* International Impact Factor 3.325
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Dec – 2017
Issue–IV, Volume–VI

साठोत्तरी दलित कथांचा सामाजिक आशय

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर.

साहित्य व जीवन यांचे अतुट नाते आहे. त्यातल्या त्यात 'कथा' हा वाङ्मयप्रकार सर्वाच्याच परिचयाचा व जिव्हाळयाचा आहे. मनोरंजनाच्या दृष्टीने कथेला महत्वपूर्ण स्थान असले तरी ती सत्याचा शोधही घेते. या गुणांमुळेच कथा हा वाङ्:मयप्रकार लोकप्रिय ठरला. मनोरंजन आणि लोककल्याण यांचा सुरेख संगम कथेशिवाय दुसऱ्या वाङ्मयप्रकारात नाही.

दलित साहित्यात कथा या वाङ्:मयप्रकारामध्ये अत्यंत कलासंपन्न कथा लिहिल्या गेल्या आहेत. दलितांना पशुपातळीवरचे जीवन जगावे लागत आहे. त्याला समाजरचनाच कारणीभुत आहे. विषमतेमूळे दलितांना भोगावी लागणारी गुलामगिरी आणि आंबेडकरी चळवळीमूळे निर्माण झालेला विद्रोह हा दलित कथेतून होतांना दिसतो. अनेक दलित कथाकारांनी मराठी कथेच्या इतिहासात मानाचे स्थान भूषविले आहे. त्यात बंधूमाधव, शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, वामन होवाळ, सुखराम हिवराळे, योगिराज वाघमारे, अमिताभ, अविनाश डोळस, प्रकाश खरात, जालंदर सोनुने, योगेन्द्र मेश्राम, केशव मेश्राम व धर्मराज निमसरकर, चंद्रकांत वानखेडे व जालंधर सोनुने इत्यादी कथाकारांचा यात समावेश आहे. दलित कथाकारांनी आपल्या कथेत दलितांच्या वेदना मांडल्या दलितांच्या जीवनातील संघर्ष चितारला.

बाबुराव बागुल यांनी दलितांचे खरेखुरे वास्तव जग कथेत रंगविले. विद्रोहापेक्षा त्यांची मानवतावादी दृष्टी व सहानुभुती हीच त्यांच्या कथांमध्ये प्रभावी वाटते. त्यांनी आपल्या 'जेंव्हा मी जात चोरली' व 'मरण स्वस्त होत आहे'.या कथातून सामाजिक वास्तव मांडले. डॉ. प्रकाश खरात बागुलांच्या कथेविषयी म्हणतात. "बागुलांच्या कथेतील वैचारिक जाणिव ही देव, पुनर्जन्म व आर्थिक शोषण यांच्या विरोधात आहे. सामाजिक विषमतेच्या विरोधात बंड करुन उठली आहे. त्यात जसे जीवनाचे वास्तव असते त्याचप्रमाणे वैचारिकताही आहे." बागुराव बागुल यांचे स्थान महत्वाचे आहे.

शंकरराव खरात यांनी आपल्या 'बारा बलुतेदार' 'तडिपार', 'दौंडी', 'सांगावा' या कथासंग्रहामधून गावकुसाबाहेरचे जीवन साकार केले आहे. वामन होवाळ यांनी दलित वेदना कथारुपाने प्रकट केल्या आहेत. दलितांच्या वास्तवाचा शोध घेत असतांना, बदलत्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वातावरणामूळे निर्माण होणारे संघर्ष त्यांनी चितारले आहेत. त्यांचा 'बेनवाड' हा कथासंग्रह उल्लेखनीय आहे. 'उद्रेक', 'बेगड' या कथासंग्रहांनी प्रसिध्दीच्या झोतात आलेले कथाकार योगिराज वाघमारे होत. जातिव्यवस्थेमूळे दलितांना शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात कशी वागणूक मिळते. ऐन वेळी मुलगी बाळंतपणात आजारी पडून मरले. परंतु मास्तर तिला वाचवू शकत नाही. परिस्थिती विरुध्दचा संघर्ष 'महार मास्तर' या कथेमध्ये योगिराज वाघमारे यांनी मोठया ताकदीने मांडलेला आहे. समाजव्यवस्थेने लादलेल्या जीवनासंबधी भीमराव शिवराळेची 'पोळा' ही कथा आहे. या कथेत महार मांगांना दिलेल्या कामाची विभागणी बिनतक्रार अंमलबजावणी करावयाची हा नियम आहे. आपणसुध्दा इतर सवर्णीयांसारखे राहावे ही चुडा मातंगाच्या मनातील खळखळ भीमराव शिवराळे यांनी मांडली आहे.

, लेखक, कवी म्हणून नावारुपाला आलेले श्री. अर्जून डांगळे हे यशस्वी कथाकार आहेत त्यांचा 'ही बांधावरची माणसं' हा पहिला कथासंग्रह आहे. त्यांनी आपल्या कथेतून दलित जाणिवा साकार केल्या आहेत. जीवन कलहाचे भिषण दर्शन घडविणारी 'गारदी' ही कथा परिणामकारक वाटते. कथाकारात मान्यता पावणारे अमिताभ पूदमपाणी (डॉ. वामन नगराळे) यांचा 'पड' हा कथासंग्रह आहे. त्यातील कथा जीवनानुभुतीपूर्ण असून तीव्र सामाजिक जाणिव व्यक्त करतात. 'सत्येकाम वल्द जाबाली' ही कथा एका दलित असहाय्य स्त्रीवर झालेल्या बलात्काराचे बिकट पक्षोभक चित्र उभे करते. कथा वाचून पाहिली तर त्यांची बोली कथेला अधिकच जीवंत करतांना दिसते.

प्रकाश खरात यांचे 'अंधाराचा अस्त', 'अक्षरांची पहाट' व प्रवर्तनाचा युगस्पर्श हे तीन कथासंग्रह आजवर प्रसिध्द झालेले आहेत. त्यांची कथा दारिद्रयात जीवन जगणाऱ्या माणसांचे जीवन साकार करते. खरातांच्या कथा माणसांच्या वेदनांची

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

जाणिव करुन देतात. अन्यायाविरुध्द संघर्ष करणारी विद्रोह करणारी माणसे इथे आढळतात. डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, "वर्तमानातील सामाजिक संघर्षाची लेणी खोदणारी प्रकाश खरातांची कथा इतिहासातील घटितांनाही नव्या प्रतिकांच्या रुपात उभी करते इतिहासातील घटनांचे आजच्या संदर्भात नवे अन्वर्थन सादर करण्याचे लक्षणीय कौशल्य ही कथा प्रकट करते"[१]. खरातांची कथा जशी ऐतिहासिक, पौराणिक लोककथांचा विचार संशोधनात्मक करते तसेच ग्रामीण जीवनावरही भाष्य करते. ग्रामीण–दलित–पिडीत–दुःखी मनाचा व्यापक विस्तार त्यांनी आपल्या कथेतून अधोरेखांकित केलेला आहे. मानवी मनाची विविध स्पंदने त्यांनी शोधलेली आहेत. दलित माणसाचे प्रेम आदर्श जाणिवेतून निर्माण झालेले आहे.

मराठी कथासाहित्यांत दलित कथाकार म्हणून प्रकाश खरात यांचे नाव चिरकालीन टिकणारे आहे. कारण त्यांच्या कथेत विविध वैशिष्टये ही आशयाच्या जाणिवेच्या पातळीवर निर्माण झालेली आहेत. डॉ. आंबेडकरांच्या आंदोलनातील संघर्ष असो की दलितांवर स्पृश्यांकडून होणारे अत्याचार असो. यात भरडली जाणारी कुटुंबाची चित्रे, वस्तीची चित्रे, गावाची चित्रे, साधेसूधे पण भयानक रुप घेऊन प्रगट झालेले आहे.

योगेन्द्र मेश्राम हे दलित कथा क्षेत्रातील एक तोलामोलाचे नाव आहे 'रक्ताळलेली लक्तरे' व 'जगण्याचा प्रश्न' हे दोन त्यांचे कथासंग्रह व 'हाहाःकार' हा दोन दीर्घ कथांचा संग्रह आहेत. त्यांच्या कथासंग्रहामधील गाजलेल्या कथा हया अनेक प्रतिनिधिक कथासंग्रहामध्ये समाविंष्ट झालेल्या आहेत. त्यांच्या कथेतील सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात उपेक्षित, वंचित ठेवला गेलेला माणूस गुदमरुन अगतिकतेत पडून राहत नाही. तर तो 'जगण्याचा प्रश्न' सोडविण्यासाठी धडपडतो आहे. योगेन्द्र मेश्रामांच्या कथांच्या संदर्भात डॉ. वि. स. जोग लिहितात "आजच्या द्रकश्राण्य माध्यमाच्या काळात मेश्रामांच्या कथांना एक विशेषच महत्व आहे. कारण या कथांचे लेखन इतके जिवंत आणि प्रत्ययकारी आहे की आपण ही कथा केवळ वाचत नसून कथानकातील घटना पहात आहेत, पात्रांचा आक्रोश आणि आव्हान ऐकत आहोत असाच पदोपदी भास होतो. मेश्रांमाची कथा ही रोरावत, धोंगावत येणारी आणि थरथरुन सोडणारी आहे."[२]

योगेन्द्र मेश्राम यांच्या कथांमधून व्यक्त होणारे सामाजिक जीवन अतिशय व्यापक, सर्वस्पर्शी व समृध्द झालेले आहे. त्यांच्या कथांमधील मायबोलीचे लेणे लेवून आलेली अनुभव संपन्न भाषा त्यातील दुःख वेदनेची जाणिव करणारी आहे. जालंदर सोनुने 'कथाकार' म्हणून मान्यता प्राप्त लेखक आहेत. त्यांचे 'भाबडी', 'संवेदना', 'मी झक मारली' ही त्यांची कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथेतील पात्रे ग्रामीण व शहरीही आहेत. त्यामधील पात्रांची प्रवृत्ती ही जशी विनोदी तशीच करुण भावनेने साकारलेली आहे. माणुसकीने ओतप्रोत भरलेली आहेत. त्यांच्या कथेतून भारतीय समाजातील जातियता दारिद्रय भोगणारी असंख्य माणसे भेटतात. जातीसंस्थेने निर्माण केलेले दुःख या देशातील सुशिक्षित माणसालाही भोगावे लागते व अशिक्षित माणसाला तर भोगावेच लागते. नागपूर सारख्या शहरात अवर्ण संबोधणाऱ्या जातीतील माणसाला सवर्ण वस्तीत भाडयाने घर मिळत नाही हा त्यांना आलेला अनुभव ते कथेत मांडतात स्वातत्र्य उलटून सत्तर वर्ष झाली तरी अस्पृश्यता गेली नाही मनामनातून ती जिवंत आहे हा प्रत्यय त्यांची कथा देते असे विषय साहित्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी कथालेखन म्हणुन मौलिक ठरले आहेत.

चंद्रकांत वानखेडे यांचे आजपर्यन्त 'विटाळ', 'मयतीची फुल', 'भूक' हे कथासंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत या तिनही कथासंग्रहातील कथांची संख्या एकून चौतिस आहे. त्यांच्या कथांनी मराठी कथेला योगदान दिले. त्यांनी आपल्या कथेतून समाजदर्शन घडविले सामाजिक जाणिव प्रखरपणे मांडली विटाळ या कथासंग्रहातून त्यांनी अस्पृश्यता हा विषय विद्रोही स्वरुपात मांडला. त्यांच्या कथेचे रुप एकाच वेळेस जीवनानूभवाचे आहे अणि कथानुभावाचे आहे. दलितांचेच दुःख, अनुभव निवडणे व कथाविषय करुन मांडणे हे या कथांचे निराळेपण आहे. भारतीय समाजात जातियता ही वर्णव्यवस्थेच्या उत्तरंडीसारखीच रचलेली आहे. एकाच वर्णसमुहातील जातीमध्ये ही श्रेष्ठ–कनिष्ठता आहे. स्पर्श–अस्पर्शतेची जाणीव आहे. भारतीय माणसाचे मन हिंदू धर्माचे श्रेष्ठ–कनिष्ठतेचा संस्कार करुन पोखरुन काढले आहेत. त्यांनी जीवनदर्शनाच्या आणि व्यक्तिदर्शनाच्या माध्यमातून कथन केले आहे. हे सगळेच समाजवास्तव हजारो वर्षे जोपासले गेले या अमानवी वास्तवावर प्रखर प्रहार दलित कथासाहित्याने केला आणि सामाजिक जाणिवांचे वस्तुनिष्ठ दर्शन मराठी वाङमयात साकार झाले तीच सामाजिक वास्तवता चंद्रकांत वानखेडे यांच्या मनाचे अंतरंग घेऊन कथेत साकारली आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

एकविसाव्या शतकातील साहित्याचे व मराठी कथासृष्टीचे स्वरुप विविध अंगांनी विकसित झाले आहे. भारतातील सामाजिक स्तरातून लेखकांचा एक मोठा वर्ग साहित्यात दाखल झाला. त्याने आपले स्वत:चे अनुभव विविध वाङ:मय प्रकारांच्याव्दारे मांडले. त्या अनुभवाचे जे वाङ्मय रुप आहे ते मराठी साहित्यात क्रांतिकारी व नवे ठरले. कारण या वाङ:मयाच्या प्रेरणा मानवतावादी तत्वज्ञानातून उदयास आल्या. समतेच्या व बंधूभावाच्या संकल्पनेतून जन्मास आल्या. त्यामूळे या वाङ्मयाचे जीवनदर्शन सर्वसामान्य माणसाला केंन्द्र ठरवून आकारास आले. मराठी कथेत सहानुभूतीने दलितांचे चित्रण जरी झाले असले तरी त्या दारिद्रयाच्या मुळाशी जाऊन त्या समस्यांच्या उगमाचे स्थळ सांगितले नाही. दलित जीवनातील आर्थिक, सामाजिक प्रश्नांची निर्मिती येथील विवक्षित संस्कृतीच्या कशी जवळची आहे याची चिकित्सा प्रथमच साठोत्तरी दलित कथाकारांनी केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) प्रकाश खरात, दलित कथा उगम आणि विकास, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९२, पृष्ठ ९९
२) यशवंत मनोहर, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, बी. एम. टी कॉम्प्युटर, नागपूर, १९९९, पृष्ठ २४३
३) वि. स. जोग, जगण्याचा प्रश्न (प्रस्तावना), प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर. १९८९

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

5.2

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319-9318

International Multilingual Research Journal

Vidya Bharati

Issue-21, Vol-7 Jan. to March 2018

Research

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Editor
Dr Bapu C Cholap

14) IFRS AND THEIR IMPLICATIONS
Dr. Bhavna B. Dabhi, Vallabh Vidyanagar, Gujarat || 69

15) Comparison in Presentation of a Similar Theme: T. S. Eliot's The .....
Dr. Nilima Deshmukh, Khamgaon || 72

16) "A Case study of industrial Pollution in Beed City"
Dr. Ghuge S.P., Gadhi, Dist. Beed. || 74

17) AIR POLLUTION AND ITS ADVERSE EFFECTS ON HUMAN HEALTH
GULBHILE V. D. PARLI-VAIJNATH, DIST. BEED || 79

18) INTEGRATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION .....
Dr Vijay Laxmi, Dr Gobind Singh Gure || 82

19) An Overview on the structural Characteristics of MnO_2
Mrs. Deepa M Audi || 91

20) IMPACT OF E-COMMERCE AND DIGITALIZATION ON INDIAN GLOBAL.....
Dr. Ch. Chandra Shekar, Hyderabad || 92

21) "सिंधूताईच्या संघर्षशील जीवनाचे चित्रण करणारे आत्मचरित्र : मी वनवासी"
प्रा.डॉ.यशवंत आश्रुबा हाके, बदनापूर, जि.जालना. || 105

22) वैदिक वाङ्मयातील शैक्षणिकविचार
डॉ.शशिकांत नवनाथ बांगर, संगमनेर || 109

23) प्रकाश खरात यांच्या कथांचे मुल्यमापन
प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर || 111

24) "गोंदिया नगरपालिकेच्या वित्तीय प्रशासनाचा (उत्पन्नाच्या संदर्भात) ....
डॉ. मनोज एम. तेलरांधे, रामटेक, जि. नागपूर || 115

25) कबीर की प्रासंगिकता
डॉ. शेख शहेनाज अहेमद, हिमायतनगर, जि. नांदेड || 119

26) हरदोई जनपद के परिप्रेक्ष्य में पौराणिक दैत्य हिरण्यकशिपु की ऐतिहासिकता
डॉ. श्याम प्रकाश, लखनऊ उ.प्र. || 121

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

23

प्रकाश खरात यांच्या कथांचे मुल्यमापन

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

विसाव्या शतकाच्या उतरार्धातील साठोत्तरी मराठी साहित्य हे क्रांतीकारी जीवनजाणिवांनी ठवळून निघालेले आहे. वेगवेगळया आंदोलनांना कवेत घेत या साहित्याने नव्या वाटा नव्या वळणांच्या विषय आशयांना कवेत घेतलेले आढळते. याच काळात दलित साहित्य, आंबेडकरी साहित्याने मराठी साहित्याचा चेहरा मोहराच बदलविला आहे. आंबेडकरी प्रेरणेतून उदयास आलेल्या या प्रवाहाचे वेगवेगळे जाणीव विश्व तयार झाले आहे. या साहित्याला भारतीय साहित्याची ओळख मिळालेली आहे. समाजात भेडसावणाऱ्या विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्या, प्रश्न, सत्य असल्याचे चित्रण मराठीतील दलित साहित्यातून चित्रीत झाल्याचे जाणवते. याच प्रवाहातील एक ग्रामीण दलित कथा लेखक म्हणून प्रकाश खरात यांची ओळख साहित्यक्षेत्रात केली जाते.

विदर्भातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती जशी आहे तशीच सांस्कृतिक वैविधता आहे. वेगवेगळया विचारसरणी आणि दृष्टिकोण जपणारे अनेक लेखक, कवी याच विदर्भाची देण आहे. आर्थिक दारिद्रयाने दुर्बल असलेल्या या विदर्भाला कला गुणांची देण लाभलेली आहे. विदर्भात दलित साहित्याची मुहुर्तमेठ रोवणारे डॉ. यशवंत मनोहर, वामन निंबाळकर, डॉ. योगेंद्र मेश्राम, डॉ. भाऊ लोखंडे, डॉ. सुशीला ढगे, ज्योती लांजेवार, किंवा कुमुद पावडे आणि असंख्य कवी, लेखक, कथाकार, विचारवंत येथे निर्माण झाले आहेत. प्रकाश खरातांचा वाटा कथालेखक तसेच विचारवंत म्हणून आहे. दलित साहित्याला कवेत घेऊन सांभाळण्याचा मान डॉ. प्रकाश खरातांकडे येतो. म्हणूनच डॉ. योगेंद्र मेश्राम म्हणतात, "प्रारंभीच्या मूलभूत विद्रोहाच्या वादळी माऱ्याने प्रस्थापित सामाजिक, सांस्कशतिक वास्तव घाबरले, गुदमरले. आपल्या बदनाम धर्मसंस्कशतीची लक्तरे आणखी उघडी—नागडी होऊन ती जगाच्या वेशीवर टांगली जाऊ नयेत, म्हणून मग लबाड प्रस्थापिताने प्रेरणापुरुषावरच चिखलफेक करणे 'दलित साहित्य' तथाकथित आवर्तनात सापडल्याची आवई उठवणे यासारखे बुध्दिभेदी संभ्रम समाजमनात पेरण्याचा प्रयत्न केला. पण सत्वतेज लाभलेल्या बाणेदार दलित कथेने असल्या भूलभुलैयाला बळी न पडता आपला विद्रोही बाणा कायमच ठेवला. अशी युध्दकथा लिहिणाऱ्या विद्रोही कथाकारामध्ये प्रकाश खरात हे एक आघाडीच्या शिलेदाराचे नाव आहे."[१] एका कथाकाराने दुसऱ्या कथाकराची दिलेली ही पावती खराताच्या कथेची पावती आहे.

साहित्य निर्मिती

साहित्य क्षेत्रात खरातांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. कथा, कविता, वैचारिक निबंध, समीक्षा या सर्वच प्रकारावर त्यांनी लेखन केल्याचे जाणवते. त्यांची पहिली कविता त्यांच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी प्रकाशित झाल्याचे ते सांगतात. शिवाय कवितेच्या माध्यमातून त्यांचे साहित्यिक वळण घडत गेले. मे १९७८ या वर्षी 'झड' ही कथा त्यांनी प्रथम लिहिली. त्यांनी ती 'मायमराठी' मासिकाने आयोजित केलेल्या ग्रामीण कथा स्पर्धेसाठी पाठविली. आणि उत्कश्ष्ट कथेचा पहिला क्रमांक त्या कथेला मिळाला. विद्यार्थी दशेपासून मिळालेले हे त्यांचे प्रोत्साहन आहे.

प्रकाशित साहित्य

१) अंधाराचा अस्त, १९९३
२) अक्षरांची पहाट, २००४
३) प्रवर्तनाचा युगस्पर्श, २००९

त्यांचे हे तीन कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. याशिवाय 'दलित कथा शोध आणि बोध', 'दलित कथा : उद्गम आणि विकास' हे वैचारिक ग्रंथ ही त्यांनी लिहिलेले आहेत. खरातांनी 'कथा' हा वाङ्:मयप्रकार मोठया डौलाने रंगवून कथेचे दालन

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

समृध्द केले आहे. खरातांचे वैचारिक लेखनही विपूल आहे. वैचारिक लेखन विशेषत: 'निबंध' हा वाङ्मयप्रकार हाताळलेला आहे. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा साहित्यविचार', 'बहुजन समाज आणि साहित्यजीवन', 'आंबेडकरवाद आणि बहुजन विकास', 'आंबेडकरवादी साहित्य वारसा आणि दिशा' इत्यादी ग्रंथ निर्मिती त्यांच्या नावावर आहे. याशिवाय 'मराठी साहित्य : प्रवाह आणि समीक्षा' 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे बुध्दधम्मविषयक' या ग्रंथाचे संपादनही त्यांनी केलेले आहे. आंबेडकरी साहित्याला नवी दिशा देण्याचा खरातांचा प्रयत्न आहे. त्यांची वृत्ती मूळात बुध्दधम्म विषयक जाणिवात आहे. किंवा बुध्दधम्मांच्या तत्वांना आणि बुध्दाला सुध्दा ते पूजणीय आणि वंदनीय आहेत.

सामाजिक व्यथांचे प्रकटीकरण

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. साहित्यातून समाजाचे दर्शन होत असते. कथा हा साहित्यप्रकार समाजजीवनावरच लिहिल्या जात असते. त्यामूळेच समाजाच्या विविध पैलुचे दर्शन कथेतून होत असते. कथाकार ज्या विशेषत्वाने ज्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करीत असतो. त्या समाजाच्या भावभावना सुखदु:ख, चालीरिती, रुढी परंपरा, धार्मिक व्यवस्था, आर्थिकता, कष्ट, समस्या, या सर्वांचा विचार कथेतून क्रमाक्रमाने केल्या जात असतो. खरातांनी ज्या ग्रामीण, दलित जीवनाच्या जगण्याचे चित्रण कथेतून मांडलेले आहे. बालपणापासून ज्या ग्रामीण व्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व त्यांनी केले असल्यामुळे त्यांच्या कथेने समाजवास्तवतेला प्राधान्य दिलेले आहे. जातिव्यवस्थेच्या चटक्यांनी होरपळलेले अंत:करण कथेतील व्यथातून जाणवते. ज्या भौगोलिक वातावरणात ते जगले ज्या समाजाला जवळ अनुभवले जे भोगले आणि जे सहन केले त्या सामाजिक व्यथांना कथेतून व्यक्त करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. अनुभवाचे जग आणि त्या अनुभवाने पोखरलेले अंत:करण याचा संगम सामाजिक व्यथाच्या स्वरुपातून प्रकट होताना दिसतो. भयाण वास्तवातिक जगण्याला साकारताना त्याची तीव्रता परिणामकारक होत असल्याचे निदर्शनास येते. म्हणूनच त्यांच्या कथासंग्रहाचे नाव 'अंधाराचा अस्त', 'अक्षरांची पहाट', 'प्रवर्तनाचा युगस्पर्श' असल्याचे जाणवते. या कथासंग्रहाच्या नावातूनच सामाजिक व्यथा स्पष्ट जाणवते.

'भुक' कथेचे केंद्रस्थान

प्रत्येक सजीव प्राणी, मनुष्य आणि निसर्गाने निर्माण केलेली सजीव सृष्टी, त्यात अस्तित्वात असलेली झाडे, झुडपे, आपापले जीवन फुलविण्यासाठी त्यांना बहरविण्यासाठी अन्न, तसेच जीवनसत्व आपापल्या पध्दतीने घेत असतात. पाहिजे ती आवश्यक जीवनतत्वे मिळाली नाही तर त्यांचे अस्तित्व नष्ट होते, कोमेजून जाते. विकसित होण्याचे त्यांचे मार्ग बंद होत होत जाऊन त्याला जशी दैनावस्था प्राप्त होते आणि त्यांच्यावर नष्ट होण्याची पाळी येते. वाढ खुंटते. मानवी जीवनाच्या वाढीसाठी, जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या भूकेचेही असेच आहे. प्रथम त्याला जगण्यासाठी आवश्यक असलेले अन्न, मिळणे गरजेचे आहे. पोटातील भूक त्याला कोणतेही लाचार कृत्य करावयास भाग पाडते. खरातांची 'भुक' वेगळया पध्दतीचे चित्रण करते. तिचा व्याप पोटाच्या खळगी पासून ते मनाच्या स्थैर्यापर्यंत आहे. माणूस म्हणून जगता यावे यासाठी लागलेली पोटाची भूक प्रथम कोणत्याही पध्दतीने भागविण्याचा केलेला अट्टहास मनाला जाणवतो. वाचणाची भुकही इथे दिसून येते. वेगवेगळया प्रकारच्या भूकेचे चित्रण 'भूक' या कथे मधून आलेले आहे. 'भूक' हे खरातांच्या कथेचे केंद्रस्थान आहे. 'झड' या कथेतून आलेले भूकेचे चित्रण तर मनाला चटके लावणारे आहे. "पाटलाच्या घरी रात्रंदिवस राबून त्याच्या (संभ्या) पोटाला भाकर नव्हती. पंचेविस रूपये महिन्यावर तो पाटलाच्या दावनीत बांधला होता. उपाशी पोटाने चिंब भिजून कुडकुडत तो काम करीत होता. मागच्या बाजारीच गिरजाला लुगडे आणले होते म्हणून पंचविस रूपये, पहिन्यावर राहिलेल्या संभ्याचे सगळे पैसे संपले होते. दररोज एका लुगडयावरच ती आपली अंग झाकायची आणि पदराचा शेव अंगावर घेऊन झोपायची."[२] ही जगण्याची धडपड, अडचन केवळ आणि केवळ जगण्यासाठीच आहे. हे या वाक्यातून सिध्द होते. वास्तवतेचे विदारक आणि परिणामकारक चित्रण कथेतून व्यक्त होते. जगण्याच्या तगमगीतून माणूस बाहेर कसा येणार हा विचार मनाला लागून जातो.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

दारिद्रय आणि जगण्याचा संघर्ष

ग्रामीण जीवनात जगण्याचे स्त्रोत्र म्हणजे केवळ शेतीची मजुरी होती. त्या काळात कोणत्याही प्रकारचे दुसरे उपजिविकेचे साधन नव्हते. त्यात पावसाळा म्हटले की, मजुरी मिळणे शक्यच नाही अशात कुटुंबाचे कसे हाल होतात हे दिसून येते. "मी गेलोय पायच धरले, मटकन म्हणालो बापू दोन दिसं उपाशीच होतो बघा! झडीच काम नाय, धंदा नाय, पोटात अन्नाचा कण नाय की वटात चहाचं पाणी नायं हो! दोन किलो तरी निदान जवारी द्या सांज साजरी करा. मी फेडून देईन कामधंद्यात नाहीतर पोरायच्या मायले धाडीन निंदाले उपाशीच हायत हो लेकरं, झडीचे जवा तो व्हय म्हणाला तवाच सोडले पाय"[३] कथेचा नायक दौलत जेव्हा दोन किलो ज्वारी मोठया विणवणीतून आणि लाचारीतून घेऊन आला तेव्हा त्याच्या मनाला केवढा आनंद होता. शिवाय लाचारयुक्त स्वाभिमानाने त्याला हायसेही वाटले होते.

भुकेमुळे वाण्याची विनवणी करताना पत्करावी लागणारी लाचारी, क्षणभर भागलेल्या भुकेने माणसाला सुखावून जाते हे या कथेतून जाणवते. वास्तविक काम करण्याची त्याची तयारी आहे. मात्र पावसाच्या झडीमुळे शेतावर किंवा बाहेर कुठेही कामाला जाता येत नाही ही अडचण. एक दिवस काम मिळाले नाही तर घरात उपाशी राहण्याची पाळी येते. हे वास्तव इथे जाणवते. भूकेसाठी नानाप्रकारच्या तडजोडी करणारी माणसे कथेतून येतात. घरात वांशिक दारिद्रय असल्यामूळे स्वत:च्या कुटुंबाची आणि मुलांची भूक भागविण्यासाठी सखु आपल्या मुलाला म्हणाली "लेकरा, तुझा बाप गावाले गेला तं अजुनही आला नाही, म्हणून आज तू गावातून भाकरी मागून आण. त्या कोपऱ्यातील खुंटीले अडकविलेला कंदील घे.' मी वातीले जाळ लावून देते. गावातूंन लवकर चक्कर मारून ये. हिवाडयाचे लोकही लवकरच दरवाजे लावून झोपतात. तो हो.... .....नाही' म्हणतच होकार नकार देवू लागला, परंतु त्याच्या पोटातील भूक व घरातील वांशिक दारिद्रय दिव्याच्या पिवडया उजेडात चमकू लागले होते. घरातून आक्रोशून जावयास सांगत होते. परिस्थितीमुळे स्वाभिमानही त्यांचा गुलाम होऊ पहात होता. परंतु आपल्या आईच्या जीवनगर्भ सांगण्यामुळे मान तुकवू लागला होता. गावावरून कोसच्या कोस पायदळ आलेल्या बापाचा कष्टलेला चेहरा त्याला दिसू लागला. तेव्हा त्याने चटकन त्याच्या आईने लावलेला कंदील उचलला"[४] हे भुकीचे भयान वास्तव काळयाकुट्ट रात्रीच्या अंधारासारखे आतडयांना ओरवडत जाणारे वास्तव खरात चित्रित करतात.

अन्याया विरूध्द चीड

दलित साहित्याचे प्रमुख वैशिष्टे म्हणजे नकार, वेदना, चीड आणि विद्रोह ही आहे. आजपर्यंत अस्पृष्यतेच्या आणि वाटयाला आलेल्या दारिद्रयाच्या उपेक्षा आणि मानहानीच्या वेदना सोसणाऱ्या दलितांची जेव्हा अस्मिता जागी झाली तेंव्हा त्यांना अन्यायाची जाणीव होऊ लागली. स्वत:वर होणाऱ्या अन्यायाबद्दल त्यांच्या मनात तीव्र संताप आणि चीड निर्मान झाली सुरवातीच्या काळात शोषणाचे संपूर्ण वास्तव चित्रण समाजासमोर मांडण्याची वश्त्ती निर्माण झाली. दलितांचे चित्रण करीत असताना त्यांच्या साहित्यात अन्यायाबद्दल चीड निर्माण होणे ही उपरिहार्यता होती. खरातांच्या कथा हया प्रवर्तनाच्या युगस्पर्शाशी संबंधीत असल्यामुळे त्यांच्या कथातून अन्यायाबद्दल चीड निर्माण झालेली जाणवते. संघर्ष हा दलित साहित्याचा मुळ गाभा असला तरी खरातांची मूळ प्रवश्त्ती ही संघर्षवादी नाही. चीड आणि उव्देग व्यक्त करणे हेच त्यांच्य लेखनातून जाणवते. १४ ऑक्टो. १९५६ नंत गावागावात संघर्षाचे सत्र सुरू झाले. लोकांचा स्वाभिमा जागा झाला. आजपर्यंत खाली मान घालून जाणा आज वर मान करून चालू लागला. राघोजी जेव्ह घोडयावरून शेताकडे जावू लागला. तेव्हा गावातील सवर्ण लोकांना एकदम धक्काच बसतो. अस्पृष्या घोडयावर बसणे ही केवळ राघोबाची चूक नव्हती त रितिच्या विरोधातील हे त्याचे वर्तन होते असे लोकां वाटते. देवाने घातलेली रीत तू मोडू नकोस अ गावच्या पाटलाचा त्याला सल्लाही मिळतो. मात्र त्या राघेजी बेमुर्वतपणे म्हणतो, "थूं! त्या रितीवर! जी म गुलाम बनविते. पाटील मी आता पूर्विची मानसिक घेऊन जगणारा अस्पश्य राहिलो नाही. माणूस झा आता तूमच्या गावच्या रितीशी आमचा काही ए

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

संबंध नाही. तुमची रीत, तूमचा धर्म, तुम्हीच पहात बसा. आम्हाला सांगू नका आणि घोड्याचा लगाम सोडा."[५] अर्थात हा त्याचा स्वाभिमान होता. पूर्वीच्या अस्पृष्यांच्या लाचारीचे जीवन आता त्याला जगायचे नाही ही त्या संस्कृती विरोधातील किंवा आज पर्यंत झेललेल्या अत्याचार अन्यायाबद्दलची घृणा त्याचा मनात निर्माण झाली. शिवाय यातूनच त्यांचा उद्वेगही जाणवतो.

'रक्तपालखी' या कथेतून शोषणाविरोधात बंड करून उठणारा एकलव्य धनुर्विद्येत निष्णात असतो. गरूदक्षिणा म्हणून द्रोणाचार्यने एकलव्याचा अंगठा कापून टाकणे. वास्तविक विद्या तर त्याला दिलीच नाही. मात्र गुरूदक्षिणेचा निर्लज्ज पणा आणि कावा एकलव्याच्या लक्षात येतो. तेव्हा अंगठा गमावल्याचे दु:ख करण्याऐवजी तो त्वेशाने पेटून उठतो. "आदर्श मानलेल्या पुतळ्याच्या हृदयात तो एक एक बाण मारत होता. ज्या हाताने त्याचा अंगठा तोडला होता. त्या न्यायावर जुलुम करणाऱ्या हाताला त्याने धडापासून वेगळे एकाच बाणात केले. ज्या डोळ्यांनी विषमता या भूमीत रोवण्याचा प्रयत्न चालविला होता. ते डोळेच त्याने आंधळे केले होते. ज्या ओठांनी, न्याय नाकारणारा, अन्याय सिंहासणावर बसविणारा उच्चार उद्गारला होता ते ओठच त्याने छिन्नविछिन्न केले."[६] अशा प्रकारे जिवाची तगमग असहय झाल्याने जडफडणारी आणि चीड व्यक्त करणारी वृत्ती कथेतून जाणवते.

डॉ. आंबेडकरांची प्रेरणा

'पाणी' ही नैसर्गिक देण आहे. पाण्याविना मनुष्याला जगता येत नाही. असे असूनही स्पृष्य लोकांनी महाड च्या तळ्यावर अस्पृष्यांना पाणी पिण्यास मनाई केली होती. त्या तळ्यावर जनावरे पाणी पित होती मात्र 'अस्पृष्य' या मानवाला पाणी पिण्याचा अधिकार स्पृष्य लोकांनी नाकारला. १९२७ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या अस्पृष्य सोथीदारांनी महाडचा सत्याग्रह केला. सामाजिक समानतेचा आणि मानवी हक्काच्या या प्रेरणादायी आठवणी सांगताना हरिभाऊ, म्हणतो "मी तरूणपणातच महाडच्या चवदार तळ्याच्या धर्मयुध्दात सामील झालो. काळाराम मंदिराच्या सत्याग्रहात सामील झालो. माझे त्या संघर्षात डोके फुटले. त्या काळातील ते गरीब लोक, अंगावर धड कपडा नाही. पायात चप्पल—जोडे नाहीत परंतु बाबावर प्रखर निष्ठा ठेऊन लढले. मनाला लखलखत्या तलवारीची धार करून झुंझले, विषमतेच्या विरोधातील तो सुरू झालेला लढा या भूमीवर समतेचा मुक्तदिवस होऊन उगवला."[७] 'प्रवर्तनाचा युगस्पर्श' या कथेतून संघर्षाची प्रेरणा करून देणारा प्रसंग लेखक सांगतात. अशा प्रकारच्या समर प्रसंगाने अन्यायाविरूध्दची तीव्र जाणीव जनतेत निर्माण व्हावी आणि बंडाचे निशाण चेतवावे ही लेखकाची मनिषा दिसते. यशवंत मनोहर म्हणतात, "प्रकाश खरात यांची कथा मराठी आंबेडकरवादी कथेतील एका नव्या कथावळणाचा निर्देश करणारी कथा आहे. वेदनांनी जळणारी मानसे जळता—जळता विद्रोहाने कशी पेटून निघतात. त्याचे समर्थ चित्र या कथा सादर करतात."[८] महाडचा सत्याग्रह किंवा काळाराम मंदीर प्रवेश ही संघर्षमय प्रेरणा डॉ. आंबेडकरांच्या नेतश्त्वातून निर्माण झाली हे कथेतून खरातांना सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निष्कर्ष

१) माणसाचे व्यक्तिगत अनुभव, सामुहिक अनुभव त्यांच्या भोवतीच्या परीसरावर आणि त्यांच्या संवेदनशिलतेवर अवलंबून असतात.

२) खरातांची कथा वास्तववादी जीवनाची अनुभुती देणारी आहे.

३) कथेतून दलितांचे वास्तवादी जीवन साकार झालेले असले तरी कथा मात्र आंबेडकरी प्रेरणेचे बळण घेणारी आहे.

४) पुरोगामी विचारांची मनोव्यवस्था, तटस्थ बुध्दिवाद, तर्कवाद यासारख्या वैचारिक जाणिवा प्रकट करणारी कथा आहे.

५) दलित साहित्याल जाणवणारी वेदना, भावूक संघर्ष, चीड हे कथेतून जाणवतात. ग्रामीणता, दलितता, आणि काही प्रमाणात अन्यायाबद्दल संताप कथेतून जाणवतो.

६) कथेत नकाराचा फारसा स्पर्श होत नसला तरी स्वीकाराची तिव्रता अधिक जाणवते. कारण लेखकांत नवनिर्मितीची जाण आहे.

७) शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, नोकर, श्रमिक यांना विशेषत्वाने कथेत स्थान दिलेले असल्यामूळे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur
सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय,

On Date 14th April' 2018 Celebration of 127th Birth Year of Dr. Babasaheb Ambedkar. On this occasion, we publish Online Special Issue on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Global Vision - 2018

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Published On Date 14.04.2018

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website: http://gurukuljournal.com/

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Socio-Political Vision Of Dr. Ambedkar	*Dr. Devendra R. Bhagat*	1-6
2	Dr.B.R.Ambedkar Role In Constitutional Rights Of Womens Empowerment In India	G.SAKTHIVEL	7-10
3	Has Babasaheb's Principles Of Social Justice Reached The '*Depressed Classes*' Of Cachar?	Ruman Sutradhar	11-17
4	Dr. B.R. Ambedkar: A Man With Courage	Ms. Rinku	18-21
5	Dr. B. R. Ambedkar Education Policy In India	Prof. Dilip D. Virutkar	22-26
6	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views On Indian Agriculture Policy	Mr.Vinod M.Badwaik	27-30
7	Dr. B.R. Ambedkar's Vision On Land Reforms And Agricultural Development	Dr. Sanjiv K. Nimbalkar	31-35
8	Dr. B R Ambedkar: Social Reformer	Ms. Gagandeep Kaur	36-40
9	Dr.B. R.Ambedkar: The Pioneer Of India	Dr. S. B. Mohitkar	41-45
10	An Important Role Of Dr. B. R. Ambedkar	Dr. Swapan Kumar Barman	46-48
51	डॉ.आंबेडकर ज्ञानाचा सागर व स्त्री स्वातंत्र्य	प्राचार्य डॉ.एस.के.खंगार	101-102
52	मराठीतील दलित-आंबेडकरवादी मराठी कथेतील विद्रोह	प्रा. बादलशहा डोमाजी चव्हाण	103-107
53	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा.स्वप्नील एस.बोबडे	108-110
54	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राष्ट्रवादविषयक विचारांची समर्पकता	प्रा. संतोष भावार्थे	111-113
55	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरह्यांचे स्त्री विषयक कार्य आणि मानवमुक्ती लढ्यात विदर्भातील दलित स्त्रियांचे योगदान	डॉ. व्ही.एन. लाखे & प्रा.कु.दिपाली दांडेकर	114-116
56	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक सुधारणेतील योगदान	प्रा. सिद्धार्थ नारायण वाकुडे	117-119
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक चिंतन	प्रा.डॉ.संजय गोरे	120-122
58	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-शिक्षणतज्ञ	डॉ.राजेश शंकरराव मुत्तीवार	123-126
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय कामगारांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य	डॉ. प्रकाश आर.शेंडे	127-129
60	डॉ. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारप्रबोधक पत्रावारिता : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कैलाश भानुदास यादव	130-135
61	वृत्तपत्रसृष्टी आजची आणि पत्रकारिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची	प्रा. डॉ. धनराज खानोरकर	136-144
62	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. रवींद्रनाथ मोघव पाटील	145-150
63	हिंदु कोड बिलातील सुधारणा	प्रा. वर्षा अ.तिडके (शानिवारे)	151-152

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

मराठीतील दलित – आंबेडकरवादी मराठी कथेतील विद्रोह

प्रा. बादलषाहा डोमाजी चव्हाण,
मराठी विभाग,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

कथावाङ्मयाची उत्पत्ती जषी मनोरंज़नाच्या माध्यमातून व विरंगुळ्याच्या लालसेने झालेली असली तरी आंबेडकरवादी मराठी कथाकाराच्या कथेत केवळ मनोरंजन किंवा विरंगुळ्याला कुठे थाराच नाही. कारण त्यांच्या कथेतून एखादा मानवताधिष्ठित विचार प्रसूत होत असतो. कथेचा विचार देण्याचा चांगला प्रयोग त्यांची कथा करीत असल्याने ती कथा विचारकथा होत असते. आंबेडकरवादी कथेचा उगमच वैचारिक क्रांतीतून झालेला आहे. आम्हीही माणसं आहोत, आम्हाला माणसं म्हणून माणसासारखा जगण्याचा अधिकार आजवर नाकारला गेला असल्याने आमचे माणूसपण नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला आमचा नकार नोंदवीत आम्ही यापुढे माणूस म्हणून जगू इच्छितो हे सांगणारी कथा आंबेडकरी कथेचे आषयमूल्य होते. हा मानवाधिष्ठित विचार आंबेडकरवादी मराठी कथेतून पहिल्यांदा अविष्कारित झाला. त्यामुळे ही कथा विचारकथा बनली. या कथेमध्ये विद्रोह प्रामुख्याने दिसतो.

आंबेडकरवादी मराठी कथा

मराठी कथा प्रारंभी मनोरंजनपर होती त्यात दलित जिवनाविषयी दया–सहानुभूतीद्वारे त्यांचे विकृत दृष्टीने प्रगटीकरण झाल्याचे दिसते. आंबेडकरवादी कथालेखकांनी खऱ्या अर्थाने मानवी समाज सरहद्दीवरील जीवन समाजासमोर आणले.

1960 नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे निर्माण झालेले साहित्य हे भारतीय साहित्य आहे. या साहित्यात कथा हा वाङ्मय प्रकार जोमाने लिहिला गेला. ज्या लोकांना गावाच्या बाहेर सरहद्दीवर ठेवल्या गेले त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'षिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र अंगिकारुन षिक्षण घेतले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेमूळे ते उभे राहिले. तेथूनच साहित्याची चळवळ उभी राहीली.

दलित आंबेडकरवादी मराठी कथा या वाङ्मयप्रकारामध्ये अत्यंत कलासंपन्न कथा लिहिल्या गेल्या आहेत. दलित समाजातील लोकांना पषुपातळीवरचे जीवन जगावे लागत आहे. त्याला समाजरचनाच कारणीभूत आहे. विषमतेमूळे दलितांना भोगावी लागणारी गुलामगिरी आणि आंबेडकरी चळवळीमुळे निर्माण झालेला विद्रोह हा आंबेडकरवादी कथेतून प्रकट होतांना दिसतो. अनेक कथाकारांनी आंबेडकरवादी मराठी कथेच्या इतिहासात मानाचे स्थान भूषविले आहे. त्यात बंधूमाधव, षंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, वामन होवाळ, सुखराम हिवराळे, अमिताभ, योगीराज वाघमारे, अविनाष ढोळस, प्रकाष खरात, जालंदर सोनुने, योगेन्द्र मेश्राम, केषव मेश्राम, चंद्रकांत वानखेडे, धर्मराज निमसरकर इ. कथाकारांचा समावेष होतो. या कथाकारांना आपल्या कथेमध्ये दलित लोकांच्या वेदना मांडल्या व त्यांच्या जीवनातील संघर्ष चितारला.

विद्रोहाची पूर्वपरंपरा

भारतीय समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैष्य व षूद्र हे चार वर्ण होते. ही समाजरचना मुळातच विषमतेवर उभारली गेली होती. ब्राम्हणांनी अध्ययन करावे, क्षत्रियांनी समाजाचे रक्षण करावे, वैष्यांनी व्यापार करावा आणि षुद्रांनी वरील तिनही वर्णाची सेवा करावी ही चातुर्वर्ण्य पध्दती होती. भारतीय समाजाने जाती, उपजाती, त्यांचे व्यवसाय, त्यांच्या धार्मिक श्रध्दा आणि संस्कार, त्याची दैववादी वृत्ती, पाप–पुण्याची कल्पना, दारिद्रय, मागासलेपणा, सहनषीलता या गोष्टी स्वतःला चिकटवून घेतल्या. हजारो वर्षापर्यंत भारतीय समाजात त्या तषाच राहिल्या. विषमतेवर उभ्या असलेल्या समाजाला इंग्रजी राजवटीपूर्वी चार्वाक, तथागत गौतम बुध्द या महापुरुषांनी समाजाला बदलविण्याचे प्रयत्न केले. त्यांनी देवदैववादाविरुध्द, सामाजिक विषमतेविरुध्द, मानसिक गुलामगिरीविरुध्द विद्रोह केला.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी एकेश्वरवाद, बुध्दिप्रामाण्यवाद, मुर्तिपूजाविरोध, चमत्कार आणि स्वर्गाच्या कल्पनेबाबत विद्रोह केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही धर्मांतरानंतर अन्याय–अत्याचाराबाबत, वाईट रूढी–परंपरच्या विरोधात, छळ, वेदनेच्या विरोधात विद्रोह केला.

तथागत बुध्द, चार्वाक, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारसरणीतील व कार्यातील विद्रोहातून प्रेरणा घेऊन आंबेडकरवादी मराठी कथेत विद्रोह उभा राहिला. हा विद्रोह वेगवेगळ्या कलाकृतीमध्ये साकार झाला. दलित – आंबेडकरवादी मराठी कथेचा शोषणाविरुध्द विद्रोह आहे. बुध्द, चार्वाक, म. फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून हा विद्रोह उभा राहिला.

कथांमधील विद्रोह

दलित– आंबेडकरवादी मराठी कथांना विद्रोही कथा म्हटले जाते ते खूप अर्थपूर्ण आहे. मुळात विद्रोह हा वेदनेतून जन्माला येतो. ही वेदना जर सामाजिक अन्याय अत्याचारातून उद्‌भवलेली असेल व ती अनेक वर्षांपासून संबंधित लोक जर सहन करीत आले असतील. तर तिचे एक ना एक दिवस विद्रोहात रुपांतर झाल्याशिवाय राहत नाही. मानवी समाजाच्या सरहद्दीवरील लोकांनी आपली अस्पृष्यतेची वेदना मूकपणे वर्षानुवर्षे सहन केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उदयामुळे समाजात जागृती झाली. आत्मभान आले, स्वाभिमान जागा झाला, अन्याय–अत्याचार लाथाडून देण्याची भावना निर्माण झाली म्हणजेच विद्रोहाची भावना प्रबल होत गेली. अस्पृष्यता ज्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून आलेली होती व ती चार्तुवर्ण्यव्यवस्था ज्या 'मनुस्मृती' ने सांगितलेली होती. त्या सर्वाविरुध्दचा विद्रोह मराठीतील दलित – आंबेडकरवादी कथांमध्ये व्यक्त झालेला आहे.

सर्वकष विद्रोही कथांचे शिल्पकार :–

अण्णाभाऊ साठे

अण्णाभाऊ साठे हे दलित – आंबेडकरवादी कथेतील पहिले समर्थ कथाकार. त्यांनी 'बरबाद्या कंजारी', 'सुलवांडी', 'आबी', 'मानामती', गजाआड', 'जिवंत काडतूस', 'बंडवाला', 'सावळा नांग', यापैकी बहुतेक कथांमधून मुंबईच्या बकाल वस्तीत जगण्याच्या मानसांचे, त्यांच्या जगण्यातले जळजळीत अनुभव त्यांनी कथाबध्द केले आहेत. अण्णाभाऊंच्या कथांमधील मानसे विद्रोह करणारी आहेत. समाजव्यवस्थेने वाटयाला दिलेल्या सामाजिक, आर्थिक विषमतेविरुध्द अहोरात्र संघर्ष करणारी आहेत.

शंकरराव खरात

शंकरराव खरात हे महाराष्ट्रातील ख्यातनाम कथाकार. त्यांच्या नावावर 'बारा बलुतेदार', 'तडीपार', 'सांगावा', 'टिटवीचा फेरा', 'तुटका' इ. कथासंग्रह आहेत. आंबेडकरी समाज, पूर्वाश्रमीचा अस्पृष्य मागूस व त्यांचे जीवन, असा आणि एवढाच त्यांच्या कथेचा विषय राहिलेला नाही. जाती–संप्रदायवादी साहित्य असा आक्षेप टेवणाऱ्यांना त्यांनी प्रथमतःच इथे चपराक लावली. समाजव्यवस्थेत भरडलेल्या, दडपल्या–नागवल्या गेलेल्या जन दलितांच्या मागास उपेक्षित, वंचित जीवनाची त्यांनी पोटतिडिकीने कैफियत मांडली.

बंधुमाधव

बंधुमाधवांच्या कथा परिवर्तनाभिमुख आहेत. दलितांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारांची, दुःखाची, वेदनांची अतिशय प्रभावी आणि आत्मप्रत्ययी चित्रे यांच्या कथेत येतात. त्यांच्या नावावर 'आम्हीही माणसं आहोत', 'फाटलेले आकाश' हे कथासंग्रह आहेत.

बाबुराव बागुल

बाबुराव बागुल यांची कथा ही शिल्पासारखी सुंदर आहे आणि भयंकर व अफाट विद्रोही आहे. 'जेव्हा मी जात चोरली होती' आणि 'नरगा स्वस्त होत आहे' व 'आंबेडकर भारत' हे तीन्ही अत्यंत तेजस्वी व धारदार कथांनी समृध्द असे कथासंग्रह आहेत. बागुलांच्या कथेचे विद्रोही रुप मनाचा ठाव घेणारे आहे.

योगिराज वाघमारे

योगिराज वाघमारे यांचे 'उद्रेक', 'बेगड', 'गुडदाणी' हे कथासंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत. 'उद्रेक' कथासंग्रहातील 'लढाई', 'जत्रा', 'बंड', 'हवेली', 'जगणूक', 'उद्रेक' इ. कथा हया वास्तव जीवनाच्या

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

सामर्थ्यवान कथा आहेत. मुलांचे मानसषास्त्र घेऊन अन्यायाविरुध्द चीड–संताप व षेवटी बंड पुकारणारी 'बंड' ही कथा आहे. साध्या सरळ भाषेतून भावविष्व जिवंत करणारी वाघमारेंची कथा दलित जीवनातला सारा जाळ विद्रोही सामर्थ्याने व्यक्त करते.

माधव कोंडविलकर

मानवी समाज सरहद्दीवरील जीवनवास्तवाचे अत्यंत हृदयस्पर्षी चित्रण करणारे माधव कोंडविलकर हे एक समर्थ कथाकार. 'नागडा', 'कोड', 'अगतिक', 'अंतःस्फोट' इ. कथांमधून दैन्यदुःखाचे चित्रण आलेले आहे त्यासोबतच सामाजिक व कौटुंबिक कलहाचे संघर्ष–चित्रण हा या कथेचा गाभा आहे. उद्वेग, चीड व विद्रोहाने भरलेली वास्तव जीवनाची ही प्रत्ययकारी कथा आहे.

केशव मेश्राम

केषव मेश्राम यांच्या प्रतिभेचा अविष्कार कथेत मोठया प्रमाणावर झालेला आहे. केषव मेश्राम हे केवळ दलितांचे दैन्य, दुःख आपल्या कथेत चित्रित करीत नाहीत तर दलितांतील लढाऊपणाचे, त्यांच्यातील जागृत झालेल्या अस्मितेचेही दर्षन घडवितात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव दलितांवर कसा पडलेला आहे याचे चित्र मेश्रामांच्या 'मोर्चा' या कथेत दिसून येते. मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव दिले पाहिजे यासाठी झालेल्या संघर्षाचे चित्र लेखकाने अतिषय प्रभाविपणे मांडले आहे. जातीयतेचा विखारही मेश्रामांच्या कथांचा विषय होतो तेव्हा त्यांच्यातील विद्रोही रुप प्रत्ययाला येते.

अमिताभ

'पड', 'मसनवटा', 'जन्मखुण', 'हरिजनमास्तर', 'सत्येकाम जाबाली', 'सल' इ. अमिताभ लिखित कथा आहेत. वास्तव जीवनाचे प्रक्षोभक चित्रण करणाऱ्या आहेत. उपेक्षा, लाचारीच्या, विटाळाच्या, चीड संताप असणाऱ्या हया ताकदवर कथा आहेत. दलितांविषयी असणारी सवर्णियांची भावना लेखकाने अगदी नेमक्या शब्दात टिपली आहे. जातीयतेची परंपरा सवर्णीय विसरायला तयारच नाही याचा प्रत्यय 'सल' या कथेत येतो. दलितांमध्ये विद्रोही विचारांचे तरुणही आहेत की जे ही जातीयतेची परंपरा मोडू पाहतात. सिध्दार्थ कांबळे हा शेंडेंचा मित्र अतिषय विद्रोही आहे.

अर्जुन डांगळे

अर्जुन डांगळे यांच्या 'बांधावरची माणसं' संग्रहातील सामाजिक जीवनाच्या दुःखाचा आक्रोष येण्यापेक्षा वर्गीय आर्थिक दृष्टीकोनच प्रभावी वाटतो. एकुन जीवनजाणीवांमध्ये संयत विद्रोहाचा लेखकाने समतोल साधला आहे.

सुधाकर गायकवाड

'उद्वेग' सारख्या थोडयाच कथा लिहिणारे जोरदार कथाकार म्हणजे सुधाकर गायकवाड हे होत. ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर ब्राम्हण व षूद्र यांच्यातला संघर्ष पाहण्यासारखा आहे. त्यात वर्णव्यवस्थेचा पर्दाफाष करतांना विद्रोह निर्माण झाला आहे.

योगेन्द्र मेश्राम

दलित, आदिवासी, बहुजन–जीवनावर योगेन्द्र मेश्राम यांनी पुष्कळ कथा लिहिल्यात. 'रक्ताळलेली लक्तरे', 'जगण्याचा प्रष्न', 'हाहाःकार' इ. कथा संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांनी आपल्या कथेतून गरिबी, बेकारी, पोटाचा प्रष्न, ग्रामीण गुंडगिरी, अंधश्रध्दा, दलितांवर होणारा अन्याय, अत्याचार, स्त्रियांवरील जूलुम यांचे अतिषय प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे. 'रक्ताळलेली लक्तरे' या कथेतून मेश्राम मानवी वर्तनाची, अंर्तमनाची आणि सामुहिक कृतीची मीमांसा करताना दिसतात. या कथेचा नायक बाळू हा जागृत मनाचा आहे. त्यामुळेच तो पोलीसांच्या गोळीचा षिकार होतो. कामाच्या मोबदल्यात मजुरांना दिली गेलेली कमी मजुरी, त्यामुळे मजुरांवर उपासमारीची पाळी येते. शेवटी त्यांच्या संतापाच्या ज्वालामुखीचा उद्रेक होतो व ते विद्रोह करुन उठतात.

डॉ. वि. स. जोग म्हणतात, "जगण्याचा प्रष्न', अस्मितेला वाचवा रे', 'आक्रोष रिकाम्या थैलीचा', 'बुढढी', 'झुला', 'झकोला' इ. सामर्थ्यवान कथा मेश्रामांची रोंगावत् येणारी, घोंगावत येणारी आणि थरथरुन

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Phule
Mahavidyalaya, Bellary

सोडणारी आहे. हया कथा वाचताना जणू सुरुंगाच्या स्फोटाप्रमाणे स्फोट होत आहेत आणि पारंपारिक घट्ट कल्पनांच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडत आहेत. असा अनुभव येतो.'' मेश्रामांच्या कथांचे मोठेपण हे त्यातल्या गर्भात असलेल्या जीवनवादितेत आणि मानवद्रोही चाकोरीविरुध्द बंड पुकारणाऱ्या विद्रोही भूमिकेत आहे.

प्रकाश खरात

भूतकाळातील दलित जीवनाचा रुक आणि षौर्यप्रधान ऐतिहासिक घटनांचे मनस्वी चित्रण करणारे डॉ. प्रकाष खरात हे आजचे समर्थ कथाकार आहेत. त्यांनी 'अंधाराचा अस्त', 'अक्षरांची पहाट', 'प्रवर्तनाचा युगस्पर्ष' इ. कथासंग्रहातून युध्दकथा लिहिल्या. दलितांच्या विद्रोही चळवळीचे जिवंत प्रत्यंतर आणून देणारी षेणातील दाणे' ही क्रांतिप्रवण कथा आहे. विद्रोह करु पाहणारा दामू या कथेचा नायक आहे. तो षिक्षणाचा उजेड घेऊन परिरिस्थतीवर मात करण्याची इच्छा ठेवतो. गणराज्य दिनाला षाळेतून मिळालेला पेढा सगळयांनी मिळून खावा यासाठी तो नदीवरुन येत असलेल्या आपल्या आईकडे धाव घेतो. वर्तमान दलित जीवनांनी ओतप्रोत भरलेली ही प्रक्षोभक आणि परिणामकारक कथा आहे. स्वातंत्र मिळूनही दलित समाज दारिद्रय भोगत आहे. अन्याय, अत्याचाराला सामोरे जातो आहे. अन्न, वस्त्र,निवारा अषा किमान गरजा देखील त्यांच्या पूर्ण होत नाही त्यामुळे त्यांची कथा विद्रोहाकडे वळते.

डॉ. यषवंत मनोहर म्हणतात, ''अंधाराचा अस्त' मांडणाऱ्या प्रकाष खरातांची कथा दारिद्रयाचे आक्रंदन साकार करते. षेणातील दाणे खाणारी माणसे इथे भेटतात. खरातांच्या कथेत वेदनांचा आकांत जसा आहे तर विद्रोहाचा गडगडाटही आहे.'' आंबेडकरवादी कथेने वाचकाला गुंगवण्याऐवजी त्याला चेतवावे, जागवावे, अस्वस्थ करावे आणि पेटवावे या अपेक्षेची खरातांची कथा पूर्ती करते.

डॉ. प्रकाष खरात यांच्या एकुणच कथेतून जो नवा पुरोगामी दृष्टीकोण, नवे विज्ञाननिष्ठ, बुध्दीवादी प्रयोजन आणि नव्या युगप्रेरणा व नव्या सामाजिक जाणिवा व्यक्त होतात. त्यांचे महत्व इथे आहे. येथील धर्मसंस्कृतीने टाकलेल्या, उपेक्षिलेल्या गतकाळातील ऐतिहासिक जीवनाचा या कथेत नव्या दृष्टीने जसा साक्षात्कार घडविलेला आहे, त्याचप्रमाणे वर्तमान काळातील माणसा–माणसांच्या वृत्तीप्रवृत्तीचा षोधही त्यांच्या कथेने घेतलेला आहे. दलितांच्या स्थिती–गतीचे व प्रगतीचे चित्रण ती करते. त्याचवेळी त्यांच्या अधोगतीला कारण ठरलेल्या या विषमतावादी समाजव्यवस्थेची चिरफाडही करते, विद्रोह करते.

चंद्रकांत वानखेडे

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेचा वारसा पुढे नेणारा कथाकार म्हणजे चंद्रकांत वानखेडे होय. त्यांनी मराठी कथेत मोलाची भर घातली. त्यांच्या नावावर 'विटाळ', 'मयतीची फुल' आणि 'भूक' इ. कथासंग्रह आहेत. वानखेडे यांच्या कथा मनाला चटका लावून जातात. दलित समाजातील षोषणाला वाचा फोडतात. त्यांनी आपल्या कथेत नायकाच्या स्वभावातील षूरता, माणूसकी, अन्यायाविरुध्दची चिड अतिषय समर्थपणे व्यक्त केली आहे.

चंद्रकांत वानखेडे यांची कथा आषयाने आणि विषयानेही समृध्द आहे. दलितांच्या वाटयाला जातिव्यवस्थेने व अस्पृष्यतेने आलेले जगणे आणि त्यामुळे भोगावे लागलेले भोगवटे हा वानखेडे यांच्या कथाविषयाचा स्थायीभाव आहे परंतु त्याचे रडगाणे गात ही कथा थांबत नाही तर ती त्यावर प्रतिकाराचा व विद्रोहाचा उपाय सुचवितो. चंद्रकांत वानखेडे यांच्या कथेतील पात्रे गुलामगिरीने, लाचारीने, न्युनगंडाने, धार्मिक लबाड मानसिकतेने पीडीत व षोषित आहेत. ते प्रसंगी लाचारी स्वीकारीत जगतात परंतु वेळ आल्यास विद्रोह सुध्दा करतात. अन्यायाचा प्रतिकार हा मानवी व्यवहार वानखेडे यांच्या कथेतून प्रकटतो.

जालंधर सोनुने

जालंधर सोनुने या कथाकाराने आपल्या 'अषांतसागर', 'भाबडी', 'संवेदना', 'बलीदान', या कथासंग्रहातुन वास्तववादी जिवन प्रकट केले आहे. त्यांच्या कथासंग्रहातील नायक परिस्थितीषी संघर्ष करतांना दिसतो.

धर्मराज निमसरकर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

धर्मराज निमसरकर हे नव्या पिढीतील कथाकार आहेत. त्यांनी 'वेदनास्पर्ष', 'आंदोलन', 'संकेतबंड', 'उसवलेल आकाष', आणि 'ठसठसणाऱ्या जखमा',या कथासंग्रहातुन दलित कामगारांच्या मनातील विद्रोह षब्दबध्द केला आहे. भारत देषात कामगारांच्या अनेक चळवळी आणि संप झाले तरीही येथला कामगार उपेक्षितच राहीला यात मोठया प्रमाणात कामगारांच्या संगठन षक्तीचा वाटा आहे. तसेच युनियनच्या नेत्यांचा मोठया प्रमाणात कुटील डाव आहे. हे लेखकाला मुळात जाणवले याचेच हुबेहुब चित्र त्यांनी प्रस्तुत कथा संग्रहातुन केलेले आहे. व त्यामध्ये विद्रोह आलेला आहे.

समारोप

आंबेडकरवादी मराठी कथांचा विद्रोह हा प्राण आहे. ते या कथेचे मूल्य आहे. या कथेने माणूस केंद्रस्थानी मानून त्याच्या जीवनवास्तवाचे चित्रण केले आहे. व मानवतावाद उभा केला आहे. दलित, आदिवासी बहुजन समाजातील अनुभव हेच तिचे आषयद्रव्य आहे. वंचितांच्या जीवनाची अभिव्यक्ती ही पहिल्यांदा दुःखाभिव्यक्ती असते. ही दुःख अनुभूती मांडणारी कथा उपेक्षित–वंचितांचे अन् षोपितांचे दुःखचित्रण करणारी, तरीही ती आपले रडगाणेच न गाता दुःख देणाऱ्या षोषक, जुलमी प्रवृत्तींच्या विरोधात आणि अपमानिय, लाचारी गुलामीचे जीवन वाटयास देणाऱ्या या धर्मसंस्कृतीच्या आणि व्यवस्थेच्या विरोधात ही कथा विद्रोहाची लढावू प्रेरणा देणारी आहे. विद्रोह हे दलित कथेचे अंगभुत लक्षण आहे तिने जीवन–परिवर्तनाची प्रेरणा दिली व आपले मन क्रांतिप्रवण ठेवले. विद्रोहाचे आंदोलन निर्माण करुन वाचकांच्या हृदयाला हलविले आहे.

संदर्भ ग्रथसूची :

1) बागुल बाबुराव , एक मुलाखत, माय–मराठी, दलित साहित्य विषेषांक, 1975
2) फडके भालचंद्र , दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाषन, पुणे, 1977
3) निकम छाया , दलित कथा : निर्मिती आणि समिक्षा, सुविधा प्रकाषन, पुणे, 2006
4) मेश्राम योगेन्द्र, आंबेडकरवादी वाङ्मयीन जाणिवांची अक्षरसाक्ष, सुगावा प्रकाषन, पुणे, 2000
5) मनोहर यषवंत , आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाषन, नागपूर, 1999
6) खरात प्रकाष, दलित कथाःउगम आणि विकास, सुगावा प्रकाषन, पुणे, 1994
7) जोग. वि. स., 'जगण्याचा प्रष्न' (प्रस्तावना) योगेन्द्र मेश्राम
8) मनोहर यषवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाषन, नागपूर, 1999

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

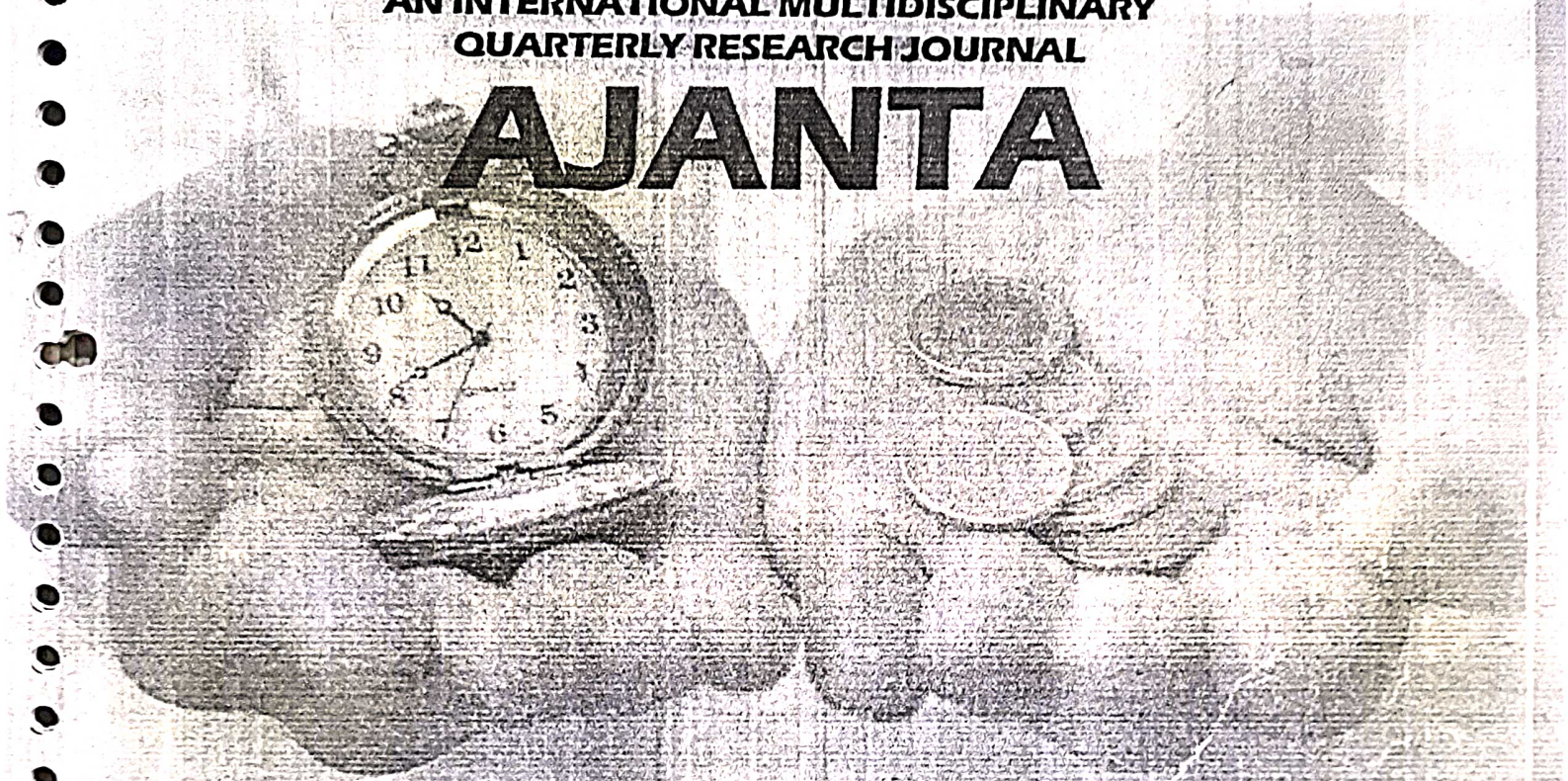

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

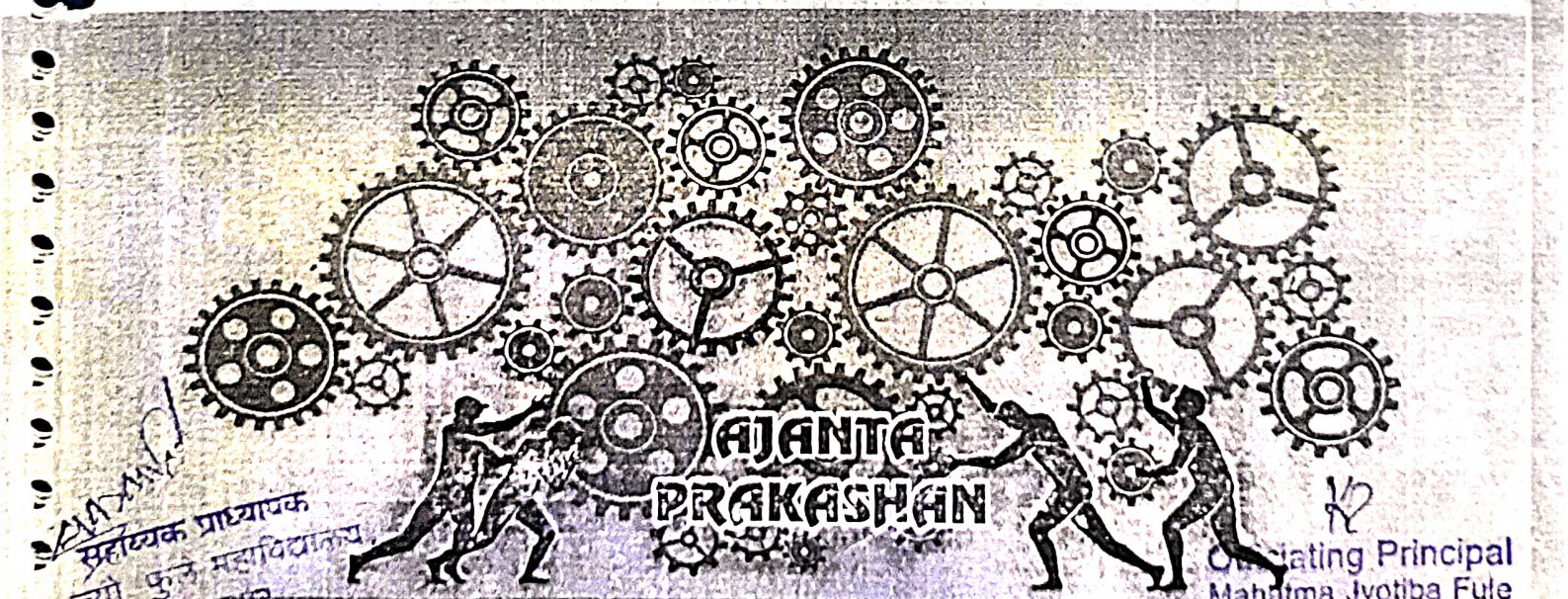

सहाय्यक प्राध्यापक
महात्मा ज्योती फुले महाविद्यालय
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

Dagadojirao
7 Copy

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba F...
Mahavidyalaya, Bala...

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	दलित कवितेची सद्यस्थिती **प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग** **प्रा. गजलवार रमाकांत काळबाराव**	१-५
२	आदिवासी साहित्य : कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथा, वैचारिक लेखन **वऱ्हाडे बापुराव भास्कर**	६-८
३	आदिम दु:खाची गाथा : रानआसवांचे तळे **जया रमाकांत शिंदे**	९-१२
४	अण्णाभाऊ साठेंची कादंबरी एक चिंतन **प्रा. डॉ. मेधा गोसावी**	१३-१५
५	स्त्रीवादी साहित्य : कवितेच्या संदर्भात **डॉ. सुधाकर पंडितराव बोथीकर**	१६-२१
६	साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी - स्वरूप व वाटचाल **डॉ. योगिता मारूती रांधवणे**	२२-२४
७	समकालीन दलित कवितेची सद्य:स्थिती **प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे**	२५-२९
८	दलित चळवळीची शोकांतिका मांडणारे नाटक: भाई तुम्ही कुठे आहात ! **डॉ. संदिप बनसोडे** **सुनिल सदाशिवराव कांबळे**	३०-३३
९	वंचित नवशिक्षीत पिढींचा आवाज : भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने **डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे**	३४-३८
१०	ग्रामीण कविता : सद्य:स्थिती **प्रा. बोंतेवाड नागेश रामलू**	३९-४१
११	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्य चळवळीची सद्यस्थिती **डॉ. सरला गोरे/सावकारे**	४२-४४
१२	ग्रामसंस्कृतीच्या परिवर्तनाच्या कथा : 'दाही दिशा' **प्रा. बादलशहा डोमाजी चव्हाण**	४५-४९

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१२. ग्रामसंस्कृतीच्या परिवर्तनाच्या कथा : 'दाही दिशा'

प्रा. बादलशहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग, महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर.

प्रास्ताविक

मराठीमध्ये इ.स. 1950 पासून ग्रामीण जीवनावर आधारित वाङ्मय प्रसिद्ध होत आहे. त्यात कथा हा वाङ्मयप्रकार ग्रामीणांच्या जीवनाचे रास्त दर्शन घडविणारा आहे. सुरूवातीला ग्रामीण जीवनातल्या दारिद्र्यावर, पिळवणुकीवर जहांगिरदार, सावकार यांच्या जुलमावर आधारित कथावाङ्मय प्रामुख्याने होते. नंतरच्या कालखंडात ग्रामीण जीवनाच्या व्यक्तिचित्रावर आधारित कथा लिहिल्या गेल्यात. त्यानंतर मनाचा वेध घेणाऱ्या कथा लिहिल्या गेल्यात आणि आता मन आणि मनाच्या संदर्भात शरीर असे मिश्रीत रूप ग्रामीण कथेला आले. अशाप्रकारे ग्रामीण कथाकारांच्या आजवर चार पिढ्या निर्माण झाल्या. सध्या रा.रं. बोरांडे, भास्कर चंदनशिव, चारूता सागर, सखा कलाल इत्यादी नव्या दमाचे लेखक ग्रामीण कथा लिहितांना दिसतात. याच मालिकेत रवीन्द्र शोभणे यांच्या कथा शोभणाऱ्या आहेत.

शोभणे यांचा 'दाही दिशा' हा दुसऱ्या क्रमांकाचा ग्रामीण कथांचा संग्रह असून तो 1994 मध्ये प्रकाशित झाला.या कथासंग्रहाने रवीन्द्र शोभणेंना ग्रामीण कथाकारात स्थान मिळवून दिले म्हणूनच ते ग्रामीण कथाकारातील चौथ्या पिढीतले अग्रगण्य कथाकार ठरतात. त्यांच्या 'दाही दिशा' कथासंग्रहातील कथा ग्रामीण जीवनातील अनेक प्रकारची दुःख, व्यथा, दारिद्र्य, उपासमार, शोषण याचे हृदयद्रावक दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. त्यांच्या जोडीला शरीराचे भोग आणि या सर्वातून होणारी केविलवाणी फरपट, मनाची ओढाताण वाचकांच्या मनाला भिडून जाते. ग्रामीण जीवनाचे रास्त दर्शन घडविण्यात शोभणे यशस्वी ठरले आहेत.

'दाही दिशा' या कथासंग्रहामध्ये एकूण अकरा कथा आहेत. त्या कथा ग्रामीण जीवन साकारणाऱ्या आहेत. शोभणेंच्या या कथांमधून ग्रामीण जीवन सजीव होऊन समोर येते ते फक्त मानसांच्या स्वभावाचेच चित्रण करीत नाहीत तर माणसांबरोबर निर्माण झालेले दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याचे प्रश्न या बाबींचेही चित्रण करतात. ग्रामीण माणूस सरळ स्वभावाचा आहे; पण जगण्यातील संघर्ष त्याला सरळमार्ग शोधण्यास भाग पाडते. हा माणूस असाह्य आहे. अगतिक झाला आहे या सर्व बाबींचे बारकावे या कथासंग्रहातील कथांमध्ये येतात. 'दाही दिशा' तील कथांचे चित्रण, त्यांची मांडणी आणि भाषाशैलीमुळे ते नव्या पिढीतील शंकर पाटील आहेत असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही.

विदर्भातील ग्रामीण जीवन सजीव करणारा कथासंग्रह

'दाही दिशा' या कथासंग्रहातील अकराही कथा विदर्भातील ग्रामीण जीवन साकार करणाऱ्या आहेत. या कथासंग्रहामध्ये केवळ मनुष्यस्वभावाचे चित्रण नाही तर माणसाबरोबर निर्माण झालेले दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याचे प्रश्न आहे. सापाचा खेळ करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या या मदाऱ्यास एक देखणी महिला एक रूपया देते

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आणि योगायोगाने त्या बाईचे प्रेत मदाऱ्यांच्या गावातील नदीत सापडते. दहा रूपयासाठी मदारी ते प्रेत पाण्याबाहेर काढतो. दुसऱ्या दिवशी सरपंचाचा माणूस त्याच्या खोपटाच्यादाराच्या चौकटीत येतो आणि म्हणतो, "मदारी, प्रेताचा पंचनामा झाला. प्रेत मसणात गाडायची परवानगी मिळाली आता तुला सरपंचांनी बोलावलं चल"[1] सरपंचाने बोलावल्यामुळे मदारी जातो. त्या मृत बाईला स्मशानभूमीत उजव्या खांद्यावर टाकून येतो. कथालेखक लिहितो, "अमास्येच्या रात्रीतला एखादा वेताळ वस्तीतल्याच बाईला घेऊन जात आहे की काय असाच मदारीचा तो संपूर्ण अवतार भासत होता."[2] स्मशानभूमी त्या मृत बाईला नेल्यानंतर तिच्यावर अंत्यसंस्कार करतो आणि अखरीस तो स्वतः बळी जातो. केवळ दहा रूपयासाठी, पोटाच्या भूकेंसाठी माणसे वणवण भटकतांना दिसतात. जीवनाची पर्वा न करता काम करत राहतात; पण शेवटी त्यांचा अंत होतो.

ग्रामीण भागातील बुवाबाजी आणि अंधश्रद्धेचे चित्रण 'झूल' या कथेमध्ये आलेले आहे. 'झूल' या कथेत भाऊराव मास्तर स्वतःच्या स्वार्थासाठी गौतमला बुवाबाजी करायला लावून लग्न झालेले असतांना सुद्धा सन्यासी बनवितो. भाऊराव मास्तर आणि गौतम बुवा यांच्या मायाजाळात लोक फसतात. कथालेखक लिहितो, "कुणी विहिरीला खोदताखोदता पाषाण लागला म्हणून, कुणी मुलीचं लग्न जमत नाही म्हणून तर कुणी तान्ह्या पोराच वागत नाही म्हणून गौतम बुवाजवळ येऊ लागले. बुवान दिलेला कौल लोकांच्या पथ्थ्यावर पडू लागला आणि मग त्याचं नाव अख्या पंचक्रोशीत देवरूपी गौतमबुवा म्हणून कानोकानी झालं होत."[3] अशाप्रकारचे अनेक बुवा बनविणारी माणसे व बुवा बनणारे लोक खूप आहेत. ते आपल्याकडे ग्रामीण लोकांचा कल वळवून स्वतः खूप श्रीमंत झाले आहेत आणि सर्वसामान्य ग्रामीण भागातील गरीब जनतेच्या मनात अंधश्रद्धेचे जाळे पसरवितांना दिसतात.

दुःखाने कोलमडलेल्या माणसांच्या कथा

'दाही दिशा' या कथासंग्रहातील माणसांची दुःखे ही अनेक प्रकारची आहेत. ही दुःखे जगावेगळी नसली तरी दुःखाचे कांगोरे वाचकांच्या मनाला बोचून जाणारे आहेत. आपण कल्पनाही करू शकणार नाही अशा त्यांच्या व्यथा आहेत. 'दाही दिशा'तील सर्व कथांतून दुःख, व्यथा, मनाची होळपळ इतक्या ठळकपणे मांडली आहे की, ग्रामीण जीवनात याशिवाय दुसरं काहीच नसतं का? असा प्रश्न पडतो. त्यांचा खंबीरपणा, त्यांच्या मनाचा मोठेपणा त्यांच्या आशा–आकांक्षा या दुःखात कोलमडून जातात.

'मोर्चा' या कथेतील शिवरामचे सुशी वरील प्रेम, वात्सल्य, आई–बाप या दोन्ही भूमिका निभावतांना त्याच्या अंतःकरणाला पडलेली पीळ, सुशी मोर्चात हरपल्याने त्याच्यावर कोसळलेले आभाळ, कुणालाच कळत नाही. "तो दिवसभर भटकत होता. पोरीला शोधत होता. आनं आसपासचे सगळे रस्ते शोधले, चौक शोधले, दुकानाच्या पायऱ्या पाहिल्या, संध्याकाळ होईलपर्यंत भटकत राहिला, हिंडता–हिंडता त्याच्या पायावर गोळे दाटून आल्यासारखे झाले; पण तरीही तो चालतच होता."[4] तो माणसात असतांनाही त्याला एकाकी वाटत होते. अगतिकता, लाचारपणा त्याला जाणवत होता. म्हणूनच स्वतःचे दुःख भावंडा शिवराम कुत्र्याच्या पिलांजवळ व्यक्त करतो. तसेच 'सांड' मधला बजरंग्या सांड आणि किसन पैलवान एक जनावर आणि एक आडदांड माणूस पण दोघेही सारखेच माजलेले, मस्तावलेले नी म्हणूनच दोघांचाही शेवट सारखाच होतो. ह्या दोन्ही रूपातील दुःखाचे, व्यथेचे कारण देहभोगाच्या अस्मितेत आहे. त्यांच्या छडपलेल्या वासना सतत नागासारखा फणा काढतात आणि दुःखाला कारण होतात.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

'ससा आणि कासव' या कथेतील बाब्या कमी डोक्याचा आणि वाढ खुंटलेला म्हणून नेहमी त्याला दुसरे मुलं दुःख देत असतात. प्रेक्षकांना हसविण्याचं काम करण्यासाठी सर्कसमध्ये त्याला कामं मिळते. सर्कशीचा दुसरा खेळ संपल्यावर सर्व सर्कसमधले लोक झोपायच्या तयारीला लागतात. अर्धा पाऊण तास सशाची वाट पाहून थकल्यावर बाब्या सर्कशीतील वेगवेगळ्या तंबुत सशाचा तपास घेण्यास निघतो तेव्हा"... हत्तीच्या पायाखाली चिरडल्या गेल्यामुळे ससा मरून पडला होता. बाब्यानं आपल्या सशाला ओळखलं होतं. पोटातल्या आतड्या बाहेर पडलेल्या सशाकडे पाहून त्याच्या डोळ्यात पाणी आलं. हुंदके देत तो रडू लागला."[5] सशाच्या मरणानंतर बाब्या दुःखाच्या अग्नीत जळत होता. 'चुंभळ' या कथेतील भिकीला तीच्या नवऱ्याचा, बिसनचा मृत्यु झाल्यावर तिच्या वाट्याला दुःख आले त्यानंतर तीला आपल्या दोन्ही मुलांकडून, कोसा आणि वच्छी कडून आधाराची अपेक्षा होती. "आपल्याले उचलाले जड जाणारं हे सौंसाराचं वझं आपल्या पोराइच्या अधारानं हलकं व्हईल, हे वझं पेलाले आपल्या लेकरांचा आपल्याले चुंभळीसारख्या अधार व्हईल म्हणून तिचं एकलकोडे मन पुढच्या आशेवर झुकल्यागत व्हायचं."[6] पण तिच्या आशेची निराशा झाली. ज्या कामाने तिचा नवरा मरण पावला होता तेच वच्छी नावाची मुलगी, यशवंता नावाच्या पोरासोबत मध्यरात्री सामसुम झाल्यावर अंगावरच्या कपड्यानिशी पळून गेली तेव्हाही तिला खूप दुःख झाले.

अशाप्रकारे या कथासंग्रहातील ग्रामीण जीवनातील दाही दिशा दुःखाने काळवंडलेल्या, झाकोळलेल्या जाणवतात. कोठेही सुखाचा छोटासा किरणही दिसत नाही.

ग्रामसंस्कृतीच्या परिवर्तनाच्या कथा

मुलीच्या लग्नाची चिंता नसलेला बाप क्वचितच आढळेल. मग तो शहरात राहणारा असो किंवा खेड्यात राहणारा असो. मुलीचा जन्म होणे म्हणजे महापाप होणे. मुलगी जन्माला येणे म्हणजे नरकद्वार उघडे करून घेणे अशी समजूत होती; पण 'घोर' या कथेमध्ये आबा नावाचा ग्रामीण शेतकरी जुन्या विचारांवर मात करतो आणि आपल्या एकुलत्या एक मुलीचे लग्न करण्यासाठी शेत विकणार असतो; पण त्याच्या गावाला येणाऱ्या सडकेमध्ये त्याची शेती जाणार हे निश्चित होतं. सडकेत जाणाऱ्या शेताचे पैसे सरकारकडून मुलीच्या लग्नाआधी मिळणार नाही या विवंचनेत तो असतो. तेव्हा "याच्यामधून आता काईतरी उपाव निघनंच. तुमी काव्हून असा जिवाचा खकाना करता त्यासाठी आपली लेकं का कुवाऱ्या राती जन्माला आली का. तिच्या तकदिरात खांदा कोनी असनं."[7] अशी सान्त्वना त्याची पत्नी बयाबाई देते. मुलीच्या वाढत्या वयाचा विचार करून आबा आपल्या पोरीच्या लग्नासाठी आपले बैल नरखेडच्या बैलबाजारात विकायला नेतो. अशाप्रकारे 'घोर' ही कथा एका मुल्यबदलाची सुसंस्कृतीच्या परिवर्तनाची कथा आहे.

माणसे प्राण्यांशी संवाद साधणारी

माणूस दुःखी झाला की, दुःख वाटून घेणारा कुणीतरी शोधत असतो. 'दाही दिशा' कथासंग्रहातील माणसांच्या वाट्याला आलेले दुःख ते प्राण्यांजवळ व्यक्त करताना दिसतात. बाब्या (ससा), शिवराम (मोर्चा) यांना जीवनातील एकाकीपणाची व्यथा छळत असते. ह्या कथा अस्तित्ववादाशी नातं जुळण्याचा भास निर्माण करतात. 'मोर्चा'मधील शिवराम नागपूर पाहण्याच्या व मजूरीही मिळेल या उद्देशाने नागपूरला मोर्चामध्ये आपल्या मुलीसोबत जातो. मोर्चावर दगडफेक होते व त्याचा हात पकडून असलेली त्याची लहान मुलगी हरवते. तो तिला शोधतो पण ती भेटत नाही. आपली एकूलती एक मुलगी मोर्चात हरवल्यानं शिवरामच्या आयुष्यात आलेली पोकळी, एकाकीपणा त्याला असह्य

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

होतो आणि आपल्या मनाची व्यथा तो एका कुत्र्याच्या पिलाला पोटाशी घेऊन व्यक्त करतो. "माही सुशी कुठी गेली बाप्पाऽ तू तरी सांग राजा माही पोरगी कुठी हारोली?"[8] ही विवंचना समजल्यागत ते पिलूही त्याचं मुकपणानं दुःख आपल्या ओल्या डोळ्यांनी त्याच्याकडे पाहत त्याला चाटत राहतो.

'ससा आणि सर्कस' मधील बाब्या हा पाच सहा वर्षाचा पण नीट बोलता न येणारा, समजही कमी असलेला. तो माणसांशी नातं जोडू शकत नाही तेव्हा तो मुक्या प्राण्यांशी मनाचे संवाद साधतो. त्याने एक ससा पाळलेला असतो त्याला सजवायचं, घुंगरू बांधायचे, सशाबरोबर आपणही चित्रविचित्र हावभाव करून नाचायचं हा बाब्याचा खेळ होता. वेडाबावडा बाब्या असाच माणसापासून, कुटुंबापासून तुटलेला, दुरावलेला म्हणून सशाशी संवाद साधतो. त्याच्या सहवासात स्वतःचा आनंद शोधतो आणि ससा मरताच तो स्वतःपासून तुटतो. अशाप्रकारे 'ससा आणि सर्कस' मधील बाब्या मोर्चामधील शिवराम हे प्राण्यांशी संवाद साधताना दिसतात. खरे तर कुणाशीच संवाद न साधू शकणारी, बाब्या, शिवरामसारखी साधी, सरळ व भाबडी माणसे प्राण्यांशी संवाद साधतात आणि जगाच्या दृष्टीने मात्र वेडी–खुळी ठरतात.

समारोप

रवीन्द्र शोभणे यांचा 'दाही दिशा' हा ग्रामीण कथांचा संग्रह आहे. ग्रामीण जीवनातील लोकांचे दुःख त्यांचे दारिद्र्य, त्यांच्या अंधश्रद्धा, अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याचा प्रश्न या बाबींचे चित्रण करणारा आगळा–वेगळा कथासंग्रह आहे. कथांची शिर्षकेच जरी पाहिलीत तरी त्या कथासंग्रहाची उंची त्यांचा मोठेपणा पटकन आपल्या लक्षात येते. ग्रामीण जीवनातील कोवळे वेधक अनुभव या कथासंग्रहामध्ये कथाकारांनी मांडले आहे. रवीन्द्र शोभणे यांनी ग्रामीण जीवनातील माणसांचे अंतरंग या कथासंग्रहात प्रकट केले आहे. त्यांनी अंतरंगाच्या संमीत्र भावनांचे रेखाटन केले आहे. त्यात पूर्वीच्या ग्रामीण कथात येणारे पाटील व त्याचे अत्याचार हाच विषय नसून विविध विषय आहेत. या कथांमधील ग्रामीण जीवनातील दाही दिशा दुःखाने काळवंडलेल्या झाकोळलेल्या जाणवतात. कोठेही सुखाचा छोटासा किरण अगदी तिरपाही दिसत नाही. "डॉ. रवीन्द्र शोभणे हे कथेला आपल्या पद्धतीने फुलवितात व एकदम वेगळी कलाटणी देतात. ग्रामीण माणसामधील विविधता त्यांचे धारिष्ट्य, बदलत्या काळाबरोबर तरुणांना बदलायचे आहे तर म्हातारे रूढी तोडायला तयार नाहीत केवळ दारिद्र्यामुळे त्यांच्या नशिबी भोग येतात. त्यांची मनातील व शारीरिक कुतरओड होते. ताणतणाव निर्माण होतात. त्यांच्या मनाची अस्वस्थता, व्यथा, संघर्ष, प्रेमसंबंध, विवाहबाह्य संबंध या साऱ्यांचे चित्रण करण्यात शोभणे यशस्वी झाले आहेत."[9]

अशाप्रकारे 'दाही दिशा' या कथासंग्रहाचे अंतरंग ग्रामीण जीवनातील माणसांच्या व्यथा, वेदना, दारिद्र्य, दुःख, ग्रामसंस्कृती, मनाची असह्यता, आत्मभान, माणसांची पार्थिवता यामधून दिसून येते.

निष्कर्ष

1. 'दाही दिशा' कथासंग्रहातील कथा विदर्भातील ग्रामीण जीवन सजीव करणाऱ्या आहेत.
2. ग्रामसंस्कृतीचे परिवर्तन कथेतून मांडले आहे.
3. माणूसकीचं दर्शन व्यक्तिरेखांमधून होते.
4. 'स्व' अनुभूतीमुळे जगाशी झुंज देण्याची प्रेरणा कथेतून मिळते.
5. कथेतील माणसे प्राण्यांशी संवाद साधणारी आहेत.

सहाय्यक प्राध्यापक
ज्यो महाविद्यालय
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

6. माणसांची पार्थिवता अधोरेखित करणाऱ्या कथा आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. रवींद्र शोभणे, 'दाही दिशा', पुणे, 1994, पृ. 11.
2. तत्रैव, पृ. 10.
3. तत्रैव, पृ. 16.
4. तत्रैव, पृ. 123.
5. तत्रैव, पृ. 110.
6. तत्रैव, पृ. 56.
7. तत्रैव, पृ. 84.
8. तत्रैव, पृ. 124.
9. तत्रैव, प्रस्तावनेतुन.
10. म्हैस्कर सरोज, दै. गावकरी, दिनांक 25.12.1994.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5.2

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

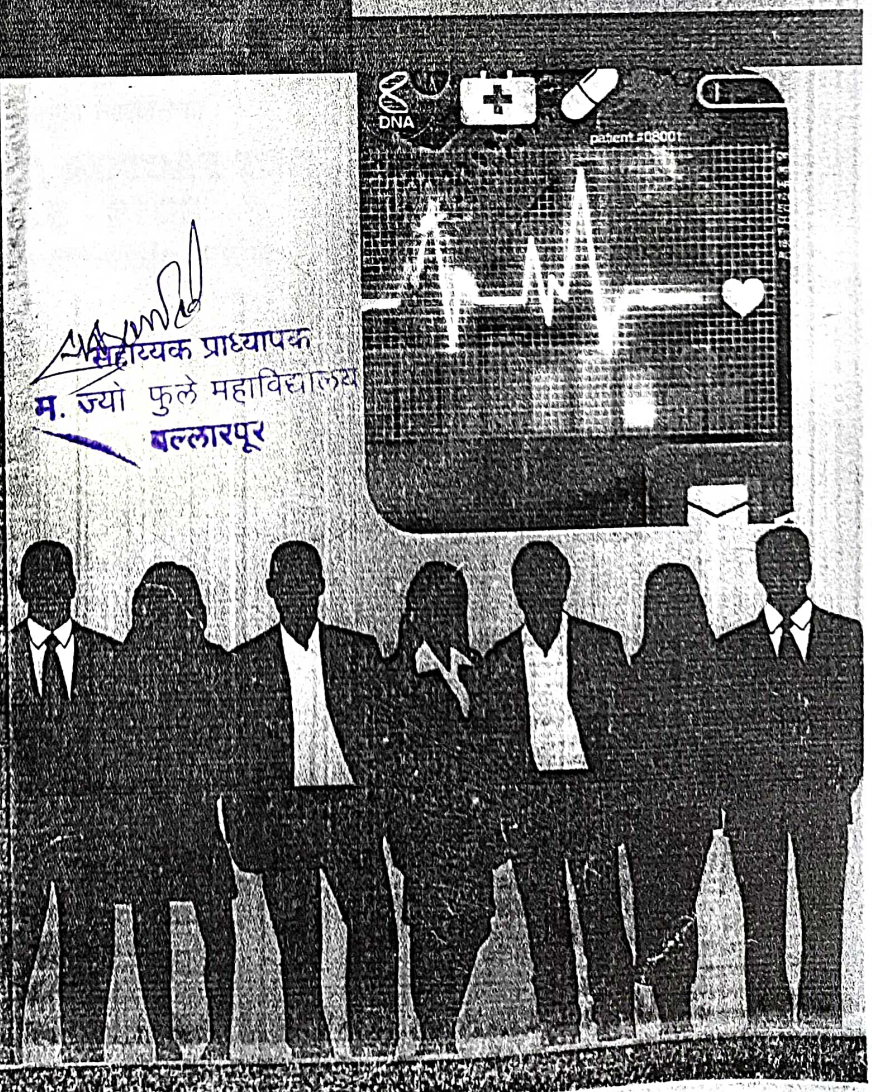

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय
बल्लारपूर

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - III January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जीवनवादी नाट्यसमीक्षा **डॉ. सतीश पावडे**	१३६-१३९
२७	दलित साहित्यावरील डॉ. भालचंद्र फडके यांची समीक्षा **प्रा. डॉ. अरुण व्ही. लाडे**	१४०-१४५
२८	दलित समीक्षेच्या विकासाचे शिल्पकार : म. ना. वानखडे, बाबुराव बागुल, भालचंद्र फडके, रा. ग. जाधव, गंगाधर पानतावणे, यशवंत मनोहर **प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण**	१४६-१४८
२९	दलित साहित्य समीक्षा **प्रा. डॉ. अशोक पाठक** **शरद ठाकर**	१४९-१५२
३०	जाहिरात लेखन एक चिंतन आणि मुल्यमापन एक विचार **प्रा. डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्यलाल**	१५३-१५६

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२८. दलित समीक्षेच्या विकासाचे शिल्पकार : म. ना. वानखडे, बाबुराव बागुल, भालचंद्र फडके, रा. ग. जाधव, गंगाधर पानतावणे, यशवंत मनोहर

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग, म. जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर.

दलित साहित्य हा साठोत्तरी कालखंडातील जिवंत असा प्रभावशाली वाङ्मय प्रवाह आहे. या प्रवाहाने घवघवित यश संपादन करून मराठी वाङ्मयात भर घातली आहे; त्याला समृद्ध केले आहे. "दलित साहित्य माणसाच्या शोषणाचे आणि त्याच्या लक्तरलेल्या आयुष्याचे वस्तुनिष्ठ दर्शन घडविले. साहित्याच्या प्रकृतीकडे दलित साहित्य घेऊन जाते आणि माणसाच्या मनात नव्या आकाक्षांची पेरणी करते."[१] हे साहित्य मानवी जीवनातील वास्तव प्रश्नांची दखल घेते. मनुष्याच्या शोषणाची मांडणी करून त्याविरूद्ध बंड करण्याचे धाडस निर्माण करते त्यामुळे ख-या अर्थाने हे साहित्य जीवनवादी ठरते.

१९६० नंतर दलित साहित्य प्रवाहांतर्गत कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन इत्यादी साहित्य प्रकारातून साहित्यनिर्मिती झाली तशीच ह्या साहित्य निर्मितीची समीक्षाही होऊ लागली. दलित समीक्षेचा आरंभ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनात दिसतो. "साहित्य समीक्षा म्हणजे साहित्यावरील भाष्य होय. ते लिखित रूपात व नंतर मुद्रित रूपात अवतरल्यानंतर समाज त्याची दखल घेत असतो. परंतु व्याख्याने, परिसंवाद, चर्चासत्रे, अधिवेशने, मेळावे, संमेलने ह्यांच्याशी संबंधित वक्ते आपल्या वकृत्वातून जी साहित्य समीक्षा करीत असतात ती मौखिक स्वरूपाची असल्याने जरी ती हवेत विरणारी असली, तरी तिचे महत्त्व कमी असते असे नाही. अशा प्रकारच्या मौखिक स्वरूपातील दलित साहित्य समीक्षेचे आरंभकर्ते दुसरेतिसरे कोणी नसून स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे."[२] दमदार व समाजप्रबोधनपर साहित्य कसे असावे याची प्रचिती डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांतून आणि साहित्यातून होते.

दलित साहित्याची समीक्षा करणारे अनेक समीक्षक आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात फक्त म.ना. वानखेडे, बाबुराव बागूल, भालचंद्र फडके, रा.ग. जाधव, गंगाधर पानतावणे आणि यशवंत मनोहर यांच्या समीक्षेची मांडणी केली आहे. म.ना. वानखेडे यांनी 'दलितांचे विद्रोही वाङ्मय' ह्या पुस्तकातून समाजशास्त्रीय समीक्षा मांडली आहे. "खरे म्हणजे सौंदर्य ही सापेक्ष कल्पना आहे. ते निरंतर किंवा चिरंजीव सत्य आहे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

असे मला वाटत नाही. सौंदर्याच्या कल्पना त्या-त्या युगातील विचारांशी संबंधित असतात. एके काळी राजे महाराजे हेच साहित्याचे विषय असत. बहुजन समाजातील लोक चालत नसत; पण आज साहित्य वरिष्ठ वर्गाकडून कनिष्ठ वर्गाकडे चाललेले आहे. गावकुसाबाहेरील, झोपडपट्टीतील जीवन साहित्याचे विषय होऊ लागले आहे. म्हणूनच आता सौंदर्याच्या कल्पना बदलणे जरूरीचे आहे."[३] म.ना. वानखेडे यांनी मांडलेले विचार हृदयस्पर्शी आहेत. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेल्या सूत्रांचा अवलंब करून साहित्य समीक्षा केलेली आहे.

बाबुराव बागूल यांनी 'दलित साहित्य: आजचे क्रांतीविज्ञान' या समीक्षा ग्रंथातून दलित साहित्याची चिकित्सा केलेली आहे. "बाबुरावांचे चिंतन स्वतःचे, त्यांची विचार करण्याची पद्धत स्वतःची आणि त्यांची तत्त्वज्ञ भाषाशैलीही स्वतःची!"[४] एका समीक्षकाने दुस-या समीक्षकाविषयी काढलेले गौरवोद्गार ही बागूलांच्या समीक्षेची पावतीच आहे. भालचंद्र फडके हे दलित साहित्याचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी 'दलित साहित्य: वेदना आणि विद्रोह', 'दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा', 'फुले-आंबेडकर: शोध आणि बोध', 'डॉ. आंबेडकर आणि दलित साहित्य' इत्यादी पुस्तके लिहिलेली आहेत. त्यातून त्यांनी साहित्यविषयक चर्चेसोबतच दलित साहित्याचे महत्त्व आणि समाजशास्त्रीय समीक्षेची मांडणी केलेली आहे.

रा.ग. जाधव यांच्या नावावर 'निळी पहाट', 'निही क्षितिजे', 'तृतीया' आणि 'साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ' इत्यादी पुस्तके आहेत. त्यातून त्यांनी समाजशास्त्रीय समीक्षेची मांडणी केली आहे. "प्रा. रा.ग. जाधवांनी आंबेडकरवादी कलाकृतीची उत्कृष्ठ अशी सौंदर्यग्रहणे केली. ती मराठी समीक्षेत सर्वार्थांनी अनन्यसाधारण आहेत. इतकी मर्मग्राही, काव्यपूर्ण आणि विचार प्रवृत करणारी सौंदर्य समीक्षा मराठीतही दिसत नाही."[५] जाधवांची समीक्षा कलावादाकडे न झुकता जीवनवादी बनली आहे. ती दलित समीक्षेला उंच शिखरावर नेणारी आहे.

गंगाधर पानतावणे यांनी मोठ्या प्रमाणात समीक्षा लिहिलेल्या आहेत. त्यांची 'मूल्यवेध', 'विद्रोहाचे पाणी पेटले आहे', 'दलितांचे प्रबोधन', 'वादळांचे वंशज', 'प्रबोधनाच्या दिशा', 'पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', 'हलगी', 'चैत्य', 'लेणी', 'साहित्य: प्रकृती व प्रवृती', 'विद्रोह, विज्ञान, विश्वात्मकता', 'आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता' इत्यादी पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. यशवंत मनोहर हे दलित समीक्षासृष्टीतील एक तोलामोलाचे नाव आहे. त्यांनी 'दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप', 'स्वाद आणि चिकित्सा', 'निबंधकार डॉ. आंबेडकर', 'दलित साहित्य चिंतन', 'आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा', 'समाज

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

आणि साहित्यसमीक्षा', 'मराठी कविता आणि आधुनिकता', 'आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य', 'परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाङ्मयीन मूल्ये', 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', 'युगसाक्षी साहित्य', 'नवे साहित्यशास्त्र', 'बौद्ध संस्कृती आणि साहित्य', 'साहित्य आणि समाजक्रांती', 'इहवादी साहित्याची पूर्वदिशा' इत्यादी पुस्तकातून आंबेडकरवादी सौंदर्यशास्त्राची मांडणी केली आहे. "सौंदर्यशास्त्रातील लौकिकतावाद आणि अलौकिकतावाद यांच्या संदर्भातील मनोहरांचा आक्षेप अत्यंत मुलभूत आहे. त्यांच्या मते प्रश्न समीक्षक स्विकारणे, त्या मूल्यभावाचा आहे. प्रतिगामी मूल्यभाव पुरस्कारणारा अलौकिकतावाद या दोन वस्तुस्थितीमध्ये भेदरेषा काढता येत नाही."[६] हे यशवंत मनोहरांचे विचार यथायोग्य आहेत. जीवनमूल्य आणि सौंदर्यमूल्य हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ते नाणे आहे समीक्षेचे. हे नाणे चकाकते ठेवल्याचे काम मनोहरांनी मोठ्या खुबीने केलेले आहे.

दलित साहित्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानातून आणि आंदोलनातून जन्माला आलेले आहे. ह्या साहित्याची पाठराखण दलित समीक्षेने केलेली आहे. म.ना. वानखेडे, बाबुराव बागूल, भालचंद्र फडके, रा.ग. जाधव, गंगाधर पानतावणे आणि यशवंत मनोहर यांनी दलित समीक्षेला उंच शिखरावर पोचविले. त्यामुळे त्यांना दलित समीक्षेच्या विकासाचे शिल्पकार म्हणणे योग्य ठरते. समीक्षक हा साहित्याचा मार्गदर्शक असतो. तो साहित्याला दिशा दखवितो. प्रस्तुत समीक्षकांनी दलित साहित्यातील वास्तवाची मांडणी करून दलित समीक्षेच्या इतिहासात मानाचे स्थान मिळविले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. फडकुले निर्मलकुमार, 'दलित साहित्याची संकल्पना', ले. जयवंत व्हटकर, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २००६, प्रस्तावनेतून.
2. लिंबाळे शरणकुमार (संपा.), 'शतकातील दलित विचार', दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २००१, पृ. ८८.
3. वानखेडे म.ना., 'दलितांचे विद्रोही वाङ्मय', प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, १९८१, पृ. ८१.
4. मनोहर यशवंत, 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ. २८४.
5. तत्रैव, पृ. २८६.
6. मनोहर यशवंत, 'दलित साहित्य चिंतन', संघमित्रा प्रकाशन, नागपूर, १९८८, पृ. ३५.

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय.

Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

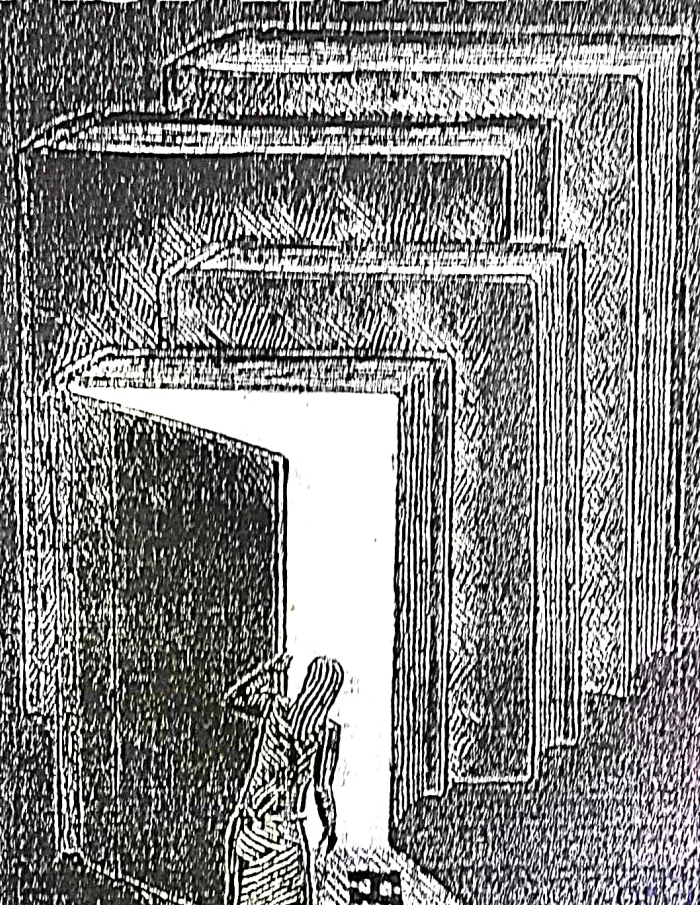

Volume-VIII, Issue-IV
October - December - 2019
Part - I
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - IV October - December - 2019

PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

CONTENTS OF PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	वैदर्भीय काव्यप्रवाहाचा स्वातंत्र्यपूर्व वामङ्यीन वारसा **डॉ. जयश्री शास्त्री**	८१-८६
१६	वैदर्भीय नव्वदोत्तरी मराठी कविता **प्रा. डॉ. भूषण रामटेके**	८७-९२
१७	विदर्भातील निवडक लेखिका **डॉ. पद्मरेखा धनकर**	९३-९७
१८	विदर्भातील आदिवासींची राजकिय व सामाजिक जागृती **प्रा. डॉ. संजय गोरे**	९८-१०२
१९	विदर्भातील आदिवासी कवितेतील मातृदर्शन **डॉ. प्रवीण व. काळे**	१०३-१०६
२०	वारकरी संप्रदाय आणि वं. राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज **राजेंद्र आ. मालेकर**	१०७-१११
२१	विदर्भाची दंडार **डॉ. मधुकर व्ही. नंदनवार**	११२-११६
२२	नक्षलवादी चळवळीचा प्रभाव आणि वैदर्भीय मराठी आदिवासी कादंबरी **डॉ. विजय रैवतकर**	११७-१२४
२३	वैदर्भीय साहित्यसमीक्षक : डॉ. आशा सावदेकर **प्रा. डॉ. विजय रूपराव राऊत**	१२५-१२९
२४	एक परिवर्तनवादी : वैदर्भीय संत गाडगेबाबा **प्रा. डॉ. संतोष देठे**	१३०-१३४
२५	'वर्तमान' कथासंग्रहाचे स्वरूप **प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण**	१३५-१३७
२६	विदर्भातील मराठी वीरशैव साहित्य व साहित्यिक **प्रा. डॉ. प्रवीण कारंजकर**	१३८-१४२
२७	वैदर्भीय लोककला (डाहाका) **प्रा. सतीश एस. कर्णासे**	१४३-१४७
२८	कवी अनिल : जीवन आणि काव्य **डॉ. सुदर्शन दिवसे**	१४८-१५२

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

VOLUME - VIII, ISSUE - IV – OCTOBER - DECEMBER - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२५. 'वर्तमान' कथासंग्रहाचे स्वरूप

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग, म.जो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर.

मराठी कथेच्या विकासात विदर्भातील कथालेखकांचे मोठे योगदान आहे. त्यांपैकी एक दमदार कथालेखक म्हणून रवींद्र शोभणे यांचे नाव घ्यावे लागते. मराठी कथेकडे वाचकांचे लक्ष वेधण्याचे काम त्यांच्या कथेने केले. 'वर्तमान' (१९९१) हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह आहे. नावाप्रमाणे वर्तमान स्थितीची जाणीव करून देणारा एक कसदार कथासंग्रह आहे. प्रत्येक व्यक्ती आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व्यवस्थेपासून अलिप्त राहू शकत नाही. उलट तो व्यवस्थेच्या जाळ्यात गुरफटत जातो. त्याच्या गुरफटण्याचा शोध हा 'वर्तमान' कथासंग्रहातील कथांचा विषय आहे.

रवींद्र शोभणे यांच्या 'वर्तमान' कथासंग्रहाचे स्वरूप निराळे आहे. कथेचा आशय, विषय, अभिव्यक्ती वेगळी आहे. "एका अशक्त झालेल्या वाङ्मयप्रकाराला पुन्हा सशक्त करणारा एक डॉक्टर मिळाला आहे. रवींद्र शोभणे यांच्या रूपाने."[१] हे सत्य आहे. त्यांनी ग्रामीण भागातील अस्सल अनुभवासोबतच शहरातील व्यामिश्र अनुभव तेवढ्याच ताकदीने मांडले आहे. त्यातून मानवी नात्याच्या गुंतागुंतीचा शोध घेतलेला आहे.

राजकारणप्रधान कथा

मराठी साहित्यजगतात राजकीय नाटक, कादंबऱ्याप्रमाणे राजकीय कथाही लिहिल्या गेल्यात. 'वर्तमान' कथासंग्रहातील कथा राजकारणाचा वेध घेणाऱ्या आहेत. "तत्त्वापेक्षा व्यवहाराचा विजय होतो नेहमीच. व्यवहार शिक, अरे, शेवटी आपला समाजच आपल्याला मोठा करतो. कोणताही माणूस हा समाजाला मोठा करीत नाही."[२] असे आजच्या काळातील राजकारणाचे रेखाचित्रण 'पायरीचा दगड' या कथेमध्ये येते. राजकारणात चालणाऱ्या धुमाळीचा उल्लेख शोभणेंनी कथेत केलेला आहे.

स्त्री–पुरूष संबंधातील गुंतागुंत

रवींद्र शोभणे यांनी स्त्री–पुरूष संबंधातील गुंतागुंत 'न सापडलेलं उत्तर', 'आपुले मरण' आणि 'इस शहर मे...' ह्या कथांमधून व्यक्त केलेली आहे. ह्या कथांमध्ये कधी स्वतंत्रपणे तर कधी कथानकाशी समरस होणारे प्रेम मांडले आहे.

वृत्तपत्रीय विश्वाचा नि:सत्त्व निर्जीवपणा

आजच्या वृत्तपत्रिय विश्वाचा नि:सत्त्व निर्जीवपणा व्यक्त करणाऱ्या 'सत्य', 'हकनाक', 'आपुले मरण' ह्या कथा आहेत. या कथांमधून आजच्या युगात वृत्तपत्र हे मानवी समस्या दुर करणारे की मानवालाच समस्या बनवणारे? असा प्रश्न उपस्थित केलेला आहे. "'सत्य' या कथेत पत्रकारितेचा अनुभव आहे. जेंव्हा जेंव्हा लेखक नसलेला पत्रकार अनुभव लिहितो तेंव्हा तो अनुभवाच्या पातळीवर राहतो; पण जातिवंत लेखक, त्याची चांगली कथा करू शकतो. रचनाचातुर्य, उत्कंठा, गुंफण, धक्का आदी सर्व या कथेत आहे; पण त्या कथेतून माणूस साकार होतो."[३] वर्तमानपत्रांच्या जगात कित्येकदा प्रबळ व्यवस्थेच्या विरोधात जाण्याचा एखाद्या

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पत्रकाराचा प्रयत्न कसा विफल ठरतो याचे दर्शन 'सत्य' या कथेतून घडते. प्रस्तुत कथा वर्तमानपत्रात काम करणाऱ्या माणसांच्या अन्यायाला वाचा फोडणाऱ्या आहेत. या कथांतून वृत्तपत्रिय विश्वाचा नि:सत्त्व निर्जीवपणा उघडकीस येतो.

कथांचे केंद्रस्थान

'वर्तमान' कथासंग्रहातील कथांचे केंद्र मध्यमवर्गीय माणसांचे जीवन हेच आहे. मध्यमवर्गीय माणसाला जगताना किती कठीण समस्यांना तोंड द्यावे लागते हे कथांमधून शोभणेंनी दाखविले आहे. "सद्य! स्थितीतील सामान्य माणसाच्या जीवनातील व्यामिश्रता आणि समाजसापेक्ष जटिलता याचा निर्मितीच्या पातळीवर शोध घेणे हे शोभणे यांच्या लेखनाचे सुत्र आहे."[४] ह्या कथा सर्वसामान्य माणसांच्या मनाचा वेध घेणाऱ्या आहेत. जीवनात आलेल्या संकटांना न घाबरता त्यावर मात करून ताठ मानेनं माणसाने जगावे हा संदेश प्रस्तुत कथांच्या माध्यमातून मिळतो.

वर्तमान वास्तव दाखविणारा कथासंग्रह

एखादा विद्यार्थी, विद्यार्थी जीवनात चळवळ्या असतो. तो जनतेच्या हिताचे कार्य करण्यास धडपडतो; पण येथील व्यवस्था मात्र त्याला संपविण्याचा प्रयत्न करते. हे वास्तव शोभणेंनी आपल्या कथेत मांडले आहे. सुधीर सातपुते हा विद्यार्थी भाषणात म्हणतो, "मित्रहो... आपल्या समाजाला सरकार दरबारी, नोकरभरतीमध्ये आरक्षण मिळावं, आपल्या समाजातल्या मुलांना शालेय जीवनात शैक्षणिक शिष्यवृत्ती मिळावी, याकरता आपण सरकारकडे विनंती अर्ज करणार आहोत."[५] आपल्या समाजाचे हित रक्षण करणाऱ्या सुधीर सातपुतेची बाळासाहेबांकडून हत्या होते. आजही आपल्याला समाजात अशा घटना घडतांना दिसतात. एखादा व्यक्ती घटनेची सत्यता उघडकीस आणण्याचा प्रयत्न करतो तेंव्हा त्याला वाईट अनुभव येतो हे वर्तमान वास्तव शोभणेंनी कथेत मांडले आहे.

दु:खाचं उदात्तीकरण करणारी पात्रे

'वर्तमान' कथासंग्रहामध्ये आलेली सर्व पात्रे स्वत:च्या वाट्याला आलेल्या दु:खाच उदात्तीकरण करून जगू पाहतात. भावनिक आधार, स्वतंत्र अस्तित्त्व, निखळ मैत्री असे स्वत:च्या मनाचे समर्थनासाठी आधार उभे करून, विवाहबाह्य संबंधात गुरफटतात. त्यांना वैवाहिक बंधनाची सुरक्षितता हवी असते आणि बंधणापलीकडचे स्वैर बंधनही हवे असते. समाजात उभी—आडवी विणलेली कौटुंबिक चौकट, त्यांच्या अंतर्मनातील स्वातंत्र्याला थोपवते. त्यामुळे ही चौकट वापरण्याच्या अबोल मानसिकतेतून विवाहबाह्य स्त्री—पुरूषाचे संबंध आकार घेतात; पण ह्या चौकटीबाहेर जाण्याची हिंमत ते करताना दिसत नाहीत.

प्रतिमांचा वापर

रवींद्र शोभणे यांनी आपल्या विधानांच्या स्पष्टीकरणासाठी अनेक प्रतिमांचा वापर केलेला आहे. "गुलाबाच्या पाकळीसारखा तिचा नाजूक तळवा तिनं सुधीरच्या खरचटलेल्या, राकट तळव्यावर ठेवला आहे."[६] अशी कल्पना गाडीमध्ये बसलेला सुधीर सातपुते करतो. "पक्षिणीच्या पिलाला पंख फुटले होते. त्याला आपलं घरटं अपुरं वाटत होतं. जुन्या घरट्याला तो विसरला होता."[७] अशी काव्यमय प्रतिमा सुधीर सातपुतेविषयी वापरलेल्या आहेत. शोभणेनी प्रतिमांचा अनुभवाच्या प्रकृतीनुसार चपखल वापर करून कथेच्या मुळ वातावरणाला आणि आशयाला अधिकच अर्थपूर्ण केले आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पारंपरिक कथेपेक्षा निराळे स्वरूप

'वर्तमान' कथासंग्रहाचे स्वरूप पारंपरिक कथेपेक्षा निराळे आहे. कथांचा आशय वेगळा आहे. त्यांचे स्वरूप मध्यमवर्गीय जीवनाचे वर्तमान शोषणाच्या समाजाचे आहे. त्यात मध्यमवर्गीय जीवनाचे प्रतिबिंब दिसते. त्यांचे जीवन, त्यांच्यावरील अन्याय–अत्याचार, त्यांचे कुटुंब, शिक्षणरचना, राजकारणामुळे त्यांची झालेली वाताहत हे सगळे वाचकांना अस्वस्थ करते. माणसांच्या मनात अनेक प्रश्न यामुळे उपस्थित होतात.

'वर्तमान' कथासंग्रहाचे स्वरूप वेगवेगळ्या पातळीवरचे आहे. अस्वस्थता, परिणामकारकता, ठसठशितपणा, चिंतनशिलता, वास्तव जीवनदर्शन, अगतिकता इत्यादीमुळे रवींद्र शोभणेंचे कथा वेगळी वाटते.

समारोप

विदर्भात गेल्या अनेक वर्षात मराठी कथेची भरभराट झाली त्यात रवींद्र शोभणे यांची कथा मैलाचा दगड ठरली. त्यांच्या 'वर्तमान' कथासंग्रहातील आठही कथा वर्तमान स्थितीवर प्रहार करणाऱ्या आहेत. माणसांच्या अस्तित्वाचा सखोल शोध घेणाऱ्या ह्या कथा वाचणीय आणि जीवनातील अनेक समस्यामुळे वाचकांना अंतर्मुख करतात. तेथील नायिका वेगवेगळ्या प्रवृत्तीच्या तर नायक जीवनात संघर्ष करणारा आहे. त्यांनी कथेतून मध्यमवर्गीय माणसाची वर्तमान स्थिती सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोभणेंच्या कथांचा आशय आणि त्यांची भाषा वेगळ्या स्वरूपाची आहे. त्यांच्या कथांमध्ये ठसठशित व्यक्तिचित्रण, मध्यमवर्गीयांचे जीवनदर्शन इत्यादी गुण आहेत. त्यांच्या कथेचे स्वरूप हे मराठीतील सामाजिक कथांच्या जवळचे आहे.

निष्कर्ष

१. 'वर्तमान' कथासंग्रहातील कथा राजकारणप्रधान आहेत.
२. स्त्री–पुरूष संबंधातील गुंतागुंत कथांमध्ये आलेली आहे.
३. वर्तमानपत्राच्या कार्याविषयी कथेतून प्रश्न उपस्थित केला आहे.
४. आधुनिक युगातील विद्यार्थ्यांचे चित्रण आलेले आहे.
५. कथांमध्ये काव्यमय प्रतिमाचा वापर केलेला आहे.
६. 'वर्तमान' कथासंग्रहातील कथांचे स्वरूप निराळे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जोग वि.स., 'युगवाणी', नागपूर, मे–जून १९९३, पृ. ४६
२. शोभणे रवींद्र, 'वर्तमान', मुंबई, जुलै १९९१, पृ. १४
३. उनि., पृ. ४७
४. उनि., मलपृष्ठावरील मजकूर
५. शोभणे रवींद्र, 'वर्तमान', मुंबई, जुलै १९९१, पृ. ०६
६. तत्रैव, पृ. १६
७. तत्रैव, पृ. २१

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5.2

वर्ष १० वे
अंक - ४ था (जानेवारी ते मार्च - २०२०)

UGC CARE Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

निकष

भाग - ३

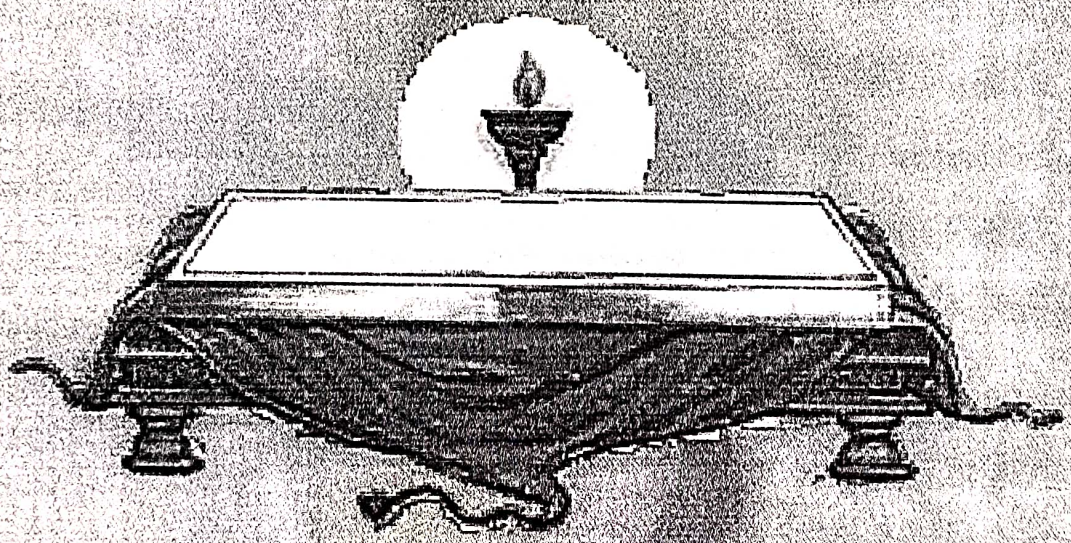

संपादक
डॉ. शिवाजी हुसे
मराठी विभाग प्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

UGC CARE Listed Journal
ISSN 2231 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

मध्ययुगीन मराठी साहित्याचे अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन विशेषांक

अंक - ४ था (जानेवारी ते मार्च - २०२०)

या अंकाचे संपादक

डॉ. शिवाजी हुसे
(मराठी विभाग प्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.)

डॉ. रामचंद्र झाडे
(मराठी विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.)

मार्गदर्शक

डॉ. विजय मोसले
(प्राचार्य, शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड, जि. औरंगाबाद.)

संपादक मंडळ

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागुल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
प्रा. संजय भालेराव
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्यमापन समिती

डॉ. एस. एम. कानडजे
डॉ. अशोक देशमाने
डॉ. दिलीप बिरुटे
डॉ. सुखदेव पोटदुखे

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळातून अनुदान प्राप्त झाले आहे.
परंतू या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३. मो. ९४०४०००३९८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

भाग - ३

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	शाहीर पठ्ठे बापूराव एक व्यक्तिमत्व : लावणीतील सौंदर्यस्थळे **डॉ. गायत्री गाडेकर**	६४-७५
१४	महाराष्ट्रातील सूफी संतांचे मराठी वाङ्मय : आकलन आणि अध्यापन **टकले गणेश प्रल्हादराव**	७६-८०
१५	महात्मा बसवेश्वर यांच्या लिंगायत धर्माचे तत्तवज्ञान व आचारसूत्रे **प्रा. डॉ. मारोती गायकवाड**	८१-८३
१६	महात्मा बसेवश्वरांचे धार्मिक सुधारणा संदर्भातील वचन साहित्य **प्रा. डॉ. बालाजी खराबे**	८४-८७
१७	अपेक्षित संत साहित्याचे अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन (अपेक्षित समाजातील संत हे वारकरी संप्रदायातील संदर्भासाठी घेतले आहेत) **डॉ. मारेवाड गणेश शिवाजी**	८८-९१
१८	वखर वाङमयाचे अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन **प्रा. डॉ. विजय पाटील**	९२-९५
१९	वचन साहित्यातील म. बसेवश्वरांचे क्रांतीकारी विचार **प्रा. डॉ. मदकुंटे पी. एम.**	९६-९९
२०	महानुभव साहित्य स्वरूप व रूपरेषा **डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील**	१००-१०४
२१	स्त्रियांची सामाजिक स्थिती आणि संत कवयित्रींचे वाङ्मयीन कार्य **प्रा. डॉ. राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे**	१०५-११३
२२	संतसाहित्याचे अध्ययन : विशेष संदर्भ (संत रामदास) **रंजना दत्तोपंतराव कुलकर्णी**	११४-११८
२३	मराठी शाहिरी वाङ्मयातील सांस्कृतिकता **प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण**	११९-१२१
२४	शाहीर अनंत फंदी आणि परशराम यांच्या लावणीतून व्यक्त झालेले भाषिक सौंदर्य - एक अभ्यास **सहा.प्रा. संतोष लक्ष्मण राणे**	१२२-१३१

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

वर्ष - १० वे - अंक - चौथा - जानेवारी ते मार्च - २०२०
तिफण - ISSN 2231 - 573X

२३. मराठी शाहिरी वाङ्मयातील सांस्कृतिकता

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
महात्मा जोतीबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर.

प्रास्ताविक

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. आपल्या जीवनात तो सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक ईत्यादी उपक्रम महत्वाचे मानतो. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक उपक्रमाचा अर्थाशी संबंध येतो तर साहित्य, कला, ज्ञान, नीती ईत्यादींचा सांस्कृतिक उपक्रमाशी सलोखा असतो. म्हणूनच मानवी जीवनात साहित्याला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. साहित्याप्रमाणेच भाषेचाही संस्कृतिशी जवळचा संबंध आहे. साहित्यातून संस्कृतीचे दर्शन घडते.

साहित्यातून संस्कृती जोपासली जाते. प्रत्येक गंभीर कृती, वाड्.मयीन कृती हा विशिष्ट युगाच्या प्रत्यक्ष ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या व घटनेच्या प्रतिबिंबाचा दस्तऐवज असतो असे लेनिन यांनी म्हंटले आहे ते योग्यच आहे. अठराव्या शतकामध्ये संतकवी आणि पंडित कवींच्या कवितेक्षा स्वतंत्र स्वरुपाची दमदार कविता शहिरांनी लिहिली. त्यांनी आपल्या लेखणी व वाणीतून मनोरंजनाबरोबरच प्रबोधनही केले. त्यांनी आपल्या काव्यातून तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनाचे विशेष मांडले. पेशवेकाळातील संपूर्ण घडामोडींचे साक्षीदार स्वत: शाहिर असल्यामूळे त्यांनी आपल्या काव्यात त्या काळातील सांस्कृतिक जीवन रेखाटलेले आहे.

राम जोशी, अनंतफंदी, सगणभाऊ, प्रभाकर, होणाजी बाळा, परसराम ईत्यादी शाहिरांनी आपल्या लेखणीतून आणि वाणीतून तत्कालीन समाजजीवनातील सण-उत्सव, वेगवेगळे कौटूंबिक विधीप्रसंग, समारंभ ते साजरे करण्याची पध्दत, मनोरंजनाचे प्रकार यासोबतच संगीत, नृत्य, गायन ईत्यादी कला जोपासलेल्या आहेत. यावरुन तत्कालीन सांस्कृतिकता शाहिरांनी जोपासली असे म्हणावे लागेल.

सण आणि उत्सव

शाहिरांनी अनेक कवने लिहिलेली आहेत. त्यात तत्कालीन सण आणि उत्सवाचे वर्णन आलेले आहे. दसरा, दिवाळी, नागपंचमी, रंगपंचमी, संक्रांत, गणेशोत्सव, रंगसमारंभ ईत्यादी सण-उत्सवाचे वर्णन शाहिरांनी केलेले आहे.

'पात्रा, नाटकशाळा वसंत चातुर्य पवाडी गवयी घाडी कीर्त करुन दाविती, रिझाविती आणून रसगोडी।।1

पेशवेकाळात गणेशउत्सवाप्रसंगी दहा दिवस विविध प्रकारचे कार्यक्रम चालत असायचे. त्यात कथा, किर्तन, गायन, वादन, नृत्य आणि सोंगाचे आयोजन करण्यात येत होते. अशाच एका उत्सवाच्या प्रसंगाचे वर्णन प्रस्तुत कवण्यातून सगणभाऊंनी केलेले आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

रंगसमारंभ

शाहिरांनी आपल्या रचनांतून रंगपंचमी, रंगउत्सवाची वेगवेगळी वर्णने केलेली आहेत. त्यावेळी रंगसमारंभाप्रसंगी नृत्य, गायन, तमाशा, कुस्त्यांचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येत होते. रंगसमारंभात प्रत्येक व्यक्ती रंग खेळण्यात रंगायचा या प्रसंगाचे वर्णन होणाजी बाळा करतात -

'बंब रंगाचे भरुन ठेवले ठायी ठायी शहराभितरी
गुलाल हौद भरुनिया खूप कसले हत्तीवरती
तक्त राण्यावर पात्रा नाचती परोपरी
रंग भरुन पिचकाऱ्या घेतल्या सर्वांनी आपंल्या करी'2

रंगसमारंभाप्रसंगी रंगाची उधळण होत असे. लोक धुंदीतच रंगोत्सवात सहभागी होवून आनंद लुटायचे. संगीताच्या तालावर नाचायचे. 'पेशवाईतील रंगोत्सवात आनंदाला, उत्साहाला आणि जल्लोषाला भरते आणणारा असाच होता'3. पेशवे मनोरंजनाचे शौकीन होते. ते विविध समारंभात स्वत: सहभागी व्हायचे त्यामुळे शाहिरांना काव्य रचण्यास वाव मिळाला असे शाहिरांनी काव्यात नमूद केले आहे.

नृत्य आणि गायन

पेशवे काळातील काही मराठी राज्यकर्ते चैनी व विलासी जीवन जगत असल्यामुळे अनेक शाहिरांना, कलावंताना त्यांनी राजाश्रय दिला. त्यामुळे नृत्य आणि गायनाला खूप महत्व आले. सण, उत्सव व समारंभाप्रसंगी नृत्य आणि गायनाचे कार्यक्रम होत असायचे. शाहिर, गायक, नर्तिका पेशव्यांचा राजवटीत सक्रिय होत्या. त्यांना पेशव्यांकडून बक्षिसही मिळायची. सगणभाऊंनी एका उत्सवाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केलेले आहे.

'केले मोठे महोच्छाव खूब मोठया गजरातीचे
तज्हे तज्हेचे ख्याल तमाशे बहु होती दळभारात'4

तत्कालीन सांस्कृतिक जीवन समृध्द करण्यात शाहिरांचा सिंहाचा वाटा होता. "लोकजीवनातील विविध प्रसंग, समोर जीवावर उदार होऊन पराक्रम करणारे वीरपुरुष आणि आपल्या रुपगुणसौदर्याने मोह घालणाज्या रुपयौवना यांचे प्रेमोत्कट भाव; भोवतालच्या वातावरणातील रगेलपणा आणि रंगेलपणा व त्यातून प्रत्ययाला येणारे असंख्य प्रसंग या साज्यांच्या संस्कारातून शाहिरांची कविता जन्माला आली आहे."5 वेगवेगळया घटनाप्रसंगांना कवेत घेत शाहिरांनी आपले काव्य फुलविले दिसते. केवळ पेशव्यांनीच नाही तर दुसज्या सयाजीराव गायकवाड यांनी व छत्रपती शिवाजींनी शाहिरांच्या अनेक कलाना राजाश्रय दिला त्यामुळे त्याकाळातील सांस्कृतिक जीवनाला महत्व आले.

संगीत

शाहिरांनी जसे नृत्य आणि गायनाला महत्व दिले तसेच संगीतालाही महत्व दिले. संगीतातील निरनिराळे राग, सूर, विविध वाद्य यांचा उल्लेख शाहिरांच्या काव्यात आढळतो. शाहिरांनी आपल्या कवणातून सात राग आणि त्याचा गायकीतील परिणाम कथन केलेला आहे. त्यामूळे महाराष्ट्रातील संगीत शास्त्राचा परिचय होतो.

'ऐकून घ्यावी आता सांगतो उत्पन्न रागाची

सहाय्यक प्राध्यापक
म. ज्यो. फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

एका एका सहा कन्या छत्तीस रागिण्यांची
भ्रम युगात निद्रिस्त शिव तो एका समयाला
हृदयातुन हुंकार शब्द तो वदनास हो आला'6

शाहिर हैबती यांनी संगीत शास्त्रावर अनेक रचना केलेल्या आहेत. प्रस्तुत कवनातून स्वरांचा उगम कसा झाला. हे तो सांगतो. तत्कालीन संगीत विषयक संदर्भ हैबतीच्या कवनात आढळतात. सांस्कृतिक जीवनात नृत्य, गायन आणि संगीताला अतिशय महत्त्व आहे. त्यामुळे जीवनाला वेगळी कलाटणी मिळते. हिच कला शाहिरांनी जोपासली आहे.

जत्रा, यात्रा आणि उरुस

पूर्वीप्रमाणे आजही ग्रामीण भागामध्ये जत्रा, यात्रा आणि उरुस भरतात. यावरुन त्या-त्या काळातील धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन लक्षात येते. शाहिरांच्या वाड्.मयात तसे उल्लेख आढळतात. ग्रामीण देवी-देवता, त्यांचा लोकांवरील प्रभाव, तेथील परंपरा त्यांच्या काव्यात डोकावतांना दिसतात. जत्रा-यात्रांतून तमाशाचे फड, कुस्त्यांचे फड आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमाचेही आयोजनाचा उल्लेख आढळतो. पीरांचा उरुस हा मुस्लिम बांधवांच्या जीवनात महत्वाचा आहे. उरुसप्रसंगी मुस्लिम बांधवांबरोबर हिंदू बांधवही बहुसंख्येने सहभागी होत. आजही ही प्रथा कायम आहे. सर्व जाती, धर्म, पंथांचे लोक जत्रा, यात्रा आणि उरुस ईत्यादी प्रसंगी एकत्रित येते. सांस्कृतिक दृष्टया जत्रा, यात्रा आणि उरुस यांना अतिशय महत्वाचे स्थान होते. याचा उल्लेख शाहिरांच्या वाड्र.मयात आढळतो.

मराठी शाहिरी वाड्र.मय हा सांस्कृतिक ठेवा आहे. शाहिरांनी आपल्या काव्यात समाजजीवनाचे चित्रण केले. त्यांच्या प्रेरणा स्वतंत्र आहेत. त्यांनी लावण्या, पोवाडे, कवणे रचली. शिवकाळ ते पेशवेकाळपर्यंत राजाश्रय मिळालेल्या शाहिरांनी आपले काव्य फुलविले आणि लोकांच्या मनोरंजनोसोबतच सांस्कृतिक ठेवा जोपासला. त्या काळातील सण-उत्सव, रंगसमारंभ, नृत्य आणि गायन, संगीत, जत्रा-यात्रा आणि उरुस, लग्नातील सजावट, हळद लावण्याचा प्रसंग, गमतीचे खेळ ईत्यादी वेगवेगळया विधि-प्रसंग ईत्यादींचे वर्णन त्यांच्या काव्यात आढळते. तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनाचा परिपाठ जणू शाहिरांनी आपल्या काव्यातून सांगितला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. चि.सी. जहागिरदार, सगणभाऊकृत लावण्या व पोवाडे, संपा. गो. गो. अधिकारी, सारस्वत प्रकाशन, पुणे, 1924, आ. 1, पृ. 41.
2. शं.तु. शालिग्राम, होणाजी बाळ यांच्या लावण्या, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे, 1924, आ. 4, पृ. 193.
3. चंद्रकांत व्यवहारे, मराठी शाहिरी वाड्.मयाचे स्वरुप, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, 1988, आ. 1, पृ. 106.
4. चि. सि. जहागिरदार, उणि., पृ. 41
5. ल. रा. नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाड्.मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, 1988, आ. 3, पृ. 228.
6. शाहिर हैबती, चरित्र आणि काव्य, संपा. वि.कृ. जोशी, संपदा प्रकाशन, पुणे, 1956, आ. 1, पृ. 34.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

RNI MAHMAR 35329-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - I

Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

January 2021

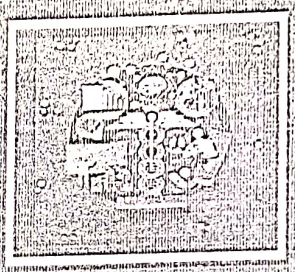

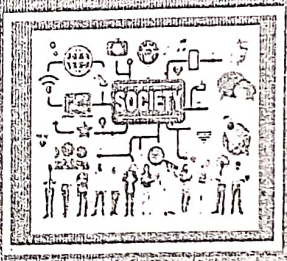

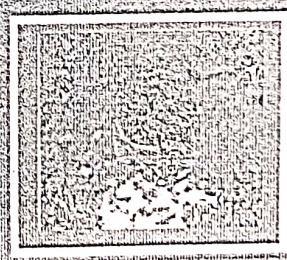

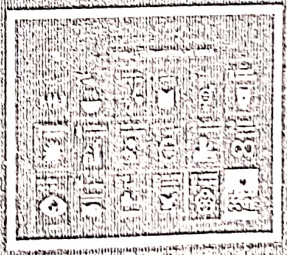

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawansh

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Cropping Pattern Analysis Using Remote Sensing Data and GIS **Dr. A . K. Wavare, Dr. S. D. Koli**	1-4
2	Role Of Krishi Vigyan Kendra In Women Empowerment **A. K. Wavare , G. G. Pawar**	5-9
3	Geographical Analysis of Changing Scheduled Caste rural and Urban Population Growth in Beed District **Dr. Chaudhari Prakash Hirachand.**	10-13
4	Design thinking for the Mitigation of Migrant workers' Problems during Pandemic Crises-A study **Rev. Fr. Dr. Thumma Fathima Reddy, Dr. Allam Joseph Praveen Kumar**	14-16
5	Shrimant Babasaheb Deshmukh Market Yard, Atpadi Pomegranate Trade **Shri. Dattatraya Dnyandev Jadhav, Principal Dr. Satish B. Jadhav**	17-19
6	Quality Issues in School Education: Perspectives of National Education Policy 2020 towards achieving SDGs **Dhaneswar Behera Dr. Ravula Krishnaiah**	20-
7	Functioning of ECCE Centres' in Tribal Areas of Odisha: A Case Study **Arnnapurna Dash, Dhaneswar Behera**	23-25
8	The Role of Teacher in Sustainable Development of Natural Resources. **Mr. Siddhartha Narayan Wakude**	26-28
9	Impact of Covid-19 Is Not Gender Neutral In India **Dr. Anil Kumar Teotia**	29-32
10	Inclusion of Children with Special Needs at Elementary School Level: What Stakeholders Perceived? **Ajit Kumar Barik, Dhaneswar Behera**	33-35
11	Impact of Lead India Trainings on Moral Values to School Children A Case Study of Selected Schools in Khammam District, Telangana State **Srinivas Bangaru, Dr. Nallaboina Sudershan Acharya**	36-38
12	Study of Pandemic COVID-19 Cases and its Impact on Higher Education in India **Dr. Rajendra O. Parmar**	39-43
13	Opportunities and Prospects in Online Teaching **Karan Vora & Yashika Poddar**	44-45
14	Women Empowerment in India: Now and Then **Sunil Hiremani, Dr. N. S. Mugadur**	46-49
15	Study of Insect's Diversity and Abundance In Millat Nagar, Bhiwandi, District Thane **Saiyada Shaikh and Dr. Nisar Shaikh**	50-
16	Insecticidal activity of ethanolic extract of some plants parts on mortality rate of Confused flour beetle, *Tribolium confusum* **Shifa Vinchu, Dr. Nisar Shaikh**	54-58
17	Online Advocacy & witness preparation in International Arbitration: Amidst COVID Pandemic **Shantanu Pachahara**	59-61
18	An Econometric Analysis of International Trade on Economic Growth of India **Budihal Nikshep Basavaraj, Dr. N. S. Mugadur**	62-65
19	The Problems of Indian Agriculture in Todays Scenario – A Glance **Dr. Prashant M. Puranik**	66-68
20	A Geographical Study Natural Resources And Sustainable Development In The Tribal Area Nashik: Maharashtra **Mr. Laxman Suresh Shendge, Dr. Deepak Narayan Thakare**	69-71
21	A Brief Study on the Effects of Covid-19 on Economy of India **Prof. Dr Rajdhar Chaitram Bedse**	72-76
22	Health Condition of Women between Christian Community and non-Christian Community of Bankura Municipality, West Bengalby Waist-HipRatio and Middle Upper Arm Circumference **Somnath Mukherjee**	77-79

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

47	दलित साहित्य आणि दलितांची चळवळ प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	152-153
48	औरंगाबादच्या नामांतराचा मुद्दा: महानगरपालिका निवडणुकीपुर्वीचे राजकारण शरद बाबुराव सोनवणे	154-157
49	Covid 19 उद्याची जाणीव... Dr. GauriMadhavHari	158-159
50	"स्वयं सहायता समूह योजना की हितग्राही बारेला जनजातीय महिलाओं की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति का अध्ययन" (म.प्र के बड़वानी जिले की पानसेमल, निवाली एवं सेन्धवा तहसील के विशेष सन्दर्भ में) मोसम्बी सेनानी	160-162
51	कोविड 19 का शहरी जीवन पर पड़ा प्रभाव प्रा.डॉ.दळवे सुर्यकांत माधवराव	163-164
52	कोविड -१९ मुळे भारतासमोर निर्माण झालेली आव्हाने प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील	165-168
53	एकलव्य रेसिडेंशिअल स्कूलमध्ये विद्यार्थ्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या सोईसुविधा रंगशाम संभाजीमोडक	169-171
54	कोरोना काळातील विविध क्षेत्राचे बदलते रूप प्रा सतीश एस. कर्णासे	172-174

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, January 2021
Special Issue, Volume-I *"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"*

दलित साहित्य आणि दलितांची चळवळ

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग, महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर - ४४२७०१
Email- badalchawhan@gmail.com

दलित साहित्य हा साठोत्तरी कालखंडातील जिवंत असा प्रभावशाली वाङ्मयप्रवाह आहे. या प्रवाहाने घवघवित यश संपादन करून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे; त्याला समृद्ध केले आहे. हे साहित्य मानवी जीवनातील वास्तव प्रश्नांची दखल घेते. मनुष्याच्या शोषणाची मांडणी करून त्याविरूद्ध बंड करण्याचे धाडस निर्माण करते त्यामुळे खऱ्या अर्थाने हे साहित्य जीवनवादी साहित्य ठरते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माणसाला माणूसकीची जाणीव करून दिली. त्यांच्या विचारातून व त्यांच्या परिवर्तनवादी चळवळीतून दलित साहित्याचा उदय झाला. या साहित्याने सर्वसामान्य माणसांचे जीवन, त्यांचे प्रश्न व शिक्षणाअभावी आलेल्या दुःखांची मांडणी केली आहे.

महाराष्ट्र ही समाजसुधारकांची भूमी आहे. या भूमीत पुरोगामी तत्त्वांचा पुरस्कार करणाऱ्या महात्मा जोतिबा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, लोकहितवादी आणि गो.ग. आगरकर यांनी आपल्या साहित्यातून तत्कालीन रूढी, परंपरांचा विरोध केला. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे या समाजाचा जणू नवा जन्म झाला हजारो वर्षे नाडलेला, पिचलेला, गांजलेला हा माणूस लिहू-बोलू लागला."[१] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीमुळे दलितांना बोलण्याचा व लिहिण्याचा अधिकार मिळाला. त्यांच्यात आत्मभान जागृत झाला. तो प्रत्येक क्षेत्रात पुढे येऊ लागला. "दलित समाज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या युगप्रवर्तक नेतृत्वामुळे जागा होऊन त्यांच्यामध्ये जी नवचैतन्याची ज्योत प्रज्वलित झाली तेचीच परिणती म्हणजे दलित साहित्य. दलित साहित्य आणि दलित चळवळ यांच्यामध्ये एक अतूट नाते आहे."[२] दलित चळवळीतून दलित साहित्य उदयास आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय ही तत्त्वे जोपासायला सांगितले. ही तत्त्वे प्रामुख्याने दलित चळवळीत दिसत होती. "डॉ. बाबासाहेबांच्या क्रांतिदर्शी समता संगरातून दलित साहित्याच्या प्रवाहाचा उगम झाला." डॉ. आंबेडकरांनी समतां प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, त्यासाठी त्यांनी वेगवेगळी आंदोलने केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० मार्च १९२७ मध्ये महाडचा सत्याग्रह केला. ही खरी दलित चळवळीची सुरूवात होय. त्यानंतर ३ मार्च १९३० मध्ये काळाराम मंदिर सत्याग्रह, १५ ऑगस्ट १९३६ ला मजुरांच्या हितासाठी स्वतंत्र मंजूर पक्षाची स्थापना, २० सप्टेंबर १९४२ ला अखिल भारतीय शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना, १९४६ मध्ये 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. त्यातून १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय आणि १९४९ मध्ये औरंगाबाद येथे मिलींद महाविद्यालय सुरू केले. ही महाविद्यालये चळवळ जिवंत ठेवणारी स्फूर्तिकेंद्रे झाली. १४ ऑक्टोबर १९५६ ला डॉ. आंबेडकरांनी धर्मांतर केले. त्यांच्या चळवळीने नवतरूणांचा स्वाभिमान जागा झाला. जे दुःख त्यांनी भोगले, ज्या यातना त्यांनी सहन केल्या त्या यातनांना वाचा फोडून त्याबद्दल नकार, विद्राह केल्याशिवाय ते समाधानी होणार नव्हते. त्यांनी जणू नरकयातनेतून दिव्यत्वाकडे झेप घेतली असे त्यांना वाटू लागले "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उभारलेली दलित चळवळ हीच दलित साहित्याच्या निर्मितीस प्रामुख्याने कारणीभूत ठरत गेली. शिक्षणाचा वाढता विस्तार, स्वतंत्र भारताने स्वीकारलेली लोकशाही शासनपद्धती इत्यादीमुळे दलित चळवळ व दलित साहित्य दिवसेंदिवस वाढतच गेले."[३] परंपरेने दलितांना मुक्त हस्ते जगू दिले नाही; पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या नवीन विचाराने तो आता शांतपणे जगत आहे दलितांना दास्यमुक्त करण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जी आंदोलने केली त्या आंदोलनाची दखल साहित्यातून त्यांना घ्यायची होती त्यातूनच दलित साहित्य आकारास आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर ३ ऑक्टोबर १९५७ साली भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाली. आंबेडकरी जनतेच्या अन्यायाला वाचा फोडण्याच्या जाणिवेने अर्जुन डांगळे, बाबुराव पवार, प्रल्हाद चेंदवणकर, नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, बाबुराव बागुल या लढावू साहित्यिकांनी ९ जुलै १९७२ मध्ये मुंबईत 'दलित पँथर' या संघटनेची स्थापना केली. "बाबासाहेबांचे विचार, त्यांच्या चळवळी यामुळे दलितांमध्ये चैतन्य पसरले आणि नवा माणूस घडविण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात या प्रक्रियेचे पडसाद घुमू लागले."[४] डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेतूनच 'दलित पँथर' चा उदय झाला. औरंगाबाद येथून दलित साहित्याला वाहिलेले 'अस्मितादर्श' हे त्रैमासिक सुरू झाले.

दलित साहित्याने दलितांचे जीवन रेखाटले व भारतीय साहित्यात भर घातली. "दलित साहित्याची चळवळ ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील अपूर्व आणि असामान्य महत्त्वाची घटना आहे. हजारो वर्षे मूक राहिलेल्या दलितांच्या अंतःकरणातील व्यथा आणि वेदना, प्रलोभ आणि विद्रोह यांना या चळवळीमुळेच शब्दरूप मिळाले. त्यातूनच निर्माण झालेल्या दलित साहित्याने एक नवा शक्तिस्रोत मराठी साहित्यात आणून सोडला."[५] दलित साहित्य हे विज्ञान, विद्रोह, निष्ठा व विश्वमयता यावर आधारित आहे. दलित साहित्याचे वेगळेपण हेच की, मराठीतील दलित साहित्याला दलित चळवळीची पार्श्वभूमी आहे. "दलित चळवळीबरोबरच दलित साहित्याची चळवळही वाढली. ती दलितांच्या सामाजिक लढ्यांना सतत सन्मुख राहिली जागृती, विद्रोह, नकार, नव्या मानवतावादी मूल्यांची स्थापना ही दलित चळवळीची दिशाच. दलित साहित्याच्या चळवळीचेही प्रेरणास्थान राहिली."[६] सामाजिक परिवर्तन ही काळाची गरज असते. या

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

गरजेपोटीच दलित चळवळ व दलित साहित्याची निर्मिती झाली. आपले विद्रोही विचार जोपासत नियतीवाद्यांशी या साहित्याने टक्कर दिली. तिने प्रस्थापित साहित्याला टक्कर देत आपला संघर्षशील बाणा जोपासला आहे.

दलित साहित्याने साहित्यनिर्मितीबरोबरच सामाजिक परिवर्तन केलेले आहे. ह्या साहित्यावर खेड्यातील शेतकरी, कष्टकरी, कामगार, पीडित, शोषित, स्त्रिया इत्यादींची जबाबदारी आहे. दलितांच्या जीवनातील अडचणी, समस्या, अज्ञान, अंधकार दूर करण्यासाठी दलित साहित्य लिहिले जात आहे. हे साहित्य सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करते. ते सामाजिक अन्यायाविरूद्ध शस्त्राप्रमाणे उभे राहते. आपल्या भारतात अनेक जाती, धर्म, पंथांचे लोक राहतात. प्रत्येकाची जीवनशैली ही वेगवेगळी आहे. चालीरीती, परंपरा वेगवेगळ्या आहेत. देशातील सर्व जाती-धर्म-पंथीयांनी नैतिक मूल्ये आणि बंधुभाव जोपासावा तेव्हाच राष्ट्राचा विकास होईल त्यादृष्टिने दलित साहित्याची वाटचाल सुरू आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. गायकवाड बाबुराव, 'समुचित', नागपूर, जा.फे.ना., १९८६, पृ. ३०
2. खांडेकर ताराचंद 'साप्ताहिक जयभीम', संपा. जोगेंद्र कवाडे, धम्मचक्र प्रवर्तन दिन विशेषांक, नागपूर, १९८४, पृ. ७६
3. पानघाटे बाबुराव, 'अखिल भारतीय दलित साहित्य संमेलन', वणी, १९८३, पृ. २५
4. रांगोलेकर अविनाश, 'दलित साहित्य: उगम आणि विकास', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., २०१०, पृ. ९१
5. डांगळे अर्जुन, 'लोकराज्य', डॉ. आंबेडकर जयंती विशेषांक, मुंबई, १९८१, पृ. ४१
6. कवठेकर बाळकृष्ण, 'दलित साहित्य: एक आकलन', अजब प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ., १९८१, पृ. १०८
7. सोमन अंजली, 'मराठी कथेची स्थितीगती' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९५, पृ. १९७

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5·2

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

निष्कर्ष

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२३

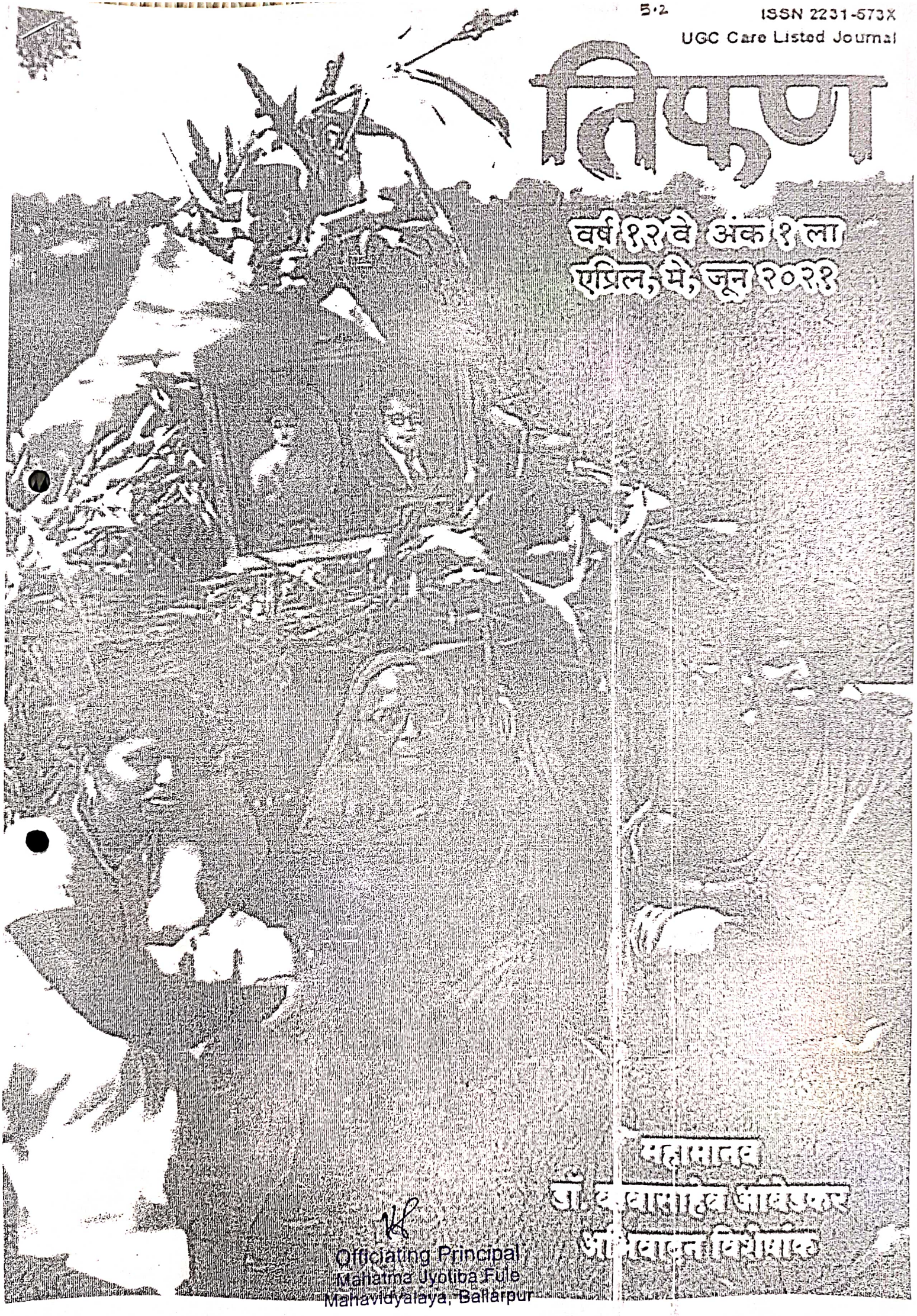

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०२)

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका - 02

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	06
1	बहुजनउद्धारक – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. संजय उगेमुगे	11
2	डॉ" बाबासाहेब आंबेडकर आणि .चवदार तळे सत्याग्रह" – प्रा. अजित जाधव	15
3	संततिनियमन : दारिद्र्यनिर्मूलनावरील प्रतिबंधक उपाय–डॉ. आंबेडकर – प्रा. प्रदिप भानसे	19
4	राष्ट्रपिता महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्ष आणि समन्वय –प्रा.डॉ. इंगोले	25
5	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष प्रा. संजय अहिर	31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणातील योगदान प्रा दिलिप धोंगडे	42
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा यमराज बिरारिस	50
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रिशिक्षण विषयी विचारांची प्रासंगिकता – प्रा. भानुदास जामनेकर	54
9	महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – प्रा. बडगुजर	58
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान – प्रा. बादलशाहा चव्हाण	63
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार – प्रा. लोकेशकुमार नंदेश्वर	68
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत साहित्य – प्रा. एकनाथ फुटाणे	74
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - एक दृष्टीक्षेप प्रा अनिता महावादीवार	83
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया – प्रा. हरेश गजभिये	89
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक धोरण– एक अध्ययन – प्रा. मंगला बनसोड	94
16	शेती, शेतकरी, आणि डॉ. आंबेडकर - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	99
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 'मुकनायक' पाक्षिकातून निर्भीड पत्रकारिता – प्रा.शरद बेलोरकर	105
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना व सामाजिक समता प्रा. रुपेश मेश्राम	108
19	गौतम बुद्धाची शिकवण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्म आणि आजची प्रसंगिकता –प्रा.मनिषा वर्मा	113
20	चंद्रपुर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धम्मदीक्षा सोहळ्याच ऐतिहासीक अध्ययन – संशोधक प्रविण वाळके	121
21	डॉबाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार . – प्रा. अतुल खोसे	128
22	फुले आंबेडकर विचारांची विश्वव्यापकता वर्तमान काळाच्या संदर्भात – प्रा. डॉ. मस्के	131
23	महात्मा गांधीचे विदर्भातील अस्पृष्योद्धारकांचे कार्य – प्रा. कमल केशोर इंगोले	135

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका - 02

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	06
1	बहुजनउद्धारक – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. संजय उगेमुगे	11
2	डॉ" बाबासाहेब आंबेडकर आणि .चवदार तळे सत्याग्रह" – प्रा. अजित जाधव	15
3	संततिनियमन : दारिद्र्यनिर्मूलनावरील प्रतिबंधक उपाय–डॉ. आंबेडकर – प्रा. प्रदिप भानसे	19
4	राष्ट्रपिता महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्ष आणि समन्वय –प्रा.डॉ. इंगोले	25
5	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष प्रा. संजय अहिर	31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणातील योगदान प्रा दिलिप धोंगडे	42
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा यमराज बिरारिस	50
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रिशिक्षण विषयी विचारांची प्रासंगिकता – प्रा. भानुदास जामनेकर	54
9	महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – प्रा. बडगुजर	58
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान – प्रा. बादलशाहा चव्हाण	63
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार – प्रा. लोकेशकुमार नंदेश्वर	68
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत साहित्य – प्रा. एकनाथ फुटाणे	74
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - एक दृष्टीक्षेप प्रा अनिता महावादीवार	83
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया – प्रा. हरेश गजभिये	89
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक धोरण– एक अध्ययन -- प्रा. मंगला बनसोड	94
16	शेती, शेतकरी, आणि डॉ. आंबेडकर - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	99
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 'मुकनायक' पाक्षिकातून निर्भीड पत्रकारिता – प्रा.शरद बेलोरकर	105
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना व सामाजिक समता प्रा. रुपेश मेश्राम	108
19	गौतम बुद्धाची शिकवण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्म आणि आजची प्रसंगिकता –प्रा.मनिषा वर्मा	113
20	चंद्रपुर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धम्मदीक्षा सोहळ्याच ऐतिहासीक अध्ययन – संशोधक प्रविण वाळके	121
21	डॉबाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार . – प्रा. अतुल खोसे	128
22	फुले आंबेडकर विचारांची विश्वव्यापकता वर्तमान काळाच्या संदर्भात – प्रा. डॉ. मस्के	131
23	महात्मा गांधीचे विदर्भातील अस्पृष्योद्धारकांचे कार्य – प्रा. कमल केशोर इंगोले	135

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण

भारतीय समाजात महिलांचा दर्जा श्रेष्ठ मानला जातो. आदर्शवादी मुल्यांतून डोकावून पाहिल्यास तिचे स्थान श्रेष्ठ वाटते पण व्यवहारात मात्र स्त्री म्हणून तिला दुय्यम स्थान दिले जाते. भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान बदलावे, महिलांना षिक्षण देवून त्यांना व्यक्तिमत्व विकास करण्याची संधी द्यावी, त्यांना सबल करावे तेव्हाच ती पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करेल, असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले.

तथागत बुध्द, महात्मा फुले, गो.ग. आगरकर, लोकहितवादी, ताराबाई शिंदे, धोंडो केषव कर्वे यांनी महिलांसाठी कार्य केले. या महापुरूशांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान, हिंदू कोडबिल यांच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण करण्यासंबंधी ठोस पाऊल उचलले. त्यांनी महिलांचे मनोबल वाढविण्यासाठी महाड येथे अत्यंत मौलीक विचार मांडले. डॉ. आंबेडकरांनी वेश्या व मुरळ्यांना मागदर्शन करून त्यांच्यात बदल घडवून आणला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानातील चौदाव्या–पंधराव्या कलमान्वये स्त्री–पुरूष समानता सांगितली. त्यामुळे स्त्री–पुरूष भेद नाहीसा झाला. स्त्रीमुक्तीचा प्रभावी जाहिरनामा म्हणजे हिंदू कोडबिल होय. या कायद्यामुळे बालविवाह प्रथा मोडीत निघाली. सतीप्रथा, विधवांचे केशवपन बंद झाले. पण हिंदू कोडबिल संसदेत पास न झाल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. हिंदू कोड बिलाला जरी संसदेत मान्यता मिळाली नाही तरी समाजाचा स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण हळूहळू बदलत गेला. स्त्रीयांच्या सबलीकरणाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

प्रास्ताविक

15 ऑगस्ट 1947 मध्ये भारत देषाला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 66 वर्ष झाली. या 66 वर्षाच्या काळात देशात राजकीयदृष्ट्या, भौतीक दृष्ट्या परिवर्तन घडून आले. पण स्त्रीयांच्या दर्जाच्या संदर्भात, तिच्या सबलीकरणाच्या संदर्भात मुलभूत अशा प्रकारचा बदल झाला नाही. जग बदलले पण दुःख, दैन्य अन् दास्यात जगणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन मात्र बदलले नाही. ज्यांनी आकशात उंच भरारी घेऊन आपली प्रगती केली त्यांनी थोडे खाली येऊन महिलांच्या उत्थानाचे कार्य करायला हवे.

"आभाळाएवढी ज्यांची उंची
त्यांनी थोडे खाली यावे
मातीत ज्यांचे जन्म मळले
त्यांना थोडे उचलून घ्यावे."

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

स्वतंत्र भारताला गुलामगिरीत जगणाऱ्या महिलांच्या संदर्भात चिंतन, मनन होण्याची गरज आहे. तिच्या जीवन मनाची कोंडी फोडण्याची गरज आहे. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून महिलांचे सबलीकरण होणे आवश्यक आहे.

महिलांचे सबलीकरण म्हणजे काय ?

समाजातील तमाम महिलांचे व्यक्तिमत्व एक माणूस म्हणून विकसीत करायचे व यासाठी त्यांना समानसंधी द्यावयाची या प्रकीयेलाच सबलीकरण म्हणता येईल.

महिलांचे सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना चुल आणि मुल या पारंपरिक चक्रातून बाहेर काढणे, त्याचप्रमाणे स्त्री म्हणजे संतती निर्मितीचा कारखाना नाही किंवा धुणी, भांडी करणारी वाशिंग मशीन नाही. तर मानवी मन असलेली, माणसाला घडविणारी, हाडामासाच्या अर्भकाचे सामाजिक प्राण्यात रूपांतर करणारी समाजव्यवस्थेतील पुरूषांइतकीच किंबहुना त्यापेक्षा महत्वाची व्यक्ती आहे.

भारतीय समाजात महिलांचे स्थान

भारतीय समाजात महिलांच्या दर्जाच्या संदर्भात असे दिसून येते की, भगिनी म्हणून तिचे स्थान, तिचा दर्जा श्रेष्ठ मानला गेला. आदर्शवादी मुल्यातून डोकावल्यास तिचे स्थान श्रेष्ठ वाटते. पण व्यवहारात मात्र स्त्री म्हणून तिला दुय्यमच मानले आहे. त्याला इतिहास पुरावा आहे.

ऋग्वेद काळ सोडला तर भारतीय समाजात स्त्रीयांचे स्थान कनिष्ठच राहीले आहे. त्याचप्रमाणे तिचे अधिकार नाकारून तिला परावलंबी बनविले आहे. मध्यंतरीच्या काळात जे स्वातंत्र्य तिच्या वाटयाला आले होते. ते काळाशी समायोजन म्हणून आले होते. पुरूषप्रधान व्यवस्थेत तिला माणूस समजुन कोणतेही अधिकार दिलेले दिसुन येत नाहीत. उलट तिच्यावर आर्थिक, धार्मिक, वैवाहिक बंधने लादून अप्रत्यक्षरित्या तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. समाज प्रतिष्ठेच्या नावाखाली तिला घरात कोंडून ठेवले. तिला माणसिकदृष्ट्या कमकुवत, दुर्बल बनवून गुलामगिरीच्या खाईत लोटून दिले.

या देशातील तमाम स्त्रीयांवर अघोषीत गुलामी लादली. त्यांच्या शिक्षणाचा, धर्म आचरणाचा, अर्थार्जनाचा, मालमत्तेचा अधिकार गोठवला. परंतू यापेक्षाही महत्वाची बाब म्हणजे या पुरूषप्रधान असलेल्या वर्ण, जाती व्यवस्थेनी विचार स्वातंत्र्यच हिरावून घेतले. विचार करण्याची श्रृंखला तोडली. विचार करू षकली नाही म्हणून तिला स्वातंत्र्याच्या दालनाचा दरवाजा अनेक वर्शापर्यंत ठोठावता आला नाही. गुलामगिरीच्या बेडयांनाच ती आपली आभुषण मानत राहिली.

महिला सबलीकरणातील अडथळे

भारत देशात स्त्रीया जे अत्याचार आणि हिंसाचार सहन करतात त्यांना रूढी परंपरांचा सामाजिक आधार अजुनही मिळतो. हुंडा बंदीचा कायदा झाला पण हुंडा देणे घेणे आणि हुंडयासाठी छळ करणे, ठार मारणे सुरूच आहे. 'मुलगा वंशावर दिवा लावायला हवा' या हव्यास पायी आणि दडपणापायी कितीतरी स्त्रीयांना मानहानी सहन करावी लागते. बालविवाहाची बंदी असतानासुध्दा 14–15 वर्षाच्या मुलींचे लग्न लावले जातात. अजुन पाळण्यातही लग्ने लावली जातात. देवदासी प्रथा बंदीचा कायदा आहे. पण मुली देवाला सोडल्या जातात आणि त्या शेवटी शरीरविकीसाठी बाजारामध्ये पोहोचतात. महिलांना स्वतःच्या रक्षणाचे हक्क मिळावेत यासाठी नवीन हिंसाचार प्रतिबंधक दिवाणी कायदा संमत करण्यात आला आहे. प्रश्न असा आहे की, या सर्वांची काटेकोर अंमलबजावणी कधी होणार आहे? समाजातील

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

वातावरण त्यासाठी पोषक दिसत नाही. कारण शासनयंत्रना, न्याययंत्रना, पोलीसयंत्रना आणि राजकीय सत्तेच्या वर्तुळातील वरिष्ठ वरबाज राजकारणी आणि नोकरशाही यांना सामाजिक हिताच्या गोष्टीची अंमलबजावणी करण्याचा रस उरलेला नाही. सुकृतीपेक्षा विकृतीकडेच जास्त कल होत चालला आहे. महिला सबलीकरणातील हे महत्वाचे अडथळे आहेत.

महिलांच्या सबलीकरणाच्या चळवळी

" आर्य येण्यापूर्वी भारतात स्त्रीसत्ताक समाजसंस्था होती. आर्यांनी पुरूषसत्ताक समाजरचना निर्माण करण्यास आरंभ केला. त्यांच्या एकूणच वाङ्मयाने स्त्रीला गौणत्वच केवळ दिले नाही तर तिला दास्यत्वात ढकलले आहे. मैत्रेयी, गार्गी अशा अपवादभूत स्त्रीयांनाही मर्यादितच स्वातंत्र्य होते. चार्वाक हे स्त्रीमुक्तीचा विचार करणारे, वर्णभेदावर, जातीभेदावर प्रहार करणारे होते. स्त्रीयांवर लादलेली पतिव्रतांची बंधने त्यांनी झुगारली, व स्त्री–स्वातंत्र्याचा त्यांनी पुरस्कार केला.

तथागत बुध्द स्त्रीयांच्या संदर्भात उदारमतवादी होते. बुध्दांनी स्वातंत्र्याचा आणि समतेचा पुरस्कार केला. स्त्रीच्या जीवनात बुध्दाने नवी क्रांती घडविली. त्यांनी आपल्या भिख्खूसंघात स्त्रीयांना प्रवेश दिला. "बुध्दाने स्त्री जीवनात क्रांती केली होती. समाजाचे हे लुळे केले गेलेले अर्धे अंग त्यांनी सबळ केले होते. " बुध्दाने स्त्रीयांना स्वतःच्या मुक्तीचा, स्वतःच्या विकासाचा आणि ज्ञानसंपादनाचा अधिकार दिला होता.

महात्मा फुले यांनी स्त्रीला पुरूषापेक्षा श्रेष्ठ मानले. स्त्रीमुक्तीचे प्रत्यक्ष कार्य महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी केले. स्त्रीयांना दुय्यम लेखणाऱ्या विचारावर महात्मा फुले यांनी आपल्या शैलीत असूड ओढले आहे. म. फुलेंनी स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याय–अत्याचारामागील कारणांचा शोध घेतला व हा सर्व अविद्येने केलेला अनर्थ आहे हा क्रांतीकारी षोध लावला. गोपाळ गणेश आगरकर, लोकहितवादी, ताराबाई शिंदे, धोंडो केशव कर्वे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रीयांच्या सबलीकरणाच्या दृश्टीने कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सबलीकरण

स्त्री ही जन्मदात्री आहे. ती मनुष्याला जन्म देत, त्याला घडवते. ती मानवी समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. स्त्रीची दुर्दशा करून कोणत्याही मानवी समाजाला स्वतःचा सुसंस्कृतपणा सिध्द करता येत नाही. स्वतःचे अर्धांग लुळे करून आणि ठेवून कोणत्याही समाजाला आपला निरोगीपणा सिध्द करता येत नाही. जगातील महिलांच्या वाटयाला कनिष्ठपणा आला. पण भारतातील स्त्रीचा भोगवटा विलक्षण होता. भारतात स्त्रीचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि लैंगिकदृष्टया, शारीरिक आणि मानसिकही शोषण निर्विघ्नपणे सुरू होते. येथील पुरूषीसंस्कृतीने स्त्रीयांना माणूसपणापासूनच तोडले. धर्मांनी, जातींनी स्त्रीची माणुसपणाशी गाठ पडू दिली नाही. स्त्रीचे शरीर आणि अपत्य जन्माला घालण्याची तिची शक्ती यामुळे स्त्रीचे महत्व वाढायला हवे होते. पण या गोष्टीच्या मदतीनेच पुरूषीसंस्कृतीने तिचे पंख कापले तिला शुद्र ठरविण्यात आल, तिला अतिशुद्र ठरविण्यात आले. शुद्रातिशुद्र, आदिवासी आणि भटके–विमुक्त यांची स्त्री आपल्या सवंगडय सोबत दास झाली. तिचा सवंगडी गुलाम होता. ती या गुलामाचीही गुलाम झाली.

'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हे मनुचे स्त्रीसंबंधीचे धोरण होते. मनुने स्त्रीची माणूसकी नष्ट करण्यासाठी 'मनुस्मृती' लिहीली. या ग्रंथाने स्त्रीयांचा अपमान केला. तिचा समाजात अनादर केला. या ग्रंथात समतेचा विचार नाही. अशा असमतेची शिकवण देणाऱ्या धर्मग्रंथाचा दहनविधी डॉ. बाबासाहेब

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आंबेडकरांनी 25 डिसेंबर 1927 साली महाड येथे केला. स्त्रीयांना जाळणारा ग्रंथ जाळून त्यांनी स्त्रीमुक्तीचे रणशिंग फुंकले.

महिलांचे मनोबल वाढविण्याविण्याचे डॉ. आंबेडकरांचे विचार

स्त्री ही माणूस आहे. म्हणून तीने पुरूषाप्रमाणे शिक्षण घ्यावे. तिने स्वाभिमानाने जगावे. स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य तिला असावे. स्त्रीने विवाहानंतर नवऱ्याची गुलाम बनता कामा नये. समान अधिकारी बनावे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांना स्वच्छता पाळण्यास सांगितले. दारूडया नवऱ्यांना, मुलांना आणि भावांना घरात घेऊ नका, स्वतःला अस्पृष्य मानू नका. लुगडे फाटके असले तरी स्वच्छ ठेवा, गुलींना षिकवा, असे स्त्रीयांचे मनोबल वाढविण्यासाठी त्यांनी गहाड येथे अत्यंत मौलिक विचार मांडले.

डॉ. आंबेडकरांचे वेश्या व मुरळ्यांना मार्गदर्शन

16 जून 1936 मध्ये मुंबई येथील दामोदर हॉलमध्ये भरलेल्या सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी असे म्हटले होते की, ''स्त्रीजात ही समाजाचा अलंकार आहे. प्रत्येक समाज स्त्रीयांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो. आपली गृहिनी होणारी स्त्री उत्तम कुळातील असावी. अषी प्रत्येकजण अपेक्षा करतो. अशी पत्नी मिळावी म्हणून खटपट करतो, कारण त्याला माहीत असते की आपल्या कुटूंबाचा व कुळाचा नावलौकीक स्त्रीयांच्या शिलावर अवलंबून आहे. इतकी थोरवी स्त्रीवर्गाला प्राप्त झालेली आहे. काही वेष्यांनी आणि मुरळ्यांनी बाबासाहेबांच्या मार्गदर्शनानंतर आपले स्वतंत्र संसार उभे केले.

कुटुंब नियोजनाच्या आग्रहाविषयीची भुमिका

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ.स. 1938 साली कुटुंबनियोजनाची आवष्यकता सांगितली. जास्त मुले असणे हा सामाजिक गुन्हा आहे. हेही त्यांनी सांगितले. बाळंतपणाच्या यातनांमधून स्त्रीची सुटका व्हावी. तिला स्वास्थ लाभावे, तिची शक्ती समाजसुधारणेच्या कामाकडे लावावी,. आपल्या बौध्दीक विकासासाठी तिला भरपूर वेळ मिळावा, तिला 'चुल आणि मूल' यातच डांबून राहावे लागू नये ही त्याची भुमिका कुटुंबनियोजनाच्या आग्रहामागे होती.

देशाच्या इतिहासातील कांतीकारी मुद्दा

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार या नात्याने डॉ. आंबेडकरांच्या समाजकांतीच्या विचारांचा प्रभाव संविधानात दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या हक्कांना, तिच्या समतेला आणि मुक्तीला कायद्याचे रूप दिले. एक व्यक्ती एक मत हा या देशाच्या इतिहासातील मुद्दा आहे. भारतीय संविधान हे स्त्रीयांसाठी कवच ठरले. संविधानाच्या चौदाव्या कलमाने सर्व व्यक्तींना कायदेशीर समानता बहाल केली. कायद्याचे संरक्षण दिले. पंधराव्या कलमाने स्त्री–पुरूषभेद नाहीसा झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे कार्य स्त्रीयांच्या दृष्टीने ऐतिहासीक ठरले.

स्त्रीमुक्तीचा प्रभावी जाहीरनामाः हिंदू कोडबिल

स्त्री ही माणूसच आहे. पुरूषांपेक्षा ती कमकुवत नाही. स्त्री असण्यात कोणताही कमीपणा नाही. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोडबिलाची मांडणी केली. हिंदू कोडबिलाने स्त्रीयांना घटस्फोटाचा अधिकार दिला. नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास तिला पोटगीचा अधिकार दिला. व्यक्तीचा एक विवाह कायदेशीर असल्यास दुसरा विवाह योग्य कारण नसल्यास अवैद्य ठरून स्त्रीला स्थैर्य दिले. स्त्रीला दत्तक घेण्याचा व दत्तक जाण्याचा अधिकार दिला. वडिलांच्या मिळकतीत मुलांच्या बरोबरीने मुलींना समान वाटा दिला. मुलींना वारस होण्याचा हक्क मिळाला. स्त्रीच्या आंतरजातीय विवाहास मान्यता मिळाली. त्यामुळे स्त्रीमुक्तीचा प्रभावी असा जाहीरनामा हिंदू कोडबिल ठरला. या कायद्यामुळे बालविवाह मोडीत निघाले. बालविवाह बंद झाले. सतीप्रथा, विधवांचे केशवपनही बंद झाले. त्यामुळे 'हिंदू कोडबिल म्हणजे भारतीय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची सनद होय.' असे डॉ. यशवंत मनोहर यांनी म्हटले आहे.

महिलांच्या मुक्तीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी तयार केलेले, कांतीकारी रूप असलेले, स्त्रीला समता, स्वातंत्र्य व पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क देणारे हिंदू कोडबिल संसदेत पास झाले नाही. " It was killed

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

and died unwept and unsung !" न रडता कोणतेही गुणगान न करता हिंदू कोडबिल ठार केले गेले आणि गाडले गेले असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले. त्यावेळी ते दुःखी झाले. स्त्रीमुक्तीच्या या सरसेनापतीने, भारतीय स्त्रीवादाच्या या शिल्पकाराने आपल्या कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

स्त्री मुक्ती चळवळीमुळे स्त्रियांमध्ये नवी चेतना

विवाह संस्थेमुळे स्त्रियांचे होणारे शोषण आणि समाजातील तिचे दुय्यम स्थान ह्याविषयी समाजमनात हालचाल सुरू झाली. पुरूषांनी स्त्रीरूपाचे गोडवे गाणाऱ्या तथाकथीत प्रतिमा निर्माण केल्या होत्या. देवता, सती, पतिव्रता, माता, अबला, अर्धांगी, सौभाग्यवती अशा तथाकथित रूपांना तडे जाऊ लागले. जोडीदार, मैत्रीण, सहकारी आणि कार्यकर्ती अशा नव्या रूपात जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात स्त्री अग्रेसर होऊ लागली. तिने 'अर्धांगी' होण्यापेक्षा 'पूर्णांगी' होणे पसंत केले. 'चूल आणि मूल' हे तिचे कार्यक्षेत्र मागे पडले. आणि तिचे पारंपरिक रूपही पालटले. स्त्रीमुक्ती चळवळीमुळे स्त्रीयांमध्ये नवी चेतना निर्माण झाली.

समारोप

आजच्या यंत्र युगातही स्त्रीयांचे लैंगिक शोषण होत आहे. आजच्या संगणक युगात गर्भजल चिकित्सा या यंत्राच्या साह्याने स्त्री बालहत्या प्रचंड प्रमाणात घडवून आणल्या जातात. स्वातंत्र्याच्या 69 वर्षानंतरही 40 लाख स्त्रीया कोणत्या ना कोणत्या पुरूषी हिसाचाराच्या बळी ठरतांना दिसून येतात. भारतीय समाजातील स्त्रीयांची अवस्था पाहिल्यास या अवस्थेमागील सर्व कारणाचा शोध घेण्याची गरज आहे. स्त्रीयांना खऱ्या अर्थाने सामाजिक समता प्रस्थपित करून घ्यायची असेल तर अन्यायाची केंद्रस्थाने असलेली समग्र व्यवस्था उध्वस्त करायला हवी. कारण स्त्री मुक्ती म्हणजे केवळ दया दाखवणे नव्हे तर या समाजव्यवस्थेत तिला समता व स्वातंत्र्य मिळवून देणे होय.

स्त्रीयांच्या सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी तयार केलेल्या हिंदू कोडबिल या कायद्याने स्त्रीयांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान हक्क प्राप्त होणार होते. या संबंधात तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी अमेरीकेमध्ये असे वक्तव्य केले की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापासून आम्ही दोन अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी मिळविल्या त्या म्हणजे भारतीय घटना व सर्वांच्या न्यायाकरिता, स्त्रीयांना हक्क देणारा हिंदू कोडबिल कायदा हा होय. ज्या स्त्रीयांना शिक्षणापासून वंचित केले जात होते. त्यांना संपत्तीत स्थान नव्हते. सामाजिक व्यवस्थेत अन्याय झाला होता अशा स्त्रीयांना दिलासा देणारे हिंदू कोडबिल होते. या बिलाला जरी मान्यता मिळाली नाही तरी स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हळूहळू बदलत गेला हे मान्य करावेच लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) आ.ह.साळुखे : हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, मुंबई, 1998, पृश्ठ–28
2) यषवंत मनोहर : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाषन, नागपूर, 1991,पृष्ठ 69
3) तत्रैव, पृष्ठ–72
4) रायटिंग्ज ॲड स्पीचेस, खंड, 12, महाराष्ट्र शासन, मुंबई 1993, पृष्ठ–719

मराठी विभाग,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380 ISSN 2319-4766

SRJIS

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य-संपादक
डॉ. सुबोध कुमार सिंह
प्राचार्य

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

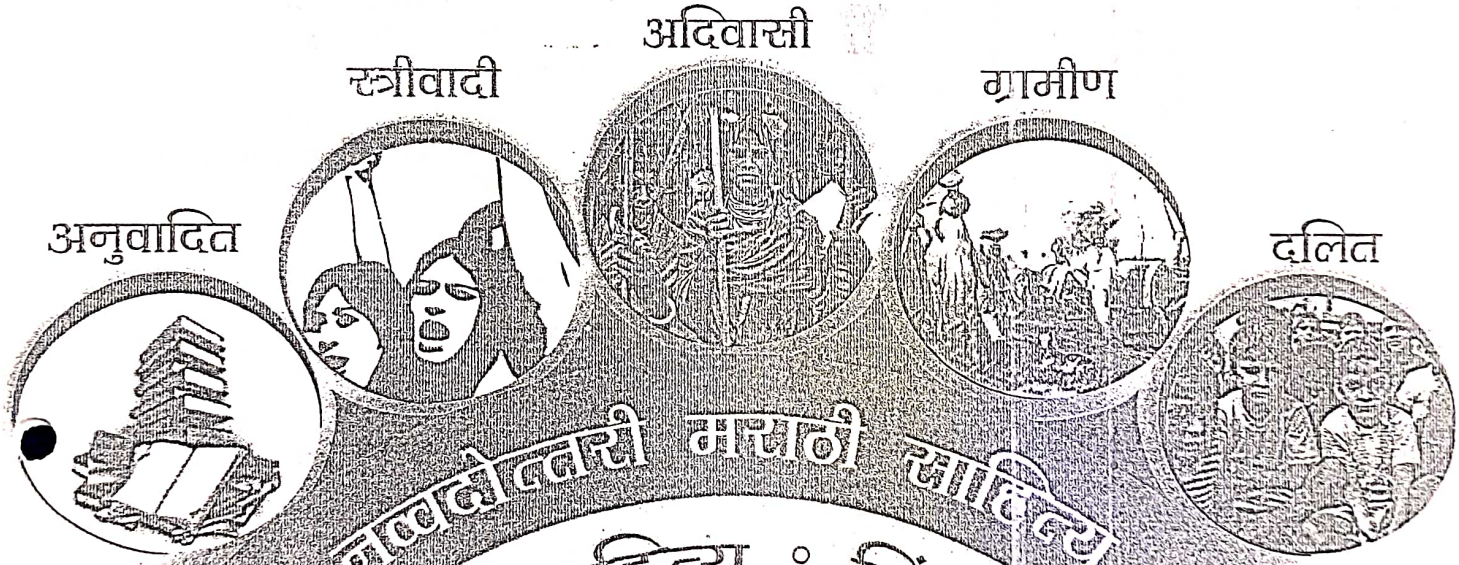

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

© : AUTHOR

Edition : 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in favour of Editor in Chief for this Special Issue on **समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा.**

NOTE: Conference proceeding publication / Special issue publication/ Book with ISBN/ **Edited Book with ISBN publication** Contact us on **9881595917** either send your proposal to **srjisarticles16@gmail.com**

An International Peer Reviewed & Refereed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-Wing, Ph - II,
1st Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar-Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Website: www.srjis.com

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता *डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे*	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा *डॉ. मनीषा नागपुरे*	14-20
3	सगकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी *डॉ. स्मिता वानखेडे*	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) *डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत*	27-34
5	समकालीन मराठी कथा *डॉ. कोमल वि. ठाकरे*	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता *डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे*	45-51
7	फ. म. शहाजिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन *डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे*	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद *प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे*	57-63
9	'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप *प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण*	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य *प्रविण रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके*	68-75

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप

प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग, महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर-442701
badalchawhan@gmail.com Mob.No. 8007928227

डॉ. रवींद्र शोभणे हे नाव मराठी कथेला नवीन नाही. 'वर्तमान' (१९९१), 'दाही दिशा' (१९९४), 'शहामृग' (१९९८) या तीन कथासंग्रहानंतर 'तद्भव' हा त्यांचा चवथा कथासंग्रह २००४ मध्ये प्रकाशित झाला. वरील तीन कथासंग्रहापेक्षा 'तद्भव' या कथासंग्रहाचे स्वरूप निश्चितच वेगळ आहे. रवींद्र शोभणे यांच्या कथा अनुभवाच्या आणि आकृतीबंधाच्या दृष्टिने वेगळ्या आहेत.

एखाद्या कथाकाराने कलात्मक पातळीवरून भोगलोलुपता चित्रित केली तर वाचकांच्या आस्वादात काहीही फरक पडत नाही. दृकश्राव्य माध्यमांमुळे वाचनप्रेम कमी होत असलेल्या आजच्या काळात भारत सासणे, आशा बगे, प्रकाश खरात, चंद्रकांत वानखेडे, रवींद्र शोभणे इत्यादी मोजके लेखक कलामूल्यांची जाणीव ठेवून आपल्या अनुभूतीचे यथार्थ चित्रण करीत आहेत. रवींद्र शोभणे यांच्या 'तद्भव' या कथासंग्रहात 'एका शिंगाचा घोडा', 'भग्न गोकुळाच्या वाटा', 'उदाहणार्थ: एक सत्वपरीक्षा', 'तद्भव', 'ओली धिप्पाड भिंत', 'दौड', 'अदृश्यच देणं', 'वर्तमानाची खवलेदार पाठ' अशा आठ कथा समाविष्ट आहेत. शोभणेंनी आकृतीबंधाच्या आणि अनुभवाच्या संदर्भात आपण अतिशय समज आहोत असा दावा प्रस्तावनेत केला आहे.

वर्तमानाच्या कथा :

'तद्भव' या कथासंग्रहामध्ये पूर्वप्रसिद्धी मिळालेल्या आठही कथांचा समावेश आहे. त्या वर्तमानातील कथा आहेत. माणसाच्या जगण्याचं एक आदर्श मूल्यनिष्ठ वर्तुळ असतं. समाजाच्या नीतिनियमांनी रूढी-परंपरांनी, जन्म-मृत्यू-विवाह बंधनांनी, जात-धर्म-विचारसरणींनी माणसं बांधलेली असतात. काळ बदलतो परंतु माणसाच्या विचारांच आदर्श वर्तुळ मात्र त्याचं अस्तित्व पोखरत असते. मूल्यांचा पुन्हा विचार करायला भाग पाडते. मूल्यांची, आदर्शाची पडझड होणे हे प्रत्येक कालखंडाचे विशेष आहे. काळानुरूप नवीन मूल्यव्यवस्था जन्माला आलेली असते, परंतु तिचा स्विकार करतांना माणसांसमोर अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. शेवटी जगणं हेच सर्वोच्च असतं, या निष्कर्षापर्यंत आलेली माणसं जीवनातला मूल्य-हासही पचवितात आणि जीवनाचे सोनं करू पाहतात. काहींना ते जमतं तर काहींना जमत नाही. ज्यांना जमत नाही ते मुळ संकट कोसळतात तेंव्हा समाजात नविन प्रश्न निर्माण होतात. रवींद्र शोभणे यांच्या 'तद्भव' या कथासंग्रहातील कथा वर्तमानाच्या परिप्रेक्षात विचारांच्या आणि मूल्यांच्या अभिसरणात, माणसांच्या वर्तमान जगण्याला अर्थपूर्ण करू पाहतात.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

माणसं स्वकेंद्रित असतात, भोगलोलूप असतात, मतलबी असतात, काळाला आणि मूल्य-हासाला शरण जाणारी असतात, स्वार्थी असतात. ही सर्वच माणसाच्या जगण्याची केंद्रे आहेत. म्हणूनच माणसाच्या जीवनातील अनुभवही माणूसपण हादरविणारे असतात. रवींद्र शोभणे यांच्या कथांमधून साकार होणारी माणसे त्यामुळेच आपल्याला भोवतालची वाटतात.

माणसांच्या पराभूत वृत्तीची चिरफाड :

'एका शिंगाचा घोडा' ही रूपकथा आहे. ती काहीशी दुर्बोध आणि अगम्य अशीच आहे. माणसाच्या मनातील कामगंडामुळे पराभूत झालेली माणसिकता एका म्हातारीच्या निमित्ताने लेखकाने मांडलेली आहे. काखेमध्ये शबनम बॅग घेऊन आपला एका शिंगाचा हरविलेला घोडा शोधण्यासाठी एक म्हातारा गावोगावी फिरतो आणि विचारतो - "माझा घोडा हरवला, घोड्याच्या शोधात आलो होतो."१ गावातील लोक त्याची टिंगल करतात तेंव्हा तो निघून जातो. तो गेल्यावर एक म्हातारी त्याच गावात येते व आपल्या म्हाता-या पतीविषयी विचारणा करते. "त्याला एकच शिंग आहे याचं ते शिंगसुद्धा बोथट झालेलं आहे. त्याला दुसर शिंग फुटलचं नाही."२ लोक तिलाही वेड्यात काढतात. ती गावातून निघून गेल्यावर पुन्हा तोच म्हातारा आपल्या हातात लाकडी घोडा घेऊन गावामध्ये येतो. आपल्या बचावासाठी शिकारी कुत्र्यावर लाकडी घोड्याने वार करतो. लाकडी घोड्याचे तीन तुकडे होतात. आणि तो पुन्हा दुस-या गावात एका शिंगाचा घोडा शोधण्यासाठी निघुन जातो. इथे ही कथा संपते.

हातातील लाकडी घोड्याचे तीन तुकडे होणे आणि पुन्हा घोडा शोधायला निघणे इथे कथा जरी संपत असली तरी ती वाचकांच्या मनात सुरूच राहते. एखाद्याला मूलं न होणे आणि त्याकरिता जन्मभर तशी त्या शिंगाच्या शोधात वणवण करणे याचे अतिशय भेदक चित्रण या कथेत आले आहे.

मानवी संबंधाचे ताण दाखविणारी कथा :

'भग्न गोकुळाच्या वाटा' या कथेतून मानवी संबंधाचे ताण तीव्रतेने आले असून मनोवैज्ञानिक विश्लेषणही आले आहे. मध्यमवर्गीय भावभावनांचे रेखाटन अधिक प्रत्ययकारी व प्रभावी असे आहे. साहेबराव आपल्या आईच्या वाईट कृत्यामुळे तिचा राग करायचा. दुर्गामावशीकडून जेंव्हा त्याला सत्य कळले तेंव्हा तो आपल्या आईच्या आठवणीने व्याकूळ होतो; पण वेळ निघून जाते. त्याची आई जगातून निघून जाते. खरे तर मानवी संबंधाचे ताणं प्रस्तुत कथेत दिसून येतात.

व्यक्तिची सत्वपरीक्षा :

उदाहरणार्थ: 'एक सत्वपरीक्षा' या कथेतील नायक हा क्रांतीकारी आहे. तो समाजातील कर्त्या सुधारकाचे बोट धरून चालणारा कार्यकर्ता आहे. तो रूढीभंजक, मूर्तिभंजकही असतो. रूढीप्रिय गोष्टींवर आघात करतो, "आपल्या कृतीनं, विचाराणं वादळ निर्माण व्हावं, आपल्या कृती-उक्तीची समाजातील सर्व स्तरावर चर्चा व्हावी, ही त्याची प्रामाणिक इच्छा असायची; किंबहुना तीचं त्याची महत्वाकांक्षा होती."३ हा नायक समाजकार्यात अग्रेसर असणा-या नानासाहेबांचा खरा अनुयार्य होता. त्यासारखीचं 'चेतना' ही सुद्धा अनुयायी होती. लग्नापूर्वी ती गर्भवती झाली, तेंव्हा तीने नानासाहेबांना खरी वास्तविकता सांगितली.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

माणसं स्वकेंद्रित असतात, भोगलोलूप असतात, मतलबी असतात, काळाला आणि मूल्य-हासाला शरण जाणारी असतात, स्वार्थी असतात. ही सर्वच माणसाच्या जगण्याची केंद्रे आहेत. म्हणूनच माणसाच्या जीवनातील अनुभवही माणूसपण हादरविणारे असतात. रवींद्र शोभणे यांच्या कथांमधून साकार होणारी माणसे त्यामुळेच आपल्याला भोवतालची वाटतात.

माणसांच्या पराभूत वृत्तीची चिरफाड :

'एका शिंगाचा घोडा' ही रूपकथा आहे. ती काहीशी दुर्बोध आणि अगम्य अशीच आहे. माणसाच्या मनातील कामगंडामुळे पराभूत झालेली माणसिकता एका म्हातारीच्या निमित्ताने लेखकाने मांडलेली आहे. काखेमध्ये शबनम बॅग घेऊन आपला एका शिंगाचा हरविलेला घोडा शोधण्यासाठी एक म्हातारा गावोगावी फिरतो आणि विचारतो - "माझा घोडा हरवला, घोड्याच्या शोधात आलो होतो."१ गावातील लोक त्याची टिंगल करतात तेंव्हा तो निघून जातो. तो गेल्यावर एक म्हातारी त्याच गावात येते व आपल्या म्हाता-या पतीविषयी विचारणा करते. "त्याला एकच शिंग आहे याचं ते शिंगसुद्धा बोथट झालेलं आहे. त्याला दुसर शिंग फुटलचं नाही."२ लोक तिलाही वेड्यात काढतात. ती गावातून निघून गेल्यावर पुन्हा तोच म्हातारा आपल्या हातात लाकडी घोडा घेऊन गावामध्ये येतो. आपल्या बचावासाठी शिकारी कुत्र्यावर लाकडी घोड्याने वार करतो. लाकडी घोड्याचे तीन तुकडे होतात. आणि तो पुन्हा दुस-या गावात एका शिंगाचा घोडा शोधण्यासाठी निघुन जातो. इथे ही कथा संपते.

हातातील लाकडी घोड्याचे तीन तुकडे होणे आणि पुन्हा घोडा शोधायला निघणे इथे कथा जरी संपत असली तरी ती वाचकांच्या मनात सुरूच राहते. एखाद्याला मूलं न होणे आणि त्याकरिता जन्मभर तशी त्या शिंगाच्या शोधात वणवण करणे याचे अतिशय भेदक चित्रण या कथेत आले आहे.

मानवी संबंधाचे ताण दाखविणारी कथा :

'भग्न गोकुळाच्या वाटा' या कथेतून मानवी संबंधाचे ताण तीव्रतेने आले असून मनोवैज्ञानिक विश्लेषणही आले आहे. मध्यमवर्गीय भावभावनांचे रेखाटन अधिक प्रत्ययकारी व प्रभावी असे आहे. साहेबराव आपल्या आईच्या वाईट कृत्यामुळे तिचा राग करायचा. दुर्गामावशीकडून जेंव्हा त्याला सत्य कळले तेंव्हा तो आपल्या आईच्या आठवणीने व्याकूळ होतो; पण वेळ निघून जाते. त्याची आई जगातून निघून जाते. खरे तर मानवी संबंधाचे ताणं प्रस्तुत कथेत दिसून येतात.

व्यक्तिची सत्वपरीक्षा :

उदाहरणार्थ: 'एक सत्वपरीक्षा' या कथेतील नायक हा क्रांतीकारी आहे. तो समाजातील कर्त्या सुधारकाचे बोट धरून चालणारा कार्यकर्ता आहे. तो रूढीभंजक, मूर्तिभंजकही असतो. रूढीप्रिय गोष्टींवर आघात करतो, "आपल्या कृतीनं, विचाराणं वादळ निर्माण व्हावं, आपल्या कृती-उक्तीची समाजातील सर्व स्तरावर चर्चा व्हावी, ही त्याची प्रामाणिक इच्छा असायची; किंबहुना तीचं त्याची महत्वाकांक्षा होती."३ हा नायक समाजकार्यात अग्रेसर असणा-या नानासाहेबांचा खरा अनुयार्यी होता. त्यासारखीचं 'चेतना' ही सुद्धा अनुयायी होती. लग्नापूर्वी ती गर्भवती झाली, तेंव्हा तीने नानासाहेबांना खरी वास्तविकता सांगितली.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

आपल्या मर्यादीत विश्वात काहीतरी अव्दितीय, अपूर्व, काहीस वेगळ करू इच्छिणारा, संधी शोधणारा क्रांतीकारक नायक गर्भवती चेतनाशी लग्न करतो, त्याच्या मनातल्या क्रांतीविचारांची वाफ लयाला गेल्यावर मात्र, त्याला चेतनाशी जुळवून घेणं शक्य होत नाही. समाजाच्या दबावानं तो जीवनमूल्यांची बदलती क्रांतीकारक रूपं स्विकारू शकत नाही. जीवनाच्या प्रत्यक्ष रणांगणात क्रांतीची वाफ होते. हा खरे तर आजच्या सामाजिक जीवनाचाच पुनर्विचार करायला भाग पाडणारा प्रश्न आहे. अशाप्रकारे क्रांतीकारक युवकाची सत्त्वपरीक्षा घेणारी प्रस्तुत कथा आहे.

व्यावहारिक भूकंपाची घसरण :

'दौड' या कथेतून व्यावहारिक भूकंपाची घसरण व्यक्त होते. पठाण उद्योग समुहामध्ये रायभाने नावाचा व्यक्ती मशिनिष्ट या पदावर कार्यरत असतो. प्रोबेशन मध्ये असतानाच त्याचा अपघात होवून तो स्वतःचे दोन्ही हात गमावतो. नूकतेच त्याचे लग्न झाले त्यातच हा अपघात; त्याच्या पत्नीवर आघात झाला. तीची स्वप्ने बेचिराख झाली.

रायभानेची पत्नी, कामगार युनियन लीडर दादा गावंडे, मॅनेजर एम.डी. पठाण यांचे वेगवेगळे धेय्य असतात. नव-याचे हात अपघातात निकामी झाल्यावर जगणं सुंदर करण्यासाठी तिची शोधयात्रा सुरू असते आणि शेवटी पठाण साहेबांच्या नादी लागून, ती आपला अधःपतीत जीवनाचा गाडा पुढे नेऊ पाहते, म्हणूनच व्यावहारिक तडजोडीपोटी होत चाललेली मूल्यांची घसरण 'दौड' या कथेत दिसून येते.

विस्मयकारक प्रत्यय देणारी कथा :

माणसाच्या स्वार्थी जगण्यावर प्रकाश टाकणारी आणि विस्मयकारक प्रत्यय देणारी 'अदृष्टाचं देणं' ही कथा आहे. "मानवी मनाची क्षुद्रता व नियतीचं वरदान यामध्ये नाट्याचा विस्मयकारक प्रत्यय आणून देणारी 'अदृष्टाचं देणं' ही कथा प्रस्तुत संग्रहाचं भूषणच म्हणता येईल."४ गणोबा वाणी आपल्या गिरजा नावाच्या पत्नी सोबत आणि दोन मुलीसोबत राहतो. त्याचे गावामध्येच दुकान असते. पावसाळ्याच्या दिवसात एक म्हातारी दुकानातील सामान खरेदीसाठी येते. मुसळधार पाऊस असल्यामुळे रात्रभर गणोबाच्या पत्नीच्या आग्रहाखातर त्यांच्याकडे मुक्काम करते. मात्र आपल्याजवळील मोहरा गमावते. गणोबाची स्वार्थीवृत्ती जागी होते. माणसांच्या स्वार्थी जगण्यावर प्रकाश टाकणारी ही कथा आहे. माणसातील स्वार्थ त्याच्यातल्या माणूसपणाचा मृत्यू घडविणारा आहे.

आजच्या पिढीची कथा :

'तन्द्रव' ही आजच्या पिढीची कथा आहे. ती वास्तवातील मग्नतेचे कलापूर्ण दर्शन दाखविणारी आहे. एका आघाडीच्या वृत्तपत्राचे नंदू आणि बेला हे दोघेही प्रतिनिधी असतात. नागपूर जिल्ह्यातील मोवाड हे गाव वर्धा-वैनगंगा नदीच्या महापूराने वाहून जाते. ही बातमी सर्वत्र पसरते. गेल्या शंभर वर्षामध्ये असा महापूर कधी आलाच नाही. "या परिसरातल्या साध्या वार्ताहरांवर विसंबून राहण्याइतपत ही घटना नगन्य नाही. याची जाणीव राष्ट्रीय प्रसारणातल्या बातमीनं बहुतेक वृत्तपत्रवाल्यांना झाली आणि त्यांनी तिथल्या विशेष वृत्त सेवेसाठी आपापले प्रतिनिधी छायाचित्रकारांसह रवाना केले."५ नंदू आणि बेला हे दोघे तिथे गेले. नंतर

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

त्यांच्यात प्रेमसंबंध प्रस्थापित होवून बेला गर्भवती होते. तेंव्हा नंदू तिला ॲबॉर्शन करण्यास भाग पाडते. ही कथा फार अलवार आहे, संवेदनाक्षम आहे. बदलत्या जीवनाचे, वासनांचे आवेग तरूण-तरूणींच्या वागण्यात कसे प्रतिबिंबित झाले ते कळते. एका तरूण मुलीच्या मनाचा प्रश्न लेखक फार हळवेपणाने मांडतो. तिच्या वाटण्याला तरूणाईचा नवीन संदर्भ देतो. पराभूत मनाला कणखर बनविण्याचा तो प्रयत्न करतो.

'तन्द्रव' कथेसंबंधी रवींद्र शोभणे लिहितात, "तन्द्रव' या कथेकडे जेंव्हा मी आज तटस्थपणे पाहतो तेंव्हा या कथेतून व्यक्त होणा-या अनुभवाचा पोत हा एकपदरी निश्चितच नाही; तो तीनपदरी किंवा त्रीस्तरीय स्वरूपाचा आहे. हे प्रथमच जाणवले."६ आजच्या पिढीला जवळचे वाटणारे कथानक प्रस्तुत कथेमध्ये आहे. तरूणांच्या मनाची घुसमट, त्यांचे प्रश्न, त्यांची जिद्द, नवीन गोष्ट करू पाहण्याची आकांक्षा, युवक-युवतीचे प्रेमसंबंध नंतर त्यामध्ये आलेले विघ्न इत्यादी गोष्टी कवेत घेत ही कथा साकार होतांना दिसते. त्यामुळे ही कथा आजच्या पिढीला जवळची वाटते.

समारोप :

समाजातील माणसाचे मूल्यहीन वर्तन कथाकार रवींद्र शोभणे यांनी चितारले आहे. जीवनातील दुःख, त्याच्या अलक्षित अनुभवाचा शोध घेण्याची धडपड कौतुकास्पद आहे. शोभणेंनी टिपलेले संवेदन अर्थवाही व गंधवाही आहे. त्यामुळे वाचकांना वाचनाचे वेढ लागते. 'तन्द्रव' कथासंग्रहातील संपूर्ण कथा ह्या वर्तमानाच्या आहेत. माणसांच्या पराभूत वृत्तीची चिरफाड, मानवी संबंधाची तान-तनाव इत्यादी विषय घेऊन त्यांची कथा प्रकटलेली आहे. त्यांच्या कथा विस्मयकारक प्रत्यय देणा-या आजच्या पिढीच्या कथा आहेत. ह्या कथासंग्रहातील कथांमधून माणसांच्या ठिकाणी असणा-या आत्मकेंद्रितता, स्वार्थीबुद्धी, भोगलोलुपता या स्वभावदोषातून परिणाम होणा-या जीवनानुभवांची विभिन्न रूपं साकार झालेली आहेत.

निष्कर्ष :

(१) 'तन्द्रव' कथासंगहातील कथा वर्तमानाच्या कथा आहेत.

(२) 'तन्द्रव' कथासंग्रहाचे स्वरूप इतर कथासंग्रहापेक्षा वेगळे आहे.

(३) अनेक नविन विषयांना कवेत घेत प्रस्तुत कथासंग्रह लिहिलेला आहे.

(४) कथेतील व्यक्तिरेखा आपल्या सभोवतीच्या वाटतात.

संदर्भ ग्रंथ :

(१) रवींद्र शोभणे, 'तन्द्रव', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४, पृ. १२
(२) तत्रैव, पृ. २१
(३) तत्रैव, पृ. ४६
(४) तत्रैव, मलपृष्ठावरील मजकुरातून
(५) तत्रैव, पृ. १२२
(६) रवींद्र शोभणे, 'कथा लेखनासंबंधी माझी भूमिका आणि तन्द्रव' यामधून

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष : १२ वे । अंक २ रा
[illegible] - सप्टेंबर - २०२१

लोककवी वामनदास कर्डक विशेषांक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAHMAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-२)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. युवराज धबडगे
मराठी विभागप्रमुख

प्रा. नागेश बोन्तेवाड
मराठी विभाग

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय सांभाळकर
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : ३०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे	1 – 6
2.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची लोकगीते - प्रा.डॉ. दिलीप सावंत	7 - 10
3.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	11 – 13
4.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. उत्तम हरिबा कांबळे	14 - 17
5.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - सुनील स कांबळे / डॉ. संदिप बनसोडे	18 - 22
6.	वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा.डॉ.प्रेमला मुखेडकर	23 - 26
7.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता व नाटकीयता - डॉ. संदीप अ. बनसोडे / रामेश्वर गिरधर देवरे	27 - 29
8.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - शारदा किशन धामणगावकर	30 - 33
9.	लोककवी वामनदादा कर्डकांच्या बुध्दगीतांचे सामाजिक महत्त्व - प्रा. डॉ. शिवाजी संभाजी गायकवाड	34 - 36
10.	लोककवी वामदादा कर्डक यांची महिला गीते - प्रा.डॉ. आशा सोपान गिरी	37 - 40
11.	वामन दादाकर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता आणि निसर्ग प्रतिमा - प्रा. विक्रम उ. मोरे	41 - 44
12.	वामनदादा कर्डक : नव्या युगाचा शाहीर - प्रा. देवेंद्र बाबुराव निकम, प्रा. डॉ. म. सु. पगारे	45 - 48
13.	मानवतावादी कवी वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील मुल्यविचार - प्रा. डॉ. बाळासाहेब लिहिणार	49 - 52
14.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांचा अभ्यास - प्रा. डॉ. डी. ए. पाटील	53 - 56
15.	वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांतील सामाजिकता - डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	57 - 59
16.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा.डॉ.कोतमे धिरजकुमार सत्येकाम	60 – 62

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे	1 – 6
2.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची लोकगीते - प्रा.डॉ. दिलीप सावंत	7 - 10
3.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	11 – 13
4.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील बौध्द तत्वज्ञान - डॉ. उत्तम हरिबा कांबळे	14 - 17
5.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - सुनील स कांबळे / डॉ. संदिप बनसोडे	18 - 22
6.	वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा.डॉ.प्रेमला मुखेडकर	23 - 26
7.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता व नाटकीयता - डॉ. संदीप अ. बनसोडे / रामेश्वर गिरधर देवरे	27 - 29
8.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - शारदा किशन धामणगावकर	30 - 33
9.	लोककवी वामनदादा कर्डकांच्या बुध्दगीतांचे सामाजिक महत्त्व - प्रा. डॉ. शिवाजी संभाजी गायकवाड	34 - 36
10.	लोककवी वामदादा कर्डक यांची महिला गीते - प्रा.डॉ. आशा सोपान गिरी	37 - 40
11.	वामन दादाकर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता आणि निसर्ग प्रतिमा - प्रा. विक्रम उ. मोरे	41 - 44
12.	वामनदादा कर्डक : नव्या युगाचा शाहीर - प्रा. देवेंद्र बाबुराव निकम, प्रा. डॉ. म. सु. पगारे	45 - 48
13.	मानवतावादी कवी वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील मुल्यविचार - प्रा. डॉ. बाळासाहेब लिहिणार	49 - 52
14.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांचा अभ्यास - प्रा. डॉ. डी. ए. पाटील	53 - 56
15	वामनदादा कर्डक यांच्या लोकगीतांतील सामाजिकता - डॉ.नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	57 - 59
16.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा.डॉ.कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल	60 – 62

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

33.	आंबेडकरी शाहीर : वामनदादा कर्डक - प्रा. सौ. नंदा निवृत्ती मास्कर	135 - 137
34.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतरचनेतील शैलीविशेष – गेयता - डॉ. जया जितेंद्र कदम	138 - 141
35.	महाकवी वामनदादा कर्डक : आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा काल-आज व उद्याचा चेहरा - प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	142 - 145
36.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची स्त्रीगीते - डॉ. देवमन दत्तुजी कामडी	146 - 155
37.	वामनदादा कर्डक यांची गझल रचना - डॉ. मुख व इघारे	156 - 159
38.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकर दर्शन - प्रा. डॉ. दलशाहा डोमाजी चव्हाण	160 - 166
39.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. राजाराम अं. झोडगे	167 - 170
40.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील सामाजिक बांधिलकी : शोध व स्वरूप - प्रा. निखिल भिकाजी उंबरकर	171 - 173
41.	तुकोबांच्या कुळातील लोककवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. विठ्ठल खंडूजी जायभाये	174 - 178
42.	आंबेडकरी चळवळीचा तेजोमय दीप - प्रोफेसर डॉ.शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन	179 – 181
43.	आंबेडकरवादी लोकशाहीर वामनदादा कर्डक - प्रा.डॉ. बहरे राजू सायन्ना	182 - 184
44.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची लोकगीते - प्रा. डॉ. विलास खुणे	185 - 187
45.	शोषितांचा हृदयस्पर्शी आवाज : महाकवी वामनदादा कर्डक - प्रा.डॉ. शोधी एम. देशपांडे	188 - 191
46.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांची राष्ट्रीय कविता - प्रा.डॉ. विलास शं. पाटील	192 - 194
47.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजीकता - डॉ. रंजना मधुकर कदम	195 – 200
48.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्वज्ञान - प्रा.डॉ.साहेबराव भानुदासराव शिंदे	201 – 204
49.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांचे स्वरुप आणि विचार - प्रा.डॉ. चंद्रशेखर निवृत्ती एंगडे, प्रा. संजय नामदेवराव आठवले	205 - 210

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकर दर्शन

- प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
मराठी विभाग,
महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जिल्हा. चंद्रपूर
भ्रमणध्वनी 8007928227
ई-मेल badalchawhan@gmail.com

आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात लोककवी वामनदादा कर्डक यांचा महानायक म्हणून गौरव करण्यात येतो. वामनदादा हे सच्चे समाजशिक्षक, लोकशिक्षक आणि महान लोककवी होते. त्यांची कविता आंबेडकरी जनतेच्या घराघरात पोहचली आहे. वामनदादाच्या कवितामुळे आंबेडकरवादी मराठी कविता उर्जावान झाली. त्यांनी आधुनिक क्रांतिकारी कविता लिहिलेल्या आहेत. आपल्या गितस्वरुपी कवितांनी भगवान बुध्द महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात, माणसांच्या मना-मनात पोहचविले. वामनदादांनी देव, दैव, आत्मा, पुनर्जन्म, मनू यांना नकार दिला व मानवतावादाचा स्विकार केला. या जगाला बदलवायचे असेल तर मनुष्याने स्वत:पासून सुरुवात करावी. स्वत:ला दिव्यातील तेलाप्रमाणे जाळावे. संघर्षरत राहावे आणि जगाला प्रकाशाच्या दिशेने न्यावे असे ते म्हणत असत.

बीजशब्द :

युगप्रवर्तक, भीमशाहीर, लेखणी, चळवळ, तत्त्वज्ञान, प्रतिभा, महापरिनिर्वाण.

प्रास्ताविक :

विसाव्या शतकातील महापुरुषांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक असामान्य महापुरुष होते. त्यांचे विचार प्रबोधनकारी आहेत. त्यांच्यामुळे भारतीय समाजातील वेगवेगळया क्षेत्रात क्रांती झाली. पूर्वी भारतीय समाजमन चातुर्वर्ण्य आणि जातीभेदामुळे हवालदील झाले होते. हा समज बाबासाहेबाच्या तत्वज्ञानामुळे आणि चळवळीमुळे जागृत झाला. त्यांच्यामुळेच या समजाला नवी दिशा, नवे बळ मिळाले. आता तो नव-नवीन क्षेत्रात वाटचाल करीत आहे. याला साहित्यक्षेत्रही अपवाद राहिले नाही. समस्त बहुजन वर्गाच्या आचार-विचारात परिवर्तन करण्यामागे आंबेडकरी चळवळ आणि तत्वज्ञान यांचा सिंहाचा वाटा आहे. यामुळे समाजाला नवी दिशा मिळाली. त्यांचा स्वाभिमान जागा झाला. एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. मुक्यांना वाचा आली ते क्रांतीचे नवे गीत गाऊ लागले.

1930 नंतर मराठी कवींनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर कविता लेखनास प्रारंभ केला त्याच्याबद्दल आदर, प्रेम आणि कृतज्ञता व्यक्त केली. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वाने कवी, कलावंतांच्या प्रतिभांना नवा आशय, नवे भावविश्व, नविन विषय आणि नविन जाणिवाही प्राप्त झाल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या युगंधर प्रेरणेने मराठी कवितेत

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

खऱ्या अर्थाने एका नव्या आणि विद्रोही सुर्यकुळाच्या कवितेचा प्रारंभ झाला. मराठी कवितेचे तारांगण निखाज्यांनी फुलले मराठी कवितेतले हे अनोखे दर्शन होते."[1] मराठी कवितेत वेगळ्या भूमिकेतून कवितांची रचना करणारे वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरी विचारांचे पाईक होते त्यांनी विविधांगी लेखन केले आहे प्रामुख्याने भीम-बुध्द गिते लिहिली. त्यांच्या गीतांनी लोकरंजनासह लोकशिक्षण दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार कवितेतून-गीतांतून खेडया-पाडयापर्यंत पोहचविण्याचे महान कार्य केले. त्यामुळे त्यांना 'भीम शाहीर' म्हणून गौरविण्यात येते. वामनदादा हे पुढील पीढीतील कवी-गायकां चे मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवून नंतरच्या पीढीतील कवी-गायकांनी कविता लिहिलेल्या आहेत.

जीवन परिचय :

तब्बल 82 वर्ष आंबेडकरी चळवळीची सेवा करण्याऱ्या वामनदादा कर्डकाचा जन्म क्रांतिकारी, संघर्षमय वातावरणात देशवंडी, ता. सिन्नर, जिल्हा. नाशिक येथे 15 ऑगस्ट 1922 मध्ये झाला. आई सईबाई आणि वडिल तपाजी कर्डक. वामनदादा तीन वर्षाचे असतानाच वडीलांचे निधन झाले. गावात शाळा नसल्यामुळे ते गुरे राखायचे. वयाच्या अकराव्या वर्षी आई-भाऊ-बहिण यांच्यासह मुंबईला गेले तेथे वामनदादा, त्यांची आई आणि बहिण सायनच्या कोळशाच्या वखारीत कोळसा वेचून तो कुर्ला येथे नेऊन विकायचे. त्यांनी लेजीम व लाठीचे उत्तम शिक्षण घेतल्यानंतर बी.डी.डी चाळ नं. 13 शिवडी येथे समाजकल्याण केंद्रात ते लेझीम शिक्षक झाले. वाचता येत नसल्यामुळे त्यांना वाईट वाटायचे. देहलवी शिक्षकाच्या सहकार्याने ते वाचन करणे शिकले. वाचनामुळे आणि चित्रपटामुळे त्यांच्यातील कलावंत जागा झाला त्यांनतर त्यांनी नाटक आणि चित्रपट कथा लिहिल्या. 1942 नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी थेट संपर्क आला समता सैनिक दलाच्या संचालनात सहभागी होऊन ते संचालन करायचे.

वामनदादा कर्डक यांच्या नावावर 'वाटचाल' (1973) 'मोहळ' (1976), 'हे गीत वामनाचे' (1977) हे कवितासंग्रह गीतसंग्रह आहेत. 'माझ्या जीवनाच गाणं' (1996) हे आत्मकथन लिहिले आहे. यासोबतच काही चित्रपट गीते आणि ध्वनिफिती आहेत. त्यांच्या नावावर दहा हजार गाणी आहेत. वामनदादाचे जीवनच एक गाणं आहे. वामनदादाची कविता सामाजिक जाणिवेतून प्रकट झाली आहे. त्यांचे आदर्श भगवान बुध्द महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असल्यामुळे त्यांच्यावर विपुल प्रमाणात कविता लिहिलेल्या आहेत 1943 ते 1980 या कालावधित त्यांनी विपूल लेखन केले. बाबासाहेब आंबेडकरांची गाणी गातांना तर ते भीममय होतात व प्रेक्षकांना भीममय करतात. त्यांना अनेक पुरस्कारही मिळाले आहेत. अशा या बहुआयामी व्यक्तिमत्वाचा मृत्यू 15 मे 2004 मध्ये झाला.

बाबासाहेबाच्या जन्माविषयीच्या कविता :

आंबेडकरवादी मराठी कवितासृष्टीत वामनदादा कर्डक हे अत्यंत महत्त्वाचे कवी आहेत. त्यांनी वस्तुनिष्ठ कवितेसोबतच जुन्या-नव्याचा मेळ घालणाऱ्या कविता अतिशय सकसपणे लिहिल्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्मामुळे अनाथ असलेल्या बहुजनांना पिता आणि गुरु मिळाला बाबासाहेबांमुळे विषम व्यवस्था हादरली अस्पृश्यता, जातीवाद, विषमता, कर्मकांड डगमगायला लागले. लक्षावधी बहुजनांची दयनिय अवस्था नाहिशी झाली. जणू बाबाहेबाचा जन्म हा कोटयावधी बहुजनांचा उध्दार करण्यासाठीच झाला होता.

"उध्दरली कोटी कुळे
भीमा तुझ्या जन्मामुळे
एक ज्ञानज्योतीने कोटी, कोटी ज्योती
उजळे, काळोख मावळे
भीमा तुझ्या जन्मामुळे"[2]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्मापूर्वी अस्पृश्यांची अवस्था अतिशय वाईट होती चांगले जगताही येत नव्हेत. त्यांच्या जन्मामुळे गुलामगिरीचे जीवन जगणाऱ्या लक्षावधी बहुजनांच्या हातापायांतील बेडया तडातडं तुटल्या त्यांना स्वातंत्र्य मिळाले. त्यांच्या आयुष्यातील अंधार नाहिसा झाला नवे आयुष्य जगायला मिळाले. जुने विचार, जुनी व्यवस्था, जुणी गाणी सर्व सोडून नविनतेच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली. "भीमजन्माचा सोहळा वर्णन करतांना वामनदादांची प्रतिभा तेजोमय होऊन

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Pallarpur

जाते. उंच-उंच भराऱ्या मारु लागते. भीमजन्माचा आनंद व्यक्त करतांना शब्दही थिटे पडावेत अशी त्यांची मानसिक अवस्था झाली असावी"[3] बाबासाहेबाच्या जन्मामुळे आकाश आश्चर्यचकीत झाले. सुर्य. चंद्र, तारे, पृथ्वी, विजा, वारा यांना हेवा वाटला. बाबासाहेबाच्या जन्मप्रसंगाचे वर्णन करतांना वामनदांदानी असंख्य शब्द वेगवेगळी विशेषणे, उपमा योजलेल्या आहेत. "वामनदादांची कविता ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनावरील महकाव्य होय."[4] हे अगदी सत्य आहे. कारण वामनदादांनी बाबासाहेबाच्या वेगवेगळया पौलुंवर कविता रचलेल्या आहेत.

डॉ. बाबसाहेब आंबेडकराचे युगप्रवर्तकत्व :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे वामनदादा कर्डक यांच्या कवितांचे प्रेरणास्थान आहेत त्यांनी अतिशय समर्पकणे बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वाचे वर्णन केले आहे. बाबासाहेबाचे सामाजिक-राजकीय लढे ते विसरु शकले नाही. त्यांच्या महपरिनिर्वानानंतर चळवळीला आलेली अवकळा ते विसरु शकले नाही.

"भीम माझ्यामध्ये होता, मान ताठ होती माझी माझ्यातला भीम इथे मीच केल उणा, दोष देऊ कुणा?"[5]

वामनदादाच्या कवितेतील हे दु:ख दलित समाजाला जाणवणाऱ्या पोरकेपणाचे आहे. यासोबतच त्यांनी बाबासाहेबांच्या जीवनातील घडामोडीचे दर्शन घडविले आहे. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रुपाने जगासमोर मुखर झाले आहे. त्यामुळे आजचे, उद्याचे आणि उद्याच्या उद्याचे नायकही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच आहेत. असे वर्णन ओजस्वी भाषत, लयदार आणि पल्लेदार शौलीत, मंजुळ वाणीने वामनदादांनी केलेले आहे"[6] वामनदादांनी बाबासाहेबाचे युगप्रवर्तकत्व सिध्द करणाऱ्या अनेक कविता लिहिल्या. बाबासाहेब हे त्यांच्या कवितांच्या जीव की प्राण होता त्यांच्यावर त्यांची श्रध्दा होती. बाबासाहेबाविषयीची कृतज्ञता वामनदादांनी मरेपर्यन्त जोपासली. बाबासाहेबांचे गुणवर्णन, त्यांच्या कार्याचे वर्णन करण्यात त्यांनी आपली हयात घालविली. त्यांनी आपल्या काव्य गीतांतून लोकांमध्ये स्फूर्ती जागविली त्यांची कविता ही आंबेडकरवादी मराठी साहित्यातील अनमोल ठेवा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे रंजल्या-गांजल्या बहुजनांची आईवडील होते. त्यांच्यात स्वाभिमान जागृत करणारा हा महामानव होता. जगातील वेगवेगळया नेत्यांना वेगवेगळी विशेषणे लावली जातात. मात्र बाबासाहेबांना भीमाई, आपले वडील, आपल्या वडीलांचे वडील अशी विशेषणे लावली जातात आणि ते खरेच आहे. आपल्या समाजाला मायेची उब, बापाचा आसरा देणारे. बापाचे कर्तव्य पूर्ण करणारे बाबासाहेब जगाच्या पातळीवर एकमेव असे महापुरुष झाले. वामनदादा लिहितात-

"चांदण्याची छाया कापराची माया
माऊलीची माया होता माझा भीमराया
चोचीतला चारा देत होता सारा
आईचा उबारा देत होता सारा
भीमाईपरी चिल्ल्यापिल्ल्यापरी
पंख पांघराया होता माझा भीमराया"[7]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आंबेडकरी समजाचे नाते आईमुलासारखे आहे. बाबासाहेब बहुजन समजाचे उध्दारक आहेत. "मराठी साहित्यात आईवरच्या कविता काही कमी नाहीत. त्या खरोखरच्या जन्मदात्रीवर लिहिल्या आहेत. पण एका क्रांतीपुरुषाला, एका महापुरुषाला, एका बंडखोर नेत्यालाच आईच्या भूमिकेत नेऊन त्याच्यावर लिहिलेली वामनदांदांची प्रत्येक कविता आणि प्रत्येक गाणे काळीज ओले करणारे आहे भीमाई आणि तिची जनता यांच्यात खरोखरच माय-लेकरांचे नाते होते, हे समजून घेण्यात या कवितांमुळे कसलीच अडचण येत नाही"[8] वामनदादांनी अगदी सुलभतेने वावासाहेब आणि दलित समजाचे वर्णन आपल्या कवितेतून केलेले आहे. ते त्यांना कधी आई संबोधतात तर कधी पिता संबोधतात आणि लिहितात.

"जाताच पिता अनुभवी
तापलां दुहीचा रवी
संपली नवी टवटवी

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

बोले जो वामन कवी
आज मोजी घटका पळा
माझ्या भीमरायाचा मळा"[9]

भारतीय समाजात वडील हा कुटुंबप्रमूख असतो. वडीलांच्या निधनानंतर कुटुंबावर दुखाचे सावट पसरते, कुटुंब कोसळते. बाबासाहेब तर दीन-दलितांचे सर्वस्व होते. त्यांच्यानंतर समाजावर दुखाचा डोंगर कोसळला. कधीही भरुन न निघणारी समाजाची हानी झाली. समाजात निराशा पसरली असे वर्णन वामनदादांनी मोठया तन्मयतेने केलेले आहे.

लेखणीचे वर्णन :

वामनदादा कर्डक यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वेगवेगळया पैलूंवर कविता लिहिलेल्या आहेत. बाबासाहेबांना त्यांच्या लेखनीने उत्तुंग शिखरावर पोहचविले हया लेखनीमूळेच बाबासाहेब प्रकांड पंडीत झालेत. बॅरिस्टर झाले. प्रोफेसर झाले आणि भारतीय संविधानाचे निर्माते झाले. वामनदादांनी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ज्ञानाचे पराक्रमाचे, लढयाचे वर्णन जसे केले आहे तसे त्यांच्या लेखनीचेही वर्णन केले आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांची लेखनी गीत होवून आपले महत्व सांगते. ही पलपती लेखनी गर्वासाठी गर्वाचा विषय झाली आहे.

"जगातली देखणी
बाई मी भीमाची लेखणी।।
काळया मनुचा इमला मी पाडीला
त्यात मनुचा मुडदा मी गाडीला
मुडदा मनुचा मीच पाडला रणी गं
बाई मी भीमाची लेखणी।।"[10]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या कार्यावर अनेक कविता आढळतात. मात्र त्यांच्या लेखनीवर कविता लिहिणे कुणाला गवसले नाही ते वामनदादा ना गवसले. वामनदादांनी आपल्या प्रतिभाबलाने बाबासाहेबाच्या लेखणीचे वर्णन केले आहे. या लेखणीमुळेच मुनचा मुडदा गाडल्या गेला संपूर्ण सत्य उजगर झाले सत्य घटना समोर आल्या हे कार्य केवळ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनीमुळेच साध्य झाले म्हणून त्यांची लेखनी महान ठरते

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची चळवळ:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या हयातील दलितांच्या उत्थानासाही वेगवेगळया चळवळी केल्या. 20 मार्च 1927 मध्ये महाडच्या चवदार तळयाचा सत्याग्रह केला. हा सत्याग्रह दलितांच्या एकूणच लढयाच्या अस्मितेची नांदी होती 3 मार्च 1930 मध्ये काळाराम मंदिर सत्याग्रह केला. शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, श्रमिक, महिला यांच्यासाठी बाबासाहेबांनी अनेक चळवळी उभारल्या. बौध्द धम्माचा स्विकार ही सुध्दा जागतिक कितींची महान चळवळच होती. बाबासाहेबानी आपल्या लक्षावधी अनुयायांसह 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे बौध्द धम्माचा स्विकार केला. त्यांनी दलितांना नवीन जीवन दिले. हा धम्म स्विकाराचा समारंभ वामनदादांनी हेरला आणि त्याप्रसंगाचे वर्णन आपल्या कवितेत केले.

"त्या भीम माऊलीला, लाखात पाहिले मी
जयगान माऊलीचे लाखात गाईल मी
गेली हजार वर्षे नव्हता मनात हर्ष
मसनातल्या मनूचे आघात साहिले मी..."[11]

तीन हजार वर्षापूर्वीचा, आपल्याच मातीला बौध्द धम्म स्विकरण्याचे भाग्य बाबासाहेबामुळेच सर्वानां लाभले यामध्ये सर्वाना मुक्तीचा मार्ग दिसला स्वाभिमान जागा झाला, दलित समाजात नवचौतन्य आणि सत्व निर्माण झाले. आपल्या हक्कासाही ते लढू लागले. वामनदादांची कविता सर्व प्रकारच्या शोषणाचा निषेध करते आणि समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता याचा स्विाकार करते. त्यांची कविता आजपर्यंत ज्या शोषकांनी दलितांचे शोषण केले त्या सर्वांचा निषध करते व संपूर्ण शोषितांना ती आव्हान करते बाबासाहेबाची सामाजिक चळवळ पुढे नेण्यासाठी वामनदादांनी स्वतःच्या पोटाची, घरादाराची

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

पर्वा केली नाही. डॉ. आंबेडकर हे बहुजनाच्या स्वाभिमानाचा. प्रगतीचा आणि उत्थानाचा मार्ग होता व त्यात अनेक वाटा सामील झाल्या होत्या.

बाबासाहेबाचे महापरिनिर्वाण :

वामनदादा कर्डकांची कविता स्वातंत्र्य, समता, बंधता या मूल्यांचा पुरस्कार करणारी आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 6 डिसेंबर 1956 ला महापरिनिर्वाण झाले. याचे पडसाद वेगवगेळया चळवळींवर उमटले. वाड्.मय चळवळही याला अपवाद नाही. मराठी साहित्यातून विशेषत: मराठी कवितेतून डॉ. आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व, त्यांच्याविषयीचा आदरभाव, त्यांच्या कार्य-कर्तुत्वाविषयीचा आदरभाव व्यक्त झाला. वामनदादांनी आपल्या कवितेतून बाबाहेबाची शिकवण त्यांचे व्यक्तिमत्व यासोबतच त्यांच्या महापरिनिर्वाणाविषयी देखील कविता लिहिलेल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतर बहुननांना फार दुख झाले. हे दु:ख न संपणारे होते. बाबासाहेबांचे कार्य आणि विचार मात्र अजरामर आहेत. समाजाला दिशादर्शक आहेत. देहू रोड. जि. पुणे याठिकाणी बाबासाहेबांच्या स्मरणार्थ स्तूप उभारला गेला. वामनदादा लिहितात.

"जेथे समाज सारा हा एकरुप आहे
तेथेच खरा माझ्या बाबांचा स्तूपआहे
तनमनाने, धनाने, जळतो भीमेपणाने
मानू तयास आम्ही तो भीमरुप आहे"[12]

बाबासाहेबांनी शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा हा मुलमंत्र दिला. त्यांनी शिक्षणासोबत संघटनेला महत्व दिले समाज एकसंघ झाला तर कुणाचीही ब्र काढण्याची ताकद नाही आणि या संघटीत होण्याला विशेष महत्व येईल. संघटीत होणे म्हणजे बाबासाहेबांच्या विचारांचा पाईक होणे होय संघटीत होणे म्हणजे बाबासाहेबांच्या विचारांशी एकरुप होणे होय तेच खरे बाबासाहेबांचे स्वप्न सत्यात उतरविणे होय. आजही बाबासाहेबांचे विचार महत्वाचे ठरतात. त्यांची उपयोगिता कमी होणार नाही हे विचार चिरकालीन टिकणारे आहेत. त्यांना बाजूला सारुन जगताच येणार नाही ऐवढे ते महत्वाचे आहेत

आंबेडकरोत्तर चळवळ :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वानानंतर समाजात दुहीचे वातावरण निर्माण झाले समाजाचे तुकडे-तुकडे झाले. चळवळीचेही तुकडे झाले. बाबासाहेबांनी समाजात समता प्रस्थापित करुन समाजाला एकसंघ बनविले होते. तोच समाज आतुन पोखरला अशावेळी वामनदादा कर्डक बाबासाहेबांच्या आठवणीने व्याकुळ होतात

"काय सांगू तुला आता, भीम माझा कसा होता
लेकराला जशी माता, भीम माझा तसा होता"[13]

बाबासाहेब समग्र बहुजनांचे उध्दारक आहेत. ते आपल्या समाजाला मुलाप्रमाणेच मानत असत. म्हणून संपूर्ण समाज बाबासाहेबांच्या एका हाकेला हो देत होता. वामनदादांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी विपुल लेखन केले आहे. बाबासाहेबानंतर त्यांच्या राजकीय पक्षाची जी दुर्दशा झाली त्यावर त्यांनी अतिशय मर्मभेदी प्रहार केलेला आहे.

"भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीचे तयांच्या न्यारेच टोक असते
वाणीत भीम आहे, करणीत भीम असता
वर्तन तुझ्या पीलांचे सारेच चोख असते"[14]

बाबासाहेब आंबेडकरांप्रती प्रत्येकाने ईमान राखायला पाहिजे अुनयायांच्या वार्णा आणि करणीत फरक पडता कामा नये. बाबासाहेबांचे विचार आत्मसात करुन आपले आचरण चांगले करावे असा ते सल्ला देतात वामनदादांनी आपल्या कवितेतून जणू आंबेडकरी विचारांची पेरणी केली आहे बाबासाहेबानंतर चळवळीला ओहोटी आली. त्यांनी आपल्या शरीरातील रक्ताच्या शेवटच्या थेंबापर्यंत समाजाची सेवा केली. मात्र त्यांनीच उभारलेली चळवळ कमकुवत झाली. लोक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Bellarpur

स्वार्थाने बरबटले. सत्तेसाठी वाटाघाटी सुरु झाल्या.

भंगले संसारस्वप्न घर पित्याचे भंगले
बांधणारे भिंत धोकेबाज आम्ही पाहतो
वाटला संसार वाटा आईचाही पाडला
अन् तिच्या ज्या जीवनांची सांज आम्हीपाहतो
पाहिले ना जे कधी ते आज आम्ही पाहतो
जात असता माऊलीची लाज आम्ही पाहतो (पाहिलेन जे कधी)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीत जे घडले नाही अशा विपरीत घटना आता घडत आहेत बाबासाहेबांनी नवसमाजाचे स्वप्न पाहिले होते. ते स्वास्थाने बरबटलेल्या लोकांमूळे अपूर्ण राहिले. पुढारी स्वाहितासाठी सत्ताधाऱ्यांच्या दावणीला बांधले गेले. याची वामनदादांना खंत वाटते बाबासाहेबांची चळवळ कमकुवत करण्याचे प्रयत्न राजकीय पातळीवरुन सुरु आहेत. ते सफल झाले तर बाबासाहेबांनी मोठया मेहनतीने उभी केलेली परिवर्तनाची चळवळ मागे जाईल. ती मागे जाऊ नये. खचू नये. थांबू नये यासाठी वामनदादांनी जिवाचे रान केले आतातरी बाबासाहेबांच्या अनुयायांनी सावधगिरी बाळगावी आणि समाजाला योग्य दिशेने न्यावे असा सल्ला कवितांच्या माध्यमातून त्यांनी दिलेला आहे

विररसांनी ओतप्रोत भरलेली आंबेडकरी कविता :

वामनदादा कर्डक यांची 'आम्ही तुफानातले दिवे' ही कविता अत्यंत महत्वाची आहे. ती वीररसांनी ओतप्रोत भरलेली आहे. ती बंडात्मक आणि विद्रोहात्मक आहे. आपण लढू शकतो, अन्यायाचा प्रतिकार करु शकतो असे सांगणारी आहे. बहूजन समाजाचा एक इतिहास आहे. वामनदादा म्हणतात, आपण लहान नाहीत तर तुफानातले दिवे आहोत. जो दिवा तुफानात, वादळात विझन नाही त्या दिव्याप्रमाणे बाबासाहेबांचे अनुयायी आहोत कोणत्याही विपरित परिस्थितीवर मात करुन पेटतच राहणे हा आपला गुणधर्म आहे. ते लिहितात -

"तुफानातले दिवे, आम्ही तुफानातले दिवे
तुफान वारा, पाऊस-धारा मुळी न आम्हा शिवे
तथागताच्या चिरंतनातून
मानवतेच्या कणाकणातून
भीमयुगाच्या निरांजणातून
तेल मिळले नवे
आम्ही तुफानातले दिवे "[15]

ही एक अप्रतिम कविता आहे. वामनदादांने अवघे आयुष्य आंबेडकरमय झाले होते त्यांच्या रक्तात, स्वासात आंबेडकर होते. "वामन कर्डक हा कवी अशा दिव्यांना तेलाची रसद पुरविणारा कवी आहे."[16] हे खरेच आहे. बाबासाहेबांचे विचार, त्यांचे कार्य सांगण्यासाठीच वामनदादांचा जन्म झाला अशी कबुली ते देतात, आपल्या कवितेत तसे नमुद करतात.

समारोप :

लोककवी वामनदादा कर्डक यांनी एकूण दहा हजार कविता लिहिलेल्या आहेत. त्या गीतांच्या स्वरुपात आहेत. काळानुसार ही गीते बदलली. यावरुन त्यांच्या प्रतिभेची उंची कळते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनावरील कवितांमुळे गीतांमुळे त्यांना मानसन्मान मिळाला. त्यांनी बाबासाहेबांच्या विविध पैलुंवर, त्यांच्या जन्मघटनेवर, कार्यावर, चळवळीवर, महापरिनिर्वाणावर, कविता लेहिल्या आहेत. त्यांच्या गीतांनी एक नवे शास्त्र निर्माण केले ही गीते ऐकतांना आणि कविता वाचतांना आपण हरकून जातो. बाबासाहेब म्हणायचे माझ्या दहा सभांतून जेवढी जागृती होत तेवढीच कर्डकांच्या एका गीतांच्या कार्यक्रमातून होत असते. वामनदादांनी बाबासाहेबांचे विचार खेडयापाडयात पोहचविले. बाबासाहेबांच्या वैचारिक चळवळीला बौध्दिक खाद्य पुरविले.

वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरी विचारांचे भाष्यकार होते बाबासाहेबासारखा व्यक्ती पुन्हा तयार व्हावा असे त्यांना

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule

वाटत होते. बाबासाहेबांना अमर करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटाआहे. वामनदादांची एक-एक कविता आचार्य पदवीचा विषय होऊ शकते एवढी महान ताकदीची त्यांची कविता आहे. वामनदादांची कविता आंबेडकरवादी मराठी साहित्यातील अमूल्य असा ठेवा आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1) वामन निंबाळकर, 'साठोत्तरी मराठी कवितेत आंबेडकरदर्शन' प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, 1993, प्रस्तावनेतून
2) वामन कर्डक, 'मोहळ', आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, 2008, पृ. 9.
3) उत्तम कांबळे, 'वामनदादाच्या गीतातील भीमदर्शन' सुगावा प्रकशन, पुणे, 2005, पृ. 12.
4) सागर जाधव, 'महाकवी वामनदादा कर्डक : चरित्रकाव्य', आलोक-संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, 2008, पृ. 8.
5) वामन कर्डक, उनि, पृ. 44
6) सागर जाधव, उनि, पृ. 49
7) वामन कर्डक, उनि, पृ. 44
8) उत्तम कांबळे, 'वामनदादांच्या गीतातील भीमदर्शन', सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2005, पृ. 16.
9) वामन कर्डक, उनि, पृ. 20
10) वामन कर्डक, 'भीमा तुझ्या जन्मामुळे, वामनदादा कर्डक यांची भीमगीते, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, 2012, पृ. 19
11) वामन कर्डक, 'मोहळ' आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, 2008, पृ. 77
12) तत्रौव, पृ. 21
13) तत्रौव, पृ. 13
14) तत्रौव, पृ. 48
15) तत्रौव, पृ. 36
16) यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, 1999, पृ. 174.

◆◆◆◆◆

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSN-2278-9308
December-2021
ISSUE No- (CCCXXXIII) 333

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

वैदर्भीय साहित्यधारा

शोधनिबंध विशेषांक

२०२१

- संपादक -

डॉ. अजय चिकाटे
डॉ. विजय राऊत

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

For Details Visit To :

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 333 (CCCXXXIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	मुक्तिबोधांची दीर्घ कविता	डॉ.कोमल वि. ठाकरे	1
2	वैदर्भीय प्रजाप्रिय प्रथम राज्यकर्ती—नागनिका	डॉ.गणेश चव्हाण	8
3	राष्ट्रसंताच्या पोवाड्यातील ग्रामोध्दाराची सुत्रे	डॉ. प्रवीण कारंजकर	11
4	रवींद्र शोभणे यांच्या दोन कादंबऱ्या	प्रा.डॉ.अनिल बोपचे	16
5	वैदर्भीय कथाकार: सदानंद देशमुख	डॉ.प्रवीण घारपुरे	20
6	ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि आशय	डॉ. सुधीर बब्रुवान मोरे	24
7	यशवंत मनोहर यांच्या जीवनायन आणि वामन निंबाळकर यांच्या महायुध्द या काव्यसंग्रहातील आशयाचे वेगळेपण	प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	28
8	कुसुमावती देशपांडे यांचे ललित निबंध लेखन	डॉ. मंगला डाहाट	33
9	वैदर्भीय स्त्रीचे नेतृत्वकरणारी 'धग' कादंबरीतील कौतिक	प्रा. सतीश एस.कर्णासे	38
10	झाडीपट्टीतील 'बहिणाबाई' : कवयित्री अंजनाबाई खुणे	डॉ.पद्माकर डिगांबर वानखडे	42
11	'आकांत' कारबाबाराव मडावी - एक परिवर्तनवादी आदिवासी साहित्यिक	श्री सूर्यभान डोंगरे	47
12	आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्री चळवळीचे स्वरुप	डॉ. स्मिता प्र. खोंडे	52
13	झाडीपट्टी नाटयशारदेच्या दरबारातील प्रथितयश कलावंतांची मांदियाळी	डॉ धनराज एल खानोरकर	57
14	राघववेळ : एक आकलन	डॉ. नरेंद्र इश्वर घरत	62
15	निखाऱ्यांच्या पाऊस पाडणारा वैदर्भीय कवी : जावेद पाशा	डॉ. कविता मुरारीलाल राजाभोज	67
16	वैदर्भीय कविता आणि कवी	प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले	73
17	सटवाई : ग्रामीण व्यवस्थेचे धगधगते वास्तव उलगडणारा कथासंग्रह	डॉ. कैलास वानखडे	76
18	झाडीपट्टीतील दंडार लोकनाट्य — स्वरूप आणि चिकित्सा	डॉ. शरद जे. मेश्राम	83
19	गिरीश सपाटे यांची कविता : मर्मबंध ते काळोख गडद होत चाललाय...	डॉ.अशोक भक्ते	87

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

20	वैदर्भीय लोकजीवनात ग्रामगीतेचे महत्व डॉ. साधना जिचकार	92
21	अरूणा सबाने ह्यांच्या कादंबरी लेखनातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन कु. करूणा वसंतराव डहाके	95
22	माधव सरकुंडे यांच्या 'वाडा' आदिवासी कादंबरीतील समाजवास्तव डॉ. रेखा जगनाळे–मोतेवार	99
23	दलित- आंबेडकरी साहित्य प्रवाह: एक आकलन डॉ.निता उदेभान मेश्राम	104
24	अरुणा सबाने यांच्या स्त्रीवादी कादंबरीलेखनाचे स्वरुप ; वैशिष्टये डॉ. मनीषा वसंतराव नलगे	112
25	''ग्रामीणतेचे ज्वलंत वास्तवचित्रण रेखाटणारी कादंबरी : चारीमेरा'' प्रा. राजेंद्र बांगर	115
26	वैदर्भीय ग्रामीण कथासाहित्य डॉ. बाबलशाहा डोमाजी चव्हाण	122
27	ग्रामगीतेतील 'ग्रामनिर्माण' पंचक: संस्कार आणि जडण घडण प्रा. डॉ. महेंद्र द. झलके	125
28	वैदर्भीय साहित्यिक डॉ. रवींद्र शोभणे : व्यक्ती आणि वाङ्मय प्रा. कमलाकर एन. माहुरे	130
29	वैदर्भीय स्त्रीमुक्तीवादी लेखिका कुमुद पावडे यांच्या आत्मकथनाचा 'अंत:स्फोट' प्रा. अजय वा. बारसागडे	133
30	'माझ्यातला कवी मरत चाललाय': एक आकलन डॉ. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे	137
31	अनिल यांची सामाजिक व वैचारिक स्वरूपाची कविता प्रा. डॉ. राकेश कभे	143
32	वैदर्भीय ऐतिहासिक नाटके डॉ. मीनाक्षी भोयर	149
33	अंतर्मनाचे पदर उलगडणारी 'हराळी' डॉ. विलास गुलाबराव गजबे	153
34	वैदर्भीय साहित्यधारा : डॉ.प्रतिमा इंगोले हयांचे काव्यसंग्रह संदर्भात (शेतकऱ्यांच्या नारी, बाईची कहाणी, भुलाई) डॉ.विजया जितेंद्र राऊत	158
35	वैदर्भीय सामाजिक कार्यकर्त्या सीमा साखरे यांच्या' संग्राम' आत्मचरित्राची स्त्रीवादी अंगाने चिकित्सा डॉ. अमृता डोरलीकर	167
36	झाडीपट्टी रंगभूमीचे वेगळेपण डॉ. माधव धोंडीबा कांडणगिरे	171
37	सण–उत्सवांकडे पाहण्याचा राष्ट्रसंताचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन राहुल लक्ष्मणराव रक्षित	175
38	वैदर्भीय कांदबरी व कादंबरीकार प्रा. राग मुरलीधर सपाटे	182
39	कुसुमावती देशपांडे : व्यक्ती आणि ललितवाङ्मय डॉ. संगीता खुरद	188
40	'माणूस' या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा : एक आस्वाद प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव	192
41	अनिलांच्या कवितेतील प्रेमजाणिवा डॉ. अंजली मुकुंद पांडे – जोशी	198

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor (SJIF) -7.675,Issue NO, 333 (CCCXXXIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

वैदर्भीय ग्रामीण कथासाहित्य

डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
सहायक प्राध्यापक,महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर
ई-मेल –badalchawhan@gmail.com,भ्रमणध्वनी – ८००७९२८२२७

सारांश

मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळया प्रवृत्ती आणि नवप्रवाह आहेत. त्याप्रैकी ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह हा ग्रामीण समाजजीवनाच्या आणि साहित्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे. वैदर्भीयकथालेखकांनीप्रारंभीचीनवकथाघडविली व तिचा विकास करण्यात महत्वाचे योगदान दिले. त्यांनी मराठी कथेचा प्रवाह गतिमान केला. त्यांचे विदर्भ भूमीशी घट्ट असे नाते आहे. विदर्भातील संती, तेथील निसर्ग,लोकांची जीवन जगण्याची पध्दत ,धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक,जीवनपध्दती, त्यांचे सण-उत्सव,त्याच्याश्रध्दा-अंधश्रध्दा, त्यांचे प्रश्न- समस्या या सर्वांचे चित्रण कथांमध्ये चित्रित झाले आहे.

वैदर्भीय कथा साहित्यातून मानवी मनाच्या शोधासह जीवनमुल्ल्यांचा शोधही घेण्यात आला आहे. प्रत्येक कथालेखकाची प्रकृती जरी वेगळी असली तरी त्यांची कथा सभोवतालच्या वातावरणाने साकार झाली आहे. त्यांच्या विचारपध्दतीनुसार कथेतील पात्रांचा संवाद आलेले आहेत. नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, अमरावती, अकोला,बुलडाणा,वाशिम, यवतमाळ ई. जिल्ह्यातील आणि जवळपासच्या परिसरातील जीवनदर्शन, तेथीललोकजीवन, डोंगर, नद्या कथेत आलले आहे. परिवर्तन झालेल्या आणि होत असलेल्या ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न आणि समस्यांना कथेत मांडण्याचा प्रयत्न वैदर्भीयकथालेखकांनी केलेला आहे. ही कथा कल्पनेपेक्षा वास्तवाला धरून लिहिल्या गेली आहे. कथालेखक ज्या परिसरात राहतो तेथील बोलीचा वापर कथेत केल्यामुळे मराठीतील विविध बोलींचा परिचय वाचकांना झालेला आहे. कथा बोलीभाषेतूनलिहिल्यामुळे प्रभावी झालेल्या आहेत. वैदर्भीय ग्रामीण कथालेखकांची कथा आशयाच्या, विषयाच्या आणि रचनेच्या दृष्टीने मराठी कथेला गती देण्यास सहाय्यभूत ठरली आहे.

प्रस्तावना

विदर्भ हा प्रदेश निसर्गसंपत्तींनीसमृध्द आहे. येथे साहित्य रत्नांची खाण आहे.वर्धा, वैनगंगा, चंद्रभागा, पूर्णा, तापी,शहानुर ह्या नद्या आहेत. विदर्भात नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, वर्धा, यवतमाळ, अकोला, अमरावती,वाशिम, बुलढाणा ई. जिल्ह्याचा समावेश आहे. विदर्भाला सामाजिक, राजकीय,सांस्कृतिकइतिहास आहे. हे एक कृषिप्रधान राज्य आहे. हा परिसर डोंगर- दऱ्या, जंगले यांनी वेढलेला आहे.मराठी साहित्यविश्वातविदर्भाचे साहित्यविषयक योगदान महत्त्वाचे आहे. वैदर्भीयकथालेखकांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. वा.कृ. चोरघडे,उध्दवशेळके, भाऊ मांडवकर, मनोहर तल्हार, सुभास सावरकर, बाजीराव पाटील; वामन इंगळे,बाबाराव मुसळे,वि.स. जोग, मधुकर वाकोडे, प्रतिमा इंगोले, दे.शी. दुधोलकर,सतीशतराळ, पुरुषोत्तम बोरकर, सदानंद देशमुख, नरेंद्र इंगळे, अमिताभ,प्रकाश खरात, जालंधर सोनुने, रवींद्रशोभणेया कथालेखकांनी कथांतून ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतलेला आहे. त्यांनी ग्रामीण कथेला उंचीवर पोहचविले. त्यांची कथा मराठी कथासृष्टीत मैलाचा दगड ठरणारी आहे.

बीजशब्द

विदर्भ,ग्रामीण, समस्या, वातावरण, निसर्ग, बोलीभाषा

वैदर्भीय ग्रामीण कथा

वा.कृ.चोरघडे हे विदर्भातील जेष्ठकथालेखक आहेत. त्याच्या कथांचा 'संपूर्ण चोरघडे' या पुस्तकात समावेश आहे. त्यांनी कथांतून आपले अनुभव मांडले आहे. त्यांचे बालपण नरखेडजि. या परिसरात गेल्यामुळे त्यांच्या कथेत हाच परिसर डोकावतो. त्यांनी कथेत बाजाराहाटेचे वर्णन, नद्या, पशु पक्षी, जनावरे, सूर्यबिंब ई. चे वर्णन सकसपणे केलेले आहे. "कालपासून पावसाचा थेंब खंडला होता. जरुरीच्या ठिकाणी पाऊस पडायला ढग निघून गेले होते. आकाश रात्रीपासून स्वच्छ होते. हवेत सुखद असा गारवा आला होता. गाढ झोपून त्या गावची माणसे जेव्हा उठली तेव्हा वाजूच्या टेकडीवरून प्रसन्नपणे सूर्यबिंब वर येतांना त्यांनी पाहिले."[१] वामन चोरघडे यांनी 'अतिथी देवो भव' या कथेत ग्रामीण भागातील निसर्गाचे सुंदर वर्णन केले आहे. "एकंदरीत चोरघडे यांची कथा ग्रामीण कथा विदर्भाच्या काळया सकस भूमीत उगवलेली,रुजलेली,ज्वारीच्या घोसदारकणसासारखी टवटवीत व सकस वाटते."[२] हे खरेच आहे. खेड्यातील लोकांच्या श्रध्दा -अंधश्रध्दा, त्यांचे प्रश्न- समस्या, सुख-दुखः,जीवन जगण्याची पध्दत याचे वर्णन चोरघडे यांनी केलेले आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

दे.शी.दुधलकर यांचा 'काळोख' हा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. यात विदर्भातील ग्रामीण जीवनातील समस्यांचे वर्णन आलेले आहे. दुधाळकर यांनी ग्रामीण कथेत एक वेगळे जीवनदर्शन घडविले. अनुभव व तो मांडण्याची पध्दत, आशय व विषयातील उत्कटता, भाषा व संवेदनशीलता या गुणांमुळे त्यांची कथा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहे. सुरेश आकोटकर यांचा 'अंधारसावल्या' हा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. त्यांनी कथेतून ग्रामीण भागातील गरीबी, दारिद्र्य आणि अंधश्रध्दाप्रामुख्यानेरेखाटलेल्या आहेत.

विदर्भाचे माडगुळकर असा ज्यांचा गौरव केला जातो त्या उध्दवशेळके यांचे स्थान ग्रामीण कथेत महत्वाचे आहे. त्यांचे 'शिळात अधिक आठ कथा', 'वांगी', 'संसर्ग', 'गरिबाघरची लेक', 'हिरवी झुळूक' ई. कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांनी कथेत ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केलेले आहे. "उध्दवशेळके यांच्या कथांमधून गोचर होणारा परिसर हा विदर्भाचा विशेषत्वाने अमरावती जिल्ह्याचा परिसर आहे. एरव्ही समृद्धी असलेल्या वऱ्हाडातीलखुरटलेल्या माणसांचे चित्रण त्यांच्या ग्रामीण कथेतून येतो ."[३]शेळकेंनी ग्रामीण कष्ठकरी माणसे कथेतून उभी केलेली आहेत. त्यांच्या कथेत ग्रामीणांचे स्वभाव, त्यांनी जिद्द प्रामुख्यानेपहावयास मिळते.

मनोहर तल्हार यांचे 'वुढीचखाटल', 'तोलरेघ', 'गोरीमोरी', 'नि:संग', 'कॅन्सल', आणि 'दुजा शोक वाहे' ई. कथासंग्रहप्रसिध्द आहेत. त्यांनी कथेतून निदर्भातील ग्रामीण जीवनातील घटना प्रसंगाचे वर्णन केलेले आहे. भाऊ मांडवकर यांचे 'मेंगी', 'कानचिरी' हे कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्यांनी ग्रामीण माणसांचे, पशुंचे दुख:, त्यांच्या वेदना कथेतून मांडल्या आहेत. त्यांनी ग्रामिणांच्या वागण्या-बोलण्यावर प्रकाश टाकला आहे. "उन्ह लाहा लाहा करीत होती. अंगावरून झावा जात होत्या. रानात आणि रान माळावर काहीच भुरभूरतांना दिसत नव्हत. नाही म्हणायला जोराचा सुसाट वारा धुडयाचे लोट उडवत होता आणि धुदाडांना उगीच उत येत होता."[४]मजुरांना उन्ह- पावसात शेतात राब राबरावावे, काम करावे लागते. 'मेंगी' कथेतील शेवंती आपल्या तान्या बाळाला अफू देऊन घरीच ठेवते आणि शेतावर कामाला जाते. शेताच्या रस्त्यालगतआम्रवृक्ष, जांभळाची झाडे तिच्याकडे एकटक पाहतात असे तिला वाटते. मांडवकरांच्या कथेत निसर्ग प्रामुख्यानेप्रकटतो.

बाजीराव पाटील यांचे 'मिरचीच्या खड्यावर', 'दि ग्रेट झेडपी.सर्कस' हे कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांच्या कथांची नाळवैदर्भीय ग्रामीण कथांशी जूळलेली आहे. त्यांच्या कथांचा विषय ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, , फसवेगिरीअंधश्रध्दा, हा आहे. शेती, पिके,औजारे, निसर्ग यांचे वर्णन पाटील करतात. प्रतिमा इंगोले यांचे 'हजारी वेलपान', 'अकसिदीचे दाने ', 'सुगरणचा खोपा', 'जावयाचे पोर', 'लेक भूईची' ई.कथासंग्रहप्रसिध्द आहेत . त्यांनी आपल्या कथेतून ग्रामीण स्त्रीजीवनरेखाटले आहे. स्त्रियांच्या समस्या, त्यांची सुख-दु:खे, रीतीरिवाज, सण-उत्सव, शेती व्यवसायातील माणसे, शेत जमीनदार, शेत मजूर हे त्यांच्या कथेचे विषय आहेत. त्यांनी लोकजीवन, लोकसंस्कृतीतील अनुभवलाच कथाविषय केले आहे. त्याच्या कथांमधून येणारी स्त्री ही परंपरेत रखडणारी, समाज आणि नियती यांच्यामुळे दु:खभोग वाट्याला येणारी व जगण्याच्या संघर्षात एकाकीपणे उभी असणारी स्त्री आहे.

सतीशतराळ यांच्या नावावर 'आळ' आणि 'आग' हे दोन कथासंग्रह आहेत. त्यांनी कथेतून ग्रामीणांच्यासुख-दु:खांचाधांडोळा घेतलेला आहे. पूर्णा, चंद्रभागा भूलेस्वरी या तीन नद्यांच्या तीरावरील परिसर त्यांच्या कथेत येतो."थंडी उलसीक कमी झालती पण उन्हाया काही अजून लागला नोटा. चान्द्रभागेन अंधाराची रजई अंगावर घ्याले सुरुवात केलती"[५] नदीच्या काठावरील मंदिर,वडाचे झाड, आखर, आमराई हे आपल्या कथेत साकारले व परिसराला समृध्दीमिळवून दिली. वावाराव मुसळे यांचे 'मोहरलेला चंद्र', 'झिंगुलुखूलुखू' हे कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांनी कथेतून मानवी श्रध्दा, रूढी- परंपरा जोपासणाऱ्या मानसिकतेचे आणि वदलत्या ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडविले आहे. त्यांनी कथेत पावसाळी वातावरण, मजुरांचेनिंदनाचे काम, शेतातील आंवा, चिंच,वेहड्याची झाडे, नाला, पूर, वीज, बैल ई. विषयावर कथा लिहिलेल्या आहेत..

संतोष मुलावकर यांचे 'तीवकसिक्सर' व 'पुष्पाचलफड'हे दोन कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांनी ग्रामीण जीवनातील ताणतणाव कथेत रेखाटले आहे. सदानंद देशमुख यांचे 'उठावण', 'अंधारवड', 'महालुट', खुंदरघास','गाभूळ गाभा' हे कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्यांनी कथेतून ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतलेला आहे, आजचे ग्रामीण वास्तव रेखाटले आहे. "वांधावरल्या गवंताच्या पानावर दवाचे थेंब सांडले व्हते. पायवाटेने जातांना कपडे गवताला आंग घासून वल्लचिक व्हायला लागे. आजूवाजूच्या वावरातले पिक कसे घौसवाज दिसत होते... हायव्रीड आता वेहाडे झाले व्हते. काहीचीखुडणी झाली होती."[६] देशमुखांनी कथेत शेत पिकांचे वर्णन केलेले आहे. उभ्या पिकांमुळे शेतकऱ्यांचे मन आनंदित होते. ज्वारी,पर्हाटी , तिळ, वोरू, भुइमुंग, तूर ई. पिके भरभरून आली की,शेतकऱ्यांनाखूप आनंद होतो. यांचे वास्तव चित्रण देशमुखांनी कथेत केले आहे.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

विदर्भातील ग्रामीण जीवन कसे आहे? त्यांचे आर्थिक- सामाजिक जीवन कसे आहे? याविषयीची माहिती अमिताभ यांच्या 'पड' या कथेत आलेली आहे. मराठीतील ग्रामीण बोलीतील शब्द, तेथील पात्रे, त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष त्यांची कथा अचूकपणे मांडते. 'अंधाराचा अस्त', 'अक्षरांची पहाट', 'प्रवर्तनाचा युगस्पर्श' हे प्रकाश खरात यांचे कथासंग्रह आहेत. 'अंधाराचा अस्त ' या कथासंग्रहातप्रामुख्यानेशोषितांचे सामाजिक व आर्थिक भावजीवन मांडले आहे. वर्तमान काळातील माणसे दारिद्र्यातही कसे स्वत:च्या मनाचे अधःपतन होऊ देत नाहीत. ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्यातही इमानदारी कशी जोपासली जाते हे 'झड' कथेत खरातांनी मांडले आहे.

जालंधर सोनुने यांनी 'प्रशांत सागर', 'भाबडी', 'हिरमोड', 'बलिदान', 'संवेदना' या कथासंग्रहामधून वैदर्भीय ग्रामीण जीवनातील व्यक्तिरेखा साकारल्या आहेत; ग्रामीण लोकजीवन मांडले आहे आणि ग्रामीण बोलीतून संवाद रेखाटले आहेत. त्यामुळे त्यांची कथा लोकजीवनाची झाली आहे. आई-वडीलांचे मुलांसाठी कष्टउपसणे, दारिद्र्यात राहून शिक्षण घेत असतांना करावा लागत असलेला संघर्ष हा त्यांच्या कथेचा विषय आहे. साधी- सरळ माणसे व साधी सरळ अभिव्यक्ती हे त्यांच्या कथेचेविशेष आहे.

रवींद्रशोभणे हे विदर्भातील एक दमदार कथालेखक आहेत. त्यांचे 'वर्तमान', 'दाही दिशा', 'तद्भव', 'शहामृग', 'चंद्रोत्सव', 'ओल्या पापाचे फूत्कार', 'अदृस्ताच्यावाटा' ई. कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. त्यांनी 'दाही दिशा' कथासंग्रहामधून विदर्भातील ग्रामीण जीवन सजीव करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या कथा ग्रामीण जीवनातील दुख:, व्यथा, दारिद्र्य, उपासमार,शोषण यांचे हृदयद्रावक दर्शन घडवितात.शोभानेंनीकथेतून केवळ माणसांच्या स्वभावाचेच चित्रण केलेले नाही तर माणसांबरोबर निर्माण झालेले दारिद्र्य ,समस्यांचे चित्रणही केलेले आहे .

प्रत्येक पालकाला आपल्या मुलीच्या लग्नाची चिंता असते.'घोर' कथेतील आबा हा शेतकरी असतो. सडकेत जाणाऱ्या शेतीचे पैसे सरकारकडून मुलीच्या लग्नापूर्वी मिळणार नाही या विवंचनेत असतो तेव्हा "याच्यामधून आता काईतरीउपावनिघनच. तुम्ही कॉहून जीवाचा खकाना करता. त्यासाठी आपली लेक का कुवाऱ्या राती जन्माला आली का. तिच्या तकदीरातयखांदा कोणी असन"७ अशी सांत्वना त्यांची पत्नी बयाबाईदेते. मुलीच्या वाढत्या वयाचा विचार करून आबा आपल्या मुलीच्या लग्नासाठी आपले बैल नरखेडच्याबैलबाजारात विकतो. ग्रामीण भागात केवळ आबाच हा निर्णय घेत नाही; तर प्रत्येक वडील मुलींच्या हितासाठी हा निर्णय घेतात. 'घोर' ही कथा एका मुल्यबदलाची, ग्रामसंस्कृतीच्या परिवर्तनाची कथा आहे.

वैदर्भीय ग्रामीण कथालेखक आणि त्यांच्या कथासंग्रहांनी मराठी कथा समृध्दकरण्यात महत्वाचे योगदान दिले आहे. प्रत्येक कथालेखकाच्या कथेचे स्वतंत्र असे वेगळेपण आहे. कथेतील जीवन्दर्शनातील सीमारेषा एकमेकांच्या कथानकात जरी मिसळलेल्या असल्या तरी प्रत्येकांची अभिव्यक्ती निरनिराळी आहे; अनुभव घेण्याची व ती व्यक्त करण्याची पध्दत वेगवेगळी आहे. त्यामुळे प्रत्येक लेखकांच्या कथालेखनाचे विशेषही वेगवेगळे आहेत.

निष्कर्ष

१) मराठीतील वैदर्भीय ग्रामीण कथा वास्तववादी आहेत.
२) वैदर्भीय ग्रामीण कथा ह्या ग्रामीण जीवन सजीव करणाऱ्या आहेत.
३) वैदर्भीय ग्रामीण कथेतील व्यक्तिरेखांमुळे माणुसकीचे दर्शन घडते.
४) कथेतील माणसे प्राण्याशी- निसर्गाशी संवाद साधतांना दिसतात.
५) वैदर्भीयलेखकांनी कथा साहित्यातून ग्रामसंकृतीचे परिवर्तन मांडले आहे.
६) वैदर्भीय ग्रामीण कथालेखकांनीकथेतून लोकजीवन, सामाजिक व आर्थिक भावजीवन मांडले आहे.
७) मराठीतील वैदर्भीय ग्रामीण कथा बोलीभाषेतून साकार झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) वामन चोरघडे, ,'साहित्य संपदा',संपा.श्याममोहरकर, राघव पब्लिशर्स,नागपूर, २०१३, पृ.१२.
२) इंदुमती शेवडे,'मराठी कथा उगम आणि विकास',सोमैयापब्लिकेशन, मुंबई,१९७३,पृ.३२४.
३) अंबादासमाडगुळकर,'मराठी ग्रामीण कथा', ठोकळ प्रकाशन पुणे,१९६७, प्रस्तावनेतून.
४) भाऊ मांडवकर, 'मेंगी', सेवा प्रकाशन, अमरावती,१९५८, पृ.७४.
५) सतीशतराळ, 'आळ', अभिजित प्रकाशन, नागपूर, १९९६, ०६.
६) सदानंद देशमुख, 'लचांड', मेहता पब्लिशिंगहाऊस, पुणे, १९९३,२४.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

5.3

द्वितीय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगाब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

Journal Recommendation Form	
Name of the Journal	**Itihas Darpan**
ISSN Number	**0974-3065**
Nature of Publication	**Hard Copy**
Periodicity	**Half Yearly**
Publisher	**Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojan, 10196/A, Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala Mandir, New Delhi - 110055, Bharat**

Criteria	Answer	Score
The journal has a website which provides full postal and email addressesof Chief Editor and Editors, and at least some of these addresses are verifiable official addresses	**Yes**	
		Select score
The website provides complete instructions to authors/reviewers	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined peer-review and publication policy	**Yes**	**+1**
The journal has a well-defined Ethics policy	**Yes**	**+1**
The journal has a declared frequency of publication each year	**Yes**	**+1**
The journal is published regularly and in time following its declared frequency	**Yes**	**+1**
The journal claims that it is indexed in a given database and this claim is verified	**yes**	**+1**
Journal levies submission/publication charges	**No**	
Since when is the journal being regularly published (select any one)	**> 6 Years**	**+2**
Final Score (taking into consideration scores of points 1-8)		**08**

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	यशवंतराव होळकर यांची लष्करी व्यवस्था	महेशकुमार भगवानराव चौरे	१-८
२	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	९-१४
३	बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला आणि ब्रिटीश	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे सहयोगी	१५-२८
४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	२९-३३
५	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधरराव मुंढे	३४-४०
६	महानुभाव संप्रदायाच्या भाषिक व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	सतिष उत्तमराव रिंढे	४१-४५
७	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे योगदान विशेष संदर्भ : बीड जिल्हा	प्रा. डॉ. प्रशांत साबळे	४६-५४
८	मुंबईतील ब्रिटिश कालीन कामगार क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती	प्रा. दिलीप भिमराव गिऱ्हे	५५-६०
९	भक्ती चळवळीची सामाजिक फलश्रुति	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	६१-६४
१०	भारतीयांचे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढे एक : ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. नाईक एन. डी.	६५-६९
११	रायगड जिल्यातील आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	७०-७५
१२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ : विशेष संदर्भ पारनेर तालुका	गवारी विश्वास रोहिदास डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	७६-८३
१३	1857 चा स्वातंत्र्य समर आणि मराठवाडा	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	८४-८८
१४	क्रांतिगुरू लहुजी साळवे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. ताडेराव राज भुजंगराव	८९-९७
१५	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	९८-१०५
१६	लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे आणि	डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	१०६-११३

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ

डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण
सहायक प्राध्यापक,
महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि.चंद्रपूर
badalchawhan@gmail.com
भ्रमनध्वनी- ८००७९२८२२७

गोषवारा

१५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये भारत देश स्वातंत्र्य झाला. काही दिवसानंतर भाषावार प्रांतरचनेची मागणी वाढू लागली. येथील जनतेला घटकराज्य निर्मिती व्हावी असे वाटू लागले. नोठनोठी शहरे आणि राज्यांची सरहद्द याविषयी वेगवेगळ्या गटा- तटात भेद दिसू लागले. भाषावार राज्ये वेगवेगळी केली तर देशातील वातावरण तापेल अशी शंका भारतीय केंद्रीय नेत्यांच्या मनात उद्भवली. म्हणून त्यांनी भाषावार राज्य निर्मितीच्या प्रश्नाला मूठमाती देण्याचा प्रयत्न केला. हे अनेक राज्यांना अमान्य होते; तेथूनच राज्य निर्मितीसाठी जनआंदोलनाला प्रारंभ झाला. त्यातूनच संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला गती मिळाली. १ मे हा जागतिक कामगार दिन आहे. याच दिवशी म्हणजेच १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. त्यामुळे हा दिवस महाराष्ट्र दिन म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी व सर्वसामान्य जनता, महाराष्ट्रातील नेते, साहित्यिक आणि लोकशाहीर यांनी मुंबईसह महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेसाठी ही चळवळ चालविली. तोच 'संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ' होय या चळवळीला तत्कालीन केंद्रीय मंत्र्यांचा विरोध होता तेव्हा सर्व मराठी भाषिकांनी त्याविरोधात केलेला हा महासंग्राम आहे. या चळवळीला साहित्यिक- विचारवंताचा पाठिंबा होता. शाहीर अमरशेख, आचार्य अत्रे आणि अण्णा भाऊ साठे यांचेही या चळवळीला योगदान मिळाले. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या क्रांतिकारी साहित्याने जन माणसांना जागृत केले. त्यांची लावणी, पोवाडा आणि लोकनाट्य हे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीसाठी प्रेरणादायी ठरले.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

अण्णा भाऊ साठे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र आणि मराठी संकृतीच्या विविध पैलूंचे चित्रण आपल्या साहित्यात केलेले आहे.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रात अनेक प्रतिभावंत उद्यास आले आहेत; अनेक लोकशाहिरांनी जन्म घेतला आहे. अण्णा भाऊ साठे हे प्रभावी साहित्यिक, लोकशाहीर म्हणून सुपरीचित आहेत. त्यांनी शाहिरीच्या आणि साहित्याच्या माध्यमातून समाजाचे प्रबोधन केले. त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू हा सामान्य माणूस आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये विविध चळवळी उदयास आल्या त्यापैकी एक संयुक्त महाराष्ट्राची चलवल होय. १९५०ते १९६० च्या दशकातील ही चळवळ लोकशाहीवादी होती. अण्णा भाऊ साठे हे लोकशाहीवादी विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्यावर मार्क्सच्या विचारसरणीचा प्रभाव होता. मुंबईत रोजगारासाठी आल्यावर ते कामगार चळवळीत सक्रीय झाले. इ.स.१९३६ मध्ये ते कॉ. श्रीपाद डांगे यांच्यामुळे कम्युनिस्ट चळवळीत सहभागी झाले. इ.स.१९४२ मध्ये चले जाव आंदोलनात त्यांचा सहभाग होता. ते चळवळीत जरी सक्रीय असले तरी त्यांनी साहित्यनिर्मिती विपुल प्रमाणात केलेली आहे. त्यांनी अनेक कादंबऱ्या, कथा, लोकनाट्य, नाटके, नाटिका, प्रवासवर्णन, कविता असे विपुल लेखन केले आहे. त्यांच्या एकूणच साहित्याचा केंद्रबिंदु माणूस आहे. आपल्या समग्र साहित्यातून त्यांनी समाजप्रबोधन केलेले दिसून येते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत दिलेल्या योगदानाविषयीचे विश्लेषण केले आहे.

बीजशब्द

चळवळ, साहित्य, लावणी, पोवाडा, लोकनाट्य, जनजागृती

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची पार्श्वभूमी

इंग्रजांनी राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून भारतातील विविध भागात प्रांतरचना केली. इ . स .१९२० मध्ये नागपूर मुक्कामी काँग्रेसचे अधिवेशन झाले . महात्मा गांधी आणि काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेला मान्यता दिली १९४७ . मध्ये भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले; स्वातंत्र्यानंतर मात्र भाषावार प्रांतरचनेची मागणी वाढली. तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. राजेंद्र प्रसाद

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

यांनी न्या.एस. के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिशन नेमले. विदर्भ, मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी दार कमिशन समोर महाराष्ट्र राज्याची मागणी केली. मात्र या कमिटी ने भाषावार प्रांतरचनेला असमर्थता दाखविली .संयुक्त महाराष्ट्र आणि मराठी भाषेवरील प्रेमाखातर ही चळवळ बऱ्याच काळपर्यंत सुरू राहिली. दिवसेंदिवस ही चळवळ प्रभावी होत गेली .'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' हे आंदोलनाचे घोषवाक्य होते. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या त्रिराज्य योजनेला संयुक्त महाराष्ट्र समितीने कडकडून विरोध दर्शविला. याच काळात संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जास्तच फोफावलीसंयुक्त महाराष्ट्रासाठी काँग्रेस . वगळून इतर पक्षांनी कम्युनिस्ट पक्ष, सोशालिस्ट विचारसरणीच्या पक्षांनी इ.स १९५० . ते १९६० या काळात आंदोलने केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.के .प्र ,अत्रे, एस. एम. जोशी, श्रीपाद डांगे, सेनापती बापट, भाई उद्धवराव पाटील, शाहीर अमर शेख, प्रबोधनकार ठाकरे इत्यादी नेत्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ उभी केली या चळवळीला आपल्या लेखणी आणि वाणीने अण्णा भाऊ साठेंनी बळ दिले. आपल्या शाहिरीतून त्यांनी ही चळवळ जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविली ."पाच हजार वर्षांनीसुद्धा मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही व 'मोरारजींनी काँग्रेस जिवंत असेपर्यंत मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही ,गुंडगिरीला योग्य जबाब मिळेल' अशी मुक्ताफळ उधळली."[१] २० नोव्हेंबर १९५५ मध्ये मोरारजी देसाई आणि स .का . पाटील यांनी मुंबईतील चौपाटीवर भरलेल्या सभेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या विरोधी भाष्य केले यावरून त्यांचा संयुक्त महाराष्ट्राला विरोध होता हे कळते. लोकांनी मात्र देसाई यांची सभा उधळली . संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी मराठी लोक एकत्रित आले; रस्त्यावर उतरले. इ. स . १९५७ च्या निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला १०१ जागा जिंकल्या. या दुभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण हे झाले .या निवडणुकीत अण्णा भाऊ साठे यांनी पाठिंबा दर्शविला.

१६ व १७ डिसेंबर १९४८ रोजी मुंबई येथे संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन भरले होते. अधिवेशनाचे उद्घाटक काकासाहेब गाडगीळ तर अध्यक्ष रामराव देशमुख होते. या अधिवेशनात प्रामुख्याने अण्णा भाऊ साठे उपस्थित होते. त्यांनी तेथे 'मुंबई कुणाची' हा तमाशा

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

यांनी न्या.एस. के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिशन नेमले. विदर्भ, मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील नेत्यांनी दार कमिशन समोर महाराष्ट्र राज्याची मागणी केली. मात्र या कमिटी ने भाषावार प्रांतरचनेला असमर्थता दाखविली .संयुक्त महाराष्ट्र आणि मराठी भाषेवरील प्रेमाखातर ही चळवळ बऱ्याच काळपर्यंत सुरू राहिली. दिवसेंदिवस ही चळवळ प्रभावी होत गेली .'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' हे आंदोलनाचे घोषवाक्य होते. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या त्रिराज्य योजनेला संयुक्त महाराष्ट्र समितीने कडकडून विरोध दर्शविला. याच काळात संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जास्तच फोफावलीसंयुक्त महाराष्ट्रासाठी कॉंग्रेस . वगळून इतर पक्षांनी कम्युनिस्ट पक्ष, सोशालिस्ट विचारसरणीच्या पक्षांनी इ.स १९५० . ते १९६० या काळात आंदोलने केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.के .प्र ,अत्रे, एस. एम. जोशी, श्रीपाद डांगे, सेनापती बापट, भाई उद्धवराव पाटील, शाहीर अमर शेख, प्रबोधनकार ठाकरे इत्यादी नेत्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ उभी केली या चळवळीला आपल्या लेखणी आणि वाणीने अण्णा भाऊ साठेंनी बळ दिले. आपल्या शाहिरीतून त्यांनी ही चळवळ जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविली ."पाच हजार वर्षांनीसुद्धा मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही व 'मोरारजींनी कॉंग्रेस जिवंत असेपर्यंत मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही ,गुंडगिरीला योग्य जबाब मिळेल' अशी मुक्ताफळ उधळली."[१] २० नोव्हेंबर १९५५ मध्ये मोरारजी देसाई आणि स .का . पाटील यांनी मुंबईतील चौपाटीवर भरलेल्या सभेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या विरोधी भाष्य केले यावरून त्यांचा संयुक्त महाराष्ट्राला विरोध होता हे कळते. लोकांनी मात्र देसाई यांची सभा उधळली . संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीसाठी मराठी लोक एकत्रित आले; रस्त्यावर उतरले. इ. स . १९५७ च्या निवडणुकीत संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला १०१ जागा जिंकल्या. या दुभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण हे झाले .या निवडणुकीत अण्णा भाऊ साठे यांनी पाठिंबा दर्शविला.

१६ व १७ डिसेंबर १९४८ रोजी मुंबई येथे संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन भरले होते. अधिवेशनाचे उद्घाटक काकासाहेब गाडगीळ तर अध्यक्ष रामराव देशमुख होते. या अधिवेशनात प्रामुख्याने अण्णा भाऊ साठे उपस्थित होते. त्यांनी तेथे 'मुंबई कुणाची' हा तमाशा

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

सादर केला. मुंबईसह मध्यप्रांत, वऱ्हाड, नागपूर, कोल्हापूर, मराठवाडा, गोवा येथील सर्व प्रदेशाचा संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन करावा असा ठराव सर्वानुमते पारित करण्यात आला.

लाल बावटा कलापथकाची स्थापना व कार्य

इ. स. १९१७ साली रशिया मध्ये साम्यवादी क्रांती झाली. या क्रांतीचा प्रभाव एकूणच जीवणावर पडला. सामाजिक- सांस्कृतिक आणि साहित्य क्षेत्रही ढवळून निघाले. महाराष्ट्र याला अपवाद नाही. गरीब- श्रीमंत, भांडवलदार- श्रमिक हा भेद पुसून समानता प्रस्थापित करण्यासाठी, श्रमिकांना जागृत करण्यासाठी शाहीर अमरशेख, द. ना. गव्हाणकर या शाहीर मित्रांच्या मदतीने १९४४ मध्येलाल बावटा कला पथकाची स्थापना झाली. या कलापथकाने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली. अण्णा भाऊ तर मुंबई, बेळगाव निपाणी, कारवार ही शहरे महाराष्ट्रात आली पाहिजे; यासाठी १९५०-६० च्या दशकात महाराष्ट्र भ्रमण करून जनजागृती केली. हे कलापथक म्हणजे महाराष्ट्रातील जनतेच्या प्रबोधनाचे एक माध्यम ठरले.

शाहिरीतून जनजागृती

मराठी साहित्याच्या इतिहासात शाहिरांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. पूर्वी शाहिरांना राजाश्रय होता. शाहिर हे जनजागृतीचे माध्यम होते. आजही शाहिरीतून समाजप्रबोधन होताना दिसते. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ गतिमान करण्यात महाराष्ट्रातील शाहिरांचा सिंहाचा वाटा आहे. अण्णा भाऊ साठे हे या चळवळीतील महत्त्वाचे शिलेदार होते. त्यांनी आपल्या साहित्यातून लोकांची मने जिंकली; त्यासह सर्वसामान्यांचा स्वाभिमान जागृत केला. ते स्वतः साम्यवादी विचारसरणीचे असल्यामुळे सर्वसामान्यांच्या वेदना त्यांनी जाणल्या व त्यातून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी शाहिरीचे शस्त्र वापरले; त्यातून समाज प्रबोधन केले. हे त्यांचे कार्य संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीसाठी मोलाचे ठरले. त्यांनी या चळवळीचा प्रचार व प्रसार केला. पोवाडा आणि लोकनाट्याच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला गतिमान केले. त्यांच्या या कार्यामुळेच शाहिरांना समाजात मान सन्मान मिळाला.

माझी मुंवई : अप्रतिम लोकनाट्य

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीने सर्वच राजकीय, सामाजिक पक्ष, विरोध सोडून एकत्र आले. आचार्य प्र. के. अत्रे, का. डांगे, दादासाहेब गायकवाड, एस. एम. जोशी, प्रबोधनकार ठाकरे

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

इत्यादी नेत्यांनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्रासाठी जिवाचे रान केले. या नेत्यांचे विचार जनमाणसांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील शाहिरांनी केले. त्यात अण्णा भाऊ साठे हे बिनीचे शिलेदार ठरले. 'माझी मुंबई' हे त्यांचे लोकनाट्य आहे. मुंबई ही महाराष्ट्राचीच आहे. तिच्या शिवाय महाराष्ट्र प्रदेश पूर्णत्वास जाऊ शकणार नाही. हे त्यांनी आपल्या कार्यक्रमातून मराठी जनतेला ठणकावून सांगितले. हे करीत असतांना मोरारजी देसाई सरकारने अण्णा भाऊंच्या कार्यक्रमांवर बंदी घातली. त्यानंतर त्यांनी 'तमाशा' ऐवजी 'लोकनाट्य' हा कलाप्रकार हाताळला. त्यांनी मुंबईच्या शिवाजी पार्क मैदानावर बहुसंख्य लोकांसमवेत 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य सादर केले. त्याचा परिणाम भिंतीवर पोस्टर्स झळकू लागले. सभांमधून घोषणा घुमू लागल्या.

'माझी मुंबई' या लोकनाट्यातील 'काळ्या बाजाराचा पोवाडा' हा तत्कालीन परिस्थितीवर आणि आजच्या परिस्थितीवरही तंतोतंत लागू पडतो. सामान्य माणसांचे दुःख, वेदना या पोवाड्यातील अण्णा भाऊंनी अतिशय परिणामकारकपणे मांडल्या आहेत. या पोवाडयामुळेच 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य बहारदार झाले आहे.

अण्णा भाऊ साठे हे मार्क्सवादी विचारवंत होते. त्यांनी जणू दुःख, पिळवणूक आणि अन्यायाच्या विरोधात लोकनाट्यातून रणशिंग फुंकले होते. लोकनाट्यामुळे सामाजिक बदल निश्चित होणार असे त्यांचे मत होते. "कलेबद्दलच्या या दृष्टिकोनामुळे आपली लोकनाट्ये पुराणमतवादी समीक्षकांच्या निकषानुसार कलात्मकदृष्ट्या व शैलीदृष्ट्या परिपूर्ण करण्याची त्यांनी कधीच पर्वा केली नाही."[२] लोकनाट्य हा सोपा आणि स्पष्ट असा कलाप्रकार आहे. त्यामुळे तो सर्वसामान्यांना आवडतो. अण्णा भाऊंचे साहित्य हे जीवनवादी आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यकडे लोक आकर्षिल्या गेली. त्यांनी या लोकनाट्यातून सर्व सामान्यांचे दुःख वेदणा व्यक्त करून राज्यकर्त्यांचा पाखंडीपणा जनतेसमोर आणला. सहज आणि सोप्या भाषेत अण्णा भाऊंनी लोकनाट्ये लिहिली. त्यांची लोकनाट्ये मराठी साहित्यसृष्टीत अजरामर ठरली आहेत.

अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी काव्य

अण्णा भाऊ साठे यांच्या जशा कथा- कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. तशाच शाहिरी कविताही प्रसिद्ध आहेत. खरेतर त्यांची प्रकृती ही शाहिरांची होती. त्यांनी आपले काव्य

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

लोकजागृतीसाठी , प्रचार कार्यासाठी आणि समाजहितासाठी समर्पित केले आहे. त्यातून त्यांनी लोकरंजनाबरोबरच लोकशिक्षणनही दिले.

" श्रोत्यांच्या मनास काव्यानंद देणे आणि इतिहासात गुंतवून ठेवणे एवढाच अण्णा भाऊंचा हेतू नाही तर काळाच्या स्थितीगती बरोबरच ते श्रोत्यांना वर्तमानातही आणून सोडतात. महाराष्ट्राची परंपरा भविष्यकाळातही पुढे नेण्याविषयी आवाहन करतात."[३] अण्णा भाऊंनी तत्कालीन प्रश्नांचा वेध आपल्या काव्यातून घेतला आहे. या प्रश्नासंबंधी आपली भूमिका मांडली आहे.लोकांना जागृत करणे हेच त्यांचे ध्येय होते; त्यासाठी त्यांनी लावणी आणि पोवाडा हा कलाप्रकार हाताळला. " अण्णा भाऊंच्या पोवाड्याचे वेगळेपण लक्षणीय आहे. त्यांना फक्त महाराष्ट्र परंपरेविषयी अभिमान जागृत करावयाचा नाही तर ही परंपरा पुढे नेऊन अधिक समृद्ध करण्याचे आवाहन त्यात आहे. महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक व भौगोलिक सौंदर्याचे, इतिहासाचे, संत महंताच्या कार्याचे वर्णन करता करता ते गुणगौरव करतात. त्याचबरोबर महाराष्ट्र परंपरेचा सोप्या, साध्या अर्थसुलभ भाषाशैलीत परामर्श घेतात."[४] एकंदर विचार केला तर अण्णा भाऊ यांच्या लावणी आणि पोवाड्याचे लक्षणीय अशी वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांनी आपल्या एकूनच काव्यातून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी आवाहन केले आहे.

अण्णा भाऊंनी मराठी माणसांच्या मनातला स्वाभिमान जागा केला. त्यांनी सर्वांना संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी पुढे येण्याचे आवाहन केले.

"एकजुटीच्या या रथावरती | आरुड होऊनी चल बा पुढती ||
नव महाराष्ट्र निर्मुनी जगती | करी प्रकट नीज धाव ||
जग बदल घालून घाव | सांगून गेले मला भीमराव ||"[५]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राला पाठींबा होता. त्यांच्या एका हाकेला समस्त जनतेने हो दिला. अण्णा भाऊ साठेंनी हे काव्य जरी बाबासाहेबांविषयीच्या उपकाराच्या जाणीवेतून लिहिले असले तरी त्यात श्रीमंताकडून दलीतांच्या पिळवणूकीचे, त्यांच्या दास्याचे वर्णन आलेले आहे. त्यासोबतच सर्व दिन-दुबळ्यांनी बाबासाहेबांच्या जीवन कार्यापासून प्रेरणा घेऊन जगाचे कल्यान करावे.असे आवाहन केले आहे. या रचनेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या विचारांची छाप दिसून येते. अण्णा भाऊ साठे यांनी संघटनेचे महत्व सांगितले; संघटनेशिवाय संघर्षाला महत्व नाही हे त्यांनी सांगितले. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

ISSN: 0974-3065

चळवळीत संघटनेला खूप महत्व आहे. हे त्यांनी ओळखले व चळवळीत आपले स्थान मजबूत केले. त्यांनी आपल्या काव्यातून महाराष्ट्राची अस्मिता जागृत केली. त्यामुळे तत्कालीन सरकारने त्यांच्या जलसा आणि तमाशाच्या कार्यक्रमावर बंदी घातली.

'महाराष्ट्र देश आमुचा' या काव्यात संत, पंत आणि तंतांची काव्यरचना, महाराष्ट्राची राजभाषा, महाराष्ट्राचा इतिहास यांचे वर्णन आलेले आहे. 'उठला मराठी देश' हे काव्य मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेले आहे. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी जीवाचे रान करणाऱ्या हुतात्म्याची स्तुती यातून आलेली आहे. 'महाराष्ट्रावरुनी टाक ओवाळूनी काया' ह्या पद्यरचनेचा विषयही संयुक्त महाराष्ट्र हाच आहे. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत सर्वांनी हिरीरीने सामील व्हावे; हे करीत असतांना मृत्यू ओढवला तरी चालेल पण मागे वळता कामा नये. असे ते जनतेला आवाहन करतात.

'माझी मैना गावावर राहिली' ही लावणी संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला समर्पित अशी सर्वात लोकपिय रचना आहे. ही लावणी १९६० मध्ये लिहिली आहे. बेळगाव, कारवार, निपाणी, डांग आणि उंबरगाव या मराठी भाषिक प्रदेशाची तुलना अण्णा भाऊ प्रियकर-प्रेयसीच्या विरहाशी करतात. प्रेयसी ही गावाकडे राहते आणि प्रियकर हा मुंबईत राहतो. त्याला प्रेयसीचा विरह सहन होत नाही. हाच विषय महाराष्ट्र- कर्नाटक सीमाप्रश्नाबाबतीत आहे. अन्यायाविरुद्ध एकजुटीने उभे राहावे ही मराठी माणसाची परंपरा आहे. अण्णा भाऊ साठेंनी या लावणीतून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात जागृती केली. त्यांनी या लावणीतून व्यक्तिगत दुखाःची जोडी सामाजिक- राजकीय समस्या यांच्याशी घातली आहे. महाराष्ट्रीयन जनतेने केंद्र सरकारविरुद्ध अतिशय तीव्र आंदोलन केल्यामुळे राज्य पुनर्रचनेनंतर मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी झाली. मात्र बेळगाव, निपाणी, कारवार, उंबरगाव, डांग, हे मराठी प्रदेश कर्नाटक राज्यात विलीन करण्यात आले. याचे दुख: महाराष्ट्रातील जनतेसह अण्णा भाऊ साठे यांना झाले. त्यांनी हे दुख: प्रस्तुत लावणीतून मांडले आहे.

निष्कर्ष

१. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ही महाराष्ट्रातील जनतेच्या अस्मितेचा हुंकार होता.
२. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान महत्वाचे आहे.
३. अण्णा भाऊं साठेंनी ही चळवळ खेड्यापाडयापर्यंत पोहचविली.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur

४. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला तत्कालीन केंद्रीय नेत्यांचा विरोध होता.

५. लालबावटा कलापथकाने या चळवळीत महत्वाची भूमिका बजावली.

६. अण्णा भाऊंनी पोवाडे, लावण्या, लोकनाटयाच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीला गतिमान केले.

७. अण्णा भाऊंनी लोकनाट्यातून सर्वसामान्यांचे दुखः, त्यांच्या वेदना मांडल्या त्यासोबतच राज्यकर्त्यांचा पाखंडीपणा लोकांसमोर आणला.

८. अण्णा भाऊ साठेंनी आपली लावणी संयुक्त महाराष्ट्रासाठी समर्पित केलेली आहे.

९. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या शाहिरी काव्यातुन आणि लोकनाट्यातून समाजमन जागृत केले.

१०. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या समग्र साहित्यातुन मराठी अस्मितेचा झेंडा रोवला.

संदर्भ ग्रंथ

१. लालजी पेंडसे, 'संयुक्त महाराष्ट्राचे महामंथन', मुंबई, १९६५, पृ.११४.

२. बजरंग कोरडे, 'भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे', साहित्य अकादेमी प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०११, पृ.५५.

३. सदा कन्हाडे, 'अण्णाभाऊ साठे: व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व', लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९, पृ.२०.

४. तत्रैव, पृ.२१.

५. अर्जुन डांगळे(संपा.), 'अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङःमय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९८, पृ.१६४.

Officiating Principal
Mahatma Jyotiba Fule
Mahavidyalaya, Ballarpur